

શ્રી કાર્ખસ ગુજરાતી સભા 'અંથાવલિ' ૧૬

આચાર્ય હેમચંદ્રચિત્રપ્રાકૃત

દેસીસંહસંગ્રહો

[રચનાવલી]

દેશીશબ્દસંગ્રહ

[રત્નાવલી]

પ્રથમ ભાગ

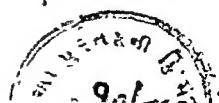
અનુવાદ અને ટિપ્પણ સહિત

સંશોધક અને સંપાદક

અધ્યાપક બેચરદાસ હવરાજ દોશી

પ્રકાશક: શ્રી કાર્ખસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ

શ્રી. શંકરપ્રસાદ જી. રાવલ, સહાયક મંત્રી

આવૃત્તિ ૧ લી

પ્રત ૩૦૦

વિ. સં. ૨૦૦૩

ઇ. સ. ૧૯૪૭

૧૨૩૧

પ્રકાશક: શ્રી. શંકરપ્રસાદ છ. રાવલ,

સહાયક મંત્રી, શ્રી કાર્ણસ ગુજરાતી સભા,

શ્રી કાર્ણસ ગુજરાતી સભામંદિર,

૩૬૫, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રોડ, મુંબઈ (૪)

(સર્વ હકક પ્રકાશકોને સ્વાધીન છે)

મુદ્રક: શ્રી. મણિલાલ પુ. મીસ્ત્રો,
આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ

શ્રી કાર્તિકેશ્વર ગુજરાતી સભાના સાહિત્યપ્રચારનો એક ઉદ્દેશ ગુજરાતના ઇતિહાસ, ભાષા અને સાહિત્યને યુગના વિષયો સંબંધી ગ્રંથો અને વ્યાખ્યાનો પ્રસિધ્ધ કરવાં એ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રાકૃત કેસીસદસંગદો-દેશી-શબ્દસંગ્રહમાં આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રે સંરક્ષિત પછીના એમના યુગના ગુજરાતમાં પ્રચલિત પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દોનો સંગ્રહ કર્યો છે. ગુજરાતી ભાષાના દેશ્ય શબ્દોનાં સ્વરૂપ અને સિદ્ધિનું નિરૂપણ કરવામાં ઉપકારક આ ભાષાવિષયક ગ્રંથ એક ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવે છે. આ ગ્રંથનાં સંશોધન, અનુવાદ અને સંપાદન વિદ્વાન અધ્યાપક શ્રી. બેચરલાસ હવરાજ દોશીએ કર્યો છે. હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનાર બાકીના ગ્રંથવિભાગમાં એઓશ્રી તરફથી પ્રસ્તાવના તથા મૂલ્ય આપવામાં આવશે.

૧૯૩૭ ના વર્ષથી પુસ્તક છાપખાનામાં હતું. વચમાં છ વર્ષનું ગર્ભસ્થ વ્યાપક વિશ્વયુદ્ધ આવ્યું તેની અસરે પ્રકાશનમાં વર્ષોની અક્ષમ્ય દીક્ષ કરાવી. ગયે વર્ષે નામદાર સરકારે ગંધનો આ ગ્રંથો ભાગ પ્રસિધ્ધ કરવાની પરવાનગી આપી તેથી આ વર્ષે આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

માધ સુદ
વસંતપંચમી
૧૫. સં. ૨૦૦૩

શંકરપ્રસાદ હગનલાલ રાવલ
સહાયક મંત્રી, શ્રી કાર્તિકેશ્વર ગુજરાતી સભા

देसीसहसंगहो

[रयणावली]

[મહાલમ્]

देशी दुःसंदर्भा प्रायः संदर्भितापि दुर्वाधा ।

आचार्यहेमचन्द्रस्तत् तां संदभति विभजति च ॥

સમગ્રશબ્દાનામનુશાસને ચિહ્નીર્ણિતે સંસ્કૃતાદિમાપાણાં ષણ્ણાં શબ્દાનુ-
શાસને સિદ્ધહેમચન્દ્રનામ્નિ સિદ્ધિરુપનિવદ્ધા ।

શબ્દાનાં લોપ-આગમ-વર્ણવિકારાદિના ક્રમેણ પૂર્વરસાધિતપૂર્વા દેશ્યાઃ
શબ્દા અવશિષ્ટ્યન્તે । તત્સંગ્રહાર્થમયમારમ્ભઃ ।

तत्रादौ “ शिष्टसमयः ” [] इत्यधिकृतदेवता नमस्क्रियते ।

देशी प्राकृतना शब्दोनो संग्रह करवो लगभग कठग छे अने संग्रह करेला
य देशी शब्दो समजवा अघरा पढे छे ।

तेथी करीने आचार्य हेमचंद्र ए देशी प्राकृतना शब्दोनो संग्रह करे छे
अने ते शब्दोने अकारादि विभाग प्रमाणे गोठवी बतावे छे ॥

સમગ્ર શબ્દોનું એક શાસ્ત્ર-વ્યાકરણ બનાવિયે એવી ઇચ્છા થતાં અમે સંસ્કૃત
બગેરે છ માપાઓને લગતું સિદ્ધહેમચન્દ્ર નામનું એક વ્યાકરણ બનાવ્યું અને તેમાં
તે છ એ માપાઓના શબ્દોની સિદ્ધિનું નિરૂપણ કર્યું.

પહેલાંના આચાર્યોએ લોપ આગમ કે વર્ણવિકાર વગેરે ક્રમિક પદ્ધતિનો
આશ્રય લઈ દેશી શબ્દોની સાધનિકા નથી બતાવી. એવા નહિ સઘાણા દેશી
શબ્દો હમણાં બાકી રહી ગયેલા જળાય છે તેમનો સંગ્રહ કરવા આ પ્રયાસ છે.

“કોઈ પણ પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરતાં પહેલાં તે પ્રવૃત્તિ નિર્વિખે પૂરી થાય
એ માટે વિશ્વવિનાયક યોગ્ય દેવોને નમસ્કાર કરવો” એવી શિષ્ટ ભોક્ષોનો નિયમ
છે. તે નિયમ પ્રમાણે અહીં આરંભમાં યોગ્ય દેવોને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે;

ગમ-નય-પમાણગહિરા સહિયયહિયયહિયયંગમરહસ્યા ।
જયહ જિણિંદાણ અસેસમાસપરિણામિણી વાણી ॥૧॥

ગમાસ્તાત્પર્યભેદિનઃ સદૃશપાઠાઃ ।

નયા વસ્ત્વેકદેશગ્રાહિણઃ સ્યાદ્વાદાવિરોધિનોઽભિપ્રાયવિશેષા નૈગમ-સંગ્રહ-
વ્યવહાર-શ્લુસૂત્ર-શબ્દ-સમભિરૂઢ-એવંભૂત-અભિધાનાઃ સત્ત ।

પ્રમાણાનિ સ્યાદ્વાદગોચરાણિ પ્રત્યક્ષાદીનિ ।

તૈર્ગંભીરા મન્દબુદ્ધીનામસ્તાઘા । અથ ચ સહદયં સચેતનં હૃદયં યેષાં
તેષાં હૃદયંગમરહસ્યા । અતઃ એવ જયતિ નિઃશેષતીર્થિકમાપોત્કર્ષેણ વર્તેતે ।
'જયતિ' અર્થેન ચ નમસ્કાર આક્ષિપ્યતે ।

ગમ-નય-પ્રમાણગંભીરા સહદયહૃદયહૃદયંગમરહસ્યા ।

જયતિ જિનેન્દ્રાણામ્ અશેષભાષાપરિણામિની વાણી ॥૧॥

ગમ નય અને પ્રમાણોને લોધે જે-ગંભીર-ઠંઠી છે, જેના રહસ્યને સચેતન
હૃદયવાળા લોકો હૃદયગત કરી શકે છે ।

અને જે, સર્વ ભાષારૂપે પરિણમનારી છે એવી જિનેન્દ્રોની વાણી જયવંતી
વર્તે છે ॥

ગમ એટલે ભિન્ન ભિન્ન તાત્પર્યવાળા સરસા પાઠ.

નય એટલે ઘસ્ટુની અનેક બાહુઓમાંથી ફક્ત એક બાહુને રજુ કરનારા
સ્યાદ્વાદાવિરોધી જુદા જુદા સાત અભિપ્રાયોઃ નૈગમ સંગ્રહ વ્યવહાર શ્લુસૂત્ર શબ્દ
સમભિરૂઢ અને એવંભૂત.

પ્રમાણ એટલે સ્યાદ્વાદને વિષય કરનારા પ્રત્યક્ષ વગેરે નિર્ણયો.

ગમ નય અને પ્રમાણ-સાપેક્ષ વિપુલ ચર્ચાવાળી હોવાથી જે જૈની વાણી
વિશેષ ગંભીર છે એટલે મંદ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો એ વાણીનો તાગ લઈ શક્તા
નથી પરંતુ સહદયોનું જ હૃદય એ વાણીનું રહસ્ય સમક્ષી શકે છે. માટે જ જૈની
વાણી જયવંતી વર્તે છે.

'જયવંતી વર્તે છે' એટલે બીજા વધા ય તીર્થપ્રવર્તકોની ભાષા કરતાં જિનેન્દ્રોની
વાણી સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

એ રીતે તે વાણીનો વિજય વતાવીને 'જયતિ' જિયાદ્વારા પ્રથકાર આચાર્ય
અહીં આરંભિક નમસ્કારનું સૂચન કરેલું છે.

અયમપર ઉત્કર્ષઃ યદ્-અશેષભાપારૂપત્વેન પરિણમતે । યદ્વાહ-

“ દેવા દૈવીં નરા નારાં શવરાશ્રાપિ શાવરીમ્ ।

તિર્યચ્છોડપિ હિ તૈરશ્ર્વાં મેનિરં ભગવદ્ગિરમ્ ॥ []

‘સૈવંમૂતા જિનેન્દ્રાણામર્હતાં વાણી જયતિ-’ઈતિ સંવન્ધઃ ॥ ૧ ॥

વ્યુત્પિત્તુપ્રવૃત્તયે અભિધેય-પ્રયોજને આહ ।

[અભિધેય-પ્રયોજનાદિકમ્]

ળીસેસદેસિપરિમલપલ્લવિયકુઝહ્લાઝલત્તેણ ।

ચિરહ્જ્ઞઙ્ઙ દેસીસદ્સંગહો વર્ણકમસુહઓ ॥૨॥

દેશીશબ્દેન દેશીશાસ્ત્રાણ્યુચ્યન્તે । નિઃશેષદેશીશાસ્ત્રાણાં પરિમલનેન પરિ-
શીલનેન પલ્લવિતં પ્રાદુર્ભૂતં કચિત્ અર્થાસમર્પકત્વેન કચિત્ વર્ણાનુપૂર્વાનિશ્ચયા-
ભાવેન કચિત્ પૂર્વદેશીવિસંવાદેન કચિત્ ગતાનુગતિકૈતયા નિવદ્વશબ્દાર્થતયા
યત્ કુતૂહલં તેન યદ્-આકુલત્વમ્-‘આઃ!! કથમયમપશ્વશબ્દપદ્ધમગ્નો

આ ઉપરાંત જિનેન્દ્રોની તે વાણીનો આ પણ ઘીજો ઉત્કર્ષ છેઃ એ વાણી,
સર્વ ભાપારૂપે પરિણમનારી છે એટલે કે કોઈ પણ ભાપા જાણનારો તે જૈની વાણીને
સમજી શકે છે ત્યારે ઘીજા તીર્થપ્રવર્તકોની ભાપાને સર્વ કોઈ સમજી શકતા નથી.

આ વાવતનો સંવાદ આ પ્રમાણે છેઃ

“ ભગવાનની વાણીને દેવો દૈવી માનતા હતા, મનુષ્યો માનુષી માનતા
હતા, શવરો શાવરી માનતા હતા અને તિર્યચો તૈરથી માનતા હતા.”

તે એવા પ્રકારની જિનેન્દ્રોની-અર્હતોની-વાણી જયવંતી વેળે છે એવો અર્થ-
સંવંધ છે. (૧)

આ સંપ્રહના અધ્યયન તરફ વ્યુત્પત્તિના જિજ્ઞાસુઓની પ્રવૃત્તિ થાય એ માટે
સંપ્રહપ્રત્યનો વાચ્યાર્થ અને આ સંપ્રહ નિર્માણનું પ્રયોજન મતાવે છેઃ

નિઃશેષદેશીપરિમલપલ્લવિતકુતૂહલાકુલત્વેન ।

ચિરચ્યતે દેશીશબ્દસંગ્રહો વર્ણક્રમસુઘવઃ ॥ ૨ ॥

દેશી પ્રાકૃતને લગતાં યથાં શાસ્ત્રાનું પરિશીલન કર્યું. તેથી કુતૂહલ કાપે
આકુલતા થઈ ।

જન: સમુદ્ધરણીય:’ ઇતિ: પરોપચિકીર્પારભસસ્તેન હેતુના દેશીરૂપાણાં શબ્દાનાં સંપ્રહો વિરચ્યતે । ‘અત્માભિ:’ ઇતિ શેષ: ।

પાદલિપ્ત-આચાર્યાદિવિરચિત્તેદેશીશાસ્ત્રેપુ સત્ત્વપ્યસ્યારન્મે પ્રયોજનં વિશેષણદ્વારેણાહ-વર્ણ-ઇતિ । વર્ણા અકારાદયો હકારાવસાના: પ્રાકૃત-પ્રયોગયોગ્યા: તેષાં પદાદિભૂતાનાં સુસ્વપ્રહ્ણધારણનિમિત્તં ક્રમ:-પરિપાટિ:-તેન વર્ણક્રમેણ દ્વચક્ષર-ત્ર્યક્ષર-ચતુરક્ષરાદિપદક્રમેણ ચ સુસ્વદ: સુભગો વા ।

ए कारणने लीधे देशी शब्दोना संप्रहनी रचना वर्णना क्रमवदे सुखेयी प्रह्ण करी शक्य एवी करवामां आवे छे ॥

देशी प्राकृतने लगतां वषां शास्त्रोनुं परिशीलन करतां एम मात्तम पढेंपुं के. ए शास्त्रोमां केटलेक स्थळे शब्दोना अर्थो बराबर न हता अथवा अस्पष्ट हता, केटलेक स्थळे शब्दनी वर्णानुपूर्वो अनिश्चित हती, केटलेक स्थळे प्राचीन देशी शास्त्रो साथे शब्दार्थना संबंधनां विसंबाद हतो अने केटलेक स्थळे तो भास गतानुगतिकता प्रमाणे शब्दो अने अर्थो नोधिला हता.

आ वषुं जोईने एम थयुं के ‘अरे!! चोक्स व्यवस्था विनानां आ जातनां देशी प्राकृतनां शास्त्रोने जोईने-वांचीने-भणीने अपत्रष्ट शब्दना किच्चडमां तुंचेलो जन शी रीते उद्धार पामे अर्थात् ए अशुद्ध शब्दना किच्चडमांथी नीकळी, शुद्ध शब्दना मार्ग ऊपर शी रीते आवे!’ एवी कुतूहलमयी मानसिक आकुळता थवाने लीधे-देशी शब्दोनाो एक सारो एवी संप्रह करीने परोपकार करवानी उतावळी श्ति थई. ए श्ति द्वारा अमे वर्णानुक्रमवाळ्य शुद्ध देशी शब्दोना आ संप्रहनी रचना करिये छिये.

शं०—पादलिपि वगेरे अनेक पूर्वाचार्योए ते देशी प्राकृतने लगतां शास्त्रो-संप्रहो वगेरे करेलां ज छे छतां तमे आ नवा संप्रहनी रचना शा माटे करो छे?

सं०—पूर्वाचार्योए करेला ए संप्रहोमां शब्दोनी अकारादि क्रमवदे योजना नथी तेम ‘पहेलां वे अक्षरनो पछी त्रण अक्षरनो पछी चार अक्षरनो’ एवी पण विभागवार गोठवणी नथी तेथी शब्दशोधकने एक पण शब्द सहेलाईथी जडी शकतो नथी. विद्यार्थिओनी ए जातनी आकरी अवगवह दूर करवाने माटे अमे आ नवो संप्रह बनाविये छिये अने एमां ‘पहेलां वे अक्षरनो पछी त्रण अक्षरनो’ ए प्रमाणे संख्यावार वर्गीकरण करी देशी शब्दोने, प्राकृत भाषामां जेमनो व्यवहार छे एवा अकारादि वर्णक्रमवदे गोठवी बताविये छिये. एटले अमारा आ नवा संप्रहयी कोई पण शब्द घणी ज सरळताथी अने शठपथी जडी शके छे.

વર્ણક્રમેણ હિ નિર્દિષ્ટાઃ શબ્દા અર્થવિશેષસંશયે સતિ મુખેનૈવ સ્મર્યન્તે
અવધાર્યન્તે ચ । વર્ણક્રમાતિક્રમેણ ચ નિર્દિશ્યમાના ન મુખેનાવધારયિતું
શક્યન્તે इत्यर्थवान् વર્ણક્રમનિર્દેશઃ ॥ ૨ ॥

પુનર્-इतरदेशीभ्यो वैलक्षण्यमाह—

जे लखणे ण सिद्धा न पसिद्धा सक्रयाद्दिहाणेषु ।

न य गण-लखणासत्तिसंभवा ते इह णिवद्धा ॥३॥

લક્ષણે શબ્દશાસ્ત્રે સિદ્ધહેમચન્દ્રનામ્નિ યે ન સિદ્ધાઃ પ્રકૃતિ-પ્રત્યયા-
દિવિભાગેન ન નિષ્પન્નાઃ તેઽત્ર નિવદ્ધાઃ । યે તુ વજ્રર-પઞ્જર-ઉપ્પાલ-
પિસુણ-સંઘ-ઘોલ્લ-ચવ-જંપ-સીસ-સાહાદયઃ ‘કથિ’-આદીનામાદેશત્વેન
સાધિતાઃ [સિદ્ધહે ૦ ૮-૪-૨] તે અન્યૈર્દેશીપુ પરિગૃહીતા અપ્યસ્માભિર્ન
નિવદ્ધાઃ ।

વઢી, કોઈ રમ્ભે અમુક અર્થ સંબંધે સંશય થતાં, વર્ણક્રમ વિનાના એ પ્રાચીન
સંપ્રદાના અભ્યાસિને એક પળ શબ્દ સુત્રપૂર્વક મઢી શકતો નથી ત્યારે વર્ણાનુ-
ક્રમવાળા આ નવા સંપ્રદાનો ઉપયોગ કરનાર ગમે તે શબ્દને સહેલાઈથી અવધારી
શકે છે અને યાદ પણ કરી શકે છે. પ્રાચીન સંપ્રદા અને અમારા આ નવા
સંપ્રદાની એ જ વિશેષતા છે તથા એ વિશેષતામાં જ આ નવા સંપ્રદાની સફળતા છે. (૨)

વઢી, બીજા પ્રાચીન દેશી સંપ્રદા કરતાં આ સંપ્રદાની બીજી પણ વિશેષતા
આતે છે:

ये लक्षणे न सिद्धाः न प्रसिद्धाः संस्कृताभिधानेषु ।

न च गौण-लक्षणा-शक्तिसंभवाः ते इह निवद्धाः ॥३॥

લક્ષણમાં એટલે શબ્દશાસ્ત્રમાં-વ્યાકરણમાં ‘અમુક મૂળ પ્રકૃતિ અને અમુક
પ્રત્યય’ એવા અને બીજા પણ તેવા વ્યુત્પત્તિદર્શક વિભાગો દ્વારા જે શબ્દોનું પૃથક્કરણ
કરવામાં નથી આવ્યું ૧. વઢી; વ્યુત્પત્તિદર્શક તે તે વિભાગો દ્વારા પૃથક્કરણ કરી
શકાય એમ હોય છતાં જે શબ્દોની સંસ્કૃતનામકોશોમાં પ્રસિદ્ધિ નથી ૨. ।

તથા ગૌણી અને લક્ષણા શક્તિ દ્વારા ય જે શબ્દોના અર્થની ઉપપત્તિ બની
શકતી નથી ૩. એવા ત્રણે પ્રકારના શબ્દોને આ સંપ્રદામાં દેશી તરીકે નોંધીલા છે ॥

સિદ્ધહેમચન્દ્ર વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાય સાથે આ સંપ્રદાનો સંબંધ છે
અને તે વ્યાકરણ તથા આ સંપ્રદા એ બંનેનો કર્તા એક છે માટે અહીંનો વ્યાપક
પદોચ ‘લક્ષણ’ શબ્દ સિદ્ધહેમચન્દ્ર નામના વ્યાકરણનો સ્તોતક છે.

યે ચ 'સત્યામપિ પ્રકૃતિ-પ્રત્યયાદિવિભાગેન સિદ્ધૌ સંસ્કૃતાભિધાનકોશેષુ ન પ્રસિદ્ધાસ્તેઽપ્યત્ર નિવદ્ધાઃ । યથા—અમૃતનિર્ગમ-છિન્નોદ્ભવા-મહાનટ-આદયઃ ચન્દ્ર-દૂર્વા-હર-આદિષ્વર્થેષુ ।

યે ચ સંસ્કૃતાભિધાનકોશેષ્વપ્રસિદ્ધા અપિ ગૌણ્યા લક્ષણયા વા અલંકાર-ચૂડામણિપ્રતિપાદિતયા શક્ત્યા સંભવન્તિ । યથા—મૂર્ખે 'વહ્લો' । ગજ્ઞાતટે 'ગજ્ઞાશબ્દઃ' । તે इह देशीशब्दसंग्रहे न निवदधाः ॥ ૩ ॥

'વજ્જર' 'પજ્જર' 'ઉપ્પાલ' 'પિસુણ' 'સંઘ' 'વોલ્લ' 'ચવ' 'જંપ' 'સીસ' અને 'સાહ' વગેરે શબ્દોને બીજા દેશીસંગ્રહકારોએ દેશીસંગ્રહમાં નોંધેલા છે ત્યારે એ શબ્દોને 'કથ' વગેરેના આદેશ તરીકે અમે સિદ્ધહેમચંદ્રવ્યાકરણમાં [૮-૪-૨] સાધી બતાવ્યા છે તેથી આ સંગ્રહમાં એવા વ્યાકરણદર્શિત કોઈ પણ શબ્દોની નોંધ નથી કરી.

'અમૃતનિર્ગમ' 'છિન્નોદ્ભવા' અને 'મહાનટ' વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ બતાવી શકાય છે અર્થાત્ 'જેમાંથી અમૃત નીકળે છે તે અમૃતનિર્ગમ-ચંદ્ર,' 'છેથા પછી પણ ફરી વાર જે કળે-હ્રસ્વ પામે તે છિન્નોદ્ભવા-દૂર્વા-ધરો,' 'જેને તાંબવનૃત્ય જેવું મહાનૃત્ય કરી બતાવ્યું છે તે મોટો નટ મહાનટ-મહાદેવ' એ રીતે અમૃતનિર્ગમ વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સાધી શકાય એમ છે તો પણ એ શબ્દો જે અર્થમાં વપરાય છે તે અર્થમાં સંસ્કૃતનામકોશોમાં પ્રચલિત નથી માટે નામકોશોમાં અપ્રસિદ્ધ એવા વ્યુત્પત્તિવાળા શબ્દોને પણ અહીં દેશીસંગ્રહમાં સંગ્રહેલા છે.

'વહ્લ'—'બલીવર્દ'—'વહ્લ'—નો 'મૂર્ખ' અર્થ પણ થાય છે, 'ગંગા'નો અર્થ 'ગંગાનો કાંઠો' પણ થાય છે છતાં 'મૂર્ખ' અર્થવાળો 'વહ્લ'—'બલીવર્દ'—શબ્દ અને 'ગંગાનો કાંઠો' અર્થવાળો 'ગંગા' શબ્દ સંસ્કૃતકોશોમાં પ્રસિદ્ધ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે સંસ્કૃતનામકોશોમાં 'બલીવર્દ'—'વહ્લ'—અને 'ગંગા' એ ઘનને શબ્દો પ્રસિદ્ધ છે છતાં તેમનો અહીં જણાવેલો એ અર્થ કોઈ કોશમાં પ્રસિદ્ધ નથી તેથી તેવા શબ્દોને પણ આ દેશીસંગ્રહમાં સંગ્રહવા જોઈએ ને ? વાત સ્પષ્ટ છે પણ ગૌણી કે લક્ષણ શક્તિ દ્વારા 'વહ્લ'—'બલીવર્દ'—નો 'મૂર્ખ' અર્થ અને 'ગંગા'નો 'ગંગાનો કાંઠો' અર્થ ઉપપન્ન થઈ શકે છે માટે જ તેવા શબ્દોને આ સંગ્રહમાં સંગ્રહવાની જરૂર નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જે શબ્દોનો અર્થ સંસ્કૃતનામકોશોમાં મળે અપ્રસિદ્ધ હોય પણ જો એ અપ્રસિદ્ધ અર્થની ઉપપત્તિ લક્ષણ વગેરે દ્વારા થઈ શકતી હોય તો તે શબ્દોને આ સંગ્રહમાં સ્થાન આપવાની જરૂર નથી. પરંતુ જેમના એવા અપ્રસિદ્ધ અર્થોની ઉપપત્તિ લક્ષણ વગેરે દ્વારા પણ ન થઈ શકતી હોય તેવા શબ્દોને તો આ સંગ્રહમાં બતાવેલા જ છે.

શબ્દના અર્થની ઉપપત્તિ માટે જે ગૌણી કે લક્ષણ શક્તિની અહીં સૂચના કરી છે તે સંબંધે અલંકારચૂડામણિમાં સવિસ્તર સમગ્રતી આપેલી છે. (૩)

[દેશીલક્ષણમ્-]

ઈદાનોં નાનાદેશપ્રસિદ્ધભાષાસુ અતિવ્યાપિપરિહારાર્થે દેશીલક્ષણમાહ-
દેસવિસેસપસિદ્ધીઙ્ ભણ્ણમાણા અણંતયા હુંતિ ।

તમ્હા અણાહપાહ્યપયદ્ધમાસાવિસેસઓ દેસી ॥૪॥

દેશવિશેષા મહારાષ્ટ્ર-વિદર્ભ-આभीર-આદયઃ તેષુ પ્રસિદ્ધાઃ-

મગ્ગા-પથાત્ ।

નિક્કહ્લા-જિતઃ ।

ઉક્કુહ્હુચિઓ-ઉક્ષિપ્તઃ ।

પ્રેયંડો-ધૂર્તઃ ।

હિંગો-જારઃ ।

વિટ્ઠો-પ્રપન્નઃ ।

દદમૂદો-મૂર્ખઃ-એકપ્રાહી ।

‘દેશી’ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ‘અનેક દેશોની પ્રસિદ્ધ ભાષાઓ’ થાય છે પણ તે અતિવ્યાપ્ત અર્થ અહીં વિવક્ષિત નથી તેથી દેશી પ્રાકૃતનો વિશુદ્ધ અર્થ સમજાવવા સારુ હવે તેનું લક્ષણ-સ્વરૂપ-કહી વતાવે છે:

દેશવિશેષપ્રસિદ્ધયા ભણ્યમાનાં અનન્તકા ભવન્તિ ।

તસ્માદ્ અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશેષકો દેશી ॥ ૪ ॥

‘અમુક શબ્દ અમુક દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે, માટે તે દેશી છે’ એમ ધારીને એ રીતે મિત્ર મિત્ર દેશપ્રસિદ્ધ તેવા શબ્દોનો સંગ્રહ કરવા જઈએ તો એ તો થઈ જ ન શકે, કારણ કે એવા શબ્દો તો અનંત છે ।

માટે અનાદિકાલથી ચાલી આવેલી વિશેષ પ્રકારની પ્રાકૃત ભાષાને અહીં દેશી પ્રાકૃત તરીકે ઓળખવાની છે ॥

શં૦—‘દેશી’ શબ્દનો અર્થ જે પ્રસિદ્ધ છે તેને અહીં દેશી પ્રાકૃત તરીકે શા માટે સ્થાન નથી ?

સ૦—‘દેશી’નો શબ્દાર્થ જુદા જુદા દેશોની પ્રસિદ્ધ ભાષાઓ છે, મહારાષ્ટ્ર વિદર્ભ અને આभीર વગેરે દેશો ઘણા છે, તેમની ભાષાઓ પાર વિનાની છે અને તેમના શબ્દો તો અનંત છે—

આ વાચકશું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં સંગ્રહકારે જુદા જુદા સાત શબ્દો આ પ્રમાણે જણાવેલા છે:

૧ મગ્ગા-પથાત્-પહી.

૨ નિક્કહ્લા-જિત-જિતેલો.

૩ ઉક્કુહ્હુચિઓ-ઉક્ષિપ્ત-ઊપર ફેંકેલો.

૪ પ્રેયંડ-ધૂર્ત-ધૂતારો.

૫ હિંગ-જાર-જાર કર્મ કરનાર.

૬ વિટ્ઠ-પ્રપન્ન-છત્કપટ.

૭ દદમૂદ-મૂર્ખ-એકપ્રાહી-દટી.

—હયેવમાદયઃ શબ્દા યદિ ઉચ્ચેરંસ્તદા દેશવિશેષાણામાનન્ત્યાત્ પુરુષા-
યુષેણાપિ ન સર્વસંગ્રહઃ સ્યાત્ । તસ્માત્ અનાદિપ્રવૃત્તપ્રાકૃતભાષાવિશેષ એવાયં
દેશીશબ્દેનોચ્યત્તેતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ । યદાહ—

“વાચસ્પતેરપિ મતિર્ન પ્રભવતિ દિવ્યયુગસહસ્રેણ ।

દેશેષુ યે પ્રસિદ્ધાસ્તાન્ શબ્દાન્ સર્વતઃ સમુચ્ચેતુમ્” [] ॥૪॥

તે અત્ર અકારાદયો દ્વચક્ષરાઃ શબ્દાઃ સંગૃહ્યન્તે—

અજ્ઞો જિણમ્મિ, અહ્લં દિઅહમ્મિ, અણૂ અ સાલિભેયમ્મિ ।

અંકો ગિયહે, અહ્લા અઠ્ઠા અમ્મા ય અંબા ॥૫॥

અજ્ઞો જિનઃ—અર્હન્ બુદ્ધશ્ચ । યદાહુઃ “અર્હન્તં પ્રતિ દેવજ્ઞો” ।

—હવે જો દેશીનો કપર પ્રમાણેનો સાધારણ અર્થ લઈએ તો જન્મારો પૂરો
થતાં ય એ અનંત શબ્દોનો સર્વ સંગ્રહ કરી શકાય એમ નથી.

આ વાત વીજા કોઈએ કશું પળ છે:

“જુદા જુદા દેશોમાં જે શબ્દો પ્રસિદ્ધ છે તે વધા શબ્દોનો સર્વસંગ્રહ
કરવા સાદુ દિવ્ય એવાં હજાર યુગ જેટલો સમય હોય અને એ સંગ્રહ કરનાર
વાચસ્પતિ પોતે હોય તો પણ એ શબ્દોનો સર્વસંગ્રહ થઈ શકે એમ નથી.”

માટે સંગ્રહ કરવાની દૃષ્ટિએ દેશીનો ઉક્ત શબ્દાર્થ અહીં ન લેવો પરંતુ અનાદિકાલથી
ચાલી આવેલી વિશેષ પ્રકારની પ્રાકૃત ભાષાને જ અહીં ‘દેશી પ્રાકૃત’ તરીકે સમજવી.

દેશીનો આ પ્રદર્શિત અર્થ કરવાથી તેના શબ્દોનો સંગ્રહ સુધેથી કરી શકાય
એમ છે અને દેશીના એ જાતના લક્ષણમાં કોઈ પ્રકારની અતિવ્યાપ્તિ નથી આવતી. (૪)

હવે અહીં તે વધા શબ્દોનો સંગ્રહ આપિયે હિયે, તેમાં પેલા બે અક્ષરવાળા, પછી
ત્રણ અક્ષરવાળા એ જાતનો ક્રમ રાખ્યો છે અને અકારાદિ અનુક્રમની પણ યોજના કરી છે:

અજ્ઞો જિને, અહ્લં દિવસે, અણૂ ચ શાલિભેદે ।

અંકો નિકટે, અહ્લા અઠ્ઠા અમ્મા ચ અમ્વાયામ્ ॥ ૫ ॥

અજ્ઞ-જિન-અર્હન્ અને બુદ્ધ.

અહ્લ-દિન-દિવસ.

અણુ-એક પ્રકારની સાલ-

અંક-નિકટ-પાસે.

ક્ષીણા ચોલા.

અજ્ઞા

અથવા

અમ્મા

} —અંબા-માતા-જનની.

યદિ તુ સ્વામિપર્યાય-અર્થ-શબ્દસમુદ્ભવોડયં તદા મદ્ગ્લાર્થમસ્યોપા-
 દાનમ્ । “અજ્ઞા ગૌરી” [] इति केचित् संगृह्णन्ति । तद् अयुक्तम् ।
 તસ્ય સંસ્કૃત-આર્યા-શબ્દાદેવ સિદ્ધેઃ । યદાહ-“ આર્યા અમ્બિકા મૃડાની ”
 [હલા૦ ૧, ૧૬] इति ।

અજ્ઞ

‘અજ્ઞ’ શબ્દ ‘જિન’ અર્થનો વાચક છે. ‘અર્હત’ માટે ‘દેવજ્ઞ’ શબ્દ જૈન સાહિત્યમાં અનેક સ્થળે આવેલો છે: તે તે સ્થળે એવાં વચન છે કે “અર્હત એટલે દેવજ્ઞ”.

સંગ્રહકારે સૂચવેલા ‘અજ્ઞ’ શબ્દની સાથે પક્ત વર્ણવિકારની દૃષ્ટિએ સરખાવી શકાય એવાં બે પદો સંસ્કૃત ભાષામાં (સાહિત્ય અને કોશમાં) પ્રસિદ્ધ છે: એક ‘આર્ય’ અને બીજું અર્થ. ‘આર્ય’ શબ્દનો ‘જિન’ કે ‘બુદ્ધ’ અર્થ સંસ્કૃતસાહિત્યમાં જાણીતો નથી એથી અર્થદૃષ્ટિએ જોતાં ‘જિન’ કે ‘બુદ્ધ’ સૂચક ‘અજ્ઞ’ પદની સરખામણી સંસ્કૃત ‘આર્ય’ સાથે ન કરી શકાય. ‘અજ્ઞ’ અને ‘આર્ય’માં વર્ણવિકારની દૃષ્ટિએ ભલે સમાનતા જણાતી હોય પરંતુ અર્થદૃષ્ટિએ વિશેષ વૈપર્ય છે માટે જ સંગ્રહકારે ‘જિન’ કે ‘બુદ્ધ’ અર્થના ‘અજ્ઞ’ પદને દેશ્ય તરીકે નોંધ્યું છે.

‘આણવેદુ અજ્ઞો’ વગેરે વાક્યોમાં વપરાયેલો ‘અજ્ઞ’ શબ્દ ‘સ્વામી’ અર્થનો યોતક છે, તેની સરખામણી ‘સ્વામી’વાચક સંસ્કૃત ‘અર્થ’ શબ્દ સાથે કરી શકાય એમ છે. એ રીતે જોતાં તો ‘સ્વામી’સૂચક ‘અજ્ઞ’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ જાણી શકાય એવી છે અને તે શબ્દ વ્યાકરણ અને કોશોમાં પ્રસિદ્ધ પણ છે એટલે ‘સ્વામી’અર્થના ‘અજ્ઞ’પદને દેશ્ય તરીકે ન ગણી શકાય.

ઉપર્યુક્ત રીતે ‘સ્વામી’વાચક ‘અજ્ઞ’ પદને ‘દેશ્ય’ ન કહી શકાય એ સ્વરૂપ પરંતુ મૂળગાથામાં ‘અજ્ઞો જિણે’ એવો નિર્દેશ છે એથી અહીં ‘સ્વામી’સૂચક ‘અજ્ઞ’ પદનો સંભવ જ ક્યાં છે ? મૂળમાં ‘અજ્ઞો સામિએ’ એવો પાઠ હોત તો ઉક્ત કલ્પનાનો સંભવ સ્વરૂપ.

મૂળમાં ‘અજ્ઞો જિણે’ પાઠ છે. છતાં ‘જિન’ પદ અર્હત, બુદ્ધ અને વિષ્ણુ-કૃષ્ણ એ ત્રણ અર્થનું યોતક છે. સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પ્રસાર પામેલી સંસ્કૃતિને લક્ષ્યમાં લઈએ તો એ ત્રણ વ્યક્તિઓ ભારતીય સંસ્કૃતિની ‘સ્વામી’રૂપ છે. એ રીતે ‘અજ્ઞો જિણે’ પાઠના ‘જિન’ શબ્દને ‘સ્વામી’ અર્થમાં પણ લઈ શકાય એમ છે.

‘સ્વામી’સૂચક ‘અજ્ઞ’ પદ સંબંધે શબ્દ અને અર્થ-વચ્ચેની અપેક્ષાએ ઉક્ત હકીકત સ્વરૂપ છે છતાં આ સ્થળે ઉક્ત રીતે ‘જિન’નો ‘સ્વામી’ અર્થ કરી ‘અજ્ઞ’નો પણ

अहं दिनम् ।

अणू शालिभेदः ।

अंको निकटम् ।

अल्ला अन्वा अम्मा च अम्बा-

जतनी-इत्यर्थः ।

यथा—

वीरअज्जरवी अहं विरअंतो भिन्नमोहतिमिरोहो ।

अणुगोविगिज्जमाणो गिरिअंके जयइ विहरंतो ॥१॥

जगअव्वअम्बियाए पाए दंसेसि जइ ण उज्जिते ।

तो तुह अहं ण धूया अल्ले ! अम्मा तुमं पि ण हु मज्झ ॥२॥(५)

‘स्वामी’ अर्थ ज-लेवानो होय तो तेने संग्रहकारे अहीं ‘देइय पद’ तरीके नथी जणाव्यु परंतु मात्र मंगल माटे सूचव्यु छे, एम समझवानुं छे.

बीजा केदलाक देसी संग्रहकारो ‘अज्जा’ शब्दने देसी तरीके जणावे छे अने तेनो अर्थ ‘गौरी-पार्वती’ बतावे छे. तो तमे पण एम शा माटे न कर्यु ?

‘गौरी’ना अर्थमां संस्कृतमां ‘आर्या’ शब्द सुप्रतीत छे. संस्कृतकोशनुं एवं वचन छे के—“आर्या अम्बिका मृडानी” [हलसुध १, १५] अर्थात् ‘आर्या’ ‘अम्बिका’ अने ‘मृडानी’ ए त्रणे शब्दो ‘पार्वती’ना वाचक छे. ए ‘आर्या’ शब्दनुं प्राकृत उच्चारण ‘अज्जा’ एवं थाय छे अने ए रीते ‘अज्जा’ शब्द व्याकरण अने कोशमां प्रसिद्ध होवा साथे व्युत्पत्तिवालो पण छे माटे देसीसंग्रहमां तेने स्थान आपवानी जरूर नथी. जे संग्रहकारोए उक्त ‘अज्जा’ शब्दने देसी तरीके जणावेलो छे ते तेमनी भूल कहेवाय.

ए ‘अज्ज’ वगैरे शब्दो कयां केनी रीते बपराएला छे ते बताववा गाथाओ कहे छे:

वीरअज्जरविः अहं विरत्तयन् भिन्नमोहतिमिरौघः ।

अणुगोपीगीयमानः गिरिअंके जयति विहरन् ॥१॥

जगद्अव्वअम्बिकायाः पादान् दर्शयसि यदि न उज्जयन्ते ।

ततः तव अहं न दुहिता अल्ले ! अम्मा त्वमपि न खलु मम ॥२॥

जेमणे मोहरूप अंधकारना समूहने मेदी नाख्यो छे, झीणा चोखानी रखवाळी करनार गोपीओ जेमनां गान गाय छे एवा वीर जिनरूप के वीर स्वामीरूप सूर्य, दिवसने विरचता, गिरि-पहाडनी पासे विहरता जयवंता वर्तै छे. (१)

जो जगतनी मातारूप अम्बिकादेवीना चरणोने गिरनार पर्वतमां तुं न देखाड तो हे माता ! हुं तारी दीकरी नहीं अने तुं पण भारी मा-अम्मा-नहीं. (२)

અક્રો દૂત, અક્રા, વહિની, અપ્પો પિતા, અહં દુઃસ્વે ।

અંગુઠી અવગુઠનં, અગય-અયક-અયગા દણુ ॥૬॥

અક્રો દૂતઃ ।

અક્રા ભગિની ।

અમ્વાર્થસ્તુ સંસ્કૃતસમઃ । યત્ કાલાપાઃ—“હે અક્ર !” [કા० ૨।૧।૪૦]

અપ્પો પિતા ।

અહં દુઃસ્વમ્ ।

। ઇતિ દ્વચક્ષરાઃ ।

[અથ ત્ર્યક્ષરાઃ]

ત્ર્યક્ષરપ્રસ્તાવાત્ ‘અંગુઠી’ इत्यनुवाद्यम् ‘અવગુઠનમ્’ ત્વર્થનિર્દેશઃ
ઇતિ સામાનાધિકરણ્યેऽપિ ન વિધ્યનુવાદસંદેહઃ ।

અંગુઠી અવગુઠનમ્—શિરોઽવગુઠનમ્—ઇતિ યાવત્ ।

અક્રો દૂતે, અક્રા ભગિની, અપ્પો પિતા, અહં દુઃસ્વે ।

અંગુઠી અવગુઠનમ્, અગય-અયક-અયગા દનુજે ॥૬॥

અક્ર-દૂત.

અપ્પ-આપા-પિતા .

અંગુઠી-માથાને ઢાંકણુ—

લાજ કાઢવી .

અક્રા-વહેન.

અહ-દુઃસ્વ.

અગય } -દનુજ-રાક્ષસ-
અયક } અગ-દાનવ.
અયગ }

અક્રા

અહીનો ‘અક્રા’ શબ્દ ‘વહેન’ અર્થનો વાચક છે. ત્યારે, એક વીજો ‘માતા’ અર્થનો શોતક પણ ‘અક્રા’ શબ્દ છે પરંતુ તે માતાવાચી ‘અક્રા’ શબ્દ અહીં ન લેવો. કારણ કે ‘માતા’વાચક ‘અક્રા’ શબ્દ સંસ્કૃતસમ છે અને વ્યાકરણમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. કલાપ વ્યાકરણમાં વધુ છે કે—“હે અક્રા ! એટલે હે માતા !” [કાતન્વ ૨-૧-૪૦]

। ઇતિ દ્વચક્ષર શબ્દો ।

[હવે ત્ર્યક્ષર શબ્દો]

‘અંગુઠી’ શબ્દથી ત્રણ અક્ષરના શબ્દો શરૂ થાય છે:

શબ્દ અને તેનો અર્થ વતાવતાં ‘અમુક શબ્દ અમુક અર્થમાં છે’ એવી રચના-વાલી પદ્ધતિ આગલી ગાથામાં અને હવે પછીની ગાથામાં પણ રાખેલી છે છતાં ‘અંગુઠી’

અગયો અયકો અયગો ઇતિ ત્રયો દાનવાર્થાઃ ।

યથા—

કયઅંગુટ્ટી ! અકે ! અયગ-અયક-અરિ-અપ્પં અહરણં ।

જમઅક્કસમે કમઢ-અગયે વિ કરુણાપરં જમસુ પાસં ॥૩॥

અત્ર ચ—

અહ-અસૌ ।

અહો-કૂપઃ ।

અર્ણ-ઋણમ્ ।

અળ-નર્થે ।

અહ-સંભાવને ।

एते शब्दानुशासन एवास्माभिः साधिता इति अन्यैरिव नोपात्ताः ॥६॥

શબ્દનો અર્થ વતાવતાં 'અંગુટ્ટી' પ્રથમા વિભક્તિમાં છે અને 'અવગુણ્ઠન' જે ઉક્ત પદ્ધતિએ સપ્તમી વિભક્તિમાં આવતું જોઈએ તે પણ પ્રથમા વિભક્તિમાં છે એટલે વાચક અને વાચ્ય વચ્ચેનું સામાનાધિકરણ-સમવિભક્તિવતા-છે છતાં કોઈ પ્રકારના સંદેહને અવકાશ નથી. કારણ કે 'અંગુટ્ટી' શબ્દથી ત્રણ અક્ષરના શબ્દો શરૂ થાય છે માટે એ 'અંગુટ્ટી' શબ્દ ઉદ્દેશરૂપ છે અને તેનો 'અવગુણ્ઠન' એ અર્થનિર્દેશ વિધિરૂપ છે. જ્યાં બીજે સ્થળે આવું શબ્દ અને અર્થનું સામાનાધિકરણ આવે ત્યાં પણ આમ જ સમાધાન કરી લેવું.

અહ-‘અસૌ’ એટલે ‘આ’.

અહ-કૂવો.

અળ-ઋણ-રણ-દેવું-કરજ.

અળ-નહિ-નિપેધ.

અહ-સંભાવના.

ए पांचे शब्दोंने अमे अमारा सिद्धहेमशब्दानुशासनमां ज साधित करेला छे एथी बीजाओनी पेठे आ संग्रहमां संग्रह्य नथी अर्थात् बीजा संग्रहकारोए तो ए शब्दोंने पोताना संग्रहमां संग्रहेला छे.

उदाहरण—

कृतअंगुट्टी ! अकै ! अयगअयकअरिअपपं अहहरणम् ।

जमअक्कसमे कमठअगयेऽपि करुणापरं नम पार्श्वम् ॥३॥

લાજ કાંદલી છે એવી હે વહેન ! જમના દત્ત જેવો કમઠ દાનવ દુઃસ દેવા આવ્યો છતાં તેના પ્રત્યે કરુણા દાખવનાર, દુઃખને હરનારા અને દાનવના દાનવ-શત્રુ એટલે દેવ તેનો શત્રુ અમુર તેના અર્થાત્ અસુરેદ્રના-ધરણેદ્રના-આપા-પિતા-જેવા પાર્શ્વનાથ ભગવાનને નમન કર. (૩)

अंकेल्ली अ असोए 'अज्जेल्ली दुहियदुज्झधेणुए ।

अंवेट्टी मुट्ठिजूए, अन्नाणं विवाहवधूदाने ॥७॥

अंकेल्ली अशोकतरुः ।

अज्जेल्ली दुग्धदोह्या धेनुः—या

पुनः पुनर्दुह्यते ।

अंवेट्टी मुट्ठिघृतम् ।

अन्नाणं विवाहवधूदानम्—विवाहकाले

वध्वै यद् दीयते यद्वा विवाहार्थं

वध्वा एव वराय यद् दानम् ।

मौल्यवाचकस्तु 'अन्नाण' शब्दः 'अज्ञान'शब्दमव एव ।

यथा—

अंकेल्लितलासीणो मा रम अंवेट्ठिआइ पुत्त ! तुमं ।

अज्ज तए दायव्वा अज्जेल्ली वहिणिअन्नाणे ॥४॥ (७)

अंकेल्ली च अशोके, अज्जेल्ली दुग्धदोह्यधेनौ ।

अंवेट्टी मुट्ठिघृते, अन्नाणं विवाहवधूदाने ॥ ७ ॥

अंकेल्लि—अशोकतृणं वृक्ष—

आसोपालवतुं झाड.

अंवेट्ठि—मुठ्ठिघृते रमातुं जगदं—

एकीवेकीनां जुगार.

अज्जेल्लि—वारंवार दोह्या लायक गाय—

एकवार दोह्या पल्ली फरीफरीने

दोह्या दे एवी गाय—कामधेनु.

अन्नाण—विवाहने वस्त्रते वह्ने दानरूपे

जं आपन्नातुं होय ते—दायजो—

करियावर अथवा विवाह माटे

वरने वहुतुं दान करवुं ते—

कन्यादान.

अन्नाण

एक बीजो 'अन्नाण' शब्द ज्ञानना अभावको—मूलखण्णानो—वाचक छे परंतु तेने
आ देशीसंग्रहमां नोंधवानी जरूर नथी. कारण के संस्कृत 'अज्ञान' प्राकृत 'अन्नाण'
ए रीते ज तेनी व्युत्पत्ति छे अने ते व्याकरण तथा शब्दकोशमां प्रतीत पण छे.

उदाहरण—

अंकेल्लितलासीनः मा रमस्व अंवेट्ठिआइ पुत्त ! त्वम् ।

अद्य त्वया दातव्या अज्जेल्ली भगिनीअन्नाणे ॥ (४)

हे पुत्र ! अशोकवृक्षने तळे वेठेलो तुं एकीवेकीनां जुगारे न रम. आजै

અદ્વંતો પરંતે, અરુણં કમલે, અકાસિ પર્યાપ્તે ।

અગ્ધાડો અવમગ્ગે, અવેસિ અંવેસિ ઘરફલહે ॥૮॥

અદ્વંતો પર્યન્તઃ ।

અરુણં કમલમ્ ।

અકાસિ પર્યાપ્ત કૃતમ્—અલમિતિ

યાવત્ ।

‘અવેસિ—અમ્વેસિ’ઈતિ લુપ્તવિભક્તયન્તૌ સમાહારો વા ।

યથા—

અંવેસિપણ્ડિયા અગ્ધાડઅવેસિલગ્ગવત્થમિસા ।

ળયણઅરુણઅદ્વંતેણ ણિયસિ જં તં અકાસિ લજ્ઞાઈ ॥૫॥ (૮)

બહેનના કન્યાદાનને પ્રસંગે તારે એવી ગાય આપવાની છે કે જે એકવાર દોહી લીધા પછી ફરીફરીને પણ દોહી શકાય. (૪)

અદ્વંતો પર્યન્તે, અરુણં કમલે, અકાસિ પર્યાપ્તે ।

અગ્ધાડો અપામાર્ગે, અવેસિ—અંવેસિ ગૃહફલહે ॥ ૮ ॥

અદ્વંત—પર્યન્ત—છેડો.

અકાસિ—પર્યાપ્ત—પૂરતું—કર્યું—સર્યું.

અવેસિ } ઘરના વારણાનો ફલહક—

અંવેસિ } ભોગલ—આગલિયો

અંવેસિ

અરુણ—કમલ.

અગ્ધાડ—અધેડાનુ જાડ.

શં૦—કોઈ પણ ઇકારાંત શબ્દનું પ્રથમાવિભક્તિવાલું રૂપ दीर्घ ઈકારાંત થાય છે એવો પ્રાકૃત વ્યાકરણનો નિયમ છે છતાં અહીં ‘અવેસિ—અંવેસિ’માં પાછલા શબ્દનો અત્ય ‘ઈ’ હ્રસ્વ કેમ છે ?

સ૦—‘અવેસિ’ અને ‘અંવેસિ’ એ વચ્ચે શબ્દોને દ્વંદ્વ મમાહારમાં મૂકેલા છે માટે જ ‘અંવેસિ’ એ હ્રસ્વાંત છે અથવા એ વચ્ચે શબ્દોને જુદા જુદા પણ લોપાણી વિભક્તિવાળાં સમસંવા. એમ હોવાથી એ વચ્ચેનો અત્ય સ્વર હ્રસ્વ છે.

ઉદાહરણ—

અંવેસિપ્રદેશસ્થિતા અગ્ધાડઅવેસિલગ્ગવત્થમિપાત્ ।

નયનઅરુણઅદ્વંતેણ પદ્યસિ યત્ તદ્ અકાસિ લજ્ઞયા ॥ (૫)

અધેડાના ભોગલમાં મરાણલ વાણું વાણું કરીને ઘરના વારણાના ભોગલ પાસે

ઝમેલી તું જેને નયનરૂપકમલના છેડા—જૂના—ઘડે—ત્રાંસી આંધવડે—જાણ છે તો [તે વાવત હવે] ઝાજ—શરમ—થી સર્યું અર્થાત્ શરમાવાની જરૂર નથી.

અંકારો અત્યારો સાહિજો, અત્યુડં લહુએ ।

અકંતં ચં પવુદે, અંબોચી પુષ્પલાવીએ ॥૯॥

અંકારો તથા અત્યારો સાહાય્યમ્ ।

અત્યુડં લહુ ।

અકંતં પ્રવૃદ્ધમ્ ।

અંબોચી પુષ્પલાવી ।

યદા આમ્રપુષ્પાણ્યેવોચ્ચિનોતિ તદા

ન દેશી ।

યથા—

કુસુમાઝહઅંકારં અંબોચીણં ચ કુણઙ્ અત્યારં ।

મલયસમીરો અહઅત્યુડો વિ કાહી કિં અકંતો ? ॥૬॥ (૯)

ધળવંતસ્મિ અહેલ્લો, અવિયં મણિએ, ગયસ્મિ અદ્દટ્ટો ।

અજ્ઞત્યો આગયએ, અઙ્ગં ગિરિયડં, અળંતં ઓમાલે ॥૧૦॥

અંકારો અત્યારો સાહાય્યે, અત્યુડં લહુકે ।

અકંતં ચં પ્રવૃદ્ધે, અંબોચી પુષ્પલાવ્યામ્ ॥ ૯ ॥

અંકાર } —સહાયતા.

અકંત—પ્રવૃદ્ધ—વધારે વધેલું—ફેલાણું.

અંબોચી

અત્યુડ—લહુ—હલ્લું—નાનું—થોડું.

અંબોચી—ફૂલોને લળનારી—ચૂંટનારી.

‘આમ્ર-અંબ+ચી=અંબોચી’ આવી વ્યુત્પત્તિ હોય તો ‘અંબોચી’ શબ્દને દેશી ન સમજવો. પરંતુ ઈર્વા વ્યુત્પત્તિ કરતાં ‘અંબોચી’નો અર્થ ‘આંવાતાં ફૂલોને જ ચૂંટનારી’ સમજવાનો. અર્થાત્ ‘ફૂલમાત્રને ચૂંટનારી’ના અર્થમાં ‘અંબોચી’ શબ્દ દેશી છે અને ‘આંવાતાં ફૂલોને જ ચૂંટનારી’ના અર્થમાં એ શબ્દ વ્યુત્પન્ન છે અર્થાત્ દેશી નથી.

કુસુમાયુધઅંકારં અંબોચીણં ચ કરોતિ અત્યારં ।

મલયસમીરઃ અતિઅત્યુડોઽપિ અક્ષર્પીત્ કિમ્ અકંતો ? ॥ (૬)

અતિશય હલ્લો એવો પણ મલયનો પવન કામદેવને સહાયતા કરે છે અને ફૂલોને ચૂંટનારીઓને ય સહાયતા કરે છે પરંતુ જો એ પવન વધેલો હોત તો શું કરત ? અર્થાત્ મલયના સાધારણ પવનથી પણ કામદેવ અને માલગો એ ઘણે ઉત્તેજિત થયાં તો પછી જો એ પવન વધારે હોત તો તો શું યાત ?

મનવતિ અહેલ્લો, અવિયં મણિતે, ગતે અદ્દટ્ટો ।

અજ્ઞત્યો આગંતકે, અઙ્ગં ગિરિતટમ્, અળંતં અવમાલ્યે ॥૧૦॥

અહેલો ઈશ્વરઃ ।

અવિયં ઉક્તમ્ ।

અદૃદો યાતઃ ।

અજ્ઞાત્યો આગતઃ ।

ત્યાદિષુ પ્રયોગાદર્શનાદ્વાત્વાદેશેષુ અસ્માભિર્ન પઠિતા इति अत्र निवद्धाः ।

एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

यथा—

अज्ज्ञात્યો अदृदो स किं अहेल्लो वि इय मए अविયं ।

अइणे वि जस्स रण्णो सिरે अणंतं व वुब्भए आणा ॥७॥ (૧૦)

અહેલ્લ-ધનવાન.

અદૃદ-ગયો-ગયેલો.

અઈણ-ગિરિનો તટ-

પવંતની નીચેનો ભાગ.

અવિય-કશું-કહેલું.

અજ્ઞાત્ય-આવ્યો-આવેલો.

અણંત-નિર્માલ્ય-દેવને ચહેલી પટ્ટ.

અવિય-અદૃદ-અજ્ઞાત્ય

શં-આ વ્રણે શબ્દો ક્રિયાવાચક ભૂતકૃદંત જેવા જણાય છે માટે આ શબ્દોના મૂળ ધાતુઓને જ્યાં આત્મા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં વીજા ઘળા ધાત્વાદેશો જણાવેલા છે ત્યાં સાથે જ જણાવી દીધા હોત તો કેમ? આમ કરવાથી પ્રંથલાઘવ તો જરૂર થાત.

સ-આ વ્રણે શબ્દો ક્રિયાવાચક ભૂતકૃદંત જેવા છે એ સર્વ અને તેના મૂળ ધાતુઓ વીજા ધાતુઓ સાથે જણાવાય એવા પગ સરા પરંતુ આ શબ્દોના મૂળ ધાતુઓનો ક્રિયાપદ તરીકેનો પ્રયોગ અમરા જોવામાં આવ્યો નથી તેથી અમે વ્યાકરણમાં ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં તેમના મૂળ ધાતુઓનો નિર્વંશ કર્યો નથી. કિંતુ આ શબ્દોનો જેનો પ્રયોગ અમને મળ્યો છે તેવો તે આ સંપ્રદામાં સંપ્રણો છે.

વીજે પણ જ્યાં આવી શકે તેથી તેમાંથી તે આ જાતનું સનાધાન સમજાયું.

ઉદાહરણ—

અજ્ઞાત્યો અદૃદો સઃ કિમ્ અહેલ્લોઽપિ इति मया अवियं ।

અइणेઽપિ यस्य राक्षः शिरसि अणंतं व उह्यते आणा ॥ (૭)

જે રાજાની આગ પવંતકાંટે પગ શિવનિર્માલ્યની લેન સથે વહાય-ચડાવાય-છે તે ધનવાન પગ રજા શું આવ્યો અને ગયો?—અર્થાત્ એવા સત્તાધારી રાજાઓ પગ નાનાવંત છે-એ પ્રણામે ને કશું. (૧૦)

આલે અલગ્ગં, અલિણો વિંચુઅએ, અંચુસૂ સરહે ।

અકુટ્ટં^૧ અજ્ઞાસિયં અંકિય-અવરુંદિયા અ પરિરંભે ॥૧૧॥

અલગ્ગં કલકારોપઃ ।

અકુટ્ટં અધ્યાસિતમ્ ।

અલિણો વૃશ્ચિકઃ ।

અંકિયં તથા અવરુંદિયં પરિરંભઃ ।

અંચુસૂ શરભઃ ।

‘અવરુંદિઅ’ શબ્દસ્ય પચ્ચાક્ષરસ્યાપ્યર્થાનુરોધાત્ ટ્યક્ષરેષુ પાઠઃ અન્યથા દ્વિર્થકીર્તનં સ્યાત્ ।

અયં ચ યદપિ ક્રિયાશબ્દઃ—‘અવરુંદઈ’ ‘અવરુંદિજ્જઈ’ ‘અવરુંદિક્કણ’
ઈત્યાદિપ્રયોગયોગ્યશ્ચ—તથાપિ પૂર્વાચાર્યૈર્ધાત્વાદેશેષુ ન પઠિતઃ ટ્યક્ત્સમાભિરપિ
તદનુરોધાત્ તત્રાઽપઠિત્વેહ નિવદ્ધઃ ।

યથા—

આલે અલગ્ગં, અલિણો વૃશ્ચિકે, અંચુસૂ શરભે ।

અકુટ્ટં અધ્યાસિતમ્, અંકિય-અવરુંદિયા ચ પરિરંભે ॥ ૧૧ ॥

અલગ્ગ-આલ-કલંકારોપ.

અલિણ-ચીંછી.

અંચુસૂ-શરભ-એક પ્રકારનો વનશ્ચાપદ.

અકુટ્ટ-અધ્યાસિત.

અંકિય
અવરુંદિય } પરિરંભ-આલિંગન.

અવરુંદિય

શંકા-—આ, પાંચ અક્ષરનો શબ્દ છે છતાં ત્રણ અક્ષરવાળા શબ્દો સાથે શા માટે કાઠો ?

સ-—ત્રણ અક્ષરવાળો ‘અંકિય’ અને પાંચ અક્ષરવાળો ‘અવરુંદિય’ એ બંને શબ્દો સમાન અર્થવાળા છે માટે સાથે કહેતાં ઠીક પડે એમ છે. જુદા જુદા કહેવા જોઈએ તો જે અર્થ અહીં એકવાર કહેવાઈ ગયો તેને વાંજીવાર-ફગેવાર-કહેતો પડે અને એમ અર્થકથનનું ગૌરવ થાય.

‘અવરુંદિય’ શબ્દ ક્રિયાસૂચક છે માટે ‘અવરુંદઈ’ ‘અવરુંદિજ્જઈ’ ‘અવરુંદિક્કણ’ એવા તેના ક્રિયાદર્શી અનેક પ્રયોગો વને છે. ‘અવરુંદિય’માં સૂઝ ધાતુ ‘અવરુંદ’ જણાય છે એથી એને ધાત્વાદેશો સાથે જણાવવો જોઈએ છતાં પૂર્વેના દેશી સંપ્રદયકારોએ એ ‘અવરુંદ’ને ધાત્વાદેશરૂપે નોંધેલો નથી માટે અમે પણ એને ધાત્વાદેશરૂપે નથી જણાવ્યો અને આ સંપ્રદયમાં મુક્યો છે.

अक्कुट्टकोपअंघुसु-अलिणाण भयम्मि केवलं अल्लगं ।

१७. महिलाऽवरुंडियाओ वीहंति विवेअअंकिया मुणिणो ॥८॥ (११)

खग्गस्मि अणप्पो, अल्लओ परिचिए, पसुम्मि अक्कोडो ।

कयलीह असारा, आपणे अवारो अवारी च ॥१२॥

अणप्पो खड्डुः ।

असारा कदली ।

अल्लओ परिचितः ।

अवारो तथा अवारी आपणः ।

अक्कोडो छागः ।

यथा—

णिव ! मा अक्कोड-असार-अल्लयं कृण अणप्पं इमिणा हि ।

मरिआ अरि करिमुत्ताहिं दिसि अवारा विदिसि अवारीओ ॥९॥ (१२)

उदाहरण—

अक्कुट्टकोपअंघुसु-अलिणाण भयं केवलम् अल्लगं ।

महिलाअवरुंडियाओ विभ्यति विवेकअंकिया मुनयः ॥ (८)

कोपयुक्त शरभ अने वींछीओथी बीवामां मात्र (डरपोकपणानुं) कलंक छे (त्यारे)
झीना आलिंगनथी विवेकवाला मुनिओ (पण) भय पामे छे.

खड्डे अणप्पो, अल्लओ परिचिते, पशौ अक्कोडो ।

कदल्याम् असारा, आपणे अवारो अवारी च ॥ १२ ॥

अणप्प-खड्डु-खांडुं-तरवार.

अक्कोड-पशु-बकरो.

अवार }
अवारी } -आपण-बजार.

अल्लअ-परिचित-परिचयवालो-ओळखीतो.

असारा-केळ.

उदाहरण—

नृप ! मा अक्कोड-असार-अल्लयं कुरु अणप्पं अनेन हि ।

भृता अरि करिमुक्ताभिः दिशि अवारा विदिशि अवारीओ ॥ (९)

हे राजा ! तारा खांडाने बोकडानुं अने केळनुं परिचित न कर, कारण के ए
खांडाए शत्रुओना हाथीओने मारीने तेमांथी मेळवेला भोतींओथी दिशानी बजारो
अने विदिशानी बजारो भरी नाखी छे. अर्थात् हांथीओने हणनारं एवुं तारं खांडुं
बोकडा के केळ ऊपर न चलाव.

मोरे अल्लहो, 'कुक्कुडे अलंपो, अआलि दुदिणए ।

निन्नेहम्मि अअंखो, अज्झस्सं सविचं, अक्खए अणहं॥१३॥

अल्लहो मयूरः ।

अलंपो कुक्कुटः ।

अआली दुर्दिनम् ।

'अआलि'इति इकारान्तो लुप्तविभ-
त्तयन्तो निर्देशः ।

अअंखो निःस्नेहः ।

अज्झस्सं आक्रुष्टम् ।

अयं धात्वादेशः—'अज्झस्सइ''अज्झ-
सियं' इत्यादिप्रयोगदर्शनात्

—पूर्वाचार्यानुरोधात् त्विह निवद्धः।

अणहं अक्षतम् ।

यथा—

अणहो अआलिमत्त-अल्लहेसु वि तं अअंख ! पिपपासं ।

गंतुमसहो अलंपो न्व अप्पं अज्झस्सइ त्ति पहियज्जणो॥१०॥(१३) .

मोरे अल्लहो, कुक्कुटे अलंपो, अआलि दुर्दिनके ।

निःस्नेहे अअंखो, अज्झस्सं शपितम्, अक्षते अणहं ॥ १३ ॥

अल्लह-मोर-मयूर.

अआलि-दुर्दिन-ऐंली.

अज्झस्स-आक्रोश-शाप.

अआलि

अलंप-कूकडो.

अअंख-स्नेह विनानो.

अणह-अक्षत-आखुं.

आ, इस्व इकारांत शब्द छे अने विभक्तिनो लोप करिने अही तने बतावेले छे. विभक्ति साधे बतावेले होत तो 'अआली' एवो निर्देश थात.

अज्झस्स

'अज्झस्सइ' 'अज्झसियं' एवा अनेक प्रयोगो देखाय छे ए ऊपरथी एम जणाय छे के 'अज्झस्स' ए धात्वादेश छे परंतु प्राचीन देशीसंग्रहकारोए 'अज्झस्स'ने धात्वादेश तरीके जणावेले नथी, तदनुसार अमे पण तेने धात्वादेश तरीके न जणावतां वा संग्रहमां लीधेले छे.

उदाहरण—

अणहो अआलिमत्त-अल्लहेसु अपि त्वम् अअंख ! प्रियापार्श्वम् ।

गन्तुमसहः अलंपो इव आत्मानम् अज्झस्सइ इति पथिकजनः॥(१०)

'हे निःस्नेह ! ऐंलीने लीधे मोरो मत्त थया छतां तुं आखो छे अर्थात् तने कशी असर नथी थई' (पोतानी) प्रिया पासे जवाने अक्षत एवो प्रवासी, ए प्रमाणे कूकडानी पेट पोतानी जात ऊपर आक्रोश करे छे.

અંજસં ષજ્જુ, અદ્દાઓ મુકુરે, અંછિયં ચ કઢિઅણ ।
અસિયં દત્તે, સવસે અપ્પજ્ઞો, અણવસરમ્મિ અત્થક્કં ॥ ૧૪ ॥

અંજસં ઋજુ ।

અદ્દાઓ દર્પણઃ ।

અંછિયં આકૃષ્ટમ્

અસિયં દાત્રમ્ ।

અપ્પજ્ઞો આત્મવશઃ ।

અત્થક્કં અનવસરઃ ।

યથા—

અદ્દાયકરાય તુમં અંજસમદ્ ! અસિયવંકભૂમયાણ ।
અંછિયહિયઓ તમ્મસિ કિં અત્થક્કે અણ્-અપ્પજ્ઞો ॥ ૧૧ ॥ (૧૪)
અક્કંદો આરક્ષે, અંવ-કહ્વસ્વેસુ અંવિર-અવંગા ।
ચંદે અમય-અમયણિગ્ગમા, ચ અદ્દણ્ણ-અદ્દણા વિહુરે ॥ ૧૫ ॥

અંજસં ઋજુ, અદ્દાઓ મુકુરે, અંછિયં ચ કૃષ્ટકે ।
અસિયં દાત્રે, સ્વવશે અપ્પજ્ઞો, અનવસરે અત્થક્કં ॥ ૧૪ ॥

અંજસ-ઋજુ-સરલ.

અંછિય-ચેચેલું-આંચકેલું.

અપ્પજ્ઞ-સ્વવશ-સ્વતંત્ર.

અદ્દા-દર્પણ-મોહું જોવાનો કાચ.

અસિય-દાતરડું.

અત્થક્ક-અનવસર-અવસર નહિ, અવસર
વિનાશ.

ઉદાહરણ—

અદ્દાયકરયા ત્વમ્ અંજસમત્તે ! અસિયવંકભુવા ।
અંછિયહદયઃ તામ્યસિ કિં અત્થક્કે અન્-અપ્પજ્ઞો ॥ (૧૧)

સરલ મતિવાળા હે ! હાથમાં દર્પણવાળી અને દાતરડાની પેટે વાંકાં ભવાંવાળી
(સ્ત્રી) વડે ચેચાણ હૃદયવાળો તું અનવસરે પરવશ થઈને શા માટે ચેદ કરે છે ?

અક્કંદો આરક્ષે, આમ્ન-કટાક્ષેપુ અંવિર-અવંગા ।
ચન્દ્રે અમય-અમયણિગ્ગમા, ચ અદ્દણ્ણ-અદ્દણા વિધુરે ॥ ૧૫ ॥

અકંદો પરિચાતા ।

અંચિરં આન્નમ્ ।

અવંગો કટાક્ષઃ ।

યથા ---

અંચિરઅકંદાણ મયણઽહણ ! અમયણિગમમુદ્દીણ ।

અમયગમમ્મિં સ્થેલસુ તરલઅવંગચ્છદાઈ અહણ્ણા ! ॥ ૧૨ ॥ (૧૫)

મચ્છામ્મિ અંડઓ, અદ્દરો આઉત્તમ્મિ, અંવહો કઠિણે ।

અલયં વિદ્દુમં, અદ્દણી મગ્ગે, અલિયા-અત્થયારિઆ ચ સહી ॥ ૧૬ ॥

અંડઓ માત્સ્યઃ ।

અદ્દરો આયુક્તો પ્રામેશાદિઃ ।

અંવહો કઠિનઃ ।

અલયં વિદ્દુમઃ ।

કુટિલકેશવાચકસ્તુ અલકશબ્દમવ પ્થ્વા ।

અકંદ-રસ્ત્રવાલ.

અંચિર-આંબો.

અવંગ-કટાક્ષ.

અમય

અમયણિગમ

} -અમૃતરૂપ છે,

જેમાંથી અમૃત નિર્ગમ છે-

નીકંઠ છે તે-ચંદ્ર

અહણ

} -વિદ્યુત-આકુલ.

અમયણિગમ

‘જેમાંથી અમૃત નીકળે છે તે અમૃતનિર્ગમ અર્થાત્ ‘ચંદ્ર’ એ રીતે ‘અમયણિગમ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરી શકાય એમ છે છતાં એ જ્ઞાનનો-‘અમૃતનિર્ગમ’નો ‘ચંદ્ર’-અર્થ સંસ્કૃતનો-સંસ્કૃતકોશોમાં પ્રસિદ્ધ નથી માટે એને અહીં દેશી તરીકે ચતાવેલો છે.

ઉદાહરણ—

અંચિરઅકંદાણ મદનઅહણ ! અમયણિગમમુદ્દયા ।

અમયઉદ્દમે સ્થેલય તરલઅવંગચ્છદયા અહણ્ણા ! ॥ (૧૨)

કામથી વ્યાકુલ થયેલા અને ચપલ કટાક્ષની છટાથી આકુલ થયેલા (હે માનવ !)

તું, ચંદ્રતમાન મુલયાલી તથા આંવાને સાષ્વચનારી-આંવાની રસ્ત્રવાલ્ણ સાથે ચંદ્ર ઉગ્યે ચેલ,

મત્સ્યે અંડઓ, અદ્દરો આયુક્તે, અંવહો કઠિણે ।

અલયં વિદ્દુમ્, અદ્દણી માર્ગે, અલિયા-અત્થયારિઆ ચ સહી ॥ ૧૬ ॥

અંડઅ-માલહું.

અંવહ-કઠળ.

અદ્દર-આયુક્ત-પ્રામેશ-ગામનો મુસી-

ગામનો અધિકારી વગેરે.

અલય-વિદ્દુમ-પરવાલું.

યથા—

અજુઅકુસુમે વ્વ કમલે અગિલા તીણ વિઓઅઅહરાણ ।

અજ્ઞઅ ! વ્હાણે અવણં અસણે અણત્તી સહીસુ અગ્ગહણં ॥૧૪॥(૧૭)

અયહો અંધંધૂ કૂવે, અણહ-અણાહ-અવિણયવરા જારે ।

અવિણયવર્હણ અહયા તહા અહવ્વા અહચણા ચ ॥૧૮॥

અયહો તથા અંધંધૂ કૂપઃ ।

‘અયુક્’ શબ્દ પ્રચલિત છે તો એ ‘અયુક્’ શબ્દ ऊपरથી આ ‘અજુઅ’ શબ્દ ન નીપજાવી શકાય ?

સમા.—‘સત્તચ્છદ’ માટે સંસ્કૃત કોશોમાં ‘અયુક્’ નહિ પણ ‘અયુક્પર્ણ’ શબ્દ પ્રચલિત છે. ‘અયુક્’ ऊपरથી ‘અજુઅ’ને સાધી તો શકાય પરંતુ એકલા ‘અયુક્’ ऊपरથી સાધિત થયેલા ‘અજુઅ’ શબ્દમાં ‘અયુક્પર્ણ’નો ભાવ કેવી રીતે આવે ? હવે જેમ આપણા પદને વધારે અઢધા પદથી પણ કામ ચાલે છે અર્થાત્ ‘સત્યભામા’ માટે ‘ભામા’ શબ્દનો પણ પ્રયોગ પંડિતો કરે છે એ રીતે ‘અયુક્પર્ણ’ માટે પણ ‘અયુક્’ શબ્દનો પ્રયોગ પંડિતો કરતા હોય તો ‘અયુક્’ ऊपरથી ‘અજુઅ’ શબ્દ આવી શકે અને એનો અર્થ પણ જલવાઈ રહે. પરંતુ આ નિર્ણય માટે તો પંડિતો પ્રમાણરૂપ છે, સંગ્રહકારો નહિ.

ઉદાહરણ—

અજુઅકુસુમે દ્વધ કમલે અગિલા તસ્યાઃ વિયોગઅહરાણ ।

અજ્ઞઅ ! સ્નાને અવણમ્-અશને અણત્તી સહીસુ અગ્ગહણં ॥(૧૪)

હે પાહોશી ! વિયોગને લીધે અસમર્થ બનેલી તે(છત્રી)ને જાણે કે સાદહનું ફૂલ ન હોય એમ કમલ તરફ અણગમો છે, સ્નાન તરફ અરુચિ છે, રાત્રામાં ભાવ નથી અને સહીઓ તરફ પણ તિરસ્કાર છે.

અયહો અંધંધૂ કૂપે, અણહ-અણાહ-અવિણયવરા જારે ।

અવિનયવત્યામ્ અહયા તથા અહવ્વા અહચણા ચ ॥૧૮॥

અયહ
અંધંધૂ } કૂવો.

અણહ
અણાહ
અવિણયવર } જાર-વ્યભિચારી-પુરુષ.

અહયા
અહવ્વા
અહચણા } -અવિનયવતી-અસતી-છાં.

‘અન્ધશ્ચાસૌ અન્ધુશ્ચ’ ઇતિ વિગ્રહે શબ્દભવઃ—અંધંધુશબ્દઃ કેવલં સઃ
અન્ધકૂપવાચી । અયં તુ કૂપમાત્રવાચી ઇતીહ નિબદ્ધઃ ।

યે ત્વૌણાદિકમ્—‘અન્ધન્ધુ’શબ્દમિચ્છન્તિ તૈરપિ સંસ્કૃતે પ્રયોગાદર્શ-
નાદયં સંપ્રાહ્ય એવ ।

‘અળાહો અળાહો અવિણયવરો ત્રયોઽપ્યમી જારાર્થાઃ ।

“અવિણયવર્હ” [] ઇતિ દ્રોણઃ ।

‘અવિનયવર’ ઇત્યસ્ય વ્યુત્પત્તૌ સત્યામપિ સંસ્કૃતેષ્વપ્રસિદ્ધેર્દેશીત્વમ્ ।

અંધંધુ

શં૦—સંસ્કૃતકોશોમાં ‘કૂવા’ અર્થનો સૂચક ‘અન્ધુ’ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે એ ‘અન્ધુ’
પદને ‘અન્ધ’નું વિશેષણ લગાડીએ તો અન્ધ+અન્ધુ=‘અન્ધાન્ધુ’ શબ્દ બને અને તે
‘ઝપરથી અહીંનો ‘અંધંધુ’ શબ્દ ન નીવડી શકે ?

સ૦—એ રીતે ‘અંધંધુ’ શબ્દને નીપજાવી તો શકાય પરંતુ એ ‘અંધંધુ’નો અર્થ
માત્ર ‘કૂવો’ નહીં થાય કિંતુ ‘આંધલો કૂવો’ થાય ત્યારે અહીંનો ‘અંધંધુ’ તો માત્ર
‘કૂવા’ના અર્થનો સૂચક છે અને એ જ અર્થમાં તે દેશી તરીકે આ સંગ્રહમાં નોંધેલો છે.

વઢી, જે સંગ્રહકારો ‘અંધંધુ’ શબ્દને ‘અન્ધ’ અને ‘અન્ધુ’ના સમાસ દ્વારા
નથી સાધતા પરંતુ એને એક અલંકાર શબ્દ તરીકે ઔણાદિક સમજે છે અને તેનો
અર્થ ‘કૂવો’ વતાવે છે તેઓએ પણ ‘કૂવા’ અર્થવાળા એ ઔણાદિક ‘અંધંધુ’ને દેશી-
સંગ્રહમાં જ મૂકવો જોડે, કારણ કે એ જાતના ‘અંધંધુ’ શબ્દનો પ્રયોગ સંસ્કૃતમાં
ક્યાંય દેખાતો નથી.

અવિણયવર

દ્રોણ નામનો દેશી સંગ્રહકાર ‘અવિણયવર’ને બદલે ‘અવિણયવર્હ’ શબ્દ માને છે.

શં૦—સંસ્કૃત ‘અવિનયવર’ શબ્દ ઝપરથી આ ‘અવિણયવર’ શબ્દ સહજ રીતે
લડે શકાય એમ છે છતાં તેને આ સંગ્રહમાં કેમ નોંધ્યો છે ? વઢી, ‘અવિણયવર’ને
એ રીતે સાધતાં અર્થની પણ ખામી નથી આવતી. કારણ કે ‘અવિનય’નો વહુઢીહિ
સમાસ કરતાં તેનો અર્થ ‘વિનય વિનાનો’ થાય અને જે માણસ, વિનયહીન માણસોમાં
‘વર’—શ્રેષ્ઠ હોય તે ‘અવિનયવર’ કહેવાય અર્થાત્ ‘અવિનયવર’ ઝપરથી ઝતરેલો
‘અવિણયવર’ શબ્દ જાર—વ્યભિચારી—અર્થનો વાચક જરૂર થઈ શકે.

સ૦—વાત વરાવર છે પરંતુ સંસ્કૃતકોશોમાં ‘અવિનયવર’ શબ્દની એ રીતે
પ્રસિદ્ધિ જ નથી માટે તેને દેશીસંગ્રહમાં લેવો પડ્યો છે.

અર્થે વદયમાણે અગુજ્જહર-અચિરજુવદ્-દયાદાઘપિ વાચ્યમ્ ।

અર્થે ન પડક્ષરોડ્યથાનુરોધાત્ વ્યક્ષરેપૂપાત્તઃ । અર્થમ્ અડયણા-

અણદય-અવસાહ-અણુદવિ-અણોલય-અણુઅહ-આદિધ્વપિ વાચ્યમ્ ।

અડયા અહવા અડયણા ત્રયોડ્યેતે અસતીવાત્તકાઃ ।

યથા—

અહણ ! મુળાદિ અયદે અણાહ-અડયણપિ સરસિ કાલે ।

અંધ્રંધું અવિણયવર-અહવાઠાણં તમિત્થ અણડો ! કિં ? ॥૧૫॥ (૧૮)

અગ્ધાણો અણ્ણહો તિત્તામ્મિ, હઠે અહાહ-અણુવા ચ ।

ગોસમ્મિ અણિહં તહ અણોલય-અણુદવિ-અણુઅહા ॥૧૯॥

‘અગુજ્જહર’ અને ‘અચિરજુવદ્’ વગેરે હવે પછો આધનારા શબ્દોમાં પણ આ જ પ્રકારનું ગમનાથન ગમતવું પડ્યું કે—

અ - (નહીં) + ગુણ - (છાતું) + ધર - (જીરદનાર) - અગુણધર ઉપરથી અગુજ્જહર પડ્યું છાતી વાતને ધરી-ઝાંચી-ન શયનાર અર્થાત્ છાતી વાતને ધરી ટેનાર.

અ - (નહીં) + ચિર - (લાંચા સમયાનાં) - યુવતિ (જુવાન સ્ત્રી) - અચિરયુવતિ ઉપરથી ‘અચિરજુવદ્’ પડ્યું તારી યુવતિ-નર્તી સ્ત્રી.

૫ પ્રકારે ‘અગુજ્જહર’ અને ‘અચિરજુવદ્’ વગેરે શબ્દો ઉપા સંસ્કૃત શબ્દો-હારા ગાંધી પ્રકાર એ છે છતાં તે તે અર્થમાં તે તે શબ્દો ગંઠનાકોશાદિકમાં પ્રસિદ્ધ નથી માટે જ તેમને અહીં દેખી તરીકે ગણાવવા પડ્યા છે.

‘અવિણયવર’ શબ્દ છ અક્ષરવાળો છે તો પણ સમાન અર્થના પ્રસંગને લીધે તેને અહીં પ્રણ અક્ષરના શબ્દો સાથે ગણાવેલો છે.

‘અડયણા’ ‘અણદય’ ‘અવસાહ’ ‘અણુદવિ’ ‘અણોલય’ અને ‘અણુઅહ’ વગેરે શબ્દો મંથે પણ આ પ્રકારનું જ સમાધાન જાણવું. અર્થાત્ ૫ વધા ચાર અક્ષરવાળા શબ્દો છે તો પણ ગમાન અર્થના કારણને લીધે તેમને અહીં પ્રણ અક્ષરના શબ્દો સાથે નોંધેલા છે.

ઉદાહરણ—

અહણ ! મુળુ અયદે અણાહ-અડયણપ્રિયાન્ સ્મરસિ કાલે ।

અંધ્રંધું અવિણયવર-અહવાસ્થાનં ત્વમત્ર અણડો ! કિમ્ ? ॥ (૧૫)

હે અસતિ ! સાંભળ, તું વચ્ચે આવ્યે, વ્યભિચારી પુરુષ અને વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓને પ્રિય પણ કૃત્વાઓને યાદ કરે છે. હે વ્યભિચારી પુરુષ ! જાણુરુષ અને ધમતીઓના સ્થાનરુપ કૃત્વાને તું અહીં શા માટે યાદ કરે છે ?

અગ્ધાણો અણ્ણહો તૃપ્તે, હઠે અહાહ-અણુવા ચ ।

ગોસે અણિહં તથા અણોલય-અણુદવિ-અણુઅહા ॥૧૯॥

अग्घाण—अण्णइयशब्दौ तृताथौ ।
अण्णइओ दर्शनादावपि तृप्त उच्यते
तेन 'अन्नचित्तः' इति व्युत्पत्तिर्ना-
नुयोक्तव्या ।

अडाडो तथा अणुवो बलात्कारः ।
अणिहं, अणोलयं, अणुदवि, अणु-
अहं, एते चत्वारः प्रभातवाचकाः ।

यथा—

मणं अणुवेण हरंतो अणुदविफुल्लारविन्दमयरंदं ।

परिमलपाण—अग्घाणु व्व अणिहसमीरणो खिवइ ॥१६॥

रविणो अडाडखण्डितमरिउणो दंसणाऽमय—अण्णइआ ।

अलिणाएहि कमलिणी गाइ व्व अणोलए सुअणुअहं ॥१७॥ (१९)

अग्घाण }
अण्णइअ } —तृप्त—धराएलो.
अणिह }
अणोलय } —प्रभात—सवारनो यणत.
अणुदवि }
अणुअह }

अडाड }
अणुव } —हठ—बलात्कार.

अण्णइअ

संस्कृत अन्न+चित्त—'अन्नचित्त' शब्द ऊपरथी 'अण्णइअ' शब्द नीपजावी शकाय खरो परंतु ए रीते एने नीपजावीए तो एनो अर्थ 'अन्नथी पुट' एटलो ज थाय त्यारे अही संप्रहेलो 'अण्णइअ' शब्द तो 'देखवाथी तृप्त' 'खावाथी तृप्त' 'सुंघवाथी तृप्त' ए रीते तृप्तिमात्रने सूचवे छे अने तेनो एवो अर्थ छे तेथी तंने अही देशी तरीके बतावेलो छे.

उदाहरण—

मनः अणुवेण हरन् अणुदविफुल्लारविन्दमकरन्दम् ।

परिमलपानअग्घाण इव अणिहसमीरणः क्षिपति ॥ (१६)

रवेः अडाडखण्डिततमरिपोः दर्शनामृतअण्णइआ ।

अलिनादैः कमलिनी गायति इव अणोलए सुअणुअहं ॥ (१७)

बलात्कारे मनने हरतो अने जाणे के परिमलना पानथी तृप्त थएलो होय एवो प्रभातसमयनो पवन, सवारना खेलिला कमलना मकरंदने फेंके छे.

अंधकारशत्रुने बलात्कारथी हणनार एवा सूर्यना दर्शनरूप अमृतथी तृप्त थएली कमलिनी, जाणे के भमराओना गुंजारवोने बाने प्रभातने समये सुप्रभातने गाती केम न होय ?

અપ્કુણ્ણં અહિસાયં આપુણે. અવહઓ ચ તિણપુરિસે ।

અવગૃહં ચિલિણ, સ્વણરહિણ અવરિક્ક-અણરિક્કા ॥૨૦॥

અપ્કુણ્ણં તથા અહિસાયં પૂર્ણમ્ ।

આમાન્તવાચકસ્તુ 'અપ્કુણ્ણ'શબ્દઃ "ક્ષેને અપ્કુણ્ણાદયઃ" [સિદ્ધહે ૦ ૮-૪-૨૫૮] इति मितः ।

અત્ર ચ -યદ્વ્યવસ્થાપકરણેઽયંચ્ચેઽપિ શબ્દા ઉપાતાઃ । તે ચાગ્મ્યભિઃ શબ્દાનુમાનન પદ્ય માધિતા इति नेह संगृहीताः ।

તથાહિ-

'અન્ન' 'અનપગાથ' इति संस्कृतममः । 'अलाहि निवाग्णे' [सिद्धहे ०

'અલસી' કુમા-इति 'अनगी'शब्द- ૮-૨-૧૮૭] इति निपातेपूक्तः।

ભવઃ ।

તથા-

અવહ રાજતે ।

અવહ મુક્તે ।

અહેસિ આસીત્ ।

અપ્કુણ્ણં અહિસાયં આપૂર્ણે, અવહઓ ચ ત્ણપુરુષે ।

અવગૃહં વ્યલીકે, સ્વણરહિતે અવરિક્ક-અણરિક્કા ॥૨૦॥

અપ્કુણ્ણ }-આર્ગ-અપગૃહ.
અહિસાય }

અવહ-આગમો પુરુષ-ઓત્ ।

અગિ }-સ્વણરહિત-અનપગ-જેને

અણરિક્ક } મમ નથી પણ પ્રશ્નિયી

ભરેલો.

અપ્કુણ્ણ

एष बीजो 'अपकुण्ण' शब्द 'आमान्' अर्थમાં છે પણ તે શબ્દને તો અમે અમારા નિદ્ધહેમ વ્યાસર્થમાં "ક્ષેને અપ્કુણ્ણાદયઃ" [૮ । ૪ । ૨૫૮] ए मूत्र द्वारा माघी बनायेलो છે.

શબ્દ-આ વ્રણ અક્ષરવદ્ શબ્દોના પ્રવર્ણમાં બીજા દેશીસંપ્રદાયોળ નીચે જણાવેલા બીજા પણ શબ્દો નોંધી લેવાવ્યા છે:

અન્ન-અપગાથ નહિ તે ।

અલાહિ-મર્યુ-થયું ।

અલસી-કુમા-અલસી ।

અવહ-રાજતે-શોમે છે । અવહ-મુક્ત-જમે છે । અહેસિ-આસીત્-હવું ।

અટ્ટહ કથતિ ।

અઈહ ગચ્છતિ ।

અંચહ કર્ષતિ ।

इत्यादयो धात्वादेशेपृक्ता इति ।

અથ 'અહિસાય'શબ્દાદારમ્ય ચતુરક્ષરા:-

અવહહો તૃણપુરુષ: ।

અવરિક્કો તથા અળરિક્કો ક્ષણરહિત:

અવગૂઢં વ્યલીકમ્-અપરાધ:-

નિરવસર:-ઈતિ યાવત્ ।

इत्यर्थ: ।

અટ્ટહ-ક્વથતિ-કઢે છે-કાલે છે-કાઢો કરે છે ।

અઈહ-ગચ્છતિ-જાય છે ।

અંચહ-કર્ષતિ-ઁવે છે ।

તો તમે આ શબ્દોને કેમ ન નોંધી વતાવ્યા ?

સ૦-બીજા દેશીસંગ્રહકારોએ નોંધેલા ઉક્ત શબ્દો અમે અમારા વ્યાકરણમાં જ
 , બીજી રીતે સાધી વતાવ્યા છે માટે જ અમે તેમને આ સંગ્રહમાં લીધા નથી. જેમકે;

‘અચ્છલ’ શબ્દ ‘સંસ્કૃતસમ છે. ‘છલ’ ઇટલે અપરાધ અને અ+છલ-ઇટલે
 અનપરાધ. આ રીતે ‘અચ્છલ’ શબ્દ નીપજાવી શકાય એમ છે.

‘અલસી’ શબ્દ સંસ્કૃત ‘અતસી’ ઉપરથી લાવી શકાય એમ છે. એને અમે
 આટ્મા અધ્યાયમાં [“અતસી-સાતવાહને લ:” ૮ । ૧ । ૨૧૧] સાધી વતાવ્યો છે.

અલાહિ [“અલાહિ નિવારણે ” ૮ । ૨ । ૧૮૯] એને નિપાતોમાં કહી
 વતાવ્યો છે.

‘અગ્ઘ’ વગેરે ક્રિયાપદોમાં આવેલા અગ્ઘ, અળ્હ, અટ્ટ, અઈ અને અંચ વગેરે
 ધાતુઓ આટ્મા અધ્યાયમાં ધાત્વાદેશોની સાથે ગણી વતાવ્યા છે અને ‘અહેસિ’ એવું
 આજું ક્રિયાપદ જ બીજા ગણના ‘અસ્’ ધાતુ ઉપરથી સાધી વતાવ્યું છે.

[અહેસિ માટે જૂઓ - ૮ । ૨ । ૧૬૪]

[અગ્ઘ „ „ ૮ । ૪ । ૧૦૦]

[અળ્હ „ „ ૮ । ૪ । ૧૧૦]

[અટ્ટ „ „ ૮ । ૪ । ૧૧૯]

[અઈ „ „ ૮ । ૪ । ૧૬૨]

[અંચ „ „ ૮ । ૪ । ૧૮૭]

અહિસાય

પ્રસ્તુત ગાથામાં આવેલા ‘અહિસાય’ શબ્દથી ચાર અક્ષરવાળા શબ્દોની
 શરૂઆત થાય છે.

યથા—

ધળઅપ્પુળ્લો કલઅહિસાઓ અવડડ વ્વ સાવગૂદો સો ।
તા તસ્સ કહમ્મ મં સહિ ! અળરિક્કં અળ્-અવરિક્કં પિ ॥ ૧૮ ॥ (૨૦)
અળ્હેઅઓ ય ભંતે, સ્વિન્નામ્મિ અવડિયં, અણુહ્મઓ ચળળ ।
અંતોહુત્તં અધોમુલ્લં, અહિહાળં વળ્ળળાળ ય ॥ ૨૧ ॥

અળ્હેઅઓ ભ્રાન્તઃ ।

અવડિયં સ્વિન્નમ્ ।

અણુહ્મઓ ચળળકઃ ।

અંતોહુત્તં અધોમુલ્લમ્ ।

^૨અહિહાળં વર્ણના ।

યથાપિ 'અભિધાન' શબ્દઃ સંસ્કૃતેઽપિ

દ્વડયતે, તથાપિ સંસ્કૃતાનભિજ્ઞ-

પ્રાકૃતજ્ઞમન્યદુર્વિદ્ધજનાઽઽવર્જ-

નાર્થ સંગૃહીતઃ ।

એવમન્યત્રાપિ સંસ્કૃતભવશબ્દસંગ્રહે .

ન્યાયોઽભ્યૂક્તઃ ।

ઉદાહરણ—

ધનઅપ્પુળ્લો કલ-અહિસાઓ અવડડ વ્વ સાવગૂદો સઃ ।
તાવત્ તસ્ય કથય માં સલ્લિ ! અળરિક્કં અન્-અવરિક્કમપિ ॥ (૧૮)

ધનથી પૂર્ણ અને મધુર ધ્વનિ અથવા કલાઓથી પૂર્ણ તે (પુરુષ), ઓહાની માફક સાપરાધ છે તો હે સલ્લિ ! તું મને તેના અવકાશની અને નિરવકાશની વાત કહેજે.

અળ્હેઅઓ ચ ભ્રાન્તે, સ્વિન્ને અવડિયં, અણુહ્મઓ ચળળકઃ ।

અંતોહુત્તં અધોમુલ્લમ્, અહિહાળં વર્ણનાયાં ચ ॥ ૨૧ ॥ .

અળ્હેઅ-ભ્રાન્ત.

અણુહ્મ- 'ચળો' નામનું ધાન્ય.

અહિહાળ-વર્ણના-પ્રશંસા.

અહિહાળ

અવડિય-સ્વિન્ન

અંતોહુત્ત-અધોમુલ્લ-નીચું મોં.

નીચા મુલ્લવાળો.

શં૦—સંસ્કૃત 'અભિધાન' ઊપરથી આ 'અહિહાળ' પદ ઊત્તરી શકે છે, અને અર્થમાં પણ કયો વાંચો નથી આવતો છતાં આને અહીં દેશીસંગ્રહમાં શા માટે લીધું ?

સ૦—જેઓ સંસ્કૃત નથી જાણતા છતાં પોતે 'પ્રાકૃતજ્ઞ' છે એવો ફાંકો રાખે છે એવા દોડઢાણા પંડિતજનોને સુધા કરવા અહીં સંસ્કૃતદ્વારા નીપજાવી શકાય એવા 'અહિહાળ' શબ્દને પણ નોંધ્યો છે.

વીજે સ્થલે પણ જ્યાં આવું આવે ત્યાં આ સમાધાન સમજી લેવાનું છે.

યથા—

અંતોહુતો ચિંતસિ અહિહાણં તીઙ્ વણિયલ્લ ! સયા ।

અણુઇયવિક્ષણે અવડિઓ ય અળ્હેઅઓ તઓ તુમયં ॥૧૯॥ (૨૧)

અવહેયં અણુકંપે, અવત્થરા પાયઘાયમ્મિ ।

અવલિયં અસત્ત્વં, અરિહ્હ પૂળં, અમ્માઇયા ય અણુગા ॥૨૨॥

અવહેયં અનુકમ્પ્યમ્ ।

અવલિયં અસત્યમ્ ।

અવત્થરા પાદઘાતઃ ।

અરિહ્હ 'નૂનમ્' इत्यर्थे ।

"અવહત્થરા" [] इत्यन्ये ।

અમ્માઇયા અનુમાર્ગગામિનો ।

યથા—

અમ્માઇયાઈ દિન્ના-અવહેય ! તુહ રે ! અવત્થરા અરિહ્હ ।

૧. 'ળ-અવલિયં જં જાવયરસેણ તં કિસલિઓ અસોઝ વ્વ ॥૨૦॥ (૨૨)

उदाहरण—

અંતોહુતો ચિન્તયસિ અહિહાણં તસ્યા યણિક્ષપુત્ર ! સદા ।

અણુઇયવિક્ષણે અવડિઓ ચ અળ્હેઅઓ તતસ્ત્વકમ્ ॥ (૧૯)

હે વણિક્ષપુત્ર ! તું તેણીની વર્ણનાને નીચે મોંએ સદા ચિંતન્યા કરે છે તેથી તું ચળા વેચવાનો ક્ષિત્ર થયો છે અને પ્રાંતિવાલો થયો છે.

અવહેયં અનુકમ્પ્યે, અવત્થરા પાદઘાતે ।

અવલિયં અસત્યમ્, અરિહ્હ નૂનમ્, અમ્માઇયા ચ અણુગાયમ્ ॥૨૨॥

અવહેય-અવધેય-અનુકંપાપાત્ર-અનુકંપ્ય.

અવત્થરા-પાદઘાત-પગનો ઘા-પાદ.

અવલિય-અનત્ય-અવહું.

અરિહ્હ-નૂનમ્-ચોક્કસ.

અમ્માઇયા-અણુગા-પાછલ પાછલ ચાલનારી.

અવત્થરા

ચોજા કોઈ દેશીસંપ્રદાઈ આ શબ્દને બદલે 'અવહત્થરા' શબ્દ નોંધે છે.

उदाहरण

અમ્માઇયાઈ દત્તા અવહેય ! તવ રે ! અવત્થરા અરિહ્હ ।

ન અવલિયં યત્ યાવકરસેન ત્વં કિસલિતઃ અશોક ઇવ ॥ (૨૦)

હે દયાપાત્ર-નારીવ વિચાર ! પાછલ ચાલનારીએ તને લેરેતર પાદુ સીધી —મારી-છે અને તેથી તું ચલતાના રસ વઢે (હાલ રંગથી) એવો રંગાઈ ગયો છે કે કેમ જાણે નવાં પાંદડાંવાલો અશોક હો ? એ જોટું નથી.

अथुवडं भल्लाय, छीरे अलियारं, अवलयं गेहे ।

अवहट्ठो गणिवियाए, अणुसूया णियडपसवाए ॥२३॥

अथुवडं भल्लतकम् ।

अलियारं दुग्धम् ।

अवलयं गृहम् ।

अवहट्ठो गर्वितः ।

अणुसूया आसन्नप्रसवा ।

यथा—

जइ अलियारं वञ्छसि ता—अवलए रक्ख घेणुमणुसूयं ।

अवहट्ठ ! अण्णहा सा मरिही अथुवडसंकुले रण्णे ॥२१॥ (२३)

अरिअल्ली सद्दूले, कड्डणरज्जुम्मि अवयाणं ।

। सिरचित्तपट्टियाए अणराहो, अइणियं च आणीए ॥२४॥

अरिअल्ली व्याघ्रः ।

अवयाणं आकर्षणरज्जुः ।

अणराहो शिरसि चित्रपट्टिका ।

अइणियं आनीतम् ॥

अथुवडं भल्लतके, छीरे अलियारं, अवलयं गेहे ।

अवहट्ठो गर्वितके, अणुसूया निकटप्रसवायाम् ॥२३॥

अथुवड—भिल्लसुं.

अवलय—घर.

अणुसूया—अनुसूता—तत्तमां प्रसवनार—
वियातार.

अलियार—छीर—दूध.

अवहट्ठ—अपहट्ठ—गर्वित—अभिमानि.

उदाहरण—

यदि अलियारं वाञ्छसि तावत् अवलय रक्ख घेणुमणुसूयं ।

अवहट्ठ ! अन्यथा सा मरिष्यति अथुवडसंकुले अरण्ये ॥ (२१)

हे गर्विष्ठ ! जो तू दूधनी बांछा करतो हो तो तत्तमां विबाय पत्नी गायने घरमां राख, नहीं तो भिल्लमाओशी गाँव पत्नी अरण्यमां ते मरी जये.

अरिअल्ली शार्दूले, कर्पणरज्जौ अवयाणं ।

शिरश्चित्रपट्टिकायां अणराहो, अइणियं च आनीते ॥२४॥

अरिअट्टि—शार्दूल—बाघ.

अणराह—माथा ऊपरनी चित्रपट्टिका—
माथा ऊपर राखवानी चित्रनी पट्टी.

अवयाण—खेंचवानुं दोरडुं.

अइणिय—आणेलुं—लावेलुं.

યથા—

ચાલુક ! તમવગણ્ણઈ દિસઅણરાહિઅજસાંનુરાયં જો ।
 નરઅરિઅહિ ! સવંઠે અવયાણં અણિયં તેણ ॥૨૨॥ (૨૪)
 અહિવિણ્ણા કયસાવત્તા, દુદંતોસહે અલમલો ય ।
 અણુસુત્તી અણુકૂલે, અહોરણં ઉત્તરિજ્ઞમ્મિ ॥૨૬॥

અહિવિણ્ણા કૃતસાપત્ન્યા ।	અણુસુત્તી અનુકૂલઃ ।
અલમલો દુર્દાન્તવૃષભઃ ।	અહોરણં ઉત્તરીયમ્ ।
“અલમલવસહો ઇતિ સપ્તાક્ષરં નામ”	‘અવરિહ’ શબ્દસ્તુ ઉત્તરીયવાંચકઃ
[] ઇતિ ગોપાલઃ ।	શબ્દાનુશાસને સાધિત ઇતીહ નોત્તઃ ।

ઉદાહરણ—

ચાલુક્ય ! ત્વામ્ અવગણયતિ દિશામણરાહિઅ-યશોનુરાયં યઃ ॥
 નરઅરિઅહિ ! સ્વકળ્ઠે અવયાણં અણિયં તેન ॥ (૨૨)

હે ચાલુક્ય ! હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! દિશાઓના માથા ઉપર ચિત્રપટ્ટી જેવા
 યશોનુરાગને ધરાવનાર એવા તારી જે કોઈ અવગણના કરે છે તેણે પોતાના ગઢામાં
 સેંચવાનું દોરડું આપેલું છે અર્થાત્ તે, પોતાની મેઠે ગઢાખાંસો સ્વાય છે :

અહિવિણ્ણા કૃતસાપત્ન્યા, દુર્દાન્તવૃષભે અલમલો ય ।
 અણુસુત્તી અનુકૂલે, અહોરણં ઉત્તરીયે ॥૨૬॥

અહિવિણ્ણા—શોક્ય.

અણુસુત્તિ—અનુકૂલ.

અલમલ—ખાટેલો વઢદ—

આંકેલો મસ્ત સાંઢ.

અહોરણ—ઓઢણું—ઉત્તરીય વસ્ત્ર.

અલમલ

આને વદલે ‘અલમલવસહ’ એવું સાત અક્ષરવાંછું નામ છે એવો ગોપાલનો મત છે.

અહોરણ

‘ઓઢણા’ અર્થમાં એક બીજો ‘અવરિહ’ શબ્દ છે પરંતુ આ શબ્દને અમે
 શબ્દાનુશાસનમાં [ઉપરે: સંખ્યાને—૮ । ૨ । ૧૬૬ ।] સાધી ચતાવ્યો છે માટે
 અહીં નથી કહ્યો.

યથા—

અલમલસમ ! અણુસુતી કદં તુમં, મુંચ મડ્ઝ અવરિહં ।

મૂઢ ! તણ પરિદિયં અદિવિણ્ણાદ અદોરણં દમં તીણ ॥૨૩॥(૨૫)

અવદુઅ-અવઅંણા ઉચ્ચલણ, ચીરીદિ અરલાયા ।

અદરિમ્પો કથાવંધે, કચ્છાવત્થમ્મિ અવઅચ્છં ॥૨૬॥

અવદુઓ તથા અવઅંણો ઉચ્ચલણ ।

‘અવઅંણ’ દ્યયત્ત તૃતીયાક્ષરં દ્વિતીયં

કેચિન્ પટન્તિ ।

અરલાયા ચીરી ।

અદરિમ્પ દ્વિતીય મકાર-પકારસંયોગા-

ન્તઃ કથાવન્ધાર્થઃ ।

ત્રિપિદોપાપચ્છાન્તુ પકારદ્વયસંયોગં

કેચિન્ પટન્તિ ।

અવઅચ્છં કથાવચ્ચમ ।

“કથા” [] દ્યયન્તે ।

ઉદાહરણ—

અલમલસમ ! અણુસુતી કથં ન્યમ, મુચ્ચ મમ ઉપરિતનમ ।

મૂઢ ! ત્વયા પરિદિતં અદિવિણ્ણાદ અદોરણં દદં તયા ॥(૨૩)

હે પાદેન્દ્ર વચ્ચદ વેજા ! તું કેવો રંગે અનુચ્છ મા, માં આંટણ મૂઠ-
છોટ, હે મૂઠ ! તેં પોરું છે સોમ્યનું આંટણું અને તેની આ આંટણું પહેરું છે.

અવદુઅ-અવઅંણા ઉદચ્છલે, ચીર્યામ્ અરલાયા ।

અદરિમ્પો કથાવન્ધે, કથાવચ્ચે અવઅચ્છં ॥૨૬॥

અવદુઅ } અરલાયો.
અવઅંણ }

અરલાયા-ચીરી-એક પ્રકારનું ચાર દ્રવ્યવાલું
શીણું જીવનું-જે રાત્રીમાં ગળગળ કરે
છે પણ દેખાતું નથી.

અદરિમ્પ-કથાવંધ-દ્વિતીયકર્તૃના ગુણણી.

અવઅચ્છ-અવઅચ્છ-કથાવચ્ચ-કલોટો-કાલોટો
-કાલોટી.

અવધાન

આને વદતે કોઈ વેજા વેજીસંપ્રદાયનો ‘અવધાન’ શબ્દ વતાવે છે એટલે

૧-અક્ષા ઉ-પા૦ । ૨-અક્ષો ઉ-પા૦ । ૩-અક્ષ-પા૦ ।

યથા—

અવઅણઘટનં અવહુઅકંડનં અવઅચ્છયિતંપરિહાણં ।

અરલાયગુંજિરણિઝ્જવસણં ઇય તુહ રિઝ્જણં અહિરિમ્પો ॥૨૪॥(૨૬)

અક્ષલિયં પટિફલિએ, અલીસઓ સાગરુક્ષમ્મિ ।

અહિરીઓ વિચ્છાએ, અગ્ગક્ષંધો રણગ્ગધુરા ॥૨૭॥

અક્ષલિયં પ્રતિફલિતમ્ ।

અહિરીઓ વિચ્છાયઃ ।

અલીસઓ શાકવૃક્ષઃ ।

અગ્ગક્ષંધો રણમુક્ષમ્ ।

‘અવઅણ’માં ત્રીજો અક્ષર ‘અ’ નથી પણ ‘હ’ છે એમ તેઓ કહે છે.

અહિરિમ્પ

‘કથાવંધ’ અર્થવાળા આ શબ્દમાં છેડે ‘મ્’ અને ‘પ’ નો સંયોગ છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. લિપિના દોષને લીધે શુદ્ધ વાચનમાં ધ્રુષ્ટતા પામેલા કેટલાક તો ‘અહિરિમ્પ’ ને વદલે ‘અહિરિપ્પ’ નોંધે છે. અર્થાત્ છેડે ત્રે ‘પ’ નો સંયોગ થતાવે છે.

અવઅચ્છ

વીજા દેશીસંગ્રહકારો આનો અર્થ ‘ક્ષ્ણ’ થતાવે છે.

ઉદાહરણ—

અવઅણઘટનમ્ અવહુઅકણ્ડનમ્ અવઅચ્છમાત્રપરિધાનમ્ ।

અરલાયગુઝ્જનશીલનિકુઝ્જવસનમ્ ઇતિ તવ રિપૂણાં અહિરિમ્પો ॥(૨૪)

તારા શત્રુઓની રહેણીકરણી સંબંધી હકીકતની કથા આ પ્રમાણે છેઃ ઝડલા ઘડવા—ઘનાવવા, ઝડલામાં ઝાંઢવું, માત્ર કાછડો પહેરવો અને ચીરીઓથી ગુજાયમાન કુંજમાં રહેવું.

અક્ષલિયં પ્રતિફલિતે, અલીસઓ શાકવૃક્ષે ।

અહિરીઓ વિચ્છાયે, અગ્ગક્ષંધો રણાગ્ગધુરા ॥૨૭॥

અક્ષલિય—આસ્થલિત—પ્રતિફલિત—
પ્રતિવિવ્રિત—પડછંદો.

અહિરીઅ—અદ્વીક—વિચ્છાય—
કાંતિરહિત—નિસ્તેજ.

અલીસઅ—સાગવું જાડ.

અગ્ગક્ષંધ—અગ્રસ્કંધ—રણમુક્ષ—

યુદ્ધસ્થળનો આગલો ભાગ.

। । । । ।

यथा—

अगवखंधपलायणअहिरीया कुमरवाल ! तुह रिउणो ।

ओ वीहन्ति अलीसयणिउंजअवखलियअप्पसहे वि ॥२५॥(२७)

अण्णमयं पुणरुत्ते, अंगालियं उच्छुसयलम्मि ।

अवरोहो अवराहो अ कडीह, अवाल्या सिक्के ॥२८॥

अण्णमयं पुनरुत्तम् ।

अवरोहो तथा अवगहां करो ।

अंगालियं इक्षुखण्डम् ।

अवाल्या सूकः ओष्ठपर्यन्तः ।

यथा—

अण्णमयं अंगालियरसणेण अवाल्या फुडं फुडइ ।

इय अवराहिणि ! अहरं अवरोहटिया तुह पियामो ॥२६॥(२८)

उदाहरण—

अगवखंधपलायनअहिरीया कुमारपाल ! तव रिपवः ।

उत विभ्यति अलीसयनिकुञ्जअवखलियअल्पशब्देऽपि ॥(२५)

हे कुमारपाल ! तूं जो, युद्धस्थळने मोखरेथी पलायन करी गयेला माटे ज निस्तेज थयेला एवा तारा झत्रुओ, सागना निकुंजमां पडतो पडछंदानी थोडो शब्द यतां पण डरं छे.

अण्णमयं पुनरुत्ते, अंगालियं इक्षुवाकळे ।

अवरोहो अवराहो च कट्याम्, अवाल्या सूक्के ॥२८॥

अण्णमय—पुनरुत्त-वारंवार.

अवरोह }
अवराह } -कटी-कट.

अंगालिय—शेरडीनी कटको-शेरडीनी कातळी.

अवाल्या—सूक-वज्र होयना अंदरना छंडना भाग-अवाळ.

उदाहरण—

अण्णमयं अंगालियरसनेन अवाल्या स्फुटं स्फुटति ।

इति अवराहिणि ! अहरं अवरोहस्थिताः तव पियामः ॥(२६)

शेरडीनी कातळीने वारंवार चूसवार्थी अवाळुओ स्फुटपणे फूले छे-दुखवा आवे छे-माटे कडवाळी हे । तारी केड ऊपर वेटेला अमे तारा अधरने पिए छिए-चूसिए छिए.

પૂરમ્મિ અગ્ગવેઓ, અહિયારો લોગજત્તાણ ।

ચોરે અદંસણો, કપિકચ્છુણ અપ્પગુત્તા ય ॥૨૯॥

અગ્ગવેઓ નદીપૂરઃ ।

અદંસણો ચૌરઃ ।

અહિયારો લોકયાત્રા ।

અપ્પગુત્તા કપિકચ્છુઃ ।

યથા—

સરિયાણ અગ્ગવેઓ અદંસણા તહ ય અપ્પગુત્તા ય ।

દૂમન્તિ જ્ઞત્તિ લોયં અહિયારવિરોહિણો હિ સ્વલા ॥૨૭॥(૨૯)

અવગદં ઉરુમ્મિ, દિદ્ધે અજ્ઞાસિયં, ચંચલે અણેકજ્ઞો ।

ગ્રહભયરુણે અહિસિયં, અવદુસં ઉદુક્ખલાહમ્મિ ॥૩૦॥

અવગદં વિસ્તોર્ણમ્ ।

અહિસિયં ગ્રહશઙ્કારુદિતમ્ ।

અજ્ઞાસિયં દૃષ્ટમ્ ।

અવદુસં ઉદુક્ખલાદિ શૂર્પપ્રાયસુપક-

અણેકજ્ઞો ચન્ચલઃ ।

રણજાતમ્ ।

પૂરે અગ્ગવેઓ, અહિયારો લોકયાત્રાયામ્ ।

ચૌરે અદંસણો, કપિકચ્છ્વામ્ અપ્પગુત્તા ચ ॥૨૯॥

અગ્ગવેઅ—અગ્રવેગ-પૂર-નદીનું પૂર.

અહિયાર—અધિકાર-લોકયાત્રા-લોકભ્યવસ્થા.

અદંસણ—અદર્શન-ચોર.

અપ્પગુત્તા—આત્મગુત્તા-કપિકચ્છુ-કૌવચ.

ઉદાહરણ—

સરિતામ્ અગ્ગવેઓ અદંસણા તથા ચ અપ્પગુત્તા ચ ।

દૂયન્તે જ્ઞટિતિ લોકમ્ અહિયારવિરોધિનો હિ સ્વલાઃ ॥(૨૭)

નદીઓનું ધસમસતું પૂર, ચોરલોકો અને કૌવચનો છોડ એ વધા, લોકને જ્ઞટ દૂળે છે-દૂમે છે-દુઃખી કરે છે. કારણ કે સ્વલ લોકો, લોકયાત્રાના વિરોધી હોય છે.

અવગદં ઉરૌ, દૃષ્ટે અજ્ઞાસિયં, ચન્ચલે અણેકજ્ઞો ।

ગ્રહભયરુદિતે અહિસિયં, અવદુસં ઉદુક્ખલાદૌ ॥૩૦॥

અવગદ—વિસ્તારવાળું-પહોળું.

અજ્ઞાસિય—દેખેલું.

અણેકજ્ઞ—અનેકધ્ય-ચંચલ-ચપલ.

અહિસિય—ગ્રહના ભયથી રોવું-ગહ

અવદુસ—ઝલ્લો સૂપડું વગેરે અને એની

કેતુ વગેરે ગ્રહોની શંકાથી રોવું.

જેવું બીજું ઉપકરણ-ચાલણી

સુંડલો કથરોટ વગેરે ઉપકરણ.

યથા—

ચૈયં અવદુસકર્મં કામગ્રહઅહિસિયં કુળંતીં ।

અજ્ઞસિયં અણેકજ્ઞં અવગદનયણાં સંભરિયો ॥૨૮॥(૩૦)

અવમાયત્તો પચ્છાગયમ્મિ, અવ્મવસ્થાનં અજસે ।

કાવાલિં અગહણો, અંગુથલં અંગુલીયમ્મિ ॥૩૧॥

અવમાયત્તો પ્રત્યાગતઃ ।

અવ્મવસ્થાનં અકીર્તિઃ ।

“અવમાયત્તો પશ્ચાદગતઃ” [] ઇતિ । અગહણો કાપાલિકઃ ।

તુ ગોપાલઃ ।

અંગુથલં અદ્વગુલીયમ્ ।

યથા—

અવ્મવસ્થાનં અગણંતા વિમુક્તઅંગુથલાદિઆહરણા ।

અગહણવેસા રણઓ અવમાયત્તા ભ્રમંતિ તુહ રિહણો ॥૨૯॥(૩૧)

ઉદાહરણ—

ત્યક્ત્વા અવદુસકર્મં કામગ્રહઅહિસિયં કુર્વેત્યા ।

અજ્ઞસિયં અણેકજ્ઞં અવગદનયનયા સંસ્મરામઃ ॥(૨૮)

જાલો સૂપડું વગેરેના કરવાના કામને છોડીને કામદેવરૂપગ્રહની આશંકાથી રોકાઈ કરતી અને પહોળી આંસોવાળી એવી તેણી, જોણા કોઈ એક વંચાઈ પુરુષને અમે સંભારણ છીએ.

અવમાયત્તો પ્રત્યાગતે, અવ્મવસ્થાનં અયશસિ ।

કાપાલિકે અગહણો, અંગુથલં અંગુલીયે ॥૩૧॥

અવમાયત્ત—અભ્યાવૃત્ત—પાછો વાળો.

અવ્મવસ્થાન—અભ્યાસ્યાન—અચ્ચા—અકીર્તિ.

અગહણ—અગ્રહણ—કાપાલિક—વામમાર્ગી.

અંગુથલ—અદ્વગુલ—આંગળીની વીંટી.

અવમાયત્ત

‘અવમાયત્ત’ શબ્દનો અર્થ ‘પાછો ગાળો’ છે એમ ગોપાલનો મત છે.

ઉદાહરણ—

અવ્મવસ્થાનં અગણયન્તઃ વિમુક્તઅંગુથલાદિઆમરણાઃ ।

અગહણવેપાઃ રણતઃ અવમાયત્તા ભ્રમન્તિ તવ રિપવઃ ॥(૨૯)

રણથી પાછા વાળેલા એવા તારા જાત્રુઓ પોતાની અકીર્તિને નહિ ગણકારતા, વીંટી વગેરે આમરણોને તજી વીંધેલા અને વામમાર્ગીનો વેપ ધારણ કરતા ભ્રમ્યા કરે છે.

ઉચ્છ્રયદંતવળ્લણે અવયારો, અવહઢં મુસલે ।

અંગુલિણી ફલિણી, અહિસંધી પુનપુનકરણે ॥૩૨॥

અવયારો માધ્યામુત્સવવિશેષો યસ્મિન્ | અંગુલિણી પ્રિયઙ્ગુઃ ।

ઇક્ષુદન્તધાવનાદ્યાચારઃ ક્રિયતે । અહિસંધી પૌનઃપુન્યમ્ ।

અવહઢં મુસલમ્ ।

યથા—

અંગુલિણિસામલેહિં અવહઢદસણેહિં કુંજરિંદેહિં ।

અહિસંધિઉચ્છ્રયસણે કો અવયારે વિ કુળઈ પઢિસિદ્ધિં ॥૩૦॥(૩૨)

અહિવળ્લણં પિંજરણ, પાદત્તાણમ્મિ અદ્વજંઘા ચ ।

અંકાભરણે મૌત્તિયરયણા અજ્ઞોલ્લિયા ણામ ॥૩૩॥

અહિવળ્લણં પીતરક્તમ્ ।

અજ્ઞોલ્લિયા કોઢાભરણે મૌત્તિક-

અદ્વજંઘા મોચકાલ્યં પાદત્રાણમ્ ।

રચના ।

ઇક્ષુદન્તપવનક્ષણે અવયારો, અવહઢં મુસલે ।

અંગુલિણી ફલિન્યામ્, અહિસંધી પુનઃપુનઃકરણે ॥૩૨॥

અવયાર—માધી પૂનમનો એક ઉત્સવ

અવહઢ—મુસલ—સાંવેલું.

કે જેમાં શેરડી દ્વારા દાતળ

અંગુલિની—ફલિની—પ્રિયંગુ—કાંગ.

કરવાનો અને એવો ઘોઝો

અહિસંધિ—અભિસન્ધિ—વારંવાર કરવું—

આચાર કરવામાં આવે છે.

ફરી ફરીને કરવું.

ઉદાહરણ—

અંગુલિણિશ્યામલૈઃ અવહઢદશનૈઃ કુઞ્જરેન્દ્રૈઃ ।

અહિસંધિઇક્ષુઅશને કઃ અવયારેઽપિ કરોતિ પ્રતિસિદ્ધિમ્ ॥(૩૦)

કાંગના છોડ જેવા શ્યામ અને મુમલ જેવા લાંબા દાંતવાળા ગજેન્દ્રોની સાથે—
મોટા મોટા હાથીઓની સાથે જ્યારે શેરડીને વારંવાર खाવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે
એટલે માધીપૂનમના ઉત્સવને પ્રસંગે પણ, વારંવાર શેરડી खाવામાં કોણ સ્પર્ધા કરે?

અહિવળ્લણં પિંજરકે, પાદત્રાણે અદ્વજંઘા ચ ।

અંકાભરણે મૌત્તિકરચના અજ્ઞોલ્લિયા નામ ॥૩૩॥

અહિવળ્લણ—અધિવર્ણ—લાલપીલું—હરતાલના
રંગ જેવું.

અદ્વજંઘા—અર્ધજઘ્ઘા—મોચક—મોજાં

નામનું પગરબું—પગરું રક્ષકસાધન.

અજ્ઞોલ્લિયા—કોડ—ચાંચા—ના આભરણ
ઉપર મોતિઓની વિશેષ પ્રકારની રચના.

યથા--

ધૃસિનાદિવર્ણિયોઽયો અજ્ઞોહ્યિયમૃસિયાઽ જાઽ પુરા ।

તદ રિઽવહૃઽ તૌઽયો ભયંતિ ચડ્યઽદ્વજંઘિયાઽ વને ॥૩૧॥(૩૩)

અદ્દહારા વિઙ્જ, સર્ણિયં અદ્દવિસ્તયં, અસંગયં વત્થે ।

અદ્દવસ્તયં પઢિવસ્તયં, અવત્તયં તદ્દ વિસંઘુલયં ॥૩૪॥

અદ્દહારા વિઙ્જુત્ ।

અદ્દહારાહૃતિ તુ 'અચિરામા'શબ્દભવઃ ।

અદ્દવિસ્તયં સંજ્ઞાકરણમ્ ।

અસંગયં વસ્તમ્ ।

અદ્દવસ્તયં પ્રતીક્ષણમ્ ।

"પરીક્ષણમ્" [] હૃતિ કેચિત્ ।

અવત્તયં વિસંઘુલમ્ ।

ઉદાહરણ—

ધૃસ્ટ્વનાદિવર્ણિયોઽયો અજ્ઞોહ્યિયમૃસિયાઽ યાઃ પુરા ।

તવ રિપુવધ્વઃ તા ધ્રમન્તિ ત્યક્તઅદ્વજંઘિયાઽ વને ॥(૩૧)

તામ મત્રુઓની વહુઓ જેઓ પહેલાં કેમર નોપરીને લાલપીઝી મટે બોમતી હતી અને જેમનાં નોંધો ઉપર પાંચગાનાં આભરણોનાં મોનિઓની તામ પ્રકારની રચના કરવાનાં આવતાં હતી તેઓ પગરગાં-પગનાં રધક-મોજાં-છોટી દડેને ઘાજવાલ વનમાં રમડે છે.

અદ્દહારા વિઙ્જુત્, સંજિતમ્ અદ્દવિસ્તયં, અસંગયં વત્થે ।

અદ્દવસ્તયં પ્રતીક્ષણમ્, અવત્તયં તથા વિસંઘુલકમ્ ॥૩૪॥

અદ્દહારા—વીજઝી.

અસંગય—અંશુક-વત્.

અવત્તય—અધ્વત્તય—ચરાચર નદિ-આડું
અવલું.

અદ્દવિસ્તય—અર્ધાદિયાત-ગાન કરવી-
સંકેત કરવી-નિશાન કરી
સમસાવયું.

અદ્દવસ્તય—અર્ધક્ષણ-વાટ જોવી-પ્રતીક્ષા
કરવી.

અદ્દહારા

આને વટલે 'વીજઝી' અર્થમાં એક વીજો 'અદ્દહારા' શબ્દ છે. સંસ્કૃત 'અચિરામા' ઉપરથી તેની વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે એમ છે. અચિર+(લાંબા વગત મુધી ન ટુકે એવી) આમા-કાંતિ જેનાં છે તે અચિરામા અર્થાત્ વીજઝી; માટે અહીં 'અદ્દહારા'ને નોંધ્યો નથી.

અદ્દવસ્તય

કેટલાક મંત્રદ્ધારો આ શબ્દનો અર્થ 'પરીક્ષણ-પારરાયું' કરે છે.

૧-યાઽ અ-પા૦ । ૨ તાઽ મ-પા૦ ।

यथा—

अइहारुज्जोए णं कस्स वि अद्धक्खिण्ण चल्लिया सि ।

सहि ! कुण अद्धक्खणयं अवत्तयं असंगयं च संठवसु ॥३२॥ (३४)

कंचीइ अंतरिज्जं, अहिक्खणं तह उवालंभे ।

अंतीहरी अ दूईइ, दिसाए अक्खवाया वि ॥३५॥

अंतरिज्जं कटीसूत्रम् ।

अंतीहरी दूती ।

अहिक्खणं उपालम्भः ।

अक्खवाया दिक् ।

“अभीक्ष्णम्” [] इत्यन्ये ।

यथा—

आलि ! गलियंतारिज्जे ! अहिक्खणं तस्स मे कहंतीए ।

उवगरियं अंतीहरि ! किं अक्खवाया पुलोएसि ? ॥३३॥ (३५)

उदाहरण—

अइहारोद्धोते कस्यापि अद्धक्खिण्ण चल्लिताऽसि ।

सखि ! कुरु अद्धक्खणयं अवत्तयं असंगयं च संस्थापय ॥ (३२)

तुं बीजळीना प्रकाशमां कोईना पण संकेतधी चाली चीकळी छे. हे सखि !
तुं वाट जो अने तारा आढाअवळा वळने ठीक कर.

काञ्च्यां अंतरिज्जं, अहिक्खणं तथा उपालम्भे ।

अंतीहरी च दूत्याम्, दिशायां अक्खवाया अपि ॥३५॥

अंतरिज्ज—अन्तरीय—कटीसूत्र—कणदोरो
—कंदोरो.

अहिक्खण—उपालम्भ—ओळंभो—ठपको.
अक्खवाया—दिशा.

अंतीहरी—अन्तिकहरी—दूती—संदेशो लई
जनारी.

अहिक्खण

बीजा संग्रहकारो आ शब्दनो अर्थ ‘अभीक्ष्ण’ अर्थात् ‘बारंवार’ करे छे.

उदाहरण—

आलि ! गलितान्तरिज्जे ! अहिक्खणं तस्य मम कथयन्त्या ।

उपकृतं अंतीहरि ! किम्—अक्खवाया प्रलोकयसि ? ॥ (३३)

सरी पडेल कंदोरावाळी हे सखि ! तेने ठपकानुं वचन कहेती एवी तें,
मारो उपकार कयों. हे दूति ! तुं दिशाओ तरफ शुं जूए छे ?

अवरिज्जो अदुइज्जे, कोवे अहियलं अवलुया य ।

अवठंभो तंवोले, विरहे अवहाय-अवयरिया ॥३६॥

अवरिज्जो अद्वितीयः ।

अवहाओ तथा अवयरिओ विरहः ।

अहियलं अवलुया च कोपः ।

अयं च पञ्चाक्षरोऽप्यर्थानुरोधाच्चतुर-

अवठंभो ताम्बूलम् ।

क्षरेषु निवद्धः । एवमुत्तरत्रापि ।

यथा—

अवठंभे अहियलो कमलेऽवलुया तीइ हवइ अवहाए ।

सुहयावरिज्ज ! तुह पुण अवयरिए होइ किंति ण हु मुणिमो ॥३४॥ (३६)

अंजणिआ अंजणईसं अंजणइसिया य ताविच्छे ।

अंवसमी-अवसमिया तिम्मिअपरिउसियकणिकाए ॥३७॥

अवरिज्जो अद्वितीये, कोपे अहियलं अवलुया च ।

अवठंभो ताम्बूले, विरहे अवहाय-अवयरिया ॥३६॥

अवरिज्ज—अपरीच-अद्वितीय.

अहियल
अवलुया }—कोप-चीड.

अवठंभ—तंबोळ-तागरवेलनुं पान.

अवहाय
अवयरिअ }—विरह-वियोग.

अवयरिय

आ शब्द पांच अक्षरनो छे छतांय अर्थनी समानताने लीधे चार अक्षर-
वाळा 'अवहाय' शब्दनी साथे बतावंलो छे.

उदाहरण—

अवठंभे अहियलो कमले अवलुया तस्या भवति अवहाए ।

सुभगअवरिज्ज ! तव पुनः अवयरिण भवति किमिति न खलु मन्यामहे (३४)

विरह होय छे त्वारे तेणीने तंबोळ तरफ कोप थाय छे अने कमळ तरफ
चीड थाय छे. हे अद्वितीय सुभग ! विरह होय छे त्वारे बळी तने शुं थाय छे
ए अमे जाणता ज नथी. अथवा तनें शुं नथी थनुं ए अमे ज जाणिए छिए.

अंजणिआ अंजणईसं अंजणइसिया च तापिच्छे ।

अंवसमी-अवसमिया स्तीमितपर्युपितकणिकायाम् ॥३७॥

અંજણિઆ અંજણઈસં અંજણઈસિયા
ચ તાપિચ્છમ્ ।
૧અંવસમી તથા અવસમિયા સ્તીમિત-
પર્યુપિતકેણિકા ।

‘અંવસમી’ હત્યત્ર સકાર-મકારયો-
વ્યત્યયે ‘અંવસમી’ इति કેचित્
પઠન્તિ । તત્ર કેપાંચિદ્ ભ્રમોઽભ્રમો
વેતિ વહુદ્વદ્વાન એવ પ્રમાણમ્ ।

૧૫૫-થા-

અંજણિયરુહં કળ્હં અંજણઈસિયાલયાહરે દટ્ઠું ।

મુચ્ચઈ ગોવવહૂએ અંવસમી અદ્વપિકા વિ ॥૩૫॥

વિયલંતવાહકજ્જલકલુસિયઅવસમિયપિંડયં પડ્ઢો ।

અંજણઈસસવર્ણં પાહિજ્જં કિજ્જઈ વહૂએ ॥૩૬॥

અત્ર કેચિત્-

અંજણિઆ
અંજણઈસ
અંજણઈસિયા } -તમાલનું ક્ષાઢ.

અંવસમી
અવસમિયા } -પલ્લેલી અને વાસી-
તાજી નહિ-કળક-
લોટ-આટો.

અંવસમી

કેટલાક સંગ્રહકારો ‘અંવસમી’ને વદલે ‘સ’ અને ‘મ’ ને ઉલટા કરીને
‘અંવસમી’ એવું નોંધે છે. ‘અંવસમી’ અને ‘અંવસમી’ આ વચ્ચેને નોંધનારાઓમાં
કોનું નોંધેલું સ્વર છે અને કોનું સ્વોડું છે તે માટે વહુદ્વદ્વાઓ જ પ્રમાણ ગણાય.

ઉદાહરણ-

અંજણિયરુચિ કળ્હં અંજણઈસિયાલતાગૃહે દટ્ઠા ।

મુચ્યતે ગોપવધ્વા અંવસમી અર્ધપક્ષા અપિ ॥ (૩૫)

વિગલદ્વાપ્પકજ્જલકલુપિત-અવસમિયપિંડકં પત્યુઃ ।

અંજણઈસસવર્ણં પાથેયં ક્રિયતે વધ્વા ॥ (૩૬)

તમાલલતાના ચનેલા ઘરમાં તમાલ જેવી કાંતિવાળા કળ્હને જોડેને ગોપની
છી-ગોપી, પલ્લેલી અને વાસી કળકને અડધી પાકેલી છે તો પણ છોડી દે છે.
વહૂ પોતાના પતિ-ધણી-માટે, (તેનો ચિરહ થવાનો હોવાથી) ગદ્ગતા આંસુઓના
કાજલથી મેલા થયેલા એવા તથા પલ્લેલી અને વાસી કળકના પોંટામાંથી તમાલ જેવા
વર્ણવાલું-કાલું-ભાતું કરે છે.

શં૦-કેટલાક સંગ્રહકારો, આ ચાર અક્ષરવાળા શબ્દોની નોંધમાં નીચે
અળાવેલા આ શબ્દો વધારે નોંધે છે:

૧-કળિકા-પા૦ ।

“અન્તોદયં મૃગયા ।

અર્ચિત્તરં કુપટન ।

અનિલાયં તુરપ્તકલુપ્તન ।

અન્તમહો કલ્પઃ” [] દ્વ્યાપિ

તથા—

અદ્યસદ્, અદ્યસદ્-મર્ચતિ ।

અવસદ્-પર્યતિ ।

અપાદ્-મર્ચિત્તરં ।

અવનોદ્-અર્ચિ ક્રોધાન્ કર્પતિ ।

અર્ચિત્તરં-મર્ચચત્તે ।

અવસદ્, અવસદ્, અંગુમદ્-પૂર્યતે ।

અન્તોદય—મૃગયા-શિકાર.

અર્ચિત્તર—પૂર.

અન્તમહઃ

જેંટ મેંપ્રજ્ઞકાર ‘અન્તમહ’નો અર્થ ‘મહ’ વર્તવે છે પણ મેં અર્થ, પળા મેંપ્રજ્ઞકારે, નથી ચમ્પો મેંપ્રી અને તેને જનો ચમ્પો છે.

માનુ—

અદ્યસદ્-અદ્યસદ્ }-મર્ચતિ-કાચ છે.

અવસદ્-અવસદ્ }-પર્યતિ-કાચ છે.

અપાદ્-અવનોદ્-અર્ચિ ક્રોધાન્ કર્પતિ }-મર્ચચત્તે સમ્યક્ મેંપ્રી છે.

અર્ચિત્તર-અર્ચિત્તર-મર્ચચત્તે-સમાગમ }-કરે છે-મેંપ્રી છે.

અવસદ્-અવસદ્-પર્યતિ-પૂરે છે.

અવસદ્-અવસદ્-પર્યતિ-પૂરે છે.

અવસદ્-અવસદ્-પર્યતિ-પૂરે છે.

અવસદ્-અવસદ્-પર્યતિ-પૂરે છે.

અવસદ્-અવસદ્-પર્યતિ-પૂરે છે.

સંગ્રહણતિ । તન્ સંગ્રહતભવત્વાદ-

રમાભિનોક્તમ્ । યન્તુ “અન્તમહો

યદ્ઃ” [] દ્ય્યાહ તદ્ વેદુભિર-

નુક્તવાદ્માભિરુપેક્ષિતમ્ ।

અદ્યસદ્-પર્યતિ ।

અવસદ્-પર્યતિ ।

અવસદ્-વિગ્રપયતિ ।

અપાદ્, અર્ચિત્તર-કર્પતિ ।

અદ્યસદ્-પર્યતિ ।

એને ધાવાદેશંપુ શ્વેદાનુશાસનેઽસ્મા-

ભિક્ત્વા દત્તિ મેંપ્રીપાતાઃ ।

અર્ચિત્તર—પૂર્યતે-પૂર.

અન્તમહ—મેંપ્રી.

અવસદ્-અવસદ્-પર્યતિ-પૂર છે.

અપાદ્-અપાદ્-મર્ચિત્તર-મર્ચચત્તે છે.

અવસદ્-અવસદ્ }-પર્યતિ-પૂર છે.

અવસદ્-અવસદ્ }-પર્યતિ-પૂર છે.

અવસદ્-અવસદ્ }-પર્યતિ-પૂર છે.

અવસદ્-અવસદ્ }-પર્યતિ-પૂર છે.

અવસદ્-અવસદ્ }-પર્યતિ-પૂર છે.

અવસદ્-અવસદ્ }-પર્યતિ-પૂર છે.

અવસદ્-અવસદ્ }-પર્યતિ-પૂર છે.

અવસદ્-અવસદ્ }-પર્યતિ-પૂર છે.

અવસદ્-અવસદ્ }-પર્યતિ-પૂર છે.

અવસદ્-અવસદ્ }-પર્યતિ-પૂર છે.

અવસદ્-અવસદ્ }-પર્યતિ-પૂર છે.

અવસદ્-અવસદ્ }-પર્યતિ-પૂર છે.

આ શ્લોકો આ મંપ્રજ્ઞાં કેમ નથી આવ્યા ?

મ્—આમાંના પેલાં ચાર નામો તો સંસ્કૃત કાવ્યની ઉપજાવી શકાય એ છે માટે આની તેની નોંધ વરવી જરૂરી નથી. પણ પછીનાં ત્રણ ક્રિયાપદો છે અને તેમાં કાવ્ય દર્શાવેલા જે જે મૂલ ધાતુ વપરાયા છે તે દરેકની નોંધ અને અમારા શ્વેદાનુશાસનમાં ફરેલી છે. જેમકે;

૧ મહુભિક્ષિ-પા૦ ।

ન ચ ધાત્વાદેશાનાં દેશીષુ સંગ્રહો યુક્તઃ । સિદ્ધાર્થશબ્દાનુવાદપરા હિ દેશી, સાધ્યાર્થપરાશ્ચ ધાત્વાદેશાઃ । તે ચ ત્યાદિ-તુમ્-તવ્યાદિપ્રત્યયૈર્વહુરૂપાઃ સંગ્રહીતુમશક્યા इति ।

અચ્છ	}	[૮ । ૪ । ૧૬૨ ।]	અટુક્વ	[૮ । ૪ । ૧૪૩ ।]	
અક્ષુસ			અવહ	[૮ । ૪ । ૧૪ ।]	
અવક્વ		[૮ । ૪ । ૧૮૧ ।]	અલુક્	[૮ । ૪ । ૩૮ ।]	
અપ્પાહ		[૮ । ૪ । ૧૮૦ ।]	અણચ્છ અચંછ	}	[૮ । ૪ । ૧૮૭ ।]
અક્ષોહ		[૮ । ૪ । ૧૮૮ ।]			
અભિભ		[૮ । ૪ । ૧૬૪ ।]	અભ્યંત્ર		
અગ્ધાહ	}	[૮ । ૪ । ૧૬૧ ।]	અભ્યંત્ર		
અગ્ધવ					
અંગુમ			અભ્યંત્ર		[૮ । ૪ । ૧૪૪ ।]

આ કારણથી આ ધાતુઓને અહીં ફરી નોંધવાની જરૂર નથી.

વળી, અહીં દેશીશબ્દોના સંગ્રહમાં ધાતુઓના આદેશોનો સંગ્રહ કરવો ઉચિત નથી. દેશીસંગ્રહમાં તો તે જ શબ્દો નોંધવાના હોય જેઓનો અર્થ સિદ્ધરૂપ હોય અર્થાત્ જેમનો અર્થ અનાદિપ્રવૃત્તસંકેત સિદ્ધ જ હોય અને જેમની વ્યુત્પત્તિનો તો પત્તો જ ન લાગતો હોય એવા સિદ્ધ અર્થવાળા શબ્દો જ આ સંગ્રહમાં આવવા યોગ્ય છે.

તથા, વર્તમાન વગેરે મિત્ર મિત્ર કાઠના અને કૃદંતના પ્રત્યયો લાગતાં એક જ ધાતુનાં જુદાં જુદાં રૂપો થાય છે અને તેમાં અર્થવિશેષતા પળ આવે છે. જેમનો અર્થ સિદ્ધરૂપ-એકરૂપ-જ હોય તેમાં એવી રૂપવિશેષતા અને અર્થવિશેષતા ન આવી શકે તેથી ધાતુઓના આદેશો સિદ્ધરૂપ નથી પરંતુ સાધ્યરૂપ છે-મિત્ર મિત્ર પ્રત્યયો દ્વારા તેમનો અર્થ મિત્ર મિત્ર રીતે સાધી શકાય છે તેથી સિદ્ધ શબ્દોના પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં ધાત્વાદેશોનો સંગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી. એથી જ આ ધાત્વા સંગ્રહમાં અમે ધાતુના એવા એક પળ આદેશને લીધો નથી.

વળી વીજું એકે, એવા આદેશરૂપ ધાતુનાં રૂપો પળ પાર વિનાનાં થાય-દસ લઘુનાં જુદાં જુદાં રૂપો, મૂતકૃદંત, હેત્વર્થકૃદંત, વિધ્યર્થકૃદંત, કર્તૃરિકૃદંત વગેરે-એ વર્ધાનો સંગ્રહ કરવો અશક્ય છે એ દૃષ્ટિએ પળ દેશીસંગ્રહમાં ધાત્વાદેશો નોંધવા ન પડે.

तथा 'अवज्ज्ञाओ उपाध्यायः' इति 'उपाध्याय'शब्दस्य प्राकृतमपभ्रष्ट-
मिव रूपमिति नेहोपात्तम् (३७)

। अथ 'अवसमिया'शब्दादारभ्य पञ्चाक्षराः ।

अवकीरियं विरहिण, अंकुसइयं अंकुसायारे ।

अवलावम्मि अवल्लावओ य, अणहारओ खल्ले ॥३८॥

अवकीरियं विरहितम् ।

अंकुसइयं अङ्कुशाकारम् ।

अवल्लावओ—'क'प्रत्ययाभावे—अव-

ल्लावो अपलापः ।

अणहारओ खल्लम्—निम्नमध्यमिः ।

यथा—

किं कुणसि अवल्लावं भाले अंकुसइआ णहा तुज्झ ।

अणहारगंड ! जीए तं मा अवकीरियं कुण खणं पि ॥३७॥ (३८)

अवज्ज्ञाओ

'अवज्ज्ञाओ'नो अर्थ 'उपाध्याय' छे अने ते शब्दनी व्युत्पत्ति, संस्कृत-
उपाध्याय—प्राकृत—अवज्ज्ञाओ—ऊपरथी लई शक्य एम छे. आ 'अवज्ज्ञाओ' ते प्राकृत
'अवज्ज्ञाओ'नुं केम जाणे अपभ्रष्ट रूप न होय. तात्पर्य ए के 'अवज्ज्ञाओ'नी व्युत्पत्ति
मळी शके एम छे माटे तेने आ चार अधरवाळा शब्दोमां लीघो नथी.

अवसमिया

आ शब्दथी पांच अधरवाळा शब्दोनी शब्दात थाय छे.

अवकीरियं विरहिते, अंकुसइयं अङ्कुशाकारे ।

अपलापे अवल्लावओ च, अणहारओ खल्ले ॥३८॥

अवकीरिय—विरहयुक्त—विरहवाळं.

अवल्लाव }—अपलाप—ना मकर जनुं—

अवल्लावओ } ओल्लवुं.

अंकुसइय—अङ्कुशकित—अंकुश जेवा
आकारवाळं.

अणहारओ—वच्चे नीचुं—वच्चे खाडावाळं.

अवल्लावओ

'अवल्लाव' ने 'क' प्रत्यय लगाडथो होय त्यारे 'अवल्लावओ' अने 'क' प्रत्यय
न लगाडथो होय त्यारे 'अवल्लाव' समझवो. ए ज प्रमाणे 'अणहार' अने 'अणहारओ'नो
खुलासो समझवानो छे अने वच्चे आवा शब्दोमां आ जातनुं समाधान समझी लेवानुं छे.

उदाहरण—

किं करोपि अवल्लावं भाले अंकुसइआ नखाः तव ।

अणहारगण्ड ! यस्याः तं मा अवकीरियं कुरु क्षणमपि ॥ (३७)

ન ચ ધાત્વાદેશાનાં દેશીણુ સંગ્રહો યુક્તઃ । સિદ્ધાર્થશબ્દાનુવાદપરા હિ દેશી, સાધ્યાર્થપરાશ્ચ ધાત્વાદેશાઃ । તે ચ ત્યાદિ-તુમ્-તવ્યાદિપ્રત્યયૈર્બહુરૂપાઃ સંગ્રહીતુમશક્યા इति ।

અઇચ્છ	} [૮ । ૪ । ૧૬૨ ।]	અટુક્ષ્ણ	[૮ । ૪ । ૧૪૩ ।]
અકુસ		અવહ	[૮ । ૪ । ૧૪ ।]
અવક્ષ	[૮ । ૪ । ૧૮૧ ।]	અતુક્ષ	[૮ । ૪ । ૩૮ ।]
અપ્પાહ	[૮ । ૪ । ૧૮૦ ।]	અણચ્છ	} [૮ । ૪ । ૧૮૭ ।]
અક્ષોહ	[૮ । ૪ । ૧૮૮ ।]	અયંછ	
અચ્ચિમ્બ	[૮ । ૪ । ૧૬૪ ।]	અભ્રત્ય	[૮ । ૪ । ૧૪૪ ।]
અગ્ધાહ	} [૮ । ૪ । ૧૬૯ ।]		
અગ્ધવ			
અંગુમ			

આ કારણથી આ ધાતુઓને અહીં ફરી નોંધવાની જરૂર નથી.

વળી, અહીં દેશીશબ્દોના સંગ્રહમાં ધાતુઓના આદેશોનો સંગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી. દેશીસંગ્રહમાં તો તે જ શબ્દો નોંધવાના હોય જેઓનો અર્થ સિદ્ધરૂપ હોય અર્થાત્ જેમનો અર્થ અનાદિપ્રવૃત્તસંકેત સિદ્ધ જ હોય અને જેમની વ્યુત્પત્તિનો તો પત્તો જ ન લાગતો હોય એવા સિદ્ધ અર્થવાળા શબ્દો જ આ સંગ્રહમાં આવવા યોગ્ય છે.

તથા, વર્તમાન વગેરે ભિન્ન ભિન્ન કાલના અને કૃદંતના પ્રત્યયો લાગતાં એક જ ધાતુનાં જુદાં જુદાં રૂપો થાય છે અને તેમાં અર્થવિશેષતા પણ આવે છે. જેમનો અર્થ સિદ્ધરૂપ-એકરૂપ-જ હોય તેમાં એવી રૂપવિશેષતા અને અર્થવિશેષતા ન આવી શકે તેથી ધાતુઓના આદેશો સિદ્ધરૂપ નથી પરંતુ સાધ્યરૂપ છે-ભિન્ન ભિન્ન પ્રત્યયો દ્વારા જેમનો અર્થ ભિન્ન ભિન્ન રીતે સાધી શકાય છે તેથી સિદ્ધ શબ્દોના પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં ધાત્વાદેશોનો સંગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી. એથી જ આ આજના સંગ્રહમાં અમે ધાતુના એવા એક પણ આદેશને લીધો નથી.

વળી વીજું એકે, એવા આદેશરૂપ ધાતુનાં રૂપો પણ પાર વિનાનાં થાય-દસ લઘુનાં જુદાં જુદાં રૂપો, ભૂતકૃદંત, હૈત્વર્થકૃદંત, વિધર્થકૃદંત, કર્તારીકૃદંત વગેરે-એ વધાંતો સંગ્રહ કરવો અશક્ય છે એ દૃષ્ટિએ પણ દેશીસંગ્રહમાં ધાત્વાદેશો નોંધવા ન ઘટે.

તથા 'અવજ્ઞાઓ ઉપાધ્યાયઃ' इति 'उपाध्याय'शब्दस्य प्राकृतमपभ्रष्ट-
मिव रूपमिति नेहोपात्तम् (३७)

। अय 'अवममिया'शब्दादारभ्य पञ्चाक्षराः ।

अवकीरियं 'विरहितम्, अंकुसद्वयं अंकुसाकारम् ।

अवलावम्मि अवलावओ च, अणहारओ खल्ले ॥ ૩૮॥

અવકીરિયં 'વિરહિતમ્ ।

અંકુસદ્વયં અંકુસાકારમ્ ।

અવલાવઓ—'ક' પ્રત્યયાભાવે—અવ-

લાવો અપલાપઃ ।

અણહારઓ સ્વલ્લમ્—નિમ્નમધ્યમિત્યર્થઃ ।

यथा—

किं कुणमि अवलावं भाले अंकुसद्वया णहा तुज्झ ।

अणहारगण्ड ! जीणं तं मा अवकीरियं कुण खल्लं पि ॥ ૩૮॥ (૩૮) •

અવજ્ઞાયા

'અવજ્ઞાઓ'નો અર્થ 'ઉપાધ્યાય' છે અને તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, સંસ્કૃત-
ઉપાધ્યાય—પ્રાકૃત—અવજ્ઞાયા—અરમ્ભી તરે શરૂ થયેલ છે. આ 'અવજ્ઞાઓ' ને પ્રાકૃત
'અવજ્ઞાયા'નું કેમ જાણે અપભ્રંશ થયે ન હોય. સાતર્ય પૂર્વે 'અવજ્ઞાઓ'ની વ્યુત્પત્તિ
મંત્રી શરૂ થયે છે માટે તેને આ નામ અધરજ્ઞાઓ શબ્દોમાં લેવાયું નથી.

અવસમિયા

આ શબ્દથી પાંચ અક્ષરવાળા શબ્દોની ગણના થાય છે.

અવકીરિયં વિરહિતે, અંકુસદ્વયં અંકુસાકારે ।

અપલાપે અવલાવઓ ચ, અણહારઓ સ્વલે ॥ ૩૮॥

અવકીરિય—વિરહયુક્ત—વિરહવાળું.

અવલાવ } —અપલાપ—ના માર જાણું—

અવલાવ } ઓછાવાળું.

અંકુસદ્વય—અંકુસદ્વય—અંકુસ જેવા
આવારવાળું.

અણહાર—અંધ નીનું—વચ્ચે રાખવાળું.

અવલાવઓ

'અવલાવ' ને 'ક' પ્રત્યય લગાડ્યો હોય ત્યારે 'અવલાવઓ' અને 'ક' પ્રત્યય
ન લગાડ્યો હોય ત્યારે 'અવલાવ' સમપ્રવાયો. પૂ જ પ્રમાણે 'અણહાર' અને 'અણહારઓ'નો
સુચારુ સમપ્રવાયો છે અને વધે આવા શબ્દોમાં આ જાતનું સમાધાન સમજી લેવાનું છે.

उदाहरण—

किं करोमि अवलावं भाले अंकुसद्वया नखाः तव ।

अणहारगण्ड ! यस्याः तं मा अवकीरियं कुरु क्षणमपि ॥ (૩૭)

૧ વિરહિત—પા० । ૨ વિદ્યતમ્—પા० । ૩—લાઓ અ—પા० ।

अवपुसिओ संघटिए, अवच्छुरणं कोहभंगिभणियम्मि ।

अच्छिवडणं निमीलणं, अन्नोसरियं अइकंते ॥३९॥

अवपुसिओ संघटितः ।

अवच्छुरणं क्रोधे सति भङ्ग्याभणितम् ।

अच्छिवडणं निमीलनम् ।

यद्यपि 'अक्षिपतन'शब्दस्येदं रूपं

संभवति तथापि संस्कृते तदप्रसि-

द्धमितोह निवदम् ।

अन्नोसरियं अतिक्रान्तम् ।

यथा—

पसिय सहि ! किमिह जुत्तं चिरअवपुसिए पियम्मि अवच्छुरणं ? ।

कायव्वं अच्छिवडणं अन्नोसरियावराहस्स ॥३८॥(३९)

हे बच्चे खाडो पडता गालवाळा पुत्तय ! तारा कपाळमां जेणीना नखो द्वारा 'अंकुश जेवा आकारो जणाय छे तेनो तुं अपलाप शा माटे करे छे ? (जेणीना नखो द्वारा एवं थयुं छे) तेणीने क्षण पण विरहित न कर.

अवपुसिओ संघटिते, अवच्छुरणं क्रोधभङ्गिभणिते ।

अच्छिवडणं निमीलनम्, अन्नोसरियं अतिक्रान्ते ॥३९॥

अवपुसिअ—संघटित—प्राप्त—मथेलुं.

अच्छिवडण—अक्षिपतन—निमीलन—आंख

मौचवी—आंख मौचामणां करवां—उपेक्षा करवी.

अवच्छुरण—क्रोध यतां नीकळतुं वचन—

क्रोध वताववानी पद्धतिवाळुं वचन.

अन्नोसरिय—अतिक्रान्त—थई गएलुं—
वीति गएलुं.

अच्छिवडण

आ शब्द तो संस्कृत 'अक्षिपतन'—प्राकृत—'अच्छिवडण' ए रीते उपजावी शकाय एम छे परंतु संस्कृतमां 'अक्षिपतन' शब्द अप्रसिद्ध छे माटे तेने अहों देशीमां लेवो पडयो छे.

उदाहरण—

प्रसीद सखि !, किमिह युत्तं चिरअवपुसिए प्रिये अवच्छुरणं ? ।

कर्तव्यं अच्छिवडणं अन्नोसरियाऽपराधस्य ॥ (३८)

हे सखि ! प्रसन्न था, अहों लांवा काळे संघटित—प्राप्त—थयेल प्रिय तरफ क्रोधनां वचन कहैवां शुं युक्त छे ? जेना अपराधो वीती गया छे—पुराणा थया छे—एवा प्रिय तरफ तो आंखमौचामणां—उपेक्षा—करवां ठीक छे.

अवअक्खिअं अवअच्छिअं अज्झवसिअं अवि

णिवाहयमुहम्मि ।

असरासओ खरह्दियए, अगंडिगेहो य जोव्वणुम्मत्ते ॥४०॥

अवअक्खिअं तथा अवअच्छिअं तथा असरासओ खरह्दयः ।

अज्झवसिअं निवापितं सुखम् ।

अगंडिगेहो यौवनोन्मत्तः ।

यथा—

तं अगंडिगेहं असरासयं च अवअक्खिण्ण हिंदंतं ।

अज्झवसिण्ण किं सेहि ! भरेसि अवअच्छिण्ण पुक्करिमो ॥३९॥ (४०)

अच्छिहक्खलो वेसे, अच्छिवियच्छी परोप्परायही ।

पटिजागरिण अडखम्मियं च अणुवज्जियं तह च ॥४१॥

अच्छिहक्खलो द्वेप्यो वेपो वा 'वस'- केचित् हस्थानं पं पठन्ति—"अच्छि-
शब्दस्योभयार्थत्वात् । चक्खो" []

अवअक्खिअं अवअच्छिअं अज्झवसिअं अपि निवापितमुखे ।

असरासओ खरह्दये, अगंडिगेहो च यौवनोन्मत्ते ॥४०॥

अवअक्खिअं
अवअच्छिअं
अज्झवसिअं

—निवापितं सुख-मु-
खं मुत्त-

असरासओ—कठण हृदयवालो.

अगंडिगेह—जुवानीथी छकलो.

उदाहरण—

तं अगंडिगेहं असरासयं च अवअक्खिण्ण हिण्डमानम् ।

अज्झवसिण्ण किं सन्धि ! स्मरसि अवअच्छिण्ण पुक्कुर्मः ॥ (३९)

हे सन्धि ! जुवानीथी छकला, कठण हृदयवाला अने निवापित-मुंदित-मुख
छंदने दिहता एवा तेने तुं निवापित-मुंदित-मुख वटं शुं चाद करे छे ? अमे (तो)
निवापित-मुंदित-मुख हाग पोळ मूक्किण्ण छिए.

अच्छिहक्खलो द्वेप्ये(वेपे), अच्छिवियच्छी परस्पराकृष्टिः ।

प्रतिजागरिते अडखम्मियं च अणुवज्जियं तथा च ॥४१॥

अच्छिहक्खलो—द्वेपयात्र-अणगमनो-शत्रु
अथवा वेप.

अच्छिवियच्छि—आम तेम खेचवुं-
परस्पर खेचवुं.

કેચિત્ રેખમિકારાન્તં પઠન્તિ—
 ‘અચ્છિહરિલ્લો’ [] તદેવં ગ્રન્થ-
 કૃદ્ધિપ્રતિપત્તૌ વહુજ્ઞાઃ પ્રમાણમ્ ।
 અચ્છિવિચ્છી પરસ્પરમાર્કર્ષણમ્ ।

અડસમ્મિયં તથા અણુવજ્જિયં પ્રતિ-
 જાગરિતમ્ ।
 ‘અણુવજ્જિયં ગતમ્’ इति तु गमि-
 धात्वादेशसिद्धम् ।

યથા—

અચ્છિવિચ્છીદુહિયા અચ્છિહરુલ્લા તદ કયપહારા !

પિયઅણુવજ્જણરહિયા અડસમ્મિજ્જંતિ સવરિયાહિં વણે ॥૪૦॥(૪૧)

અડસમ્મિય } —પ્રતિજાગરિત-શોધવું-
 અણુવજ્જિય } ગોતવું-ભાઠ કાઢવી.

અચ્છિહરુલ્લ

મૂલ ગાથામાં આ શબ્દનો ‘વેસ’ અર્થ બતાવ્યો છે. ‘વેસ’ એ પ્રાકૃત શબ્દ છે. તેની સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિ ‘દ્વેષ્ય’ અને ‘વેષ’ એ વજ્ઞે શબ્દો ઉપરથી કરી શકાવ એમ છે માટે તે ‘અચ્છિહરુલ્લ’ના એ વજ્ઞે અર્થો અહીં જનાવ્યા છે.

કેટલાક સંપ્રહકારો ‘અચ્છિહરુલ્લ’ શબ્દ નોંધે છે અને કેટલાક બીજા વજ્ઞી ‘અચ્છિહરિલ્લ’ શબ્દ વતાવે છે. આ પ્રમાણે સંપ્રહકાર ગ્રંથકારોમાં મતભેદ છે તેથી જે લોકો યદુધ્રુત-વહુજ્ઞ-છે તેઓ કહે તે પ્રમાણરૂપ સમજવું.

અણુવજ્જિય

આ શબ્દનો અર્થ ‘ગણું’ પણ થાય છે. અને એ અર્થમાં તો એની સિદ્ધિ વ્યાકરણમાં [૮ । ૪ । ૧૬૨ ।] કરેલી છે માટે ‘પ્રતિજાગરિત’ અર્થમાં જ એ શબ્દને વેસી સમજવો.

ઉદાહરણ—

અચ્છિવિચ્છીદુઃખિતા અચ્છિહરુલ્લા ત્વયા કૃતપ્રહારાઃ ।

પ્રિયાઅણુવજ્જણરહિતાઃ અડસમ્મિજ્જંતિ શવરિકાભિઃ વણે ॥ (૪૦)

પરસ્પર સ્વેચ્છાસ્વેચ્છ કરવાથી—આમ તેમ સ્વેચ્છાવાથી—દુઃખી થયેલા, તેં પ્રહારો કરી ઘાયલ કરેલા અને પ્રિયાની સાઠ વિનાના એવા શત્રુઓને વનમાં ભીલડીઓ શોધે છે.

अव्भपिसाओ राहु, अव्वुद्धसिरी अचिंतकलपत्ती ।

पुरिसाइयं अडउज्झियं, अंगवलिज्जं च तणुवलणं ॥४२॥

अव्भपिसाओ राहुः ।

अव्वुद्धसिरी मनोरथाधिकफलप्राप्तिः ।

अडउज्झियं पुरुषायितम् विपरीतर-

तमिति यावत् ।

अंगवलिज्जं अङ्गवलनम् ।

यथा—

अडउज्झियं अंगवलिज्जं दूरे अ इह वत्तणं पि किर ।

अव्भपिसायवहूणं अव्वुद्धसिरी सिरीणाह । ॥४१॥ (४२)

अद्धवियारं मण्डणं, अपारमग्गो अ वीसामो ।

अपडिच्छिरो जडमई, रहस्सभेई अगुज्झहरो ॥४३॥

अद्धवियारं मण्डनम् ।

कश्चित् “अद्धवियारं मण्डलम्” []

इत्याह ।

अपारमग्गो विश्रामः ।

अव्भपिसाओ राहुः, अव्वुद्धसिरी अचिन्त्यफलप्राप्तिः ।

पुरुषायितं अडउज्झियं, अंगवलिज्जं च तनुवलनम् ॥४२॥

अव्भपिसाओ—अभ्रपिशाच—राहु.

अडउज्झियं—पुरुषवत् आचरण—विपरीत

रत—संभोग वस्तुते स्त्रीनुं पुरुषवत्

आचरण.

अव्वुद्धसिरी—जेटलो मनोरथ कर्षो

होय तेना कर्तां विशेष फलनी प्राप्ति—

अद्भुतश्री—धार्या कर्तां वधारे

फळनो लाभ.

अंगवलिज्ज—अंगनुं वलन—अंगनो

वळांक—शरीरनुं वळ्ळुं.

उदाहरण—

अडउज्झियं अंगवलिज्जं दूरे च इह वर्तनमपि किल ।

अव्भपिसायवधूनां अव्वुद्धसिरी श्रीनाथ । ॥ (४१)

हे लक्ष्मीनाथ ! राहुनी वधूओए एटले तारा वानुओनी स्त्रीओए धार्या कर्तां वधारे फळ मेळव्युं छे, तेमनुं विपरीत रत अने अंगनो वळांक तो दूर रक्षो, तेमनुं अही रहेवुं पण दूर छे.

अद्धवियारं मण्डनम्, अपारमग्गो च विश्रामः ।

अपडिच्छिरो जडमतिः, रहस्यभेदी अगुज्झहरो ॥४३॥

अद्धवियार—मंडन—भूषण—शोभा करवी. | अपडिच्छिर—जडमति—मूढ.

અપડિચ્છિરો જડમતિઃ ।

અગુજ્જહરો રહસ્યમેદો ।

અસ્ય 'અગુહ્યઘર'શબ્દભવત્વે યુક્તિ-
રુક્તા ।

યથા—

મા કુળ અદ્ધવિયારં અકિવે ! અપડિચ્છિરે ! અગુજ્જહરે ! ।

જં સો તદ્ ગાણુણિઓ અપારમગ્નો મહઽચ્છીળં ॥૪૨॥(૪૩)

અવઅણિઓ અસંમિલિએ, રિત્તમ્મિ પુડે અભિન્નપુડો ।

હિક્કાએ અણુવંધિયં, અણચ્છિયારં ચ અચ્છિન્ને ॥૪૪॥

અવઅણિઓ અસંઘટિતઃ ।

અભિન્નપુડો રિત્તઃ પુટઃ—શિશુભિઃ

ક્રીડયા જનપ્રલોભનાર્થં વિપણિમાર્ગે

રિત્તા પુટિકા યા ક્ષિપ્યતે સૈવમુચ્યતે ।

અપારમગ—વિશ્રામ—વિસામો.

અગુજ્જહર—અગુહ્યઘર—રહસ્યને પ્રકાશિત
કરનાર—ગુહ્ય વાતને પેટમાં ન સંઘરી
શકનાર.

અદ્ધવિયાર

કોઈ સંગ્રહકાર આનો અર્થ 'મંડલ-માંડલું' નોંધે છે.

અગુજ્જહર

'અગુજ્જહર' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંબંધી યુક્તિ વતાવી દીધી છે. જુઓ ગાથા
અઘારસી-અવિળયવર ઠપરતું લલાળ-અગુજ્જહર'. (પૃ૦ ૨૭ ટિપ્પણ)

...હદાહરણ—

મા કુરુ અદ્ધવિયારં અરૂપે ! અપડિચ્છિરે ! અગુજ્જહરે ! ।

યત્ સ ત્વયા નાનુનીતઃ અપારમગ્નો મમ અક્ષણામ્ ॥ (૪૨)

હે કૃપા વિનાની, મૂઢ અને ગુહ્ય વાતને પેટમાં ન સંઘરી શકનારી-ઓછા
પેટવાળી ! તું શોભા ન કર, કારણ કે મારી આંખોના વિસામારૂપ તને તેં
મનાવ્યો નથી.

અવઅણિઓ અસંમિલિતે, રિત્તે પુટે અભિન્નપુડો ।

હિક્કાયાં અણુવંધિયં, અણચ્છિયારં ચ અચ્છિન્ને ॥૪૪॥

અવઅણિએ—અસંમિલિત—નહિ મળેલું.

અભિન્નપુડ—અભિન્નપુટ—ચાલી પડિયો—
પડો-ચાલકો પડાની રમત રમે છે, એ

અણચ્છિયારં અચ્છિન્નમ્ ।

અણવંધિયં હિક્કા ।

યથા—

અવઅણિઅવલ્લહાણં વેરીણં અભિન્નપુડયસુન્નાણં ।

તુહ જ્ઞત્તિ ણામકીત્તણં અણચ્છિઆરાણુવંધિયં હરઈ ॥૪૩॥(૪૪)

અવરત્તય-અજરાઉર-અરવિંદરં અણુસઅ-ઉણહ-દીહમ્મિ ।

અણરામયં અરઈ, અહુઅકલી તહ ચ કહિહત્થે ॥૪૫॥

અવરત્તઓ પથ્થાત્તાપઃ ।

“અવરત્તેયં” હતિ ગોપાલઃ ।

યદાહ—“અવરત્તેયં પથ્થાત્તાપેડપિ પ્રો-
ચ્યંતે તજ્ઞૈઃ” []

અજરાઉરં ઉણમ્ ।

અરવિંદરં દીર્ઘમ્ ।

ઉભયત્ર સમાહારદ્વન્દ્વઃ ।

અણરામઓ અરતિઃ ।

અહુઅકલી કટ્યાં હસ્તનિવેશઃ ॥

અણચ્છિયાર—જેવા વિનાનું—કાપ્યા વિનાનું—
અલ્લહ—નિરંતર ચાલતું.

રમત રમતાં લોકોને લલચાવવા માટે
વજાર રસ્તા ઉપર खाली પડો ફેંકે
છે. એવા खाली પડાનું નામ ‘અભિ-
ન્નપુડ’ છે.

અણવંધિય—અનુવંધિત—હેટકી.

ઉદાહરણ—

અવઅણિઅવલ્લહાણાં વૈરિણાં અભિન્નપુડયશ્ચાન્યાનામ્ ।

તવ જ્ઞટિતિ નામકીર્તનં અણચ્છિઆર-અણુવંધિયં હરતિ ॥ (૪૩)

જેમને પોતાની વલ્લહાઓ મળેલી નથી અને જેઓ (વનમાં રચડે છે તેઓ)
‘અભિન્નપુડય’ નામની પડિયાની રમતથી વંચિત છે એવા તારા શત્રુઓની પાસે
તારું નામકીર્તન કરતાં જ તેમની નિરંતર ચાલતી હેટકી ધીમ્ર ચાલી જાય છે.

અવરત્તય-અજરાઉર-અરવિંદરં અણુસઅ-ઉણ-દીર્ઘં ।

અણરામયં અરતિઃ, અહુઅકલી તથા ચ કહિહસ્તે ॥૪૫॥

અવરત્તય—અપરસ્કક-પથ્થાત્તાપ-પસ્તાઓ
—ઓરતો.

અજરાઉર—હતું.

અરવિંદર—હાંતું.

અણરામય—અરતિ—દુઃસ્થ—ચેન ન પહે
તે—અસ્વાસ્થ્ય.

અહુઅકલિ—કઢ ઉપર હાથ દેવો-અદેહતું.

અવરત્તય

ગોપાલ કહે છે કે-‘અવરત્તેય’ શબ્દ છે. “અવરત્તેયં પથ્થાત્તાપેડપિ

યથા—

અરવિંદર-અજરાઝરણીસાસં તં કઅ-અહુઅકલિયા ! ।

અગણંતો અવરત્તય-અણરામયદુસ્થિઓ હવસિ તં પિ ॥૪૪॥(૪૫)

સીહુમ્મિ અવકરસો, અવયદ્વિયં આજિહરિયમ્મિ ।

અવયાસિણી ચ નાસારજ્જુ, અલમંજુલો અલસે ॥૪૬॥

અવકરસો સરકઃ ।

અલમંજુલો આલસ્યવાન્ ।

અવયદ્વિઅં રણદ્વત્તમ્ ।

કેચિત્ “અલમંજુલયં અલસં” []

અવયાસિણી નાસારજ્જુઃ ।

આચક્ષતે । તદયુક્તમ્ । ‘ક’ પ્રત્યયસ્ય

પ્રોચ્યતે તજ્ઞૈઃ” અર્થાત્ “શબ્દવિદો કહે છે કે ‘પશ્ચાતાપ’ અર્થમાં પણ ‘અવરત્તય’ શબ્દ છે”.

અવરત્તય-અજરાઝર-અરવિંદરં

અણુસઙ્ગહદીહમ્મિ

આ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં ઉક્ત વજ્રે પદોમાં સમાહાર દ્વંદ્વ સમાસ છે.

ઉદાહરણ—

અરવિંદરઅજરાઝરણીઃશ્વાસાં તાં કૃતઅહુઅકલિયા ! ।

અગણયન્ અવરત્તયઅણરામયદુઃસ્થિતો ભવસિ ત્વમપિ ॥ (૪૪)

હે કહ ઝપર હાથ દઈને ઝમેલા ! લાંબા ધને ઝના નીલાસા નાચતી તેને નહીં ગણતો તું ચ-ઓરતાની બેચેનેથી-ઓરતાના દુઃખથી-દુઃખી થાય છે.

સીધૌ અવકરસો, અવયદ્વિયં આજિહતે ।

અવયાસિણી ચ નાસારજ્જુઃ, અલમંજુલો અલસે ॥૪૬॥

અવકરસ—સરકો—દાર.

અવયદ્વિય—રણમાં હરેલું—રણમાં પકડેલું.

અવયાસિણી—નાકની દોરી—નાથ.

અલમંજુલ—આલસુ.

અલમંજુલ

શં૦—કેટલાક સંગ્રહકારો આને વદલે ‘અલમંજુલય’ શબ્દ નોંધે છે તો તે તમે કેમ નથી વતામ્યો ?

સમા૦—‘અલમંજુલય’ શબ્દ, યાસ કોઈ જુદો શબ્દ નથી પરંતુ ‘અલમંજુલ’ શબ્દને સ્વાર્થિક ‘ક’ પ્રત્યય લગાવીએ તો તેણે ‘અલમંજુલય’ એવું બીજું રૂપ બને છે અને ‘અલમંજુલય’માં મૂળ પ્રકૃતિ ‘અલમંજુલ’જ છે એથી ‘અલમંજુલય’ ને પૃથક્ નોંધવાની જરૂર નથી. વળી, સ્વાર્થિક ‘ક’ પ્રત્યય તો લગાડવો જ જોઈએ, એવો નિયમ નથી, કોઈ કોઈ ઠેકાણે છંદની પૂર્તિ માટે કવિઓ તેનો પ્રયોગ કરે

અતન્ત્રત્વાત્ । કવયો હિ છન્દઃપૂર્ણાર્થં કાદાચિકં 'ક'પ્રત્યયં પ્રયુજ્જતે ।

અત એવાસ્માભિરયં પશ્ચાક્ષરેપુ નિવદ્ધઃ

યથા—

અવયદ્વિઆ મહેર્હિ ઘલ્લિય અવયાસિર્ણિ ણડિજ્જંતા ।

ભુયમયઅવક્કરસફલં અરિણો અલમંજુલા તુહ લહંતિ ॥૪૬॥(૪૬)

અવડાહિયં ઉત્કુટ્ટે, પવાયણિહૃ અવડક્કિઓ તહ ય ।

રોગમ્મિ અંગવટ્ટુણં, અયતંચિયં ઉવચિણ્ણે ચેય ॥૪૭॥

અવડાહિયં ઉત્કુટ્ટમ્ ।

અંગવટ્ટુણં રોગઃ ।

પ્રપાતઃ કૃપાદિસ્તત્ર નિહતો અવડક્કિઓ ॥

અન્યે તુ “અવડાહિયં અવડક્કિયં” [] इत्यन्योन्यपर्यायशब्दावुक्त्वा .

गजनिमीलिकया गताः । अस्माभिस्तु सारतरदेशीनिरीक्षणेन विविक्तः कृतः ।

છે સ્વરા. આ વધુ જોતાં અમે અહીં પાંચ અક્ષરોવાળા શબ્દોની સાથે ‘અલમંજુલ’
 એ મૂળ શબ્દને જ નોંધ્યો છે. ‘અલમંજુલ’ને નોંધ્યો હોત તો તેમાં મૂળ પ્રકૃતિનો
 નિર્ણય ન થઈ શકત અને છ અક્ષરોવાળો જ ‘અ’ શબ્દ મૂળ પ્રકૃતિ છે એવો
 ખાસ કઠ્ઠ.

ઉદાહરણ—

અવયદ્વિઆ મહેઃ ઘલ્લિય અવયાસિર્ણિ નટથમાનાઃ ।

ભુજમદઅવક્કરસફલં અરયઃ અલમંજુલા તથ લભન્તે ॥ (૪૫)

મટો દ્વારા રણસંગ્રામમાં હરેલા—પકડાયેલા અને તેથી નાકમાં નાથ પાતીને,
 જીવાતા એવા તારા આઠસુ શત્રુઓ ભુજાના મદને લીધે મથરસપાનના પડને—
 છપ્પટાપણને—પામે છે. અર્થાત્ યાન પકડેલા શત્રુઓ આમથી તેમ ડહાળા મારે,
 છે અને તેથી તેઓ પીંધેલ જેવા લાગે છે.

અવડાહિયં ઉત્કુટ્ટે, પ્રપાતનિહતે અવડક્કિઓ તથા ચ ।

રોગે અંગવટ્ટુણં, અયતંચિયં ઉપચિતે ચૈવ ॥૪૭॥

અવડાહિય—ઉત્કુટ્ટ—શાપિત—શાપ દેવો. ।

અંગવટ્ટુણ—અંગવર્ધન—રોગ.

અવડક્કિય—કૃવામાં પડીને મરી ગયેલો—

અયતંચિય—અતિતથિત—ઉપચિત—પુટ્ટ—

ફણાયેલો.

મરાવદાર—માંસલ—ઉપસેલું.

અવડાહિય

વીજા સંગ્રહકારોએ તો ‘અવડાહિય’ અને ‘અવડક્કિય’ એ બન્ને શબ્દોને

અયતંચિયં ઉપચિતમ્—માંસલમિત્યર્થઃ ।

“અવઅચ્ચિયં” [] इति केचित् पठन्ति । तत्र केषां लिपिभ्रमः केषां नेति न विद्मः नियामकभावात् । वर्णानुपूर्वोविज्ञानं तु प्रकृत्यादिविभागमन्तरेणाशक्यक्रियम् । बहुतरपुस्तकप्रामाण्याच्च नियते वर्त्मनि प्रवृत्ताः स्म इत्यलं बहुभाषितया ।

यथा—

અવઢાહેમિ દુરાસય ! પરિણિય પવસંતણ જં તુમણ ।

અયતંચિયવિસમસર—અંગવઢુણા સા અવઢક્રિયા વાલા ॥૪૬॥(૪૭)

एक बीजाना पर्याय वताव्या છે અને એમ કરીને તેઓએ એક પ્રકારે खरी हकीकत तरफ आंखमोचामणां જ કર્યાં છે ત્યારે અમે તો देशी शब्दोना वधारे सारा संग्रहोने बराबर तपासीने पृथकरणपूर्वक संग्रह कर्यों છે, તેથી જ અહીં ‘અવઢક્રિય’ શબ્દને जुदो पाढी तेनो विविक्त-जुदो-अर्थ करी बताव्यो છે.

અયતંચિય

કેટલાક સંગ્રહકારો આને વઢલે ‘અવઅચ્ચિય’ શબ્દ વતાવે છે. તેમાં કોનો લિપિભ્રમ છે અને કોનો નથી એ પ્રકારનો નિર્ણય અમે કરી શકતા નથી. મૂળ શબ્દમાં क्या क्रमे अक्षरो છે ? એ જાણવું હોય તો મૂળ શબ્દની મૂળ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય વગેરે વિભાગો જાણવા જોઈએ પરંતુ આ देशी शब्दोમાં એ જાતના નિયામક વિભાગો જાણી શકાતા નથી તેથી જ देशी शब्दोનો अक्षरक्रम नहीं पई શકતો નથી. પરંતુ અમારે જણાવી દેવું જરૂરી છે કે અમે ઘણાં ઘણાં પુસ્તકોને તપાસી, તેમનો વિશેષ સંવાદ મેલ્લી અમુક ચોક્કસ માર્ગમાં ચાલિયે છિયે. આ બાબત આથી વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી.

उदाहरण—

અવઢાહેમિ દુરાશય ! પરિણીય પ્રવસતા યત્ ત્વયા ।

અયતંચિયવિપમશરઅંગવઢુણા સા અવઢક્રિયા વાલા ॥(૪૬)

हे दुराशय !—दुष्ट अभिप्रायवाला ! तने हु शाप दच छुं; कारण के, तैं परणीने प्रवास करतां पुष्ट कामदेवना रोगवाली ते वालाने कूवामां नाखीने हणी नाखी છે.

॥ અથ 'અરજુવદ્' શબ્દાદારમ્ય પદ્ધત્તરાઃ ॥

અણુવહુયા અરજુવદ્, અણહપ્પણયં અણટ્ટમ્મિ ।

અજુયલવણ્ણા અમ્મિલિયા, અલ્પલટ્ટં અંગપરિવત્તે ॥૪૮॥

અણુવહુયા નવવધૂઃ ।

સામાનાધિકરણ્યનિર્દેશોઽન્યોન્યં વિ-

ધ્યનુવાદાર્થઃ । તેન અરજુવદ્

અણુવહુયા इत्यप्यर्थः संगृहीतः ।

અવ

અણહપ્પણયં અનટ્ટમ્ ।

અજુયલવણ્ણા અમ્મિકાવૃક્ષઃ ।

'અજુયલવણ્ણો સસચ્છદઃ' इति तु

'અયુગલપર્ણ' શબ્દભવઃ ।

અલ્પલટ્ટં પાર્શ્વપરિવર્તનમ્ ।

અવજસદ્-ગચ્છતિ ।

અવઅક્સદ્, અવઅજ્ઞદ્-પદયતિ ।

અહિરેમદ્-પૂર્યતે ।

'અરજુવદ્'

'અરજુવદ્' શબ્દથી છ અક્ષરવાળા શબ્દોનો પ્રારંભ થાય છે.

અણુવહુયા અરજુવદ્, અણહપ્પણયં અનટ્ટે ।

અજુયલવણ્ણા અમ્મિકા, અલ્પલટ્ટં અંગપરિવર્તે ॥૪૮॥

અણુવહુયા-અનુવધૂ-નવી વહુ

અજુયલવણ્ણા-અયુગલપર્ણા-આંબલીનું ઘાટ.

અણહપ્પણય-અનટ્ટ-નાશરહિત.

અલ્પલટ્ટ-પટલાં ફેરવાં.

અણુવહુયા

આ શબ્દ દેશી છે તેમ 'અરજુવદ્' શબ્દ પણ દેશી છે. તેવું વતાવવા માટે એ વક્ષે શબ્દોને મરચી વિભક્તિદ્વારા વતાવેલા છે. 'અણુવહુયા' પટલે 'અરજુવદ્' અને 'અરજુવદ્' પટલે 'અણુવહુયા' એમ એ વક્ષે શબ્દોને પર્યાયરૂપ સમન્વવાના છે. 'અરજુવદ્' માટે જુઓ ગાથા અદારમી અવિણયવર ઉપરનું લક્ષણ-(પૃ૦ ૨૭)

નીચે જણાવેલા ધાતુઓ, અમે આટલા અભ્યાયના શાસ્ત્રાદેશના પ્રકરણમાં સાધી વતાવ્યા છે તેથી અહીં સંપ્રણા નથી:

મૂળધાતુ—

અવજસ-અવજસદ્-ગચ્છતિ-જાય છે [૮ । ૪ । ૧૬૨]

અવઅક્સ-અવઅક્સદ્ }-પદયતિ-જુણ છે [૮ । ૪ । ૧૮૧]

અવઅજ્ઞ-અવઅજ્ઞદ્ }

અહિરેમ-અહિરેમદ્-પૂર્યતે-પૂરે છે [૮ । ૪ । ૧૬૧]

૧-રજુવ-પા૦ । ૨-રયુવ-પા૦ ।

અહિઝલ્-દહતિ ।

અવહેડ્-મુશ્ચતિ ।

અવહાવેડ્-કૃપાં કરોતિ ।

અહિલંઘ્-અહિલંઘ્-કાઙ્ક્ષતિ ।

ઇત્યાદયો ધાત્વાદેશેષ્વસ્માભિઃ

સાધિતા ઇતિ નેહ સંગૃહીતાઃ ।

યથા--

અણહૃપ્પણયચ્છાણ અજુયલવળ્ણાયલમ્મિ પહિયસ્સ ।

અણુવહુસંભરણેણં અલ્લટ્ટપ્પલટ્ટયં પિચ્છ ॥૪૭॥ (૪૮)

અણુગમણે અમ્મણયંચિયં અહિપચ્છુદ્ધયં ચ ણાયન્વં ।

અમ્મણયંચિયં તથા અહિપચ્છુદ્ધયં અણુગમનમ્ ।

અહિઝલ્-અહિઝલ્-દહતિ-વહે છે [૮ । ૪ । ૨૦૮]

અવહેડ્-અવહેડ્-મુશ્ચતિ-મૂકે છે [૮ । ૪ । ૧૧]

અવહાવ્-અવહાવેડ્-કૃપાં કરોતિ-કૃપા કરે છે [૮ । ૪ । ૧૫૧]

અહિલંઘ્-અહિલંઘ્-કાંક્ષા કરે છે- [૮ । ૪ । ૧૧૨]

અહિલંઘ્-અહિલંઘ્-ઇચ્છે છે.

અજુયલ્વળ્ણા

પ્રાકૃતમાં એક વીજો 'અજુયલવળ્ણ' શબ્દ છે તે તો સંસ્કૃત 'અયુગલર્ણ' શબ્દ કપરથી ઝપ્પે છે અને તેનો અર્થ 'સાદડ'નું જાડ થાય છે. અર્થાત્, એ 'અજુયલવળ્ણ' શબ્દ અને આ 'આંવલી' અર્થનો સૂચક 'અજુયલવળ્ણા' શબ્દ વક્ષે જુદા છે અને પરસ્પર સંબંધ વિનાના છે.

ઉદાહરણ--

અણહૃપ્પણયચ્છાણે અજુયલવળ્ણાતલે પથિકસ્ય ।

અણુવહુસંસ્મરણેણં અલ્લટ્ટપ્પલટ્ટયં પ્રેક્ષસ્વ ॥ (૪૭)

અનટ્ટ છાયાવાળા આંવલીના જાડની તલ્લે (સૂતેલો) પથિક, નવી વહૂ સાંભરવાથી પડખાં ફેરવ ફેરવ કરે છે તે જો.

અણુગમણે અમ્મણયંચિયં અહિપચ્છુદ્ધયં જ્ઞાતવ્યમ્ ।

અમ્મણયંચિય }-અણુગમન-પાછલ જનું.
અહિપચ્છુદ્ધય

યથા—

દૂં અમ્મણુઅંચસિ જસસ કા વહિણિ ! ચંદર્વિવમુહિ ! ।

તં કિં ણ ણિઅસિ મુદ્ધે ! દહઅં અન્ના-અહિપચ્છદ્યં ॥૪૮॥

॥ અથ દ્વ્યક્ષરાદિક્રમેણ અકારાદયોનેકાર્થાઃ ॥

[દ્વ્યક્ષરાઃ—]

અહસય-દુણ્ણુ અચ્છં, તઅ-આદરણિજ્ઞ-ચ્છદ્ધિણ્ણુ અઅં ॥૪૯

અચ્છં અત્યર્થમ્ શીઘ્રં ચ ।

અઅં વિસ્તારિતમ્ આદરણીયમ્

ત્યક્તં ચેતિ ત્ર્યર્થમ્ ।

હહ અનેકાર્થેષુ શબ્દેષુ વૈષમ્યાચ્છિપ્યમતિવ્યામોહો મા ભૂત-ઇત્યુદાહર-
ણાંનિ નોપદર્શયિષ્યન્તે ॥૪૯॥

ઉદાહરણ—

દૂતીં અમ્મણુઅંચસિ યસ્ય કૃતે ભગિણિ ! ચન્દ્રવિમ્વમુહિ ! ।

તં કિં ન પદ્યસિ મુગ્ધે ! દયિતં અન્યા-અહિપચ્છદ્યં ॥ (૪૮)

હે ચંદ્રમુહિ વહેન ! જેને સારું તું દૂતીની પાછળ જાય છે તે તારો દયિત-
વહાલો-હે મુગ્ધે ! બીજીની પાછળ ગયેલો છે એ શું તું જોતી નથી ?

હવે અહીંથી અકારાદિ ક્રમપ્રમાણે અનેક અર્થવાળા શબ્દો આપવાના છે.
તેમની નોંધ પણ પેલા ‘વે અક્ષરવાળા પછી ત્રણ અક્ષરવાળા’ એ જ ક્રમ પ્રમાણે
આપી છે.

વે અક્ષરવાળા અનેકાર્થક શબ્દો:

અતિશય-દ્રુતેષુ અચ્છમ્, તત-આદરણીય-છદિતેષુ અઅં ॥૪૯॥

અચ્છ—૧ અતિશય-વધારે પડતું

અથ—૧ વિસ્તારવાળું ૨ આદરવા યોગ્ય

૨ શીઘ્ર-જલદી ।

૩ છદિતું ।

જેમ આગળ દરેક શબ્દના ઉપયોગને સમગ્રાવા માટે ગાથાઓ દ્વારા ઉદાહરણો
વતાવેલાં છે તેમ અહીં અનેકાર્થક શબ્દોની નોંધ, ઉદાહરણો માથે નથી આપવાની,
તેમ કરતાં વિદ્યાર્થીઓને મુંઝવણ થાય એવું છે અને તેનું કારણ અર્થની દૃષ્ટિએ
અનેકાર્થક શબ્દોનું પરસ્પર વૈષમ્ય છે એટલે કે ‘એક જ શબ્દના તદ્દન વિરોધી એવા
પણ અર્થો થાય છે’ એ છે.

અસહ-સુહા-નવવધુયા-તરુણીસુ હમાહ તહ અજ્ઞા ।

કિસ-ગુરુ-સુગ-સુહ-ધટ્ટ-અલસેસુ સદે અસચ્ચં અટ્ટં ॥૫૦॥

‘અજ્ઞા’ શબ્દો અસતી શુભા નવવધુઃ

તરુણી ણ્ણા ચેતિ પદ્ધાર્થઃ ।

‘ણ્ણા’ઈતિ સર્વનામવાચ્યા યા કા-

ચિત્ પ્રત્યક્ષનિર્દેશ્યા ।

“અજ્ઞો ણ્ણઃ” [] ઇતિ દ્રોણઃ ।

અટ્ટં ઇતિ અષ્ટાસ્વર્થેષુ-કૃશો દુર્બલઃ ।

ગુરુર્મહાન્ । શુકઃ પક્ષી । સુખં

સૌખ્યમ્ । ધૃષ્ટો વિયાતઃ । અલસઃ

શીતકઃ । શબ્દો ધ્વનિઃ ।

અસત્યમ્ અનૃતમ્ ॥૫૦॥

અણ્ણી અ દેયરાણી-પહ્વહિણિ-પિઙ્ગિચ્છિયાસું ચ ।

માહ-પિઙ્ગિચ્છા-સાસૂ-સહીસુ અત્તા, ણિહે મુહે અણિહં ॥૫૧॥

અણ્ણી ત્રયર્થઃ-ક્રપ્રત્યયે ‘અણિયા’

શબ્દશ્ચ-દેવરાણી દેવરભાર્યા ।

પતિભગિની નનાન્દા । પિઙ્ગિચ્છિયા

પિતૃષ્વસા ।

અત્તા ચતુર્થઃ-માતા જનની ।

પિઙ્ગિચ્છા પિતૃષ્વસા । શ્વશ્રૂઃ

શ્વશુરભાર્યા । સત્ત્વી વયસ્યા ।

અસતી-શુભા-નવવધૂકા-તરુણીષુ અસ્યાં તથા અજ્ઞા ।

કૃશ-ગુરુ-શુક-સુખ-ધૃષ્ટ-અલસેષુ શબ્દે અસત્યકે અટ્ટં ॥૫૦॥

અજ્ઞા—૧ અસતી ૨ સારી ૩ નવી
વહૂ ૪ તરુણ સ્ત્રી ૫ આ—
ગમે તે કોઈ પ્રત્યક્ષ હોય
એ સ્ત્રી ।

અટ્ટ—૧ કૃશ-દૂબલું ૨ મોટું-ગુરુ-મારે
૩ પોપટ ૪ સુખ ૫ ધીઠ-નિર્લજ્જ
૬ આલસુ-ઠંડો ૭ શબ્દ-સાદ
૮ અસત્ય વચન ।

અજ્ઞ

‘દ્રોણ’ નામનો સંગ્રહકાર ‘અજ્ઞા’ને વદલે ‘અજ્ઞ’ પદને નોંધે છે. અને કહે છે કે ‘અજ્ઞ’ ઇટલે ‘એ’-ગમે તે પ્રત્યક્ષ હોય તે પુરુષ.

અણ્ણી ચ દેવરાણી-પતિભગિની-પિતૃષ્વસુકાસુ ચ ।

માતૃ-પિતૃષ્વસ-શ્વશ્રૂ-સત્ત્વીષુ અત્તા, નિમે મુખે અણિહં ॥૫૧॥

અણ્ણી—૧ દેરાણી ૨ નનંદ ૩ ફરે । | અત્તા—૧ માતા ૨ ફરે ૩ સાસુ ૪ સત્ત્વી ।

અણ્ણી

‘અણિયા’ અને ‘અણ્ણી’ વચ્ચે સમાનાર્થક છે. ‘અણ્ણી’ શબ્દને સ્વાર્થિક ‘ક’ પ્રત્યય લાગતાં ‘અણિયા’ શબ્દ બને છે.

‘अव्वो’शब्दः सूचनादिष्वेकादशस्वर्थेषु शब्दानुशासने पठित इतीह नोपात्तः ।

[त्र्यक्षराः—]

अणिहं सदशम् मुखं च ॥५१॥

चीरि-मसएसु अरलं, अलसं सिक्थय-कुसुम्भरत्तेसुं ।

पसु-कठिणेषु अविलो, अणुओ आगार-धन्नभेएसु ॥५२॥

अरलं चीरी मशकश्च ।

अणुओ आकृतिः धान्यविशेषश्चेति

अलसं सिक्थकम् कुसुम्भरक्तं चेति

द्वयर्थः ।

द्वयर्थम् ।

“अणुआ यष्टिः” [] इत्यन्ये

अविलो पशुः कठिनश्च ।

॥५२॥

घर-उत्त-पच्छिमंगण-णिटुर-विरसेसु अचलं च ।

अवडो कूव-आरामेसु, अग्निओ इंदगोव-मंदेसु ॥५३॥

अव्वो

‘अव्वो’ शब्द अव्यय छे अने तेना ‘सूचन’ वगेरे अग्यार अर्थो छे. ए शब्दने अने अमारा व्याकरणमां अव्ययना प्रकरणमां [८ । २ । २०४] नोधलो छे. माटे अहीं फरी नोध्यो नथी.

अण अक्षरवाळा शब्दो:

अणिह—१ सरखुं २ मुख ।

चीरि-मशकयोः अरलं, अलसं सिक्थक-कुसुम्भरक्तयोः ।

पसु-कठिनयोः अविलो, अणुओ आकार-धान्यभेदयोः ॥५२॥

अरल—१ चीरि (जुओ ‘अरलाया’-गाथा

अलस—१ सिक्थक-मीण अथवा भातनी

२६मी पृ० ३५) २ मच्छर ।

कणी २ कसुवे रंगेलं ।

अविल—१ पशु २ कठण ।

अणुअ—१ आकार २ एक प्रकारसुं अनाज-

धान्य । (जुओ ‘अणु’-गा० ५ पृ० १०)

अणुआ

वीजा संग्रहकारो आनो अर्थ यष्टि-लाकडी-वतावे छे.

गृह-उत्त-पश्चिमाङ्गण-निटुर-विरसेषु अचलं च ।

अवडो कूप-आरामयोः, अग्निओ इन्द्रगोप-मन्दयोः ॥५३॥

અંચલશબ્દઃ પદ્ધર્થઃ—ઘરં ગૃહમ્ ।
 ઉત્તં ઉક્તમ્ । પશ્ચિમંગણં ગૃહ-
 પશ્ચિમપ્રદેશઃ । ણિટુરો નિષ્ઠુરઃ ।
 વિરસો નીરસઃ ।

અવડો કૂપઃ આરામશ્ચ । કપ્રત્યયે
 'અવડઓ' इत्यपि ।
 અગિઓ ઇન્દ્રગોપકીટઃ મન્દશ્ચેતિ
 દ્વયર્થઃ ॥૫૩॥

અત્યગ્રં અત્યાહં અગાહ-આયામ-ઠાણેસુ ।

સુરસ-ગુરેડેસું અજ્ઞઓ, જલદ-અંગદેસુ અહ્લત્યં ॥૫૪॥

અત્યગ્રં અત્યાહં इति च प्रत्येकम्—
 અગાધાદિપુ ત્રિષુ ।

અજ્ઞઓ સુરસ-ગુરેટયોત્તુણમેદયોઃ ।
 અહ્લત્યં જલાર્દ્રાં કેયૂરં ચ ॥૫૪॥

અવળો વહ-ઘરફલહેસુ, અળ્ળઓ તરુણ-ધુત્ત-દિયરેસુ ।

અંતેલી મજ્ઞ-ઉઅર-લહરીસુ, અસંગિઓ હય-ચલેસુ ॥૫૫॥

અચલ—૧ ઘર ૨ ઉક્ત-કહેલું ૩ ઘરનો
 પાછલનો ભાગ ૪ નિષ્ઠુર-નઠોર
 ૫ નીરસ-રસ વિનાહું ।

અવડ—૧ કૂવો ૨ આરામ-વગીચો ।
 અગિઓ—૧ ઇન્દ્રગોપ નામનો ત્રણ ઇન્દ્રિ-
 યવાલો નાનો કીટો-આનિયો ।
 ૨ મન્દ-માંદો-નવલો ।

અવડ

અને જ સ્વાર્થિક 'ક' પ્રત્યય લગાડવાથી 'અવડઅ' રૂપ પણ થાય છે અને તેનો અર્થ 'અવડ'ની પેઠે સમજવાનો છે.

અત્યગ્રં અત્યાહં અગાધ-આયામ-સ્થાનેસુ ।

સુરસ-ગુરેટયોઃ અજ્ઞઓ, જલાર્દ્ર-અજ્ઞદયોઃ અહ્લત્યં ॥૫૪॥

અત્યગ્રં } ૧ અસ્તાધ-અગાધ-ઝંડું
 અત્યાહ } ૨ લંવાઈ ૩ સ્થાન-ઘાણું
 —સાલી જમ્યા અથવા
 અવકાશ ।

અજ્ઞઓ—૧ સુરસ ૨ ગુરેટ એ વળે
 એક પ્રકારનો તુણ છે ।
 અહ્લત્ય—૧ જલાર્દ્રાં-પાણીથી સીની (?)
 ૨ અંગદ-વાયુવંધ ।

અવળો વહ-ગૃહફલહકયોઃ, અળ્ળઓ તરુણ-ધૂર્ત-દેવરેસુ ।

અંતેલી મધ્ય-ઉદર-લહરીપુ, અસંગિઓ હય-ચલયોઃ ॥૫૫॥

अवणो परीवाहः गृहफलहकश्चेति
द्वयर्थः ।

अण्णओ तरुणः धूर्तः देवरश्चेति
त्रयर्थः ।

अंतेल्ली मध्यम् जठरम् तरङ्गश्चेति
त्रयर्थः ।

[चतुरक्षराः—]

असंगिओ अन्धः अनवस्थितश्च ॥५५॥

गत-भावि-वासरेसुं दिवसारम्भे य अवरज्जो ।

कटि-कटिणोसु अवज्जसं, अलिअल्ली मियमण य वग्गे य ॥५६॥

अवरज्जो अतिक्रान्तम् भविष्यच्च
दिनम् दिनमुखं चेति त्रयर्थः ।

अवज्जसं कटी कटिनं च ।

अलिअल्ली कस्तूरिका व्याघ्रश्च ॥५६॥

देउल-रफ्फेसुं अहिहरं, अहिलियं अभिभवे य कोवे य ॥

अद्वाणपच्छभागे समागण अङ्गयं पविट्ठे य ॥५७॥

अहिहरं देवकुलम् वल्मीकश्च ।

अङ्गयं मार्गपश्चाद्भागः समागतम्

अहिलियं अभिभवः कोपश्च ।

प्रविष्टं चेति त्रयर्थम् ॥५७॥

अवग—१ पाणीनां प्रवाहने नीकलवानो
मार्ग-गटर वा नाळुं २ घरानां
फलहक ।

अण्ण, अण्णअ—१ तरुण-जुवान २
धूर्त-रुग ३ देर-देराणीनो वर
(जुओ 'अण्णी'-गा० ५१ पृ० ६०)

अंतेल्ली—१ वधं २ जठर-पेट ३ तरंग ।

चार अक्षरवाळा शब्दोः

असंगिअ—१ अन्ध-घोटो २ चंचल ।

गत-भावि-वासरेणु दिवसारम्भे च अवरज्जो ।

कटि-कटिनयोः अवज्जसं, अलिअल्ली मृगमदे च व्याघ्रे च ॥५६॥

अवरज्ज—१ घाती गयलो दिवस, २
थनागे-आवनारो दिवस ३
दिवसनो प्रारंभ ।

अवज्जसं—१ कठ २ कटण ।

अलिअल्ली—१ कस्तूरी २ बाघ ।

देवकुल-वल्मीकयोः अहिहरं, अहिलियं अभिभवे च कोपे च ।

अध्वपश्चाद्भागे समागते अङ्गयं प्रविट्ठे च ॥५७॥

अहिहर-अहिगृह—१ देवक २ राफडो
अहिलिय—१ अभिभव-पराजय करवो-

अङ्गय—१ मार्गनो पाळ्यो भाग २ आवी
मळेळुं-समागत ३ प्रविष्ट-पेटेलुं ।

जितवुं २ कोप ।

अइराणी इंद्राणीइ तन्वयासेविणीए य ।

छण-णियमेसु अवसहं, हठ-ईसिमत्तासु अकसाला वि ॥५८॥

अइराणी इन्द्राणी सौभाग्यार्थम् इन्द्रा-
णीव्रतासेविनी च स्त्री ।

अवसहं उत्सवः नियमश्च ।

अत्र च

अकसाला बलात्कारः ईषन्मत्ता च
स्त्रीति द्वयर्थः ।

अभ्युत्तइ-स्नाति प्रदीप्यते च ।

अल्लियइ-आलीयते उपसर्पति च ।

एतौ द्वावपि द्वयर्थौ धात्वादेशेष्वस्माभिरुक्ताविति नोच्येते ॥५८॥

[पञ्चाक्षराः—]

अविरय-हिक्कासुं अणुसंधियं, अविहावियं च दीणम्मि ।

अणआलचणे तं चिय, अक्खणवेलं रत-प्पओसेसु ॥५९॥

अइराणी इन्द्राण्याम्, तद्व्रतासेविन्यां च ।

छण-नियमयोः अवसहं, हठ-ईषन्मत्तयोः अकसाला अपि ॥५८॥

अइराणी—१ इन्द्राणी २ सौभाग्य
मेळववा सारु इन्द्राणीनुं
व्रत करनारी स्त्री ।

अवसह—१ उत्सव २ नियम ।
अकसाला—१ हठ-बलात्कार २ थोडी
उन्मत्त-गांडी-स्त्री ।

अभ्युत्त-१ अभ्युत्तइ-स्नान करे छे [८ । ४ । १४]

२ अभ्युत्तइ-दीपे छे [८ । ४ । १५२]

अल्लिय-१ अल्लियइ-लीन थाय छे [८ । ४ । ५४]

२ अल्लियइ-पासे जाय छे [८ । ४ । १३९]

ववे अर्थवाळा ए वजे धातुओने अमे धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे
एटले अहीं फरी लख्या नथी.

पांच अक्षरवाळा शब्दो :

अविरत-हिक्योः अणुसंधियं, अविहावियं च दीने ।

अनालपने तदेव, अक्खणवेलं रत-प्रदोषयोः ॥५९॥

अणुसंधियं अविरतम् हिक्का च ।
अविहावियं दीनम् अनालपनेऽपि
तदेवेति द्वयर्थम् ।

अत्र च
अवअच्छइ हादते, हादयति,
पश्यति च ।

अवआसइ पश्यति श्लिष्यति च ।

[पडक्षरादयः—]

भणिओ अकंडतलिमो निस्नेह-अकयविवाहेसु ।

अवकित्तीइ असच्चे दाणम्मि य अवरिहट्टपुसणं ति ॥६०॥

अणुसंधिय—१ अविरत-विरामरहित-निरंतर २ हेलकी ।

अविहाविय—१ दीन २ आलपनरहित-बोल्या विनानुं ।

अवखणवेल—१ सुरत २ प्रदोपनो समय

१ अवअच्छ-अवअच्छइ-जुश थाय छे, जुश करे छे [८ । ४ । १२२]

२ अवअच्छ-अवअच्छइ-जुए छे [८ । ४ । १८१] ।

१ अवआम्-अवआसइ-जुए छे [८ । ४ । १८१] ।

२ अवआस्-अवआसइ-चोंटे छे-भेटे छे [८ । ४ । १९०] ।

१ अवसेह-अवसेहइ-जाय छे [८ । ४ । १६२] ।

२ अवसेह-अवसेहइ-नाश पामे छे [८ । ४ । १७८] ।

१ अवहर-अवहरइ-जाय छे [८ । ४ । १६२] ।

२ अवहर-अवहरइ-नाश पामे छे [८ । ४ । १७८] ।

आ मथा अनेकार्थक थातुओने अमे धात्वादेशना प्रकरणमां वतावी गया छिए
तेषी तेमने अहीं फरीवार संग्रह्या नथी.

[छ अने आठ अक्षरवाला शब्दो :]

भणितः अकंडतलिमो निःस्नेह-अकृतविवाहयोः ।

अपकीर्त्याम्-असत्ये दाने च अवरिहट्टपुसणं इति ॥६०॥

અકંઢતલિમો નિઃસ્નેહઃ અકૃતવિ- | અવરિહૈટ્પુસણં અકીર્તિઃ અસત્યમ્
વાહશ્વ । | દાનં ચેતિ ત્ર્યર્થમ્ ।

અત્ર ચ અહિપચ્ચુઅહ ગૃહ્ણાતિ આગચ્છતિ ચેતિ ધાત્વાદેશપૂર્ણ
હિતિ નોક્તઃ ॥૬૦॥

[હિતિ એકાર્થાઃ અનેકાર્થાશ્ચ અકારાદિશબ્દાઃ]

॥ અથ આકારાદયઃ શબ્દા દ્વયક્ષરાદિક્રમેણ પ્રસ્તૂયન્તે ॥

આહૂ ઘૂએ, આઝ સલિલે, તહ વિંચુઅમ્મિ આલાસો ।

આણિકં તંસરણ, આઅણી ક્ષાઢમેયમ્મિ ॥૬૧॥

‘આહુ’ ઇત્યુકારાન્તઃ ઉલ્લકવાચી ।

આણિકં તિર્યક્સુરતમ્ ।

આઝ સલિલમ્ ।

આઅણી ક્ષાઢમેદઃ ।

આલાસો વૃથિકઃ ।

અકંઢતલિમ—૧ સ્નેહ વિનાનો ૨ વાંઠો—વિવાહ નહિ કરેલો

અવરિહૈટ્પુસણ—૧ અપકીર્તિ ૨ અસત્ય ૩ દાન

અહિપચ્ચુઅ—૧ અહિપચ્ચુઅહ—પ્રહણ કરે છે [૮ । ૪ । ૨૦૧] ।

૨ અહિપચ્ચુઅહ—આવે છે [૮ । ૪ । ૧૬૩] ।

આ ધાતુને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે.

[એ પ્રમાણે એક અર્થવાળા અને અનેક અર્થવાળા અકારાદિ શબ્દો પૂરા થયા.]

હવે, ‘પહેલાં બે સ્વરવાળા પછી ત્રણ સ્વરવાળા’ એ ક્રમચ્છે
આકારાદિ શબ્દોનો પ્રારંભ થાય છે.

આહૂ ઘૂએ, આઝ સલિલે, તથા વૃથિકે આલાસો ।

આણિકં ત્ર્યક્સરતે, આઅણી ક્ષાઢમેદે ॥૬૧॥

આહુ—ઘૂવડ—ઉલ્લ પક્ષી.

આઝ—આપ—પાણી.

આલાસ—વીંછી.

આણિક—તિર્યક્ સુરત.

આઅણિ—એક પ્રકારનું ક્ષાઢ—આવળ.

આહુ

આ શબ્દ દૂસ્વ ઉકારાત છે.

યથા—

આઅહિયા-આહુ-આલાસસંકુલં અહમહ્ સો મુન્નો ।

આણિક્કજાણિ ! ત્વહ કારણેનં આરહિઅગિરિસરિઅં ॥૪૯॥(૬૧)

આહચ્ચં અચત્થે, મુહં આણુઅં, આડલં રણ્ણે ।

આવંગો અવમર્ગો, જૂડે આમોડ-આમેલા ॥૬૨॥

આહચ્ચં અત્યર્થમ્ ।

આણુઅં મુલ્લમ્ ।

“આકારઃ” [] હત્યન્યે ।

આડલં અરણ્યમ્ ।

આવંગો અપામાર્ગઃ ।

આમોડો તથા આમેલો જૂટઃ ।

શેઝરવાચકસ્તુ આમેલો ‘આપીડ’—

શબ્દભવઃ ।

ઉદાહરણ—

આઅહિયા-આહુ-આલાસસંકુલામ્-અટવીમટતિ સ શૂન્યઃ ।

આણિક્કજાણિ ! તવ કારણેન આરહિતનિરિસરિતમ્ ॥ (૪૯)

હે તિર્યક્સુરતવાઝાં કુલછી ! શૂન્ય એવો તે તારા કારણને લીધે—તારે માટે—આવઝો, ઘૂવડો અંનં વીઈઓથી ભરેલો તથા પાણી વિનાની પહાડી નદીઓ-વાઝી એવી અટવીમાં આંટા મારે છે.

આહચ્ચં અત્યર્થે, મુલ્લં આણુઅં, આડલં અરણ્યે ।

આવંગો અપામાર્ગે, જૂટે આમોડ-આમેલા ॥૬૨॥

આહચ્ચ—આહત્ય—અત્યર્થ—હૃદયી વચારે.

આણુઅ—આનન—મુલ્લ—મોઢું.

આડલ—અરણ્ય—જંગલ—વગરો.

આવંગ—અપામાર્ગ—અઘેડાનું ઝાડ.

આમોડ } —જૂટ—જૂડો—અંબોડો—વાઝનો
આમેલ } —એક પ્રકારનો જૂડો—વાઝને
વાંધવાની એક પદ્ધતિ.

આણુઅ

આનો અર્થ ‘આકાર’ છે એમ વીજા સંગ્રહકારો કહે છે.

આમેલ

‘છોગું’ અર્થમાં એક વીજો ‘આમેલ’ શબ્દ છે પણ તેની વ્યુત્પત્તિ ‘આપીડ’ ઉપરથી લેવાની છે [જુઓ “નીપાપીડે મો વા”—૮ । ૧ । ૨૩૪ । તથા ૮ । ૧ । ૧૦૫ ।]

यथा—

लहसिय-आमोडमिलाण-आणुआण तुह रिउवहूण आमेलो ।
 ओहसं आउलमहीलुठिआण-आवंगमंजरी लिअइ ॥५०॥(६२)
 आरिल्लो आरा, आरोहो अ थणम्मि, आफरो जूए ।
 आगत्ती कूपतुला, आसंधा इच्छाइ, खित्तं आविद्धं ॥६३॥

आरिल्लो अर्वाक् अर्वाक्कालोत्पन्न	आफरो दूतम् ।
इत्यर्थः ।	आगत्ती कूपतुला ।
आरोहो स्तनः ।	आसंधा इच्छा ।
नितम्बवाची तु आरोहशब्दः संस्कृत- तैसमः ।	“आस्था” [] इत्यन्ये । आविद्धं प्रेरितम् ॥

उदाहरण—

अस्तआमोडम्लानआणुआण तव रिपुवधूनां आमेलो ।
 आहसं आउलमहीलुठितानां आवंगमंजरीः लाति ॥५०॥
 डीला पडेला अंबोडाने लीधे करमायेल मुलवाली अने जंगलनी जमीन ऊपर
 हदथी वधारे आळोटती एवी तारा शत्रुओनी स्त्रीओनो अंबोडो अघेडानी मंज-
 रीओने ले छे.

आरिल्लो आरात्, आरोहो च स्तने, आफरो दूते ।
 आगत्ती कूपतुला, आसंधा इच्छायाम्, क्षिप्तम् आविद्धं ॥६३॥

आरिल्लो—अर्वाक्—ताजो उत्पन्न थयेल.	आगत्ती—कूपानी तुला.
आरोह—स्तन—धान—मातानो वालकोने दूध देतारो शारीरिक अवयव.	आसंधा—इच्छा.
आफर—दूत—जुगटुं—जुगार.	आविद्ध—क्षिप्त—प्रेरित—फेकेल.

आरोह

एक बीजो ‘आरोह’ शब्द छे, एनो अर्थ ‘नितम्ब’-‘कूला’ थाय छे पण
 ए ‘कूला’ अर्थनो सूचक ‘आरोह’ शब्द तो संस्कृत छे.

आसंधा

बीजा केटलाक संग्रहकारो आनो अर्थ ‘आस्था’ बतावे छे.

यथा—

आरिल्लमयण ! आगत्तीदिहभुअ ! मुंच आफरं सुद्धअ ! ।

मरइ तुह—आसंघाए काम—आविद्धा वर—आरोहा ॥५१॥(६३)

आणाई सडली, आणूवो सवचे. हठम्मि आडाडा ।

आयड्डी—आमोअ—आलंवा विस्तार—हरिस्त—भूच्छत्ता ॥६४॥

आणाई शकुनिकादयः पक्षी ।

आमोअो हर्षः ।

आणूवो श्वपचः ।

परिमलवाचकस्तु 'आमोद'शब्दभवः ।

आडाडा बलात्कारः ।

आलंवं भूमिच्छत्रम् यद् वर्षासु

आयड्डी विस्तारः ।

प्ररोहति ।

उदाहरण—

आरिल्लमदन ! आगत्तीदिहभुज ! मुअ आफरं सुभग ! ।

म्रियते तव आसंघाए काम—आविद्धा वर—आरोहा ॥(५१)

हे ताजा उत्पन्न थयेल कामवाला, कूवानी तुला जेवा मजबूत भुजा—हाथ—
घाळा अने हे सुभग ! तूं जुगागने मर्का दे. कारण के उत्तम स्तनवाली, कामशी
आविद्ध—प्रेरित—थयेला एवी तने तारी इच्छाने कीधे—तने पामवानी इच्छाने
कारणे मरे छे.

आणाई शकुनी, आणूवो श्वपचे, हठे आडाडा ।

आयड्डी—आमोअ—आलंवा विस्तार—हर्ष—भूच्छत्राः ॥६४॥

आणाइ—समूही.

आमोअ—आमोद—हर्ष—आनंद.

आणूव—श्वपच—चंडाल.

आलंवं—आलम्ब—भूमिच्छत्र—वरसादनी

आडाडा—बलात्कार—हठ.

मोसममां जे छत्रांनी पेठे ऊगे छे—

आयड्डी—विस्तार—फेलाव.

बिलाडीना टोप.

आमोअ

'परिमल' अर्थनो सूचक एक बीजो 'आमोअ' शब्द छे पण तेनी व्युत्पत्ति
संस्कृत 'आमोद' छपरथी करवानी छे. अर्थात् 'परिमल'सूचक 'आमोअ'
शब्द देशी नथी.

यथा—

हणिऊण पउत्थजणं आणाइकुलं व रइयआडाडो ।

आलंथं—आयड्डिमिसा आमोआ हसइ पाउस—आणूवो ॥५२॥(६४)

आलत्थो मोरे, आसयं आसन्ने, बलम्मि आयामो ।

आलीलं गियडभए, आउरं आजिम्मि, आउसं कुच्चे ॥६५॥

आलत्थो मयूरः ।

आलीलं निकटभयम् ।

आसयं निकटम् ।

आउरं संप्रामः ।

आयामो बलम् ।

आउसं कूर्चम् ।

“दीर्घः” [] इत्यन्ये ।

यथा—

स—आयाम—आसयसेनं तुह पेच्छिय जाय—आउर—आलीला ।

आलत्थेपिच्छच्छत्ते छड्डिय रिउणो अण—आउसा जंति ॥६३॥(६५)

उदाहरण—

हत्वा प्रोषितजनं आणाइकुलम् इव रचितआडाडो ।

आलंथंआर्याड्डिमिषात् आमोआ हसति प्रावृष्—आणूवो ॥(५२)

समझीना कुलनी जेम प्रवासिजनोने हणीने हठे चढेलो चोमासारूप चंढाल हणने लीधे बिलडीना टोपना विस्तारने बाने हसे छे—हसी रह्यो छे.

आलत्थो मयूरे, आसयं आसन्ने, वले आयामो ।

आलीलं निकटभये, आउरं आजौ, आउसं कूर्चं ॥६५॥

आलत्थ—मोर.

आसय—आसन्न—पासे, पासेनुं,

आयाम—यल.

आलील—पासेनी बीक.

आउर—संप्राम—लडाई.

आउस—कूर्च—वे भवां वचेना बाळ.

आयाम

बीजा संग्रहकारो आनो अर्थ ‘जंति’ वतावे छे.

उदाहरण—

स—आयामआसयसैन्यं तव प्रेक्ष्य जातआउरआलीला ।

आलत्थेपिच्छच्छत्राणि छर्दिता रिपवः अण—आउसा यान्ति ॥(५३)

तारं बळवालुं पासे आवेलुं सैन्य जोईने रणसंप्रामयी निकटनी बीक पामेला एता तारा शत्रुओ मोरनां पीछानां छत्रोने छोडीने कूर्च विनाना थईने जाय छे.

આસંગો આસવણં આલયણં વાસગેહમ્મિ ।

આમોરઓ વિસેસણુઅમ્મિ, આહુરો વાલે ॥૬૬॥

આસંગ-આદયસ્ત્રયો વાસગૃહાર્થાઃ ।

અત્ર ચ 'આલિદ્ધ'શબ્દ આશ્લિષ્ટ-
શબ્દભવઃ ।

આહર કાઙ્ક્ષતિ-ઇતિ ધાત્વાદેશંપુ
-ઉક્ત ઇતિ નોપાત્તઃ ।

આમોરઓ વિશેષજ્ઞઃ ।

આહુરો વાલઃ ।

"આહુરેતુ વાલઃ" [] ઇત્યન્યે ।

યથા—

આમોરય ! સિરિઆસંગ ! તપ આહુરુર કરિ-હરીણ ।

મિત્ત-આસવણ-અમિત્ત-આલયણદુવારેમ્ સંઘટિયા ॥૫૪॥(૬૬)

આસંગો આસવણં આલયણં વાસગેહ ।

આમોરઓ વિશેષજ્ઞકે, આહુરો વાલે ॥૬૬॥

આસંગ

આસવણ

આલયણ

} -વાસગૃહ-રહેવાનું ટેકાણું.

આમોરઓ—વિશેષજ્ઞ-વિશેષ જાણનાર.

આહુર—વાલ-વાલક.

માહુર

યીજા સંગ્રહકારો આને વદલે 'માહુર' શબ્દ વતાવે છે.

આલિદ્ધ-આહ

આ શબ્દની ધ્યુમ્પત્તિ, 'આશ્લિષ્ટ' ઉપરથી થઈ શકે એમ છે. [જુઓ "આશ્લિષ્ટે
ક-ધૌ" ૮ | ૨ | ૪૯] તેથી 'આલિદ્ધ' શબ્દને દેશીસંગ્રહમાં ગણ્યો નથી.

આહ—આહર-કાઙ્ક્ષા કરે છે-ઇચ્છે છે. આ ધાતુને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં
નોંધેલો છે [જુઓ ૮ | ૪ | ૧૯૨] તેથી તેને અહીં ફરી લખી વતાવ્યો નથી.

સદાહરણ—

આમોરય ! શ્રીઆસંગ ! ત્વયા આહુરુર કરિ-હરીણામ્ ।

મિત્રઆસવણ-અમિત્રઆલયણદ્વારેપુ સંઘટિતાઃ ॥(૫૪)

હે શ્રીના વાસગૃહ-રહેઠાણ-સ્થા ! વિશેષજ્ઞ !—કલાચતુર ! તું મિત્રોના ઘરને
ચારણે હાથીનાં ચર્ચાં સરસ રીતે ઘડી આપેલાં છે અને અમિત્ર-શત્રુ-ના ઘરને ચારણે
વાંદરાનાં કે સિંહનાં ચર્ચાં સરસ રીતે ઘડી આપેલાં છે.

કમલમ્મિ આરનાલં, આસિયઓ લોહઘડિયમ્મિ ।

આસક્કઓ સિરિવણ, આમલયં ણેડરઘરમ્મિ ॥૬૭॥

આરનાલં કમલમ્ । કાશ્ચિકે આરનાલં
સંસ્કૃતભવમ્ ।

આસિયઓ લોહમયઃ ।

કેચિત્ “અયસા નિર્વૃત્તઃ આયસિકઃ

તદપન્નંશઃ ‘આસિયઓ’ []

ઇત્યાહુઃ ।

આસક્કઓ—‘શ્રીઃ’ ઇતિ વદંતીતિ

—શ્રીવદઃ—પ્રશસ્તઃ પક્ષિવિશેષઃ ।

આમલયં નૂપુરગૃહમ્ ।

યથા—

લીલા-આરનાલ-આમલય-કેલિ-આસક્કણ ઇમે તીણ ।

જં વિરહમ્મિ ણિઅંતં હિઅય ! ણ ફુટ્ટેસિ તં સિ આસિયયં ॥૫૫॥(૬૭)

કમલે આરનાલં, આસિયઓ લોહઘટિતે ।

આસક્કઓ શ્રીવદે, આમલયં નૂપુરગૃહે ॥૬૭॥

આરનાલ—કમલ.

આસક્કઓ—‘શ્રી’ એ પ્રમાણે બોલનારં

શ્રીવદ નામનું સુંદર પક્ષી.

આસિયઓ—આયસિક—લોહામાંથી ઘડેલું

—લોહાની વનાવટ.

આમલય—જાંઘરનું ઘરં—જાંઘર રાજ-

વાનું ઘરં.

આરનાલ

એક બીજો ‘આરનાલ’ શબ્દ છે, એનો અર્થ ‘કાંજી’ છે પણ એ ‘કાંજી’ અર્થનો વાચક ‘આરનાલ’ તો સંસ્કૃત ‘આરનાલ’ ઉપરથી કતરી શકે છે અર્થાત્ ‘કાંજી’ અર્થવાળો એ ‘આરનાલ’ શબ્દ, દેશી નથી. [સં-આરનાલ પ્રા० આરનાલ]

આસિયઓ

“સંસ્કૃત ‘અયસ’ ઇટલે લોહું, તે દ્વારા જે નીપજે તે ‘આયસિક’ અને તેનું અપભ્રંશ રૂપ તે ‘આસિયઓ’” કેટલાક સંગ્રહકારો ‘આસિયઓ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, ઉક્ત રીતે વતાવે છે.

ઉદાહરણ—

લીલાઆરનાલ-આમલય-કેલિ-આસક્કણ ઇમાન્ તસ્યાઃ ।

યત્ વિરહે પચ્ચત્ હૃદય ! નફુટ્ટેસિ તદ્(ત્વમ્)અસિ આસિયયં ॥(૫૫)

રમવાનું કમલ, જાંઘરનું ઘરં અને રમવાનું શ્રીવદ પક્ષી; એ વધી તેનીની વસ્તુઓને હે હૃદય ! તું જુણ છે તો સ્વર્ગ છતાં તેનીના વિરહમાં ફુટી-ફાટી-જતું નથી તેથી એમ જણાય છે કે તું લોહાનું વનેલું છે.

આઅઙ્ઘિયં પરવશચલિત્ત્વ, આઙ્ઘિયં ચ જૂયપણે ।

આલંકિયં ચ સ્વંજીકયમ્મિ, આમંડળં મંડે ॥૬૮॥

આઅઙ્ઘિયં પરવશચલિત્ત્વ ।

આઙ્ઘિયં જૂયપણે ।

યત્તુ “વ્યાપ્રેરાયદુઃ” [સિં ૧૦ ૮]

આલંકિયં સ્વંજીકૃત્ત્વ ।

૪૮૧] इत्यादेशोऽस्माभिरुक्तः

આમંડળં માંડળ ।

સ વ્યાપારમાત્રાર્થઃ ।

યથા—

રયણ-આમંડળં અવણિં જો સહિ ! આઙ્ઘિયં સ્વણે કુણહ ।

સો આઅઙ્ઘિય-આલંકિયહિ કહ અહિસરેઅન્વો ? ॥૫૬॥(૬૮)

આરોગિય-આસીવય-આહુડિયા મુક્ત-સુદ્ધ-પડિણ્ણુ ।

મીસત્તં આહુઆલી, આસરિઓ સંમુહાઆણ ॥૬૯॥

આઅઙ્ઘિયં પરવશચલિત્ત્વ, આઙ્ઘિયં ચ જૂયપણે ।

આલંકિયં ચ સ્વંજીકૃત્ત્વ, આમંડળં માંડળ ॥૬૮॥

આઅઙ્ઘિય—પરવશપણે ચાલણું.

આઙ્ઘિય—જુગારની શરત-હોદ-સ્વદ.

આલંકિય—સ્વંજીકૃત-જે કોઈ સ્વંજ-

આમંડળ—માંડ-પાત્ર.

લલો-ન હોય તેને સંજ કરવો તે.

આઅઙ્ઘિય

ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં અમે એક ‘આયદ્’ ધાતુ જણાવેલો છે-[“વ્યાપ્રેરાયદ્ઃ” ૮ । ૪ । ૮૧] પરંતુ તેનો માત્ર ‘વ્યાપાર-શાવરણું’ અર્થ છે, એથી એ ધાતુ સાથે પ્રસ્તુત ‘આઅઙ્ઘિય’ શબ્દનો કશો સંબંધ નથી.

ઉદાહરણ—

રત્નઆમંડળં અવણિં યઃ સહિ ! આઙ્ઘિયં સ્વણે કરોતિ ।

સ આઅઙ્ઘિય-આલંકિયહિ કથં અમિસરેઅન્વો ॥(૫૬)

હે સહિ ! રત્નના પાત્ર જેવી પૃથ્વીને જે ક્ષણવારમાં જુગારની હોડમાં મૂકે છે તેને પરવશચલિતપણે અને સ્વંજીકૃતપણે શ્રી રીતે અમિસરાય ?

આરોગિય-આસીવય-આહુડિયા મુક્ત-મૂ(સૌ)ચિક-પતિતેણુ ।

મિશ્રત્વમ્ આહુઆલી, આસરિઓ સંમુહાઽઽયાતે ॥૬૯॥

આરોગિય મુક્તમ્ ।

આસીવલો સૂચીજીવકઃ ।

આહુડિયં નિપતિતમ્ ।

આહુઆલી મિશ્રીભાવઃ ।

આસરિઓ સંમુલાગતઃ ।

યથા—

આરોગિય-આહુઆલિઅસત્તૂણં તુહ ણરિંદ ! સત્તૂણં ।

આહુડિયાણં અરણ્ણે પત્તપુટ-આસીવઅત્તં આસરિયં ॥૫૭॥

ઈહ ચ આયહુ-આઝડ-આરોગ-આહુઆલ-આહુડ-પ્રમૃતીનિ ધાત્વા-
દેશપ્રતિરૂપકાણિ નામાનિ । તેષાં કરોત્યર્થે ણિચિ નામધાતુત્વમપિ । તેન
આઅહુડ્ । આઝડ્ । આરોગઃ । આહુઆલઃ । આહુડઃ इत्याद्यापि सिद्धम् ।

આરોગિય—આરોગેલુ-આરોગલું-આલું
-અમલું.

આહુડિય—નિપતિત-પહેલું-નીચે પડલું.

આસરિય—આસરિત-સામું આવેલ-સામું
આવલું.

આસીવય—આસેવક-સોવવતી આસી-
વિકા કરનાર-સર્દ-કપડાં સીવનાર.

આહુઆલિ—મિશ્રપણું-સેલમેલ.

ઉદાહરણ—

આરોગિયઆહુઆલિઅસક્તૂનાં તવ નરેન્દ્ર ! શત્રૂણામ્ ।

આહુડિયાણમ્-અરણ્યે પત્રપુટ-આસીવઅત્તં આસરિયં ॥(૫૭)

હે નરેન્દ્ર ! સેલમેલવાળા સાથવાને ત્થાનારા અને નીચે પડેલા-હારી ગયેલા-
એવા તારા શત્રુઓનો સામે જંગલમાં પાંદડાના પડિયા સીવવાનું અર્થાત્ પડિયાના
સર્દ ધવાનું આવી પડ્યું છે.

આ ગાથામાં અને ઊપલી ગાથામાં 'આઅહુડિય' 'આઝલિય' 'આરોગિય'
'આહુઆલિઅ' 'આહુડિય' વગેરે પ્રયોગો જણાવેલા છે. તે વધા મૂતકદંત જેવા જણાય
છે. એ વધાના મૂલમાં અનુક્રમે 'આઅહુ' 'આઝડ' 'આરોગ' 'આહુઆલ' 'આહુડ'
વગેરે ધાતુ જેવા જણાતાં દેશી નામો છે અર્થાત્ 'આઅહુ' વગેરે દેશી નામો
ઊપરથી 'આઅહુડિય' વગેરે દેશી મૂતકદંતો નીપજેલાં છે. એ 'આઅહુ' વગેરે દેશી-
નામો ઊપરથી તેના નામધાતુઓ પણ વર્ના શકે છે, નામ ઊપરથી ધાતુ બનાવતાં
તેમને 'કરવાના' અર્થનો સૂચક 'જિન્' પ્રત્યય [હૈમવ્યા० ૩-૪-૪૨] લગાડવાનો
હોય છે. 'આઅહુ કરોતિ ઇતિ આઅહુઈ' એ જ રીતે 'આઝડ કરોતિ-આઝડઈ', 'આરોગ
કરોતિ આરોગઈ', 'આહુઆલિ કરોતિ આહુઆલઈ' આહુડ કરોતિ-આહુડઈ વગેરેમાં

एवं सर्वत्र क्रियावाचिषु योजनीयम् ॥६९॥

આયાવલો ચ વાલાવલમ્મિ, આવાલયં ચ જલણિયહે ।

આડોવિયં ચ આરોસિયમ્મિ, આરાદ્યં ગદ્ધિ ॥૭૦॥

આયાવલો વાલાતપઃ ।

આડોવિયં આરોપિતમ્ ।

આવાલયં જલનિકટમ્, કમ્પચયામાવે ।

આરાદ્યં ગૃહીતમ્ ।

‘આવાલે’ હ્યપિ ।

“આસાદિતમ્” [] હ્યન્યે ।

यथा—

આયાવલે પસરિણ કિં આડોવસિ રહંમ ! ણિયદ્દયં ।

આરાદ્યવિસકંદો આવાલેઠિયં પસાણ્સુ ॥૫૮॥(૭૦)

સમજવાનું છે. આન નામને પાતુ બનાવી ને દ્વારા પીણાં વખાં મુતક્રાંત વગેરે ક્રિયાવાચક શબ્દો બનાવી લેવાનાં છે અને આ રીતે ક્રિયાવાચક વખાં દેશી શબ્દોમાં લાગુ પાડવાની છે.

આયાવલો ચ વાલાતપે, આવાલયં ચ જલનિકટે ।

આડોવિયં ચ આરોપિતે, આરાદ્યં ગૃહીતે ॥૭૦॥

આયાવલ—આતાવલ—ખોડે ચટકાં—
વાલ આતપ.

આવાલ } આવાલ—પાણીની પાસે.
આવાલય } આવાલ

આડોવિય—આડોપિત—આરોપિત—રોપ-
યુક્ત—આડોપયુક્ત.

આરાદ્ય—આરાત—ગ્રહણ કરેલું.

આવાલ—આવાલય

‘ક’ પ્રયય લાગેલો હોય ત્યારે ‘આવાલય’ થને છે અને ‘ક’ પ્રયય ન લાગેલો હોય ત્યારે ‘આવાલ’ રહે છે.

આરાદ્ય

बीजा संग्रहकारी आनो अर्थ ‘आसादित’—‘प्राप्त करेला’ बनावे છે.

उदाहरण—

આયાવલે પ્રસુતે કિં આડોવસિ રથાક્ક ! નિજદયિતામ્ ।

આરાદ્યવિસકંદો આવાલસ્થિતાં પ્રસાદય ॥(૫૮)

हे चक्रवाक ! सुखेनां बाल आतप फेलातां—सुखेनां उदय थनां—तुं पोतानी श्री ऊपर दा मटे रोपे भगल छे ? विसकंदनु ग्रहण करेलो तुं, पाणीनी पासि बैठेली एवी तने प्रसाद कर.

માલાયારે આરંભિઓ ય, આઈસર્ણં ઉજ્જિયણં ।

આલીવણં પલિત્તે, કરિયાણં આવરેઈયા ચૈવ ॥૭૧॥

આરંભિઓ માલાકારઃ ।

આલીવણં પ્રદીપ્તમ્-પ્રદીપનકમિત્યર્થઃ ।

આઈસર્ણં ઉજ્જિતમ્ ।

અત્ર ચ- આહમ્મિયં-આગતમ્-इति 'आइ'पूर्वस्य हम्मेः सिद्धम् ।

આઈઘ્ઘ-આજિગ્ગતિ ।

આઝઙ્ઙ મજ્જતિ ।

આહોહ્ઘ-તાહયતિ ।

આરોલ્હ-પુજ્જયતિ ।

આસંઘ્ઘ-સંભાવયતિ ।

આયંવહ્, આયજ્ઙ્ઙ વેપતે ।

આઘઙ્ઙ-વ્યાપ્રિયતે ।

આઢવહ્ આરંભતે ।

માલાકારે આરંભિઓ ચ આઈસર્ણં ઉજ્જિતકે ।

આલીવણં પ્રદીપ્તે, કરિકાયાં આવરેઈયા ચૈવ ॥૭૧॥

આરંભિ-માલાકાર-માલા કરનાર-
માલી.

આઈસર્ણ-આદિશન-ઉજ્જિત-છોટેછં,
છોટવું-ફેંકી દેવું.

આલીવણ-આદીપન-પ્રદીપ્ત-સલ્લોહું,
સલ્લોહું-આગ.

આવરેઈયા-કરિકા-મથ પીરસવાનું
પાત્ર.

આહમ્મિય

આનો અર્થ 'આવેલું' થાય છે. 'જવા' અર્થમાં 'હમ્મ' ધાતુ છે. [અમ દ્રમ હમ્મ x x x ગમ્લું ગતૌ-ધાતુપારા ૦ ૧ ગણ, ધાતુઅઙ્ક ૩૧૨] તેવું 'આ' ઉપસર્ગ સાથેનું ભૂતકૃદંત 'આહમ્મિત' થાય અને તેવું પ્રાકૃતરૂપાંતર 'આહમ્મિય' થાય. એ રીતે ઉક્ત 'આહમ્મિય'ની વ્યુત્પત્તિ સમજવાની છે અર્થાત્ એ શબ્દ દેશીસંપ્રહનો નથી.

આઈઘ્ઘ-આઈઘ્ઘ-આજિગ્ગતિ-સૂંધે છે.
[૮ । ૪ । ૧૩]

આઝઙ્ઙ-આઝઙ્ઙ-મજ્જતિ-વૂંડે છે.
[૮ । ૪ । ૧૦૧]

આહોહ્ઘ-આહોહ્ઘ-તાહયતિ-મારે છે.
[૮ । ૪ । ૨૭]

આરોલ્હ-આરોલ્હ-પુજ્જયતિ-પુંજ કરે
છે-ઢગલો કરે છે. [૮ । ૪ । ૧૦૨]

આસંઘ્ઘ-આસંઘ્ઘ-સંભાવયતિ-સંભાવના
કરે છે. [૮ । ૪ । ૩૫]

આયંવહ્-આયંવહ્ } વેપતે-કંપે છે-
આયજ્ઙ્ઙ-આયજ્ઙ્ઙ } ધીરે ધીરે હલે
છે. [૮ । ૪ । ૧૪૭]

આઘઙ્ઙ-આઘઙ્ઙ-વ્યાપ્રિયતે-વાવરે છે-
પ્રવૃત્તિ કરે છે, [૮ । ૪ । ૮૧]

આઢવહ્-આઢવહ્-આરંભતે-આરંભ કરે
છે-શરૂ કરે છે. [૮ । ૪ । ૧૫૫]

आलिहइ स्पृशति ।

आरोअइ उल्लसति ।

आयंछइ कर्पति ।

आढप्पइ आरभ्यते ।

इत्यादयो धात्वादेशेषुक्ता इति नोच्यन्ते ।

आरालिओ सूफकारः—इति 'आरा-
लिक' शब्दभवत्वान्नोक्तः ।

आवरेइया करिका मद्यपरिवेषणभा-
ण्डम् ।

यथा—

कस्स व विओअआलीवणम्मि आरंभिण् ! तुमं पडिया ।

जं मदिराविमुहीण आइसणं आवरेइयाइ कयं ॥५९॥(७१)

आयासलवो णीडे, आयासतलं च हम्मपुट्टम्मि ।

आणंदवडो पढमे वडूइ रुहिरारुणे वत्थे ॥७२॥

आलिह्—आलिहइ—स्पृशति—स्पर्श करे
छे—अडके छे. [८ । ४ । १८२]

आयंछ्—आयंछइ—कर्पति—खेंचें छे.
[८ । ४ । १८७]

आरोअ्—आरोअइ—उल्लसति—उल्लसे छे.
[८ । ४ । २०२]

आढप्प्—आढप्पइ—आरभ्यते—आरंभ
करवो—शरु करवुं. [८ । ४ । २५४]

उक्त धातुओ, धात्वादेशना प्रकरणमां नोथेला छे तेथी अहीं फरी
नोथ्या नथी.

आरालिअ

आ शब्दनो अर्थ 'रसोयो' थाय छे. सं० 'आरालिक' शब्द ऊपरथी प्रा०
'आरालिअ' शब्द ऊतरे छे एथी 'आरालिअ' शब्दने देशीसंग्रहमां नोथ्यो नथी.

उदाहरण—

कस्स वा वियोगआलीवणे आरंभिअे ! त्वं पतिता ।

पद् मदिराविमुख्या आइसणं आवरेइयाइ कृतम् ॥(५९)

हे मालण ! तूं कोना वियोगरूप आगमां पडी छे के मदिराथी विमुख
थयेली तैं मद्य पीरसवाना वासनने फेंकी देवातुं कर्तुं छे.

आयासलवो नीडे, आयासतलं च हर्म्यपृष्ठे ।

आणंदवडो प्रथमे वध्वा रुधिरारुणे वत्थे ॥७२॥

આણિયં આદિયં ચ ઇષ્ટમ્ ગણની-
યમ્ અપ્રમત્તમ્ ગાઢં ચેતિ પ્રત્યેકં
દ્વાવપિ ચતુરથૌ ।

આહુડં સીત્કારઃ પણિતં ચ ।
આઅરં ઉદુઃખલમ્ કૂર્ચં ચ ॥૭૪॥

આઅલ્લો રોગ-ચલેસુ, વિલવિં ચિત્તિં અ આરાડી ।
આરદ્ધં ચ પવુદ્ધે સયણ્-ગેહાગણસું ચ ॥૭૫॥

આઅલ્લો રોગઃ ચલશ્ચ ।
આરાડી વિલપિતમ્ ચિત્રયુતં ચ ।

આરદ્ધં પ્રવૃદ્ધમ્ સતૃષ્ણમ્ ગૃહે આ-
ગતં ચેતિ ટ્યર્થમ્ ॥૭૫॥

“આરદ્ધિયં” [] ઇત્યન્યે । યદાહ-
“ચિત્તલયં વિલવિયં ચ આરદ્ધિયં” []

આરણં અહર-ફરેસું, આવિયં ઇંદોવ-માહિય-પોણસુ ।
આઅરં અહસય-ઉણ્હેસુ, ચલિય-કુવિય-આઅલેસુ
આહિત્યો ॥૭૬॥

આણિય } - ૧ ઇષ્ટ-મન ગમતું ૨ ગણવા જેવું ૩ પ્રમાદ વિનાનું ૪ ગાઢ.
આદિય } - ૧ ઇષ્ટ-મન ગમતું ૨ ગણવા જેવું ૩ પ્રમાદ વિનાનું ૪ ગાઢ.

આહુડ—૧ સીત્કાર કરવો-સીસકારણું-ચીસ પાડવી ૨ પણિત-સ્તવેલું-સ્તુતિ અથવા
જુગારની શરત.

આઅર—૧ ઝલ્લો ૨ કૂર્ચ-બે ભવાંની વચ્ચેના વાલ-ચરાબર નાકની ડપર આવેલા
અને વચ્ચે ભવાંને જોડી દેતા વાલ.

આઅલ્લો રોગ-ચલયોઃ વિલપિતે ચિત્રિતે ચ આરાડી ।
આરદ્ધં ચ પ્રવૃદ્ધે સતૃષ્ણ-ગેહાઽગતેષુ ચ ॥૭૫॥

આઅલ્લ—૧ રોગ ૨ ચંચલ.

આરાડિ—૧ આરાટિ-વિલાપ કરવો ૨ ચિત્રિત-ચિત્રવાલું.

આરદ્ધ—૧ આક્રદ્ધ-વિશેષ વધેલું ૨ તૃષ્ણાવાલું ૩ ઘેર આવેલું.

આરદ્ધિય

વીજા સંગ્રહકારો ‘આરાડિ’ને વદલે ‘આરદ્ધિય’-(આરદ્ધિ) શબ્દ વતાવે છે
અને તેના ઉક્ત વે અર્થો પણ સૂચવે છે. તેઓ કહે છે કે: ‘ચિત્તલયં વિલવિયં
ચ આરદ્ધિયં’ [“ચિત્રલકં વિલપિતં ચ આરદ્ધિયં”]

આરણં અહર-ફલયોઃ, આવિયં ઇન્દ્રગોપ-મથિત-પ્રોતેષુ ।

આઅરં અતિશય-ઉણ્ણયોઃ ચલિત-કુપિત-આકુલેષુ આહિત્યો ॥૭૬॥

। અથ ઇકારાદયો દ્વચક્ષરાદિક્રમેણૈવ ઉચ્યન્તે ।

ઇગ્ગો ધીએ, ઇઞ્મો વણિએ, ઉચ્છુસયલમ્મિ ઇંગાલી ।

ઇક્કુસં ઉત્પલં, ઇરિણં કણયં, ઇંદિંદિરમ્મિ ઇદંડો ॥૭૯॥

ઇગ્ગો ધીતઃ ।

ઇઞ્મો વણિક્ ।

“ઇણં } એતત્ ।

ઇણમો } એતત્ ।

ઇણિંદ્ ઇદાનીમ્ ।

ઇર કિલાર્થે ।”

એતે શબ્દાનુશાસન એવોક્તા ઇતીહ

નોચ્યન્તે ।

ઇંગાલી ઇક્ષુસ્વઙ્ડમ્ ।

ઇક્કુસં સામાન્યાભિધાનેઽપિ નીલો-
ત્પલમ્ ।

ઇરિણં કનકમ્ ।

ઇદંડો ભ્રમરઃ ।

કૈશ્વિત્ ‘ઇંદિંદિર’શબ્દોઽપિ દેશ્ય
ઉક્તઃ । અસ્માભિસ્તુ સંસ્કૃતેઽપિ
દર્શનાત્ અનયા ભક્ષ્યા નિવદ્ધઃ ।

આઇપ્પણ

આ શબ્દનો વીજા સંગ્રહકારો જુદો અર્થ બતાવે છેઃ આઇપ્પણ એટલે ૧
ચોખાના પીઠનું-પીસેલા ચોખાનું-દૂધ અને ૨ ઘરનું ભૂષણ.

અવિવિત્ત-સંકહે । અભિભિડિય-સારે

મૂલના આ વજ્રે શબ્દો, સમાહાર દ્વંદ્વ સમાસમાં મૂકેલા છે.

અભિભિડિય—

પ્રાકૃતમાં ‘સમ્’ ઉપસર્ગ સાથેના ‘ગમ્’ ધાતુના સ્થાનમાં ‘અભિભિડ’ ધાતુ
વપરાય છેઃ [“સમા અભિભિડઃ--” ૮ । ૪ । ૧૬૪] અને તેનું ભૂતકૃદંતનું રૂપ
‘અભિભિડિય’ થાય છે માટે અહીં ‘અભિભિડિય’નો ‘સંગત’ અર્થ બતાવેલો છે.

આલુંચ—

આલુંચ—આલુંચડ-દહતિ-વલ્લે છે.

આલુંચ—આલુંચડ-સ્પૃશતિ-સ્પર્શ કરે છે.

આ વજ્રે ‘આલુંચ’ ધાતુઓને અમે ધાત્વદેશના પ્રકરણમાં [૮ । ૪ । ૨૦૮ ।
તથા ૮ । ૪ । ૧૮૨] નોંધેલા છે માટે અહીં એને ફરી લખ્યા નથી.

હવે ‘પેલા વે સ્વગ્વાલા પછી ત્રણ સ્વરવાલા’ એ જ પૂર્વક્રમ

વહે ઇકારાદિ શબ્દોને કહેવામાં આવે છેઃ

ઇગ્ગો ધીતે, ઇઞ્મો વણિજિ, ઇક્ષુશકલે ઇંગાલી ।

ઇક્કુસં ઉત્પલમ્, ઇરિણં કનકમ્, ઇંદિંદિરે ઇદંડો ॥૭૯॥

ઇગ્ગ—ધીત-મય પામેલો.

ઇંગાલી—શેરદીની કાતલી.

ઇરિણ—હિરણ્ય-કનક-તોનું.

ઇઞ્મ—ઇમ્ય-વાણિયો.

ઇક્કુસ—નીલ ઉત્પલ-કમળ.

ઇદંડ—ભ્રમરો.

યથા---

इक्ष्माणं इरिणं इक्षुसं इहंडाणं गयाण इंगाली ।

इग्गाण य 'माभसी'सदो हरिसं समुच्चदड ॥६१॥ (७९)

इक्ष्ण-इराव-इग्घिय-इरिया चौर-करि-भत्तिष्ठ-कुडीसु ।

ओसिधियम्मि इंधियं, इंदग्गि-इंदग्गિધૂમં અવિ તુદ્ધિને ॥૮૦॥

इक्ष्णो चौरः ।

इगवो गजः ।

નર્ત્ય જગવેલા શબ્દોની માધનિકા, આટલા અન્યાયમાં ચતાવેલી છે તેથી તે શબ્દોને ધમે ભાળે કરી નોંખી ચતાવ્યા નથી.

इक्ष्णम् } — एतत्त-ए [૮ । ૩ । ૮૫ ।]
इक्ष्णो

इग्गि—इदानीम्-इमणं [૮ । ૨ । ૧૩૪ ।]

इर—किन्-नया [૮ । ૨ । ૧૮૬ ।]

इक्षुस

નૃક માધમાં આ શબ્દનો માધારણ 'ડસલ' અર્થે જણાવ્યો છે તો પણ તેનો અર્થ 'નીલ ડસલ'-'નીલું કમલ-કમલ' સમજવાનો છે.

इंदिदिग्

કેટલાક સંગ્રહકારો આ શબ્દને પણ યેથી સંગ્રહમાં નોંધે છે. પરંતુ અમે તો આ શબ્દને મેસૂત નામસાલામાં લીધે છે માટે યેથીસંગ્રહમાં સ્પષ્ટપણે નોંધ્યો નથી તો પણ અર્થ ચતાવવાની આ મનને ધાને અમે 'इंदिदिग्' શબ્દની નોંધ આ સંગ્રહમાં લીધી તો છે જ.

उदाहरण—

इक्ष्माणं इरिणं, इक्षुसं इहंडाणं, गजानां इंगाली ।

इग्गाण च 'मा भैषीः' शब्दो हयं समुद्धति ॥(६१)

વાણિયાઓને સાતું, મમરાઓને નીલું કમલ, દારૂઓને ઘેરદીની કાતકાંઓ અને મય પામેલાઓને 'નું ના ડર' પવો શબ્દ દરમ્મ ઉપજાવે છે.

इक्ष्ण-इराव-इग्घिय-इरिया चौर-करि-भत्तिष्ठ-कुटीसु ।

अवघ्राते इंधियं, इंदग्गि-इंदग्गिधूमं अपि तुद्दिने ॥૮૦॥

इक्ष्ण—चौर.

(इग्घिय—भस्सना પામેલું-વજોડેલું.

ઇઘિયં મર્સિતમ્ ।

ઇરિયા કુટી ।

હંધિયં આપ્રાતમ્ ।

હંદગી તથા હંદગિધૂમં તુહિનમ્ ।

યથા—

મળક્રકળ ! વલઇઘિયઇરાવ ! પળ્લઇરિયાઠિયા મુણિણો ।

હંદગિણગે હંદગિધૂમધવલં જસં તુહ-હંધિતિ ॥૬૨॥ (૮૦)

કોમારે હંદમહો, હંદોવત્તો ચ હંદોવે ।

કીડેસુ હંદગાઈ જુએસુ, ઇરમંદિરો કરહે ॥૮૧॥

હંદમહો કૌમારઃ—કુમાર્યાં ભવઃ ઇતિ વ્યુત્પત્તેઃ ।

“હંદમહં કૌમારમ્” [] ઇતિ અવન્તિસુન્દરી । યદુદાહરતિ સ્મ—

ઇઘિય—સૂંધેલું.

ઇરાવ—હાથી.

ઇરિયા—કોટડી.

હંદગિ

હંદગિધૂમ

}—હિમ—ચરફ.

ઉદાહરણ—

મનક્રકળ ! વલઇઘિયઇરાવ ! પ્રજ્ઞાઇરિયાસ્થિતા મુનયઃ ।

હંદગિણગે હંદગિધૂમધવલં યશઃ તવ જિઘ્રન્તિ ॥(૬૨)

વલ્લથી હાથીને મોંઢો પાડી દેનાર હે મનચોર ! હિમાલય ડગર સુદ્ધિની
ઓરડીમાં ઘેટેલા મુનિઓ તારા હિમ જેવા ધવલ ચશને સુંધે છે.

કૌમારે હંદમહો, હંદોવત્તો ચ હંદ્રગોપે ।

કીટેપુ હંદગાઈ યુતેપુ. ઇરમંદિરો કરમે ॥૮૧॥

હંદમહ—કૌમાર—કાર્તિકેય.

હંદગાઈ—ત્રે જોડિયા કીડા—ઝપરાઝપર

ચઢેલા જે ત્રે કીડા સાથે ભમે છે—

રહે છે.

હંદોવત્ત—હંદ્રગોપ નામનો નાનો કીડો.

ઇરમંદિર—ઝંટ.

હંદમહ

અવન્તિસુન્દરી નામે કોશકાર ‘હંદમહો’ને ઘડેલે ‘હંદમહં’ નાંખે છે અને તેમ કરી ‘હંદમહ’ શબ્દની નાન્યતર જાતિ સૂચવે છે. તથા તેનો અર્થ બતાવતાં એ કોશકાર ‘હંદમહં કૌમારમ્’ એવો ઉદ્દેશ કરે છે. આ ઉદ્દેશમાં આવેલો ‘કૌમાર’ શબ્દ, ‘કુમારી સંબંધી’ અર્થાત્ ‘કુમારીનું’ એવો માન્ય થતાવે છે. તાત્પર્ય એ કે ‘હંદમહ’ એટલે ‘કુમારીનું’ અર્થાત્ ‘કૌમાર’—‘કુમારાવસ્થા સંબંધી’—‘કુમારાપતું’—અત્પૃષ્ઠ—અનુપમુક્ત—ચૌવન. આ અર્થને સ્પષ્ટ કરવા એ અવન્તિસુન્દરી, નીચેની ગાથા ઉદાહરણરૂપે બતાવે છે:

“उवहसए एराणि इंदो इंदीवरच्छि ! एत्ताहे ।

इंदमहपेच्छिए ! तुह सुहस्स सोहं णियच्छंतो” ॥ []

इंदोवत्तो इन्द्रगोपकः ।

इरमन्दिरो करमः ।

इंदगाई युताः कीटाः—ये कीटाः

संलग्ना भ्रमन्ति ।

यथा —

इरमंदिर-इंदगाई-इंदोवत्त-आइजंतुणो वि वरं ।

इंदमहो पुण णूणं लज्जं हासं च जणइ जणे ॥६३॥ (८१)

इंदुद्वचणे इंदद्वलओ, इंदमहकामुओ साणे ।

इंदद्वलओ इन्द्रोऽथापनम् ।

इंदमहकामुओ श्वा ।

उपहसति इन्द्राणीम् इन्द्रः इन्द्रावराक्षि ! इदानीम् ।

इन्दमहप्रेक्षितं ! तव मुखस्य शोभां निपद्यन् ॥ अर्थात्

हे कमल समान आंख वाली अने कुंवारापणामां नजरे चढेली ! हमगां तारा मुखनी शोभाने ध्यानपूर्वक जोतो इंद्र, इन्द्राणीनो उपहास करे छे.

उक्त गायामां आवेलो ‘इंदमह’ शब्द ‘कुमारावस्थाने’ सूचवे छे एम अवन्तिसुन्दरीनो अभिप्राय छे.

कौमार

प्रस्तुत ग्रंथकारे ‘कौमार’ शब्दनी व्युत्पत्ति बतावतां जगावेलुं छे के—
“कुमार्यां भव इति व्युत्पत्तेः” अर्थात् कुमारीमां पैदा धयेलो ते कौमार एटले कुमारी-पार्वती-नो पुत्र ते कौमार अर्थात् कार्तिकेय-स्कंद, इंदमह एटले कार्तिकेय.
उदाहरण—

इरमंदिर-इंदगाई-इंदोवत्त-आदिजन्तवोऽपि वरम् ।

इंदमहो पुनः नूनं लज्जां हासं च जनयति जने ॥६३॥

ऊंट, ऊपराऊपर चढी साथे भ्रमनारा वे जोडिया कीटा अने इन्द्रगोप नामनो कीटो चगेरे जंतुओ तो ठीक; पण इंदमह-कार्तिकेय-नो खरखर माणवमां लाज अने हांसी ज ऊपजावे छे.

इन्द्रोऽथापने इंदद्वलओ, इंदमहकामुओ श्वाने ।

इंदद्वलओ—इन्द्रनु उत्थापन करवुं—
इंदनी मूर्तिनं पाणीमां पधराववां.

इंदमहकामुअ—इन्द्रमहकामुक—कृतरो.

यथा—

इंदद्वलओ सरए पयाणचलिअ-इभगज्जिएहिं तए ।

रइओ रिऊहिं रण्णे सहअरइंदमहकामुअरवेहिं ॥६४॥

अथ अनेकार्थाः—

इल्लो दरिद-कोमल-पडिहार-लवित्त-कसिणेसु ॥८२॥

इल्लो दरिद्रः कोमलः प्रतीहारः लवित्रम् कृष्णवर्णश्चेति पञ्चार्थः ॥८२॥

सदूल-सीह-वुट्ठीणिवारणेसुं तथा इल्ली ।

धिसि-वुट्ठिरक्खणेसुं गहदुवारे य इल्लीरं ॥८३॥

इल्लो शार्दूलः सिंहः वर्षत्राणं चेति । इल्लीरं वृषो वृष्टिवारणम् गृहद्वारं चेति
त्र्यर्थः । त्र्यर्थम् ॥८३॥

उदाहरण—

इंदद्वलओ शरदि प्रयाणचलित-इभगजितैः त्वया ।

रचितः रिपुभिः अरण्ये सहचरइंदमहकामुअरवैः ॥(६४)

शरदक्रतुमां इंद्रोत्थापननो उत्सव ते प्रयाणमां चालता हाथीओनी गर्जना
साथे ऊजव्यो त्वारे जंगलमां रहेता तारा शत्रुओए ते उत्सव, साथे रहेता कून-
राओना भसवावडे ऊजव्यो.

हवे अनेक अर्थवाला इकारादि शब्दोनी नोंध छे:

इल्लो दरिद्र-कोमल-प्रतीहार-लवित्र-कृष्णेसु ॥८२॥

इल्ल—१ दरिद्र २ कोमल ३ प्रतीहार-द्वारपाळ ४ कृष्णवानुं साधन-
दातरइ—५ काळुं-काळा रंगनुं.

शार्दूल-सिंह-वृष्टिनिवारणेसु तथा इल्ली ।

वृषी-वृष्टिरक्षणयोः गृहद्वारे च इल्लीरं ॥८३॥

इल्लि—१ व्याघ्र २ सिंह ३ माथे पडता वरसादने रोक्यानुं साधन-छत्रां.

इल्लीर—१ वृषी-ऋषिओने वेसवानुं आसन २ वृष्टिथी वचवानुं साधन-
छत्रां ३ घरनो दरवाजो.

अथ ईकारादयः—

ईसं कीले, रोज्झम्मि ईसओ, ईसरो मयणे ।

ईसं कोलकः ।

। ईसरो मन्मथः ।

ईसओ 'रोज्झ' आहयो मृगः ।

यथा—

मुक्कईसरेहि णिच्चं भमिरेहि ईसएहि व चुलुक्क । ।

दलभोयणेहि ईसीकया तुहाऽरीहि पत्तदुमा ॥६५॥

अथ अनेकार्थाः—

सवरसिरपण्णपुडयम्मि ईसियं तद् वसाइयण ॥८४॥

ईसियं शवरशिरःपत्रपुटम् वशायितं चेति द्वयर्थम् । (८४)

हवे आदिमां दीर्घ ईकारवाला शब्दोः

ईसं कीले, रोज्झे ईसओ, ईसरो मदने ।

ईस—खीलो.

ईसर—ईश्वर—कामदेव.

ईसअ—ऋदयक—'रोम' नामनो मृग.

उदाहरण—

मुक्कईसरेहि नित्यं भ्रमणशीलेः ईसएहि इव चोलुक्क्य ! ।

दलभोजनैः ईसीकृताः तच्च अरिभिः पत्रद्रुमाः ॥(६५)

हे चोलुक्क्य ! रोझडानी जेम नित्य भर्मा करता अने जेमनो कामदेव मुक्काई गयेलो छे अर्थात् जेओ कामवृत्तिने लीधं व्याकुल बनेला छे एवा तारा शत्रुओए पांदडां खाई खाईने पांदडांवाळां ब्राडोने खीला जेवा करी मुक्का छे.

अनेक अर्थवाला ईकारादि शब्दोः

शवरशिरःपर्णपुटके ईसियं तथा वशायितके ॥८४॥

ईसिय—१ शवर—भील—ना माथा ऊपरनु पत्रपुट—पांदडानो पडियो, २

वशायित—वश रहेवा जेवुं करवुं—परवशपणं.

અથ ઉકારાદયઃ—

ઉંડં ગહિરે, ઉચ્છૂ વાણ, ઉકં ચ પાડવણે ।

ઉચ્છો અંતાવરણે, ઉહો કૂવાહિચ્છણયમ્મિ ॥૮૫॥

ઉંડં ગમ્ભીરમ્ ।

ઉચ્છૂ વાતઃ । ઇધુવાચકસ્તુ સંસ્કૃત-

ભવ એવ ।

ઉકં પાદપતનમ્ ।

ઉચ્છો અન્ત્રાવરણમ્—‘ઓજ્જરી’ इति

પ્રસિદ્ધઃ ।

ઉહો કૂપાદિચ્છનકઃ ।

યથા—

ઉચ્છૂ ઉળ્હો ચ્છણિયા ઉહુહિં કૂવયા ય અહંડા ।

ઉચ્છં દહદ ય તળ્હા ઉકં ઇણં તુજ્જ મરુથલિ ! એ ! ॥૬૬॥(૮૫)

ઉરં આરંમે, ઉચ્ચં ણાહિતલે, વંધણે ઉંવા ।

તિણપરિવારણયં ઉહુ, ઉંવી ઉળ પિક્કગોહૂમે ॥૮૬॥

હવે આદિમાં ઉકારવાળા શબ્દોઃ

ઉંડં ગમ્ભીરે, ઉચ્છૂ વાતે, ઉકં ચ પાદપતને ।

ઉચ્છો અન્ત્રાવરણે, ઉહો કૂપાદિચ્છનકે ॥૮૫॥

ઉંડ—ઉંડું—ગમ્ભીર.

ઉક્ક—પગે પડવું—પાયલાગણું.

ઉહુ—ઓહ—જે કૂવા વગેરે ચોદે છે

તે જાત.

ઉચ્છુ—વાત—વા.

ઉચ્ચ—આંતરડાંનું આવરણ—ઓજ્જરી—
હોજ્જરી.

ઉદાહરણ—

ઉચ્છૂ ઉળ્હા: ચ્છાતા: ઉહુહિં કૂપકાશ્ચ અતિઉંડા ।

ઉચ્છં દહતિ ચ તૃણા, ઉકં ઇદં તવ મરુથલિ ! એ ! ॥(૬૬)

કનૌ પવન અને ઓહ લોકોએ ચોદેલા અતિ-ઉંડા કૂવા તથા હોજ્જરીને
ધાલી નાચે એવી તરસ (આ વધું જોતાં) એ ! મારવાડની યહી ! તને આ (અમારું)
પાયલાગણું છે.

ઉરં આરમ્મે, ઉચ્ચં નામિતલે, વન્ધને ઉંવા ।

તૃણપરિવારણકં ઉહુ, ઉંવી પુનઃ પક્વગોધૂમે ॥૮૬॥

ઉરં આરમ્ભઃ ।

ઉચ્ચં નાભિતલમ્ ।

ઉંવા વંધનમ્ ।

ઉડૂ તૃણપરિવારણમ્—તૃણાવચ્છાદનમ્

इत्यर्थः ।

ઉંબી પકગોધૂમઃ ।

યથા—

કુંતલઉડુચ્છેણે—ણં જળણયણમિનાણ ઉંવસ્વાયં વ ।

મયણેણ ઉરે રહ્યં તુહ ઉચ્ચં ઉંવિગૌરમ્મિ ॥૬૭॥

અત્ર ચ—

“ઉચ્ચં ઝર્ધ્વમ્ ।

ઉચ્ચે યૂયમ્ ।

ઉઅ પશ્ય” ।

एते शब्दानुशासने साधिता इति
नोक्ताः ।

‘उस्सा’ शब्दस्तु धेनुपर्याय—‘उत्ता’

शब्दभवः (८६)

ઉર—આરંભ—શરૂઆત.

ઉંવા—વંધન—વાંધવાનું સાધન.

ઉંવિ—પાકત્રા આવેલા ઘડં.

ઉદાહરણ—

ઉચ્ચ—નાભિતલ—નાભિની નીચેનો ભાગ.

ઉડુ—ઘાસતુ ઘનેલું ઢાંકણ—જેનાથી

ઢાંકી શકાય એવું ઘાસતું ઢાંકણ.

કુંતલઉડુચ્છેણેન જનનયનમૃગાણાં ઉંવસ્વાતમ્ ઇવ ।

મદનેન ઉરે રચિતં તવ ઉચ્ચં ઉંવિગૌરે ॥(૬૭)

(હે શુભતિ!) વાઠરૂપ ઘાસના ઢાંકણાથી ઢંકાયેલા અને પાકા ઘડં જેવા ગૌર-ધોળા-એવા (તારા નાભિના) આરંભસ્થલમાં—ઝ્યાંથી નાભિની શરૂઆત થાય છે તે સ્થલ કપર-કામદેવે મનુષ્યોનાં નયનરૂપ મૃગોને ફાસલા સમાન—વંધનરૂપ ઘોડેલા ઘાડા જેવું—તારું નાભિતલ રચેલું છે.

અમારા ધ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયમાં નીચેના ‘શબ્દો સાધી વતાવેલા છે માટે એ શબ્દોને અહીં ફરી વાર નોંધ્યા નથી.

ઉચ્ચ—ઝર્ધ્વમ્—ઝર્ધ્વ—ઝર્ધ્વ । [“વા ઝર્ધ્વ” ૮ । ૨ । ૫૯]

ઉચ્ચે—યૂયમ્—તમે । [“મે તુચ્ચે” ઇત્યાદિ-૮ । ૩ । ૧૧]

ઉઅ—પશ્ય—જો—દેખ [“ઉઅ પશ્ય” ૮ । ૨ । ૨૧૧]

ઉસ્સા

આ શબ્દનો અર્થ ‘ધેનુ-ગાય’ થાય છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ‘ઉસા’ શબ્દ કપરથી સમસ્રાવી છે માટે એવા વ્યુત્પન્ન ‘ઉસ્સા’ શબ્દને અહીં નોંધ્યો નથી.

ઉક્કા-ઉક્કંદી કૂપતુલા, ચુલીઈ ઉલ્લિ-ઉદાણા ।

ઉવ્વા-ઉવ્વર-ઉવ્વાહા ઉક્કોલો ય ઘમ્મમ્મિ ॥૮૭॥

ઉક્કા તથા ઉક્કંદી કૂપતુલા ।

ઉલ્લી તથા ઉદાણા ચુલી ।

“ઉક્કંતી કૂપતુલા” [] इत्यन्ये ।

ઉવ્વા-ઉવ્વર-ઉવ્વાહ-ઉક્કોલ
ચત્વારોઽપિ ધર્માર્થાઃ ।

યથા—

જલિય-અગ્નિઉલ્લિઉવ્વાસંતત્તા ઉળ્હયાલઉક્કોલે ।

કાસયધૂયા વચ્ચઈ ઓ ! ઉક્કાકટ્ટિયજલમ્મિ ॥૬૮॥

ઉદાણં વ સમુદં લંઘઈ વડવાણલઉવ્વરં જિણઈ ।

કસસ ઉવ્વાહં ન જણઈ ઉક્કંદિમ્મુઓ પઈ મજ્ઞ ॥૬૯॥(૮૭)

ઉક્કા ઉક્કંદી કૂપતુલા, ચુલ્લયાં ઉલ્લિ-ઉદાણા ।

ઉવ્વા-ઉવ્વર-ઉવ્વાહા ઉક્કોલો ચ ધર્મે ॥૮૭॥

ઉક્કા } —કૂવાની તુલા.
ઉક્કંદિ }
ઉલ્લિ } —અવચુલ્લિ-ચૂલો-ઓલો.
ઉદાણ }
ઉક્કોલ }

ઉવ્વા }
ઉવ્વર } —જામા-વાસ-ગારમી-
ઉવ્વાહ } —ઉક્કાટ.
ઉક્કોલ }

ઉક્કંતી

बीजा केटलाक संग्रहकारो 'उक्कंदि'ने बदले 'उक्कंति' नोंधे छे.

ઉદાહરણ—

જ્વલિતઅગ્નિઉલ્લિઉવ્વાસંતત્તા ઉળ્હયાલઉક્કોલે ।

કર્ષકટુહિતા વ્રજતિ ઉ ! ઉક્કાકર્ષિતજલે ॥(૬૮)

ઉદાણં ઇવ સમુદ્રં લઘ્વતે વડવાણલઉવ્વરં જયતિ ।

કસ્ય ઉવ્વાહં ન જનયતિ ઉક્કંદિમ્મુજઃ પતિઃ મમ ॥ (૬૯)

ઓ ! જનાલ્લાના ઉક્કાટમાં ઓલા ચૂલામાં ધસતી આગના ઉક્કાટથી તપી ગયેલી એટલેતની છોકરી કૂપતુલા દ્વારા ચેંચી કાઢેલા પાણીમાં ચાલે છે.

ઓલા ચૂલાની પેઠે સમુદ્રને લંઘી-ટપી-જાય છે, વડવાણલના ઉક્કાટને જીતી લે છે. એવો અને કૂપતુલા જેવી દૃઢ વા લાંબી મુજાવાઝી મારો પતિ, કોને ઉક્કાટ ઉપજાવતો નથી ?

उररी पसुम्मि, किसराइ उण्हिया, उण्णमो समुन्नयए ।

उलियं निक्कणियच्छे, उअअं उज्जुम्मि, उक्खली पिठरे ॥८८॥

उररी पशुः ।

उलियं निक्कणिताक्षम् ।

उण्हिया कूसरा ।

उअअं ऋजु ।

उण्णमो समुन्नतः ।

उक्खली पिठरम् ।

यथा—

उअअ-उण्णमदेहलिं उल्लंघिय बहिं उलियं णियच्छंती ।

उक्खलि-उण्हियं उररी उअ ! रोग्घरम्मि उल्लिहइ ॥७०॥ (८८)

उल्लुट्ठं मिच्छाए, उवियं सिग्घम्मि, दूसणे उमुओ ।

धत्तूरे उम्मत्तो, उलित्तं उच्चट्ठिए कूवे ॥८९॥

उररी पशौ, कूसरायां उण्हिया, उण्णमो समुन्नतके ।

उलियं निक्कणिताक्षे, उअअं ऋजौ, उक्खली पिठरे ॥८८॥

उररि—पशु.

उण्णम—उन्नम-समुन्नत-उन्नति पामेलुं

—ऊंचुं.

उअअ—ऋजुक-सरल-सीधु.

उण्हिया—उणिका-खीचडी.

उलिय—निक्कणित अक्ष-त्रांसी आंख-

वलेली आंख.

उक्खलि—उखा-पिठर-स्थाली-धाळी.

उदाहरण—

उअअ-उण्णमदेहलीम् उल्लङ्घ्य बहिः उलियं निपश्यन्ती ।

उक्खलि-उण्हियं उररी उत ! रोग्घहे उल्लेहि ॥ (७०)

बहार त्रांसी आंखे जोतुं पशु, सीधी ऊंची डेलीने टपी जईने रांकना घरमां थालीमां काढेली खीचडीने चाटी जाय छे. जो-देख-नजर कर.

उल्लुट्ठं मिथ्यायां, उवियं शीघ्रम्, दूपणे उमुओ ।

धत्तूरे उम्मत्तो, उलित्तं उच्चस्थिते कूपे ॥८९॥

ઉલ્લુટ્ટં મિથ્યા ।

ઉવિયં શીઘ્રમ્ ।

ઉસુઓ દૂષણમ્ ।

યથા—

ઉમ્મત્તો ધત્તૂરકઃ ।

“एण्डः” [] इत्यन्ये ।

उलित्तं उच्चस्थितः कूपः ।

ઉલ્લુટ્ટં જં કળયં પેચ્છસિ ઉમ્મત્ત-ઉસુઅવિહુરો સિ ।

તા રે ! પયપાણકૃ વ્રજ ઉવિયં ઉલિત્તકંઠદેસમ્મિ ॥૭૧॥૮૯)

ડગ્ધટ્ટિ-ડયાલીઓ અવતંસે, ફાલિયે ઉરત્તં ચ ।

વહુયમ્મિ ઉંવરં, ઉચ્છુરં અવિણસિરે, ચલમ્મિ ઉપ્પાલો ॥૯૦॥

ડગ્ધટ્ટી તથા ડયાલી અવતંસઃ ।

ઉરત્તં સ્ફાટિતમ્ ।

ઉંવરં વહુ ।

यस्तु 'देहली'अर्थः उंवरशब्दः स
उदुम्बरशब्दभवः ।

ઉલ્લુટ્ટ—મિથ્યા—ઝલટું—વિપરીત—લોટું
—ઝુંડું.

ઉસુઅ—દૂષણ—દોષ.

ઉલિત્ત—ઝચે રહેલો કૂવો—ઝંચાણમાં
આવેલો કૂવો.

ઉવિય—શીઘ્ર—ક્ષટ—ચોંપથી.

ઉમ્મત્ત—ઉન્મત્ત—ધત્તૂરો—ઉન્માદ કરે
એ ધત્તૂરો.

ઉમ્મત્ત

बीजा संग्रहकारो 'उमत्त'नो अर्थ एण्डो-‘एण्डो’ बतावे छे.

ઉદાહરણ—

ઉલ્લુટ્ટં યત્ કનકં પ્રેક્ષસે ઉમ્મત્ત-ઉસુઅવિધુરોડસિ ।

તસ્માત્ રે ! પયપાનકૃતે વ્રજ ઉવિયં ઉલિત્તકંઠદેશે ॥૭૧)

તું ધત્તૂરના દોષથી વિધુર-રહિત-થયેલો છે માટે સોનાને મિથ્યા—ઝલટું-
દેશે છે—માને છે (એટલે સોનાને માટી સમાન ગણે છે) તો પાણી પીવા માટે
ઝંચાણમાં આવેલા કૂવાને કાંઠે ચોંપથી જા રે !

ડગ્ધટ્ટિ-ડયાલીઓ અવતંસે, સ્ફાટિતે ઉરત્તં ચ ।

વહુકે ઉંવરં, ઉચ્છુરં અવિનશ્વરે, ચલે ઉપ્પાલો ॥૯૦॥

ડગ્ધટ્ટિ } —અવતંસ—ઢોળું.
ડયાલી }

ઉરત્ત—અપરક્ત—ફાડયું—ઝતરડયું—સી-
વેલું ફાલી નાચયું.

ઉંવર—ઘણું—વહુ.

અચ્છુરં અવિનશ્વરમ્ ।

। અપ્કાલો દુર્જનઃ ।

યથા—

રે અપ્કાલ ! અરત્તે પિમ્મે મુરવહુડયાલિજોમેહિં ।

કિં નામ અંવર-અચ્છુર-અવકુમુમેહિં પિ અગ્ધટ્ટી ? ॥૭૨॥(૧૦)

અટ્ટલ-અટ્ટલા અટ્ટાસે, તદ્ અમ્મલં થીળે ।

અકુંડો મત્તે, અગ્ગમમ્મિ અટ્ટાઅ-અપ્કોઆ ॥૧૧॥

અટ્ટલો તથા અટ્ટલો અટ્ટાસઃ ।

અવકુંડો મત્તઃ ।

અમ્મલં સ્થાનમ્ ।

અટ્ટાઓ તથા અપ્કોઓ અદ્ગમઃ ।

અચ્છુર—અવિનાશવંત-નાશ ન પામે તેવું. । અપ્કાલ—દુર્જન-રાઝ-લુચો.

અંવર

અન્ન શ્રીજો 'અંવર' શબ્દ છે, એનો અર્થ 'તેલી'—'અંવરો' થાય છે. ન 'તેલી' અર્થવાળા 'અંવર' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત 'ઔદુમ્બર' ઉપરથી, નીપજાવવાની છે અર્થાત્, 'તેલી' અર્થનો 'અંવર' શબ્દ કેરય નથી. ઔદુમ્બર-ઔદુંબર-ઓઅંવર-અંવર—આપામાં—કમરો.

અદાહરણ—

રે અપ્કાલ ! અરત્તે પ્રેમ્મિ મુરવહૂડયાલિયોમ્મૈઃ ।

કિં નામ અંવર-અચ્છુર-અવકુમુમ્મૈઃ અપિ અગ્ધટ્ટી ? ॥૭૨॥

રે દુર્જન ! પ્રેમ કત્તરડાઈ ગયા પછી-તુટી ગયા પછી-તું દેવાંગનાઓને છોગામાં નાસવા યોગ્ય એવાં ઘણાં-નાશ નહિ પામેલાં-નહિ કરમાયેલાં-તાજાં અને નવાં ફૂલોથી પળ છોડું કરે તો ચ શું ?

અટ્ટલ-અટ્ટલા અટ્ટાસે, તથા અમ્મલં સ્થાને ।

અવકુંડો મત્તે, અદ્ગમે અટ્ટાઅ-અપ્કોઆ ॥૧૧॥

અટ્ટલ } —કલસવું-અટ્ટાસમાં આવવું-
અટ્ટલ } સીલવું.

અવકુંડ—મત્ત-માતેલો-અન્નમત્ત.

અમ્મલ—થીળું.

અટ્ટાઅ } —અદ્ગમ-કાગવું-કાગી
અપ્કોઅ } નીકલ્યું.

यथा—

तिणउप्फोअ-उक्कुंडवसह-उट्टल-उक्खायउम्मल-उप्पंके ।

सरए तुह वेरीहिं मुक्का उड्डायउट्टल्ला ॥७३॥(९१)

उक्कोडा उक्कंडा लंचाए, तुट्टयम्मि उल्लुक्कं ।

उप्फुण्णं आउण्णे, उच्छाहो सुत्ततंतुम्मि ॥९२॥

उक्कोडा तथा उक्कंडा लञ्चा ।

उप्फुण्णं आपूर्णम् ।

उल्लुक्कं त्रुटितम् ।

उच्छाहो सूत्रतंतुः ।

यथा—

विरह-उप्फुण्णे ! उक्कोडअणिउणे ! देसु तस्स उक्कंडं ।

उच्छाहेहि ण मुद्धे ! संधिज्जइ पेम्मं उल्लुक्कं ॥७४॥(९२)

उदाहरण—

तृणउप्फोअ-उक्कुंडवृषभ-उट्टलउत्त्वातउम्मल-उत्पङ्के ।

शरदि तव वैरिभिः मुक्ता उड्डायउट्टल्ला ॥(७३)

घासना ऊगवाने लीधे माती गयेला सांढे उल्लासमां आवी जईने धीजी गयेलो-जामी गयेलो-कादव ज्यारे ऊखेडी नाख्यो एवी शरद ऋतुमां तारा वैरिओए-शत्रुओए (पोताना)-ऊगवाना-खीलवाना-उल्लासो-कोडो-मूकी-छोडी-धीधा छे.

उक्कोडा उक्कंडा लञ्चायाम्, त्रुटिते उल्लुक्कं ।

उप्फुण्णं आपूर्णे, उच्छाहो सूत्रतन्तौ ॥९२॥

उक्कोडा } —उक्कोटा-लांच-लालच.

उक्कंडा }

उल्लुक्कं—तूटेलुं-भांगी गयेलुं.

उच्छाह—सूत्रनो तंतु-सूत्रनो तांतणो.

उप्फुण्ण-उत्पूर्ण-आपूर्ण-छलोछल भरेलुं.

उदाहरण—

विरह-उप्फुण्णे ! उक्कोडअनिपुणे ! देहि तस्स उक्कंडं ।

उच्छाहेहि न मुग्धे ! संधीयते प्रेम उल्लुक्कं ॥७४॥

हे विरहथी भरेली ! लांच देवामां अनिपुण ! तूं तेने लांच आप, हे मुग्धे ! तूटेलो प्रेम, सूतरना तांतणाओथी संघातो नथी.

સંમદ્ ઉત્થગ્ધો, હેઠામુહયમ્મિ ઉમ્મત્થં ।

પરિવત્તણમ્મિ ઉત્થલ્લા, ઉવદેહીઈ ઉદેહી ॥૧૩॥

ઉત્થગ્ધો સંમદ્ :

ઉત્થલ્લા પરિવર્તનમ્ ।

ઉમ્મત્થં અધોમુખમ્—વિપરીતમ્ ।તિ ઉદેહી ઉપદેહિકા ।

યાવત્ ।

યથા—

જનઉત્થગ્ધે ઉત્થલ્લિઝ્ઞ મા પેચ્છ વારિ ઉમ્મત્થા ! ।

ઉદેહિતિક્ખતુંડં કિં અણુટંતિં ન પેક્ખસે મહિલં ? ॥૭૭॥(૧૩)

ઉક્કોડી પહિસદ્દે, વિસે ઉસીરં, ડરમ્મિ ઉપ્પેસો ।

ઉમ્મલ્લા તળ્હાણ, અતટે કૂવમ્મિ ઉત્તૂહો ॥૧૪॥

ઉક્કોડી પ્રતિશબ્દ :

ઉપ્પેસો ત્રાસ :

ઉસીરં વિસમ્ ।

અપવાદાર્થેઽપ્યયં લક્ષ્યેષુ દ્રશ્યતે । યથા—
“અસરિસજનઉપ્પેસયા ન હુ સહિ-
યન્વા કુલે પસૂણ” []

સંમદ્ ઉત્થગ્ધો, અધસ્તનમુખકે ઉમ્મત્થં ।

પરિવર્તને ઉત્થલ્લા, ઉપદેહ્યાં ઉદેહી ॥૧૩॥

ઉત્થગ્ધ—સંમદ્—મીસ.

ઉમ્મત્થ—ઉમ્મસ્ત—નીતું મુગ્ધ—ઝંખે

ઉત્થલ્લા—પરિવર્તન—ફેરફાર—પાછા ફરવું
—ઝથલો.

માથે—વિપરીત—ઝંખું.

ઉદેહી—ઝંખડે.

ઉદાહરણ—

જન-ઉત્થગ્ધે ઉત્થલ્લિઝ્ઞ મા પ્રેક્ષસ્વ વારિ ઉમ્મત્થા ! ।

ઉદેહિતીક્ષ્ણતુણ્ડાં કિં અનુયત્તીં ન પ્રેક્ષસે મહિલામ્ ॥૭૫॥

માણસોની મીસમાં પાછા ફરીને ઝંખા થયેલા—વાંકા વઢેલા હે ! તું પાળી
તરફ નજર ન કર, પાછલ આવતી અને ઝંખડે જેવા અળીદાર મોઢાવાળો સ્ત્રીને
શું તું જોતો નથી ?

ઉક્કોડી પ્રતિશબ્દે, વિસે ઉસીરં, દરે ઉપ્પેસો ।

ઉમ્મલ્લા તૃણાયામ્, અતટે કૂપે ઉત્તૂહો ॥૧૪॥

ઉક્કોડી—પ્રતિશબ્દ—પડછંદો.

ઉપ્પેસ—ઉત્પેષ—ડર—ભય—ત્રાસ.

ઉસીર—ઉસીર—વિસતંતુ—ક્રમલતું નાલ.

ઉમ્મલા તૃણા ।

| ઉત્ત્ત્વો અતટઃ કૃપઃ ।

યથા—

તુહ હયહેસા-ઉકોડીઉપ્ફેસા વૈરિણો ગયા રણે ।

ઉમ્મલાઈ ઉસીરં અસંતિ પડસંતિ ઉત્ત્ત્વં ॥૭૬॥(૧૪)

ઉજ્જમ-ગુઠિય-છિદ્રેસુ ઉજ્જસ-ઉબમગ-ઉચ્છિલા ।

ઉચ્છુઅ-ઉમ્મર-ઉબંતા મયચૌરિય-દેહાલિ-ગિલાણા ॥૧૫॥

‘ઉજ્જસ’પ્રભૃતયજ્ઞયો યથાસંલ્યમુદ- | ઉબમગો ગુઠિતઃ ।

માવર્થા:—

ઉજ્જસો ઉબમઃ ।

ઉમ્મલા-ઉમ્મલકો-તૃણા-તરસ-પ્રવલ ઇચ્છા.

ઉત્ત્ત્વ—ઉત્તીર્થ-કાંઠો વાંધ્યા વિનાનો કૂવો.

ઉપ્ફેસ

ઉદાહરણોમાં ‘ઉપ્ફેસ’ શબ્દનો ‘અપવાદ’ અર્થ પણ જોવામાં આવે છે: “અસરિ-સજગઉપ્ફેસયા ણ હુ સહિયવા કુલે પસૂણ” [] [અસદ્ગાજનઉપ્ફે-સયા ન ચલ્લ સોદવ્યાઃ કુલે પ્રસૂતેન] અર્થાત્ “કુલીન મનુષ્યે, પોતાની સરસામ-ળીમાં ન આવી શકે છટકે જેઓ પોતાની હરોલના ન હોય એવા અસમાન માણ-સના અપવાદો સહન કરવાના નથી.”

ઉદાહરણ—

તવ હયહેપા-ઉકોડીઉપ્ફેસા વૈરિણઃ ગતાઃ અરણ્યે ।

ઉમ્મલાઈ ઉસીરં અઢનન્તિ પ્રવિશન્તિ ઉત્ત્ત્વં ॥૭૬॥

તારા ઘોડાના હળહળાટના પડછંદાથી મય પામેલા વૈરિણો અરણ્યમાં ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં ઉમ્મલકાથી અથવા તરસ લાગતાં તેઓ કમલના નાલ્લે સ્થાય છે અને કાંઠા વિનાના કૂવામાં પેસી જાય છે.

ઉજ્જમ-ગુઠિત-ચ્છિદ્રેષુ ઉજ્જસ-ઉબમગ-ઉચ્છિલા ।

ઉચ્છુઅ-ઉમ્મર-ઉબંતા મયચૌર્ય-દેહલી-ગિલાણાઃ ॥૧૫॥

ઉજ્જસ—ઉબમ.

ઉચ્છિલ—છિદ્ર-છેદ-છીડું.

ઉબમગ—ગુઠિત-ઢાંકેલ-ઢંકાયેલ.

ઉચ્છુઅ—મયથી ચોરી કરવી.

ઉચ્ચિલ્લં છિદ્રમ્ ।

इह 'छिद्र' शब्दश्चिद्राशौ (वर्ग ३, गा० ३५) वक्ष्यते तस्य 'उत्'-पूर्वकस्येदं रूपमिति न शङ्कनीयम् । 'छिद्र'- 'उचिच्छिद्र' शब्दयोः स्वनन्त्रवात् । न हि देशीशब्दानामुपसर्गसंबन्धो भवति । एवं 'फेस'- 'उफेस' -आदिष्वपि वाच्यम् ।

'उच्छुभ'-आद्योऽपि त्रयो यथा-
संख्यं भयनीर्यायथाः—
उच्छुभं भयनीर्यम् ।
उम्भरो गृह्देहली ।
उच्चंતો ગાનઃ ।

યથા—

તિમિર-ઉચ્ચગ્ગણિસાણ ઉમ્મરઉચ્ચિલ્લસ્વલણઉચ્ચંતા ।

ઉચ્ચુઅ-રયઉજ્જસઓ ઉત અસર્દ વિસદ્ સંદદેવહલં ॥૭૭॥(૧૫)

ઉમ્મર—ઉદુમ્મર-ઉંચરો-પરજી રેલી.

ઉચ્ચંત—ચ્ચાન-ધીણતા ગાલો-માંદો-અસ્વસ્થ.

ઉચ્ચિલ્લ

ધ્રૃ—છકાર આદિવાલ્લા શબ્દોની નોંધના પ્રકરણમાં (વર્ગ ૩ ગાથા ૩૫) 'છેદ' અર્થવાલો 'છિદ્ર' શબ્દ હવે પછી આવવાનો છે. તે 'છિદ્ર' શબ્દને 'ઉત્' ઉપસર્ગે જોડાય તો 'ઉચ્ચિલ્લ' શબ્દ નીપજી જાય છે, અર્થમાં પણ કશો વાંધો નથી છતાં અહીં 'ઉચ્ચિલ્લ'ને શા માટે નોંધ્યો ?

મૃ—અહીંનો 'ઉચ્ચિલ્લ', 'ઉન્+છિદ્ર' ને રીતે નોંધે છે ને એકા જ યગચર નથી. કારણ કે દેશી શબ્દોમાં ઉપસર્ગનો સંબંધ નથી હોતો. પરંતુ જેમ 'છિદ્ર' શબ્દ સ્વતંત્ર છે તેમ 'ઉચ્ચિલ્લ' શબ્દ પણ સ્વતંત્ર છે. તાત્પર્યે ન કે દેશી શબ્દોમાં 'અમુક ઉપસર્ગ' અને 'અમુક મૂળ શબ્દ' જો વિભાગ નથી થઈ શકતો. આ ત પ્રમાણે 'ફેસ' 'ઉફેસ' વગેરે શબ્દો પણ તરૂન જુદા જુદા છે અને પરસ્પર સંબંધ ધિનાના-એક ઘીજાથી સ્વતંત્ર છે, નહિ કે 'ઉન્-ઉ+ફેસ'-'ઉફેસ'. આ જાતના વધા શબ્દોમાં આવું સમાધાન સમજી લેવાનું છે.

ઉદાહરણ—

તિમિરઉચ્ચગ્ગણિશાયાં ઉમ્મરઉચ્ચિલ્લસ્વલણઉચ્ચંતા ।

ઉચ્ચુઅ-રતઉજ્જસઓ ઉત અસતી વિશતિ સ્વણદેવકુલમ્ ॥૭૭॥

જો-નજર કર, અંધકારથી ટંકાયેલી રાત્રીમાં ભય માથેની છૂપી ચોરીથી રમણ કરવાના ઉદયમને કારણે ઉંચરના છેદ સાથે અથડાવાથી અસ્વસ્થ થયેલી અસતી સ્ત્રી, સંઘેરે જોવા ઢેઢામાં પેસે છે.

સુત્રે ઉજ્જટં ઉકેરો અ વલી, ઉહુસો અ મક્કુણણ ।
સંતમ્મિ ય ઉબ્બાઓ, ઉદ્ધત્થો વિપ્પલલ્લે ય ॥૧૬॥

ઉજ્જટં ઉદ્ધસમ્ ।

ઉહુસો મત્કુણઃ ।

ઉકેરો ઉપહારઃ । સમૂહવાચકસ્તુ

ઉબ્બાઓ શાન્તઃ ।

‘ઉકેર’શબ્દઃ ‘ઉત્કર’શબ્દભવ એવ ।

ઉદ્ધત્થો વિપ્રલલ્લઃ ।

યથા—

વોલંતિ તુજ્ઞ રિઉણો સ-ઉહુસસયણે ણિસં પિ ઉદ્ધત્થા ।

ઉબ્બાયા દિગ્ગહં કયઉજ્જટદેવઉલ્લદેવઉકેરા ॥૭૮॥(૧૬)

ઉજ્જલ્લા ઉમ્મહ્ઠા હદમ્મિ, વિમલમ્મિ ઉચારો ।

વિઉલે ઉચ્ચાડો, પયડે ઉચ્ચેવો, હદમ્મિ ઉચ્ચત્થો ॥૧૭॥

શૂન્યે ઉજ્જટં, ઉકેરો ચ વલિઃ, ઉહુસો ચ મત્કુણકે ।

શાન્તે ચ ઉબ્બાઓ, ઉદ્ધત્થો વિપ્રલલ્લે ચ ॥૧૬॥

ઉજ્જટ—ઉજ્જત—ઝજટ—શૂન્ય—વેરાન જેઘું.

ઉકેર—ઉત્કર—વલિ—નિવેદ—દેવને વડા-

ઉહુસ—ઉહુશ—માકડ—માંકડ.

વવાની મેટ.

ઉદ્ધત્થ—વિપ્રલલ્લ—ઠગાયેલ—છેતરાયેલ.

ઉબ્બાઝ—શાંત.

ઉકેર—

‘સમૂહ’ અર્થનો વાચક એક વીજો ‘ઉકેર’ શબ્દ છે પરંતુ તેની ધ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ‘ઉત્કર’ ઉપરથી ઉપજાવવાની છે અર્થાત્ ‘સમૂહ’ વાચક ‘ઉકેર’ શબ્દ દેશી નથી.

ઉદાહરણ—

ગમયન્તિ તવ રિપવઃ સ-ઉહુસશયને નિશામપિ ઉદ્ધત્થા ।

ઉબ્બાયા દિવસં કૃતઉજ્જટદેવકુલદેવઉકેરા ॥૭૮॥

હારી જવાથી શાંત થયેલા યને દિવસે ઝજટ દેવલ્લમાં દેવોને મેટ ચડાવનારા
એવા છેતરાયેલા તારા શત્રુઓ રાત્રીને પણ માન્ડવાડી પચારીમાં વીંતાવે છે.

ઉજ્જલ્લા ઉમ્મહ્ઠા હદે, વિપલે ઉચારો ।

વિપુલે ઉચ્ચાડો, પ્રકટે ઉચ્ચેવો, હદે ઉચ્ચત્થો ॥૧૭॥

उच्छ्रयः स्यात् उच्छ्रयः उच्छ्रयः । उच्छ्रयः विच्छ्रयः ।

उच्छ्रयः विच्छ्रयः । उच्छ्रयः प्रच्छ्रयः ।

उच्छ्रयः दृष्टः ।

यथा—

उच्छ्रयः उच्छ्रयः उच्छ्रयः मयिस्मि नं कामो ।

उच्छ्रयः-उच्छ्रयः वा उच्छ्रयः मयि इति । ८९। १०, ७.

उच्छ्रयः 'पिच्छ्रयः' अत्ये, उच्छ्रयः सामान्ति, माहर्णा उच्छ्रयः ।

उच्छ्रयो य विद्याणे, छिन्त्ययकान्ति उच्छ्रयो द्वादि । ९, ८॥

યથા—

ઉંછયવાઢે મજ્જારિરૂવયાઓ મમંતિ ઉઘરીઓ ।

ઉઘહ ઉઢિદસામાઓ તમિસ્સહ્લોચિણ ગયણે ॥૮૦॥ (૧૮)

ઉઘ્ઘાસો સંતાવે, ઉગ્ઘુટ્ટં પુંસિયં, અરિમ્મિ હ્લોલો ।

દરિણ ઉત્તુણ-ઉમ્મુહ-ઉચ્ચુંચ-ઉચ્છુચ્છુ-ઉત્તુરિદ્ધીઓ ॥૯૧॥

ઉઘ્ઘાસો સંતાપઃ ।

ઉગ્ઘુટ્ટં પુંસિતમ્ ।

‘ઉગ્ઘુટ્ટ’ શબ્દસ્ય ‘ઉદ્ઘુટ્ટ’ इति सत्यां

व्युत्पत्तौ विशेषार्थरूढेरिह पाठः ।

હ્લોલો શત્રુઃ ।

ઉત્તુણો ઉમ્મુહો ઉચ્ચુંચો ઉચ્છુચ્છુ

ઉત્તુરિદ્ધી એતે પદ્ધ શબ્દા દત્તાર્થાઃ ।

“ઉત્તુરિદ્ધી ગર્વઃ [] इत्यन्ये ।

ઉઘાહરણ—

ઉંછયવાઢે માર્જારીરૂપકાઃ ભ્રમન્તિ ઉઘરીઓ ।

ઉઘહ ઉઢિદશ્યામાઃ તમિસ્સહ્લોચિણ ગગને ॥૮૦॥

છીંપાવાડમાં અંધારાના ચંદરવાવાહું આકાશ થાય છે ત્યારે અઢદ જેવી કાલી ઝાકળો મીંદડીના રૂપમાં ભમે છે, જુઓ.

ઉઘ્ઘાસો સંતાપે, ઉગ્ઘુટ્ટં પુંસિતમ્, અરૌ હ્લોલો ।

દસે ઉત્તુણ-ઉમ્મુહ-ઉચ્ચુંચ-ઉચ્છુચ્છુ-ઉત્તુરિદ્ધીઓ ॥૯૧॥

ઉઘાસ—સંતાપ.

હ્લોલ—શત્રુ-વૈરી.

ઉગ્ઘુટ્ટ—પુંસિત-પુરુષ જેવું થવું-શરતા.

ઉત્તુણ

ઉમ્મુહ

ઉચ્ચુંચ

ઉચ્છુચ્છુ

ઉત્તુરિદ્ધિ

} —દસ-દર્પવાહું-ગર્વિષ્ટ-
મત્ત-માતેહ.

ઉગ્ઘુટ્ટ

સં—‘ઉદ્ઘુટ્ટ’-પ્રા० ‘ઉગ્ઘુટ્ટ’ એ રીતે ‘ઉગ્ઘુટ્ટ’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ સાધી શકાય એમ છે દ્વર્તા પ્રસ્તુત ‘ઉગ્ઘુટ્ટ’ શબ્દ વિશેષ અર્થમાં એટલે ‘પુંસિત’ અર્થમાં જ રૂઢ છે, એ હેતુથી અહીં તેને ‘દેશી’ તરીકે નોંધેલો છે.

ઉત્તુરિદ્ધિ

વીજા સંગ્રહકારો આ એક શબ્દનો અર્થ ‘ગર્વ’ બતાવે છે.

यथा—

विजाउच्छुच्छु-कुलउम्मुह-वयउच्चुच-सिरिउत्तरिद्धीणं ।

उग्घुट्टं उत्तुणत्तं उल्लोलाणं तए कयउट्ठासं ॥८१॥(९९)

आरूढे उल्लूढो उच्चप्प-उच्चुप्पिया तह य ।

उव्वीढं उद्धरियं उम्मरियं चेयं उक्खत्ताण ॥१००॥

उल्लूढो उच्चप्पो उच्चुप्पिओ त्रयोऽ-
प्येते आरूढार्थाः । “उल्लूढो
अङ्कुरितः” [] इत्यन्ये ।

उव्वीढं उद्धरियं उम्मरियं चेति त्र-
योऽप्येते उक्खातार्थाः ।

यथा—

उव्वीढस्वग्गउम्मरियसत्तुणिवहो गुणेषु उल्लूढो ।

उद्धरियउच्चप्पखलो उच्चुप्पइ तिहुयणं पि चालुक्को ॥८२॥(१००)

उदाहरण—

विजाउच्छुच्छु-कुलउम्मुह-वयउच्चुच-श्रीउत्तरिद्धीणं ।

उग्घुट्टं उत्तुणत्तं उल्लोलाणं तव कृतउट्ठासं ॥८१॥

विजायी मत्त, कुलयी मत्त, उमरयी मत्त अने धनयी मत्त थयेल्ला (तारा)
शत्रुओने तारुं गर्व भरेलुं शरासन संताप करे एवुं छे.

आरूढे उल्लूढो उच्चप्प-उच्चुप्पिया तथा च ।

उव्वीढं उद्धरियं उम्मरियं चैव उत्खाते ॥१००॥

उल्लूढ
उच्चप्प
उच्चुप्पिओ

—आरूढ-चडेलुं.

उव्वीढ
उद्धरिय
उम्मरिय

—उत्खात-खोदेलुं-उगा-
मेलुं-छेचेलुं.

उल्लूढ

बीजा संग्रहकारो आ एक शब्दको अर्थ ‘अंकुरित-अंकुरावाहुं-ऊगेलुं’
एवो बतावे छे.

उदाहरण—

उव्वीढस्वग्गउम्मरियसत्तुनिवहः गुणेषु उल्लूढो ।

उद्धरियउच्चप्पखलः उच्चुप्पइ त्रिभुवनमपि चालुक्यः ॥८२॥

उगामेल तरवार वडे शत्रुना समूहने ऊखेडी नाखनार, गुणोमां चडेलो अने
चडेला-पाटी गयेल्ला-दुधेने ऊखेडी नाखनार चालुक्य राजा त्रिभुवन ऊपर पनि
आरूढ थयेल्लो छे.

ઉચ્છટ્ટો ઉઢુહળો ચોરે, ઢુઅચોરિયાઈ ઉચ્છટ્ટો ।

ઉત્તાલ-ઉવ્વેત્તાલા અચ્છિણ્ણાઽઽરાવરુહ્યમ્મિ ॥૧૦૧॥

ઉચ્છટ્ટો । “ઓત્ સંયોગે” [સિ૦ હે૦
૮૧૧૧૬] ઇતિ ઉત્ત ઓતિ
ઓચ્છટ્ટો તથા ઉઢુહળો દ્વાવપ્યેતૌ
ચોરાથૈ ।

ઉત્તાલં ઉવ્વેત્તાલં દ્વાવપ્યેતૌ નિરન્ત-
રસ્વરુદિતે ।

ઉદ્ધતાર્થવાચી તુ ‘ઉત્તાલ’શબ્દઃ સમ-
સંસ્કૃત એવ ।

ઉચ્છટ્ટો દ્રુતચૌર્યમ્ ।

યથા—

ગુણિગુણહિયયઉચ્છટ્ટય ! ઉઢુહળઉચ્છટ્ટમીસિયા રણ્ણે ।

પયડિયંજાઢ-ઉત્તાલં ઉવ્વેત્તાલંતિ તુજ્ઞ રિઉવહુયા ॥૮૩॥ (૧૦૧)

ઉચ્છટ્ટો ઉઢુહળો ચૌરે, દ્રુતચોરિકાયાં ઉચ્છટ્ટો ।

ઉત્તાલ-ઉવ્વેત્તાલા અચ્છિણ્ણાઽઽરાવરુદિતે ॥૧૦૧॥

ઉચ્છટ્ટ } —ચોર.
ઉઢુહળ }

ઉચ્છટ્ટ—જલદી જલદી ચોરી કરવી.
ઉત્તાલ } —જેમાં સ્વર અઘંટ ચાલ્યા
ઉવ્વેત્તાલ } કરે છે એવું રુદન—રોણું.

ઉચ્છટ્ટ

આને વદલે ‘ઓચ્છટ્ટ’ પળ વપરાય છે. જુઓ “ઓત્ સંયોગે”—[૮૧૧૧૬]

ઉત્તાલ

આ શબ્દનો એક બીજો અર્થ ‘ઉદ્ધત’ થાય છે પરંતુ એ અર્થમાં એની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ‘ઉત્તાલ’ ઉપરથી લેવાની છે એટલે ‘ઉદ્ધત’ અર્થનો ‘ઉત્તાલ’ દેશી નથી.

ઉદાહરણ—

ગુણિગણહૃદયઉચ્છટ્ટય ! ઉઢુહળઉચ્છટ્ટમીપિતાઃ અરણ્યે ।

પ્રકટિતજ્ઞાટઉત્તાલં ઉવ્વેત્તાલંતિ તવ રિપુવધુકાઃ ॥૮૩॥

ગુણિના સમૂહના હૃદયને ચોરનાર હે ! ચોરની જલદી જલદી ચોરી કરવાની બીકથી અરણ્યમાં ભય પામેલી તારા શત્રુઓની વહૂઓ, જ્ઞાહોને નિરંતર રોડું આવે એ રીતે નિરંતર રાગવાહું રોયા કરે છે.

खिन्ने उव्वाअ-उत्तांपिया य, हासम्मि उल्लेवो ।

उव्भुग्ग-उप्फंदोला चलम्मि, मूढम्मि उम्मइयं ॥१०२॥

उव्वाओ तथा उत्तांपियो खिन्नः । उव्भुग्गो उप्फंदोलो द्वावप्येतौ चलाथौ ।

“उत्तम्मिअं खिन्नम्” [] इत्यन्ये । उम्मइयं मूढम् ।

उल्लेवो हासः । स्वार्थे के उल्लेवओ

इत्यपि ।

यथा —

उव्वायमणा उव्भुग्गलोयणा चइयचारुल्लेवा ।

उप्फंदोला उत्तंपइ तुज्झ कए सा विओअउम्मइया ॥८४॥ (१०२)

खिन्ने उव्वाअ-उत्तांपिआ च, हासे उल्लेवो ।

उव्भुग्ग-उप्फंदोला चले, मूढे उम्मइअं ॥१०२॥

उव्वाअ } — खिन्न-खेद पामेल.
उत्तांपिअ }

उव्भुग्ग } — चंचल.
उप्फंदोल }

उल्लेव } — हास-हसयुं.
उल्लेवअ }

उम्मइअ — मूढ-उन्माद वाक्छुं.

उत्तम्मिअ

बीजा संग्रहकारो ‘उत्तांपिअ’ ने वदछे ‘उत्तम्मिअ’ कह्ये छे-अने ‘उत्तम्मिअ’ ए रीते नपुंसक लिंगमां ‘उत्तम्मिअ’ शब्दने बतावे छे.

उदाहरण—

उव्वायमना उव्भुग्गलोचना त्यक्तचारुल्लेवा ।

उप्फंदोला उत्तंपइ तव कृते सा वियोगउम्मइया ॥८४॥

खिन्न मनवाली, चंचल नेत्रवाली, सुंदर हासने तजनारी-छोढनारी, चंचल अने वियोगने लीधे मूढ थयेली एवी ते, तारा माटे खिन्न थाय छे.

नीचे जणावेलं नामो अने धातुओ बीजा संग्रहकारोए देशीसंग्रहमां नोंधी बताव्यां छे तो पण अमे तेमने अहीं नोंध्या नथी. कारण के, ते ते नामो अने धातुओनी साधनिका अमे व्युत्पत्तिवाली रीत द्वारा करी बतावी छे.

उत्थार एटले उत्साह. ‘उत्थार’ शब्द ‘उत्साह’ ऊपरथी आवी शके एम छे

जुओ-“वा उत्साहे थो हव रः”—८ । २ । ४८ ।

અત્ર ચ—

“ઉત્થારો ઉત્સાહઃ; ઉચ્છુણ્ણં વિમર્દિતમ્
—ઇતિ ઉત્સાહ—ઉત્થુણ્ણશબ્દપ્રભવૌ ।
અન્દુર—ઉચ્ચયશબ્દૌ આશુ—નીવીવા-
ચકૌ સંસ્કૃતસમૌ ” ।

“ ઉંઘઈ નિદ્રાતિ ।

અગ્ગઈ ઉદ્ઘાટયતિ ” ।

એતૌ ધાત્વાદેશેષૂતૌ ઇતિ ।

એતે અન્યૈરુક્તા અપિ નોક્તાઃ ॥(૧૦૨)

ઉબ્માલણં ઉત્પણ્ણે, પલાયણત્થમ્મિ ઉજ્જમણં ।

ઉચ્છવિયં શયનીયે, ઉદ્દંતણં ઉત્તરીયમ્મિ ॥૧૦૩॥

ઉબ્માલણં શૂર્પાદિના ઉત્પવનમ્ ।

“ઉબ્માલણં અપૂર્વમ્” [] ઇતિ
કેચિત્ । ઉત્ત ઓતિ ઓબ્માલણં
इत्यपि ।

ઉજ્જમણં પલાયનમ્ । ઉત્ત ઓતિ
ઓજ્જમણં इत्यपि ।

ઉચ્છવિયં શયનીયમ્ ।

ઉદ્દંતણં ઉત્તરીયમ્ ।

ઉચ્છુણ્ણ—વિમર્દિત—વધારે પડતું મસતેલું. સંસ્કૃત ‘ઉત્થુણ્ણ’ દ્વારા ‘ઉચ્છુણ્ણ’
નીપજાવી શકાય એમ છે.

અન્દુર—અંદર—‘અન્દુર’ શબ્દ જ સંસ્કૃત છે.

ઉચ્ચય—નીવી—નાલીની ગાંઠ. આ ‘ઉચ્ચય’ શબ્દ પણ સંસ્કૃત છે.

ઉંઘ—ઉંઘઈ—નિદ્રાતિ—ઁંઘે છે. [૮ । ૪ । ૧૨]

અગ્—અગ્ગઈ—ઉદ્ઘાટયતિ—ઉઘાટે છે [૮ । ૪ । ૧૩]

ઉક્ત ‘ઉંઘ’ અને ‘અગ્’ એ વચ્ચે ધાતુઓ ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધી
વતાવ્યા છે.

ઉબ્માલણં ઉત્પવને, પલાયનાર્થે ઉજ્જમણં ।

ઉચ્છવિયં શયનીયે, ઉદ્દંતણં ઉત્તરીયે ॥૧૦૩॥

ઉબ્માલણ } —ઠપણવું—સૂપડા વગેરે
ઓબ્માલણ } વડે ઠપણવું.

ઉચ્છવિય—શયનીય—પયારી.

ઉજ્જમણ } —પલાયન કરવું.
ઓજ્જમણ }

ઉદ્દંતણ—ઉત્તરીય વસ્ત્ર.

यथा—

वियलियउइंतणाए सुणं उव्भालणं कुणंतीए ।

तह पुलइयं उच्छवियं जह काउं सक्किमो ण उज्झमणं ॥८५॥ (१०३)

उल्ललियं सिद्धिलिडिम्मि, णिउणगहियम्मि उग्गहियं ।

उल्लेहडो य लोले रइजोग्गे तह य उवसेरं ॥१०४॥

उल्ललियं शिथिलस्थितौ ।

उल्लेहडो लम्पटः ।

उग्गहियं निपुणगृहीतम् ।

उवसेरं रतियोग्यम् ।

उग्गहियं रचितम्—इति तु 'रचि-

धात्वादेशसिद्धम् ।

उव्भालण

केटलाक संग्रहकारो आनो अर्थ 'अपूर्व' यत्तावे छे.

उदाहरण—

विगलितउइंतणाए शून्यं उव्भालणं कुर्वत्याः ।

तथा प्रलोकितं उच्छवियं यथा कर्तुं शक्नुमो न उज्झमणं ॥८५॥

उत्तरीय वस्त्र सरी पट्युं छे अने शून्यमने ऊपणी रहो छे एवी तेंणीनी पथारी ते रीते जोवाई के जेथी अमे पलायन नथी करा शक्ता.

उल्ललियं शिथिलस्थितौ, निपुणगृहीते उग्गहियं ।

उल्लेहडो च लोले, रतियोग्ये तथा च उवसेरं ॥१०४॥

उल्ललिय—शिथिल स्थितिवाङ्मं—ढीलं.

उग्गहिय—निपुण रीते ग्रहण करेलुं.

उल्लेहड—लोले—लम्पट—चंचल.

उवसेर—रति करवाने योग्य—रमण

करवा लायक.

उग्गहिय

आनो अर्थ 'रचित'—'रचेतु' होय त्यारे आ शब्द, देशी नथी. 'रचित' अर्थवाला 'उग्गहिय' शब्दने 'रच्' धातुना 'उग्गह' आदेश द्वारा साधी बताव्यो छे:

[८ । ४ । ९४]

ઉદ્ધવિયં અગ્નિએ, ઉવલુયં સલજ્જે, ઘરામ્મિ ઉત્થલિયં ।

ઉલુલ્લંડો અ અલાએ, ઉઅક્કિઅ-ઉચ્છંગિયા પુરોઠવિણ ॥૧૦૭

ઉદ્ધવિયં અર્ધિતમ્ ।

ઉવલુયં સલજ્જમ્ ।

ઉત્થલિયં ગૃહમ્ । “ઉત્થલિયં ઉન્મુ-

સ્વગતમ્” []ઇત્યન્યે ।

ઉલુલ્લંડો ઉત્મુકમ્ ।

ઉઅક્કિયં ઉચ્છંગિયં દ્વાવપ્પેતૌ પુર-

સ્કૃતાર્થો ।

યથા—

ઉત્થલિયવર્ષે ઉચ્છંગિયવિણઓ તા ઉઅક્ક સહિ ! વિણયં ।

અલં ઉલુલ્લંડપહારેહિ ઉવલુયા હવિય અપ્પં ઉદ્ધવસુ ॥૮૯॥(૧૦૭)

ઉરુમિલ્લં ઉરુસોલ્લં ચ પેરિએ, અવગાએ અ ઉઅચિત્તો ।

ઉવલ્લજ્જો ઉવયારે, દોહણહારીઈ ઉઅહારી ॥૧૦૮॥

ઉદ્ધવિયં અર્ધિતે, ઉવલુઅં સલજ્જે, ગૃહે ઉત્થલિયં ।

ઉલુલ્લંડો ચ અલાતે, ઉઅક્કિય-ઉચ્છંગિયા પુરઃસ્થાપિતે ॥૧૦૭

ઉદ્ધવિય—અર્ધિત—પૂજવું, મૂલવવું.

ઉઅક્કિય } —આગલ કરવું-આગલ
ઉચ્છંગિય } રાખવું.

ઉવલુઅ—લાજવાલું-શરમાલ.

ઉત્થલિય—ઘર.

ઉલુલ્લંડ—અલાત—ઉત્મુક—ઝમાડિયું.

ઉત્થલિય

વીજા સંગ્રહકારો ધાનો અર્થ ‘ઉન્મુસ્વગત’-‘ઝંચે મોઢે જવું’ અથવા
‘પરાડ્મુસ્વ થઈને જવું-મુસ્વ ફેરવીને જવું’-વતાવું છે.

ઉદાહરણ—

ઉત્થાલિયપતિઃ ઉચ્છંગિયવિણયઃ તસ્માત્ ઉઅક્ક સહિ ! વિણયમ્ ।

અલં ઉલુલ્લંડપહારૈઃ ઉવલુયા ભૂત્વા આત્માનં ઉદ્ધવસુ ॥૯૦॥

હે સહિ ! એ ગૃહપતિ છે અને વિણયનો પુરસ્કર્તા છે-વિણયને આગલ
કરનાર છે-તેથી તું વિણયને આગલ કર-નમ્ર થા. ઝમાડિયાના પ્રહારોથી સર્વ,
શરમાવાળી થઈને તું આત્માનું મૂલ કર.

ઉરુમિલ્લં ઉરુસોલ્લં ચ પ્રેરિતે, અપગતે ચ ઉઅચિત્તો ।

ઉવલ્લજ્જો ઉપકારે, દોહનકારિણ્યાં ઉઅહારી ॥૧૦૮॥

યથા—

અસુરેહિં ઉશરિપરિભ્રમંતુલ્લહંતવિરસરોલેહિં ।

હરિચક્રંચહિયુલ્લુંટિયં ઉદ્દિસિયં અપ્પવલં ॥૧૧॥(૧૦૯)

ઉવ્માસુયં વિસોદ્દે, ગરુયાવેસમ્મિ ઉવ્વહણં ।

ઉલ્લરયં ચ કવહ્હાહરણે, રાસિમ્મિ ઉક્કુરુડી ॥૧૧૦॥

ઉવ્માસુયં ગતશોભમ્ ।

ઉવ્વહણં મહાન્-આવેશઃ ।

ઉલ્લરયં કપર્દામરણમ્ ।

ઉક્કુરુડી અવકરરાશિઃ । ઉક્કુરુડો

રત્નાદીનામપિ રાશિઃ ।

યથા—

ઉવ્માસુય ! સા મેલ્લઇ ઉવ્વહણં તા खु અગ્ગઓ તીણ ।

ઉલ્લરયમ્પૂસણો જડ રે ! ણચ્ચસિ ચડિય ઉક્કુરુડિં ॥૧૨॥(૧૧૦)

ઉદાહરણ—

અસુરૈઃ ઉપરિપરિભ્રમત્-ઉલ્લહંતવિરસરોલેહિં ।

હરિચક્રંચહિયુલ્લુંટિયં ઉદ્દિસિયં આત્મચલમ્ ॥૧૧॥

હરિના ચક્રની ધારથી છુંદાઈ ગયેલું અસુરોનું પોતાનું ચઢ વા સૈન્ય, ડપર મમતા અને વિરસ અવાજ કરતા-કાકા કરતા-કાગડાઓની સાથે સરસાવાયું છે.

ઉવ્માસુયં વિશોભે, ગુરુકાવેશે ઉવ્વહણં ।

ઉલ્લરયં ચ કપર્દામરણે, રાશૌ ઉક્કુરુડી ॥૧૧૦॥

ઉવ્માસુય—વિશોભ-શોભા વિનાનું.

ઉલ્લરય—કોડીઓનું ઘરેણું.

ઉવ્વહણ—મોટો આવેશ.

ઉક્કુરુડી—ઝફરડી-ઢગલો-કચરાનો ઢગલો.

ઉક્કુરુડ

આ શબ્દનો 'રત્નોનો ઢગલો' એવો અર્થ પણ છે.

ઉદાહરણ—

ઉવ્માસુય ! સા મુશ્ચત્તિ ઉવ્વહણં તસ્માત્ ચલુ અગ્ગતસ્તસ્યાઃ ।

ઉલ્લરયમ્પૂષણઃ યદિ રે ! નૃત્પસિ ચટ્ટિવા ઉક્કુરુડિં ॥૧૨॥

હે શોભા વિનાના ! કોડીઓનું ઘરેણું પહેરીને અને ઝફરડી ડપર ચડીને જો તું તેણીની આગળ નાચ કર તો તે, મોટા આવેશને છોડી દે.

उच्छ्रित्यं उक्त्वोदित्यनजम्मि, उच्चिंवलं जले कल्लुसे ।

उच्छ्रित्यं णिसिद्धे, वक्कीभूयम्मि उज्जणियं ॥१११॥

उच्छ्रित्यं उक्तवत् ।

उच्छ्रित्यं निपिद्धम् ।

उच्चिंवलं कलपजलम् ।

उज्जणियं वक्कीभूतम् ।

यथा—

उच्चिंवलं णईओ तरुणो उच्छ्रित्तिपा य दंभीदि ।

उज्जणियचापउच्छ्रित्यअरिमंडल ! कटंति तुह सिविरं ॥९३॥(१११)

णित्थमच्छ्रित्यम्मि उज्जीरियं च, उज्जूरियं क्षीणे ।

उक्त्वोदित्यं अकंते, चोरितवस्तुम्मि उच्छ्रित्तियं ॥११२॥

उज्जीरियं निर्भस्मितम् ।

उक्त्वोदित्यं आक्रान्तम् । उत श्रुति

उज्जूरियं क्षीणम् । "धुक्कम्" []

'ओक्त्वोदित्यं' इ यपि ।

इत्यन्ये ।

उच्छ्रित्तियं चोरितं वस्तु ।

उच्छ्रित्यं उक्त्वोदित्यनचि, उच्चिंवलं जले कल्लुसे ।

उच्छ्रित्यं निपिद्धं, वक्कीभूते उज्जणियं ॥१११॥

उच्छ्रित्य—उक्तं—हेतुवत् कल्लु—

उच्चिंवल—उच्छ्रित् पाणी,

नामसी—वाक्,

उज्जणिय—वाक्—वाक् भवेत्,

उच्छ्रित्तिय—निपेक्षित—अटक्कित्तिय,

उदाहरण—

उच्चिंवलं नद्यः तरवः उच्छ्रित्तियया च दन्तिभिः ।

उज्जणियचापउच्छ्रित्यअरिमण्डल ! कथयन्ति तव शिविरम् ॥९३॥

वाक् वक्ता भवुष द्वारा शत्रुधोना समुद्रने अटक्कां रातानार हे । हाथीओ वने धनेयां ओला पाणीवाली नदीओ वने ओलाटे गयेला वृक्षो वने छे के आट-
लासां नारो पयव पायो छे.

निर्भस्मिते उज्जीरियं च, उज्जूरियं क्षीणे ।

उक्त्वोदित्यं आक्रान्ते, चोरितवस्तुनि उच्छ्रित्तियं ॥११२॥

उज्जीरिय—निस्कारवाद्य—धिकारवा गोप्य;

उज्जूरिय—क्षीण—क्षय पायेत्,

उक्त्वोदित्य } —आक्रमेत्—धरी दवावेत्, ।
ओक्त्वोदित्य

उच्छ्रित्तिय—चोरितो चीज,

यथा—

तुह गुणउच्छडियमणा विरह-उज्जरियतणू अ तणुअंगी ।

उज्जीरेइ सहीओ कुसुमसर-उक्खंडिया कए तुज्ज ॥९४॥(११२)

णीचीकयम्मि उज्जाणियं, उवसग्गो य मंदम्मि ।

उप्फुंटियं अत्थुरिए, उज्जग्गुज्जं अकलुसम्मि ॥११३॥

उज्जाणियं निम्नीकृतम् ।

उप्फुंटियं आस्तृतम् ।

उवसग्गो मन्दः ।

उज्जग्गुज्जं स्वच्छम् ।

यथा—

अणउवसग्गपयावयउज्जाणियरिउ ! कुमारवाल ! णिव ! ।

उप्फुंटिया तिहुअणे उज्जग्गुज्जा रमेउ तुह किच्ची ॥९५॥(११३)

उज्जरिय

बीजा संग्रहकारो आनो अर्थ 'शुष्क-सूकुं' बतावे छे.

उदाहरण—

तव गुणउच्छडियमनाः विरहउज्जरियतनुः च तन्वङ्गी ।

उज्जीरेइ सखीः कुसुमशरउक्खंडिया कृते तव ॥९४॥

तारा गुणोद्वारा चोरायेल चित्तवाळी, तारा विरहे क्षीण शरीरवाळी अने कामदेवना आक्रमणथी दवायेली एवी तन्वङ्गी तारे सार सखीओने धिक्कारे छे.

नीचीकृते उज्जाणियं, उवसग्गो च मन्दे ।

उप्फुंटियं आस्तृते, उज्जग्गुज्जं अकलुपे ॥११३॥

उज्जाणिय—नीचुं करेलुं.

उवसग्ग—मंद.

उप्फुंटिय—पथरायेल-फेलायेल.

उज्जग्गुज्ज—स्वच्छ-सोयलुं.

उदाहरण—

अन्-उवसग्गप्रतापकउज्जाणियरिपो ! कुमारपाल ! नृप ! ।

उप्फुंटिया त्रिभुवने उज्जग्गुज्जा रमतां तव कीर्तिः ॥९५॥

अमंद प्रताप द्वारा शत्रुओने नीचा करनार हे राजा कुमारपाल ! स्वच्छ अने सर्वत्र पथरायेली-फेलायेली तारी कीर्ति त्रण जगतमां रमण करो-स्वच्छंदे विहरो.

उद्धच्छवी विसंवाहयस्मि. उप्पुंकिया य रज्जकां ।

तद् उट्ठियस्मि उक्खामियं च. उच्चारियं गृहीत् ॥११४॥

उद्धच्छवी विसंवादितः ।

उक्खामियं उत्थितम् ।

उप्पुंकिया रज्जको ।

उच्चारियं गृहीतम् ।

यथा--

उक्कासद् उप्पुंकियघरस्मि वन्धाण घल्लणमिसेण ।

उच्चारियधणउद्धच्छविसंकेयं वद्धुं सरिडुं ॥११५॥ (११४)

कण्डियण उक्खणिगं, संछत्ते उच्छुआरं च ।

उज्जोमिया य रज्जकां, उट्ठमियं च उल्लुक्कसियं ॥११६॥

उक्खणिगं कण्डितम् ।

उज्जोमिया रजिनः ।

उच्छुआरं संछत्तम् । उच्छुआरियं-

उल्लमियं उल्लुक्कसियं द्वावप्येती पुलकि-

छादितम्-इति तु अनेनैव पिज्ज-

ताथी अन्योन्यपर्यायत्वेन निबद्धौ ।

न्तेन सिद्धम् ।

'उल्लमिय'शब्दस्तु 'उल्लपित'शब्दभवः ।

उद्धच्छवी विसंवादिने, उप्पुंकिया य रज्जकाम् ।

तया उत्थिते उक्खामियं च. उच्चारियं गृहीते ॥११४॥

उद्धच्छवि-विसंवादित-विवादमन्-

उप्पुंकिया-धोवण.

जेनी नोणवट नमी धंयली एनी

उक्खामिय-उत्थित-ऊठेत्.

हकीकत.

उच्चारिय-गृहीत-ग्रहण करेत्.

उदाहरण-

उक्कासद् उप्पुंकियगृहे वन्धाणां घल्लणमिसेण ।

उच्चारिय-धन्-उद्धच्छविसंकेतं वद्धुः स्मृत्या ॥११५॥

ग्रहण करेत् अने विवाद विनाता संकेतने गेभारोने धोवणने परे कपडां नामवा जयाने दाने नद्दुं ऊनी याय छे.

कण्डितके उक्खणिगं, संछत्ते उच्छुआरं च ।

उज्जोमिया य रज्जकां, उट्ठमियं च उल्लुक्कसियं ॥११५॥

उक्खणिग-काण्डित-काण्डित.

उच्छुआर-नामी रीते काकिल.

उज्जोमिया-गद्य-वद्धुं योरने हांक्या

उल्लमिय } -उल्लमि-उल्लासवाले-

माटे वपगती गद्य-दोरडी.

उल्लुक्कसिय } रोमांचवाले-पुलकि.

यथा—

उज्जोमीइ विवद्धं णिसि उल्लसियं पिअं सहि ! भरंती ।

उक्खणणवावडा वि हु उल्लसियत्तं कह-उच्छुआरेमि ? ॥९७॥ (११५)

उच्छेवणं घए, उच्चंपियं उवजंगलं च दीहम्मि ।

उप्पेहड-उल्लसिया उम्मच्छवियं च उद्भट्टए ॥११६॥

उच्छेवणं घृतम् ।

उप्पेहडं उल्लसियं उम्मच्छवियं

उच्चंपियं उवजंगलं द्वावप्येती दीर्घार्थी ।

त्रयोऽप्येते उद्भट्टार्थाः ।

यथा—

उच्चंपियउप्पेहडभुयजुय ! उवजंगलच्छ ! उल्लसिया ।

उम्मच्छवियपयावाणलम्मि उच्छेवणं व तुह रिउणो ॥९८॥ (११६)

उच्छुआरिय

मूल 'उच्छुआर' ऊपरशी 'उच्छुआरिय' एयुं प्रेरक भूतकदंत वने छे वार्थां
'उच्छुआरिय' ए जुदो शब्द नहीं.

उद्धुसिय

आ शब्द संस्कृत 'उद्धुषित' ऊपरशी ऊतरी शके छे अर्थात् प्रदीप्त नहीं.
उद्धुषित-रोमांचित.

उदाहरण—

उज्जोमीइ विवद्धं निशि उल्लसियं प्रियं सन्नि ! स्मरन्ती ।

उक्खणणव्यापृता अपि सल्लु उल्लसियत्तं कथं उच्छुआरेमि ? ॥९७॥

हे सति ! रात्रि दोरवीची कसीने बांधला अने रोमांचित भयेला प्रियने
संभारती एवी हुं खांडवामां रोकायेली छुं तो पण मने भयेला रोमांचने केम हांकी
दडं-हांकी शकुं ?

उच्छेवणं घृते, उच्चंपियं उवजंगलं च दीर्घे ।

उप्पेहड-उल्लसिया उम्मच्छवियं च उद्भट्टके ॥११६॥

उच्छेवण—घी.

उच्चंपिय

उवजंगल

} — लांबु.

उप्पेहड

उल्लसिया

उम्मच्छविय

} — उद्भट्ट-आशय-उद्भ.

उदाहरण—

उच्चंपियउप्पेहडभुयजुय ! उवजंगलअन्न ! उल्लसिया ।

उम्मच्छवियप्रतापानले उच्छेवणं इव तव रिगवः ॥९८॥

लांबा अने उग्र हाथगळा, न्यांजी आंगनाळः हे ! तव उद्भट्ट प्रयत्नो नाग
उग्र प्रतापनी आगलां घी जेवा छे.

ઉજ્જગિરં ઔનિદ્રયે, ઉચ્છુરણ-ઉચ્છુઅરણા ડ ઉચ્છુવણે ।

ઉમ્હાચિય-ઉવલલયા મુરણ, નિસિર્ગદયામિ ઉચ્છુલિઓ ॥૧૧૭

ઉજ્જગિરં ઔનિદ્રયે ।

ઉમ્હાચિયે ઉવલલયા ન મુરણ ।

ઉચ્છુરણ ઉચ્છુઅરણ ન રક્ષગટઃ ।

ઉચ્છુઅરણ-મુરણ-રક્ષ ન મુરેઃ

"ઉચ્છુરણ રક્ષઃ" [] રક્ષિ કેવિન ।

'ઉચ્છુઅર' આદેશમિદમ ।

ઉચ્છુઅરણે નિસિર્ગદિતઃ-યઃ કદાપિ

નૃસિ ન જાનાતિ ।

અથ ન—

ઉપાલટ-કથયતિ ।

ઉચ્છુરણ-પ્રગતિ ।

ઉચ્છુઅરણ-ઉચ્છુઅરણિ ।

ઉચ્છુરણ-વિરંચયતિ ।

ઉચ્છુઅરણ-વચનિ ।

ઉચ્છુઅરણ-આકામતિ ।

ઉચ્છુઅરણ ।

ઉચ્છુઅરણ-માર્ગિ ।

ઉચ્છુઅરણ-અભ્યાગતિ ।

ઉચ્છુઅરણ } ઉચ્છુઅરણિ ।

ઉચ્છુઅરણ નૃત્તિ ।

ઉચ્છુઅરણ-પૃથ્વે ।

રક્ષાદયો ધાત્વાદેશોયમાભિરુપા રક્ષિ નોચ્યતે ।

ઉજ્જગિરં ઔનિદ્રયે, ઉચ્છુરણ-ઉચ્છુઅરણા ડ ઉચ્છુવણે ।

ઉમ્હાચિય-ઉવલલયા મુરણ, નિસિર્ગદિતે ઉચ્છુલિઓ ॥૧૧૭॥

ઉજ્જગિર—ઉજ્જગિરો-ઉચ ન ધાતે

ઉચ્છુરણ } —પ્રેરણાનો નાટ-પ્રેરણાનું

તેનો રોગ.

ઉચ્છુઅરણ } ચમ-રક્ષણું ચમ.

ઉમ્હાચિય } —મુગ્ધ-રનિર્ગદ.

ઉચ્છુઅરણ—નૃસિ રક્ષિત-પ્રણય નદિ

ઉચ્છુઅરણ

તેનો.

કેટલાક સંગ્રહકારો 'ઉચ્છુરણ' ધાત્વનો 'રક્ષ-પ્રેરણ' અર્થ નોંધે છે.

ઉમ્હાચિય

'મુરણ' અર્થનો નાનકડો આ શબ્દ, 'રમ' ધાતુના 'ઉચ્છુઅર' આદેશ—[બુઝો

૮ । ૪ । ૧૬૮]—અપ્રતી નીપજાવવાનો છે. તેથી તેને કેટલી સરળતા મળવાનો નથી.

નીચેના ધાતુઓને પણ આવાદેશના પ્રકરણમાં માધી થવાથી છે તેથી તેમને અહીં પરી નોંધી થવાથી નથી.

ઉપાલટ—ઉપાલટ-કથયતિ-કહે છે [૮ । ૪ । ૧]

ઉચ્છુરણ—ઉચ્છુરણ-વિરંચયતિ-વહાર નીચલે છે-પરે છે-પરે છે-જુદું થાય છે [૮ । ૪ । ૨૬]

યથા—

ઝમ્હાવિયઝલુહલિયય ! વયંસ ! માણેસુ તત્થ ગંતૂળ ।

ઝચ્છુરણે સ-ઝજ્જગિરઝચ્છુઅરણગોવિયાઈ ઝવલલયં ॥૧૧॥ (૧૧૭)

હિયયરસોચ્છલણે ઝગુલુંછિયા ચ, ઝવણ્ઠયા કરિયા ।

મુસલિમ્મિ ઝસણસેણો, તહ ઝપ્પિંગાલિયા કરુચ્છંગે ॥૧૧૮॥

ઝગુલુંછિયા હૃદયરસોચ્છલનમ્ ।

ઝસણસેણો બલભદ્રઃ ।

ઝવણ્ઠયા મધપરિવેષણમાણ્ડમ્ ।

ઝપ્પિંગાલિયા કરોત્સન્નઃ ।

ઝહાલ-ઝહાલઈ } —ઝજ્જમયતિ-તમી જાય છે-વાંકુ વળે છે [૮ । ૪ । ૩૬]

ઝવ્વેલ્લ-ઝવ્વેલ્લઈ-પ્રસરતિ-પ્રસરે છે-ફેલાય છે [૮ । ૪ । ૭૭]

ઝમ્મચ્છ-ઝમ્મચ્છઈ-વચ્ચતિ-વાંચે છે-ઝમે છે-છેતરે છે [૮ । ૪ । ૯૩]

ઝઘ્ઘુસ્-ઝઘ્ઘુસઈ-માઘ્ઘિ-ઘસે છે-સાફ કરે છે [૮ । ૪ । ૧૦૫]

ઝલ્લર-ઝલ્લરઈ-તુલતિ-લીરા કરે છે-તોડે છે [૮ । ૪ । ૧૧૬]

ઝબ્બુત્-ઝબ્બુત્તઈ-ઝલ્લિપતિ-ઝંબે કરે છે-ઝહાલે છે [૮ । ૪ । ૧૪૪]

ઝત્થાર-ઝત્થારઈ-આકામતિ-આકમે છે-દયાવે છે [૮ । ૪ । ૧૬૦]

ઝકકુસ્-ઝકકુસઈ-ગચ્છતિ-જાય છે [૮ । ૪ । ૧૬૨]

ઝમ્મત્થ-ઝમ્મત્થઈ-અભ્યાગચ્છતિ-સામે આવે છે [૮ । ૪ । ૧૬૫]

ઝહુમા-ઝહુમાઈ-પૂર્યતે-પૂરે છે-ભરે છે [૮ । ૪ । ૧૬૯]

ઝદાહરણ—

ઝમ્હાવિયઝલુહલિયય ! વયસ્ય ! માનય તત્થ ગત્વા ।

ઝચ્છુરણે સ-ઝજ્જગિર-ઝચ્છુઅરણગોપિકાયા ઝવલલયં ॥૧૧॥

હે સુરતની શ્રીહાથી નહિ ધરાતા મિત્ર ! ત્યાં શેરહીના વાઢમાં જડેને
ઝજાગરા કરતી-શેરહીના વાઢની-રહેવાલીની સુરતશ્રીહાને માણ-માન-સ્વીકાર.

હૃદયરસોચ્છલણે ઝગુલુંછિયા ચ, ઝવણ્ઠયા કરિકા ।

મુસલિનિ ઝસણસેણો, તથા ઝપ્પિંગાલિયા કરોત્સન્ને ॥૧૧૮॥

ઝગુલુંછિયા—હૃદયના રસનું ઝહલવું.

ઝસણસેણ—બલભદ્ર.

ઝવણ્ઠયા—કરિકા-દારૂ પીરસવાનું
વાસણ.

ઝપ્પિંગાલિયા—કરોત્સંગ-હાથરૂપ સ્ત્રી.

यथा—

जं जस्स रोअए किर ण हु तस्स तं उग्गुलुंछियं कुणइ ? ।

उअ उप्पिगालियडियं उवएइयं उसणसेणस्स ॥१००॥ (११८)

उवकय-उद्धच्छवियं सज्जियं, उत्तलहओ विटवे ।

उलुउंडियं पलुट्टे, उंवरउप्फं अभूअअभ्युदए ॥११०॥

‘उवकय-उद्धच्छवियं’ इति समाहारद्वन्द्वः ।

उवकययं-कप्रत्ययाभावे-उवकयं

उत्तलहओ विटपः ।

तथा उद्धच्छवियं सज्जितम् ।

उत ओति ‘ओत्तलहओ’ इत्यपि ।

यस्तु ‘उवहस्थिय’शब्दः सज्जितार्थः

उलुउंडियं प्रलुण्ठितम्-विरेचितम्

स समारचयतेरादेश इतीह नोक्तः ।

—इति यावत् ।

। उंवरउप्फं अभूताभ्युदयः ।

उदाहरण—

यद् यस्य रोचते किल न खलु तस्य तद् उग्गुलुंछियं करोति ? ।

उत उप्पिगालियस्थितां उवएइयं उसणसेणस्स ॥१००॥

जेने जे रुचे ते, तेना हृदयना रसने ऊछाळी शकतुं नथी ? घलभदना हाथमां रहेला मय पीरसवाना वासणने ज जुओने.

उवकय-उद्धच्छवियं सज्जितम्, उत्तलहओ विटपे ।

उलुउंडियं प्रलुठिते, उंवरउप्फं अभूताभ्युदये ॥११९॥

उवकय
उवकयय } —सज्जित-सज्ज थयेलुं.
उद्धच्छविय }

उत्तलहओ } —विटप-वीट-वृक्ष-
ओत्तलहओ } झाड.

उलुउंडिय—प्रलुठित-लुठवुं-आळोटवुं-
सूवुं, विरेचित-वहार नीकळवुं-
झरवुं.

उंवरउप्फ—कोईवार नहि थयेलो अ-
भ्युदय-कोईवार नहि थयेला
अभ्युदयनुं थवुं-कोईवार नहीं मकेलो
लाभ मेळवो.

उवकय

आ शब्दने ‘क’ प्रत्यय लागे त्यारे ‘उवकयय’ थाय अनं ‘क’ प्रत्यय न लगावीए त्यारे ‘उवकय’ थाय.

उवहस्थिय

‘सज्ज थयेल’ अर्थवाळा आ शब्दनी उत्पत्ति ‘सम्+आ+रच्’ धातुना

યથા—

ઉદ્ધચ્છવિઉત્તલહયંતલમ્મિ ઉલ્લુહંડિઅ-ઉરુપિમ્માણં ।

રડુવકયાણ મિહુણાણ ઉંવરઉપ્પં વ સંગમો ખાઈ ॥૧૦૧॥(૧૧૯)

વલણ્ણુ ઉવલભત્તા ઉવલયભગ્ગા ય ણાયવ્વા ।

અલિ-એરંડેસુ ઉળ્હોદયમંડ-ઉત્તાણપત્તયા ચૈવ ॥૧૨૦॥

ઉવલભત્તા તથા ઉવલયભગ્ગા વલયાનિ ।

અલિ-એરંડયોર્યશ્રાસંહ્યેન દ્વૌ શ્વદૌ-ઉળ્હોદયમંડો ભ્રમરઃ । યસ્તુ 'ઉળ્હો-
દયમંડ'શ્વદઃ પિઠરવાચી કૈશ્ચિન્નિવદ્ધઃ સોઽસ્માભિઃ સંસ્કૃતભવત્વાદુપેક્ષિતઃ ।

ઉત્તાણપત્તયં એરંડમ્-એરંડસ્યેદમ્ એરંડમ્-પત્રપ્રાયમ્ ।

[જુઓ-૮ । ૪ । ૯૫] આદેશ ઉપરથી સમજાવાની છે માટે તેને અહીં નોંધેલો નથી.

ઉદાહરણ—

ઉદ્ધચ્છવિઉત્તલહયંતલે ઉલ્લુહંડિઅ-ઉરુપ્રેમ્માણમ્ ।

રતિઉવકયાણ મિથુનાનાં ઉંવરપુપ્પં ઇવ સમાગમો ભાતિ ॥૧૦૧॥

સજ્જિત-સુશોભિત-જ્ઞાઢ તલ્લે આલોટતાં અથવા ફરતા વિશાલ પ્રેમવાલ્લં
અને રતિનિમિત્તે સજ્જ થયેલાં એવાં જોડલાંઓનો સમાગમ અમૂતપૂર્વ અભ્યુદય
જેવો જગાય છે.

વલયેષુ ઉવલભત્તા ઉવલયભગ્ગા ચ જ્ઞાતવ્યાઃ ।

અલિ-એરંડયોઃ ઉળ્હોદયમંડ-ઉત્તાણપત્તયા ચૈવ ॥૧૨૦॥

ઉવલભત્તા } —વલય-વલોયાં-હાય-
ઉવલયભગ્ગા } માં પહેરવાનાં કંકણ.

ઉળ્હોદયમંડ-ભ્રમરો.
ઉત્તાણપત્તય—એરંડ-એરંડાનું - એરંડાનાં
પાન વગેરે.

ઉળ્હોદયમંડ

કેટલાક સંગ્રહકારો આ શ્વદનો અર્થ 'પિઠર'-'થાલી' વત્રાવં છે અને
એને દેશી તરીકે નોંધે છે, પરંતુ 'થાલી'ના અર્થમાં એ શ્વદને દેશી કહેવો યરાયર
નથી. કારણ કે 'થાલી' અર્થમાં તો એ શ્વદની ધ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત 'ઉળ્હોદકમાણ્ડ'
ઉપરથી ઉપજી શકે એમ છે.

પાસદુણં પરિવત્તણમ્મિ ઉત્થલપત્થલા ।

ઉત્તિરિવિડિ ઉદુદ્ધે, ઉત્તરણવરંડિયા ઉદુવે ॥૧૨૨॥

ઉત્થલપત્થલા પાર્શ્વદ્વયેન પરિવર્તનમ્ | ઉત્તિરિવિડી ઊર્ધ્વોર્ધ્વે માળાદેઃ
ઉત ઓતિ 'ઓત્થલપત્થલા' इत्यपि । | સ્થાપનમ્ ।

ઉત્તરણવરંડિયા ઉદુપઃ—સમુદ્ર-નવાદૌ જલતરણોપકરણં પ્રવહેનાદિ ।
યથા—

ભવઉત્તરણવરંડિં સંભર સઘ્વણું અન્નહા તુજ્ઞ ।

નરગ-ઉત્તિરિવિડિમજ્જે હોહી ઉત્થલપત્થલા ॥૧૦૪॥(૧૨૨)

ગીધો, તારી છરીની ધાર ઊપર શત્રુઓનાં ફૂલ જેવાં સ્ફુરાયમાળં મોંઘા-
'ઓતું' ઉઢિયાહરણ કરે છે અને તેથી આકાશમાં વિચરનારી—લેચરીઓને કૂતુહલ
સાથે આકાશમાં જલદી જલદી ચાલવું પડે છે. તાત્પર્ય એ કે છરી ઊપર શત્રુનું
માથું ઘડેથી જુદું થતાં જ ગીધો તેને વહુત્વરાથી ઉપાડી જાય છે અને એ ગીધોનો
હૃડફેટમાં ન અવાય માટે લેચરની વઢૂઓ જલદી જલદી ઊડે છે.

પાર્શ્વદ્વિકેન પરિવર્તને ઉત્થલપત્થલા ।

ઉત્તિરિવિડિ ઊર્ધ્વોર્ધ્વે, ઉત્તરણવરંડિયા ઉદુપે ॥૧૨૨॥

ઉત્થલપત્થલા } —ઊથલપાથલ-વન્ને
ઓત્થલપત્થલા } પડલાંવડે ફરવું-
આમ ફરવું તેમ ફરવું-ઊંચું નીચું
કરવું:

ઉત્તિરિવિડિ-ઉત્તરેડ-ઊપર ઊપર વાસળો
ગોઠવાં-માંડ માંડવી
ઉત્તરણવરંડિયા—ઉત્તરણવરંડિકા-વહાણ-
સમુદ્ર કે નદી વગેરેને ઉત્તરવાનું
સાધન-હોડી-વહાણ-લાપો વગેરે.

ઉદાહરણ—

ભવઉત્તરણવરંડિં સંસ્મર સર્વજ્ઞમ્ અન્યથા તવ ।

નરકઉત્તિરિવિડિમધ્યે ભવિષ્યતિ ઉત્થલપત્થલા ॥૧૦૪॥

સંસારને પાર કરવાને વહાણ જેવા સર્વજ્ઞ ભગવાનને તું યાદ કર, ન કરીશ
તો નરકની ઉત્તરેડમાં તારાં ઊથલપાથલ થશે એટલે નરકની માંડમાં જડેને તારે
ઊંચું નીચું થવું પડશે.

अथ ब्रह्मरादिक्रमेणैव अनेकार्थाः—

उदं जलणर-कउहेसु, उड्डणो दीह-उसहेसु ।

उव्वुणं उव्विग्गो उच्छित्तो उम्मंडे सुत्ते ॥१२३॥

उदं जलमानुपम् ककुदं चेति द्वयर्थम् ॥ उव्वुणं उद्विग्गम् उत्सिक्तम् उद्भटम्
उड्डणो दीर्घः वृषभश्च । शून्यं चेति चतुर्थम् ॥ (१२३)

विसेमुन्नयप्पएसे खिन्ने णिवहे य उद्धाओ ।

विक्षिप्त-उत्क्षिप्तेषु उच्छित्तं, उम्मंडं अपि हठ-उद्वृत्ते ॥१२४

उद्धाओ विपमोन्नतप्रदेशः श्रान्तः	उच्छित्तं विक्षिप्तम् उत्क्षिप्तं च ।
संघातश्चेति त्रयर्थः ।	उम्मंडं हठः उद्वृत्तं च ।
	'हठोव्वत्ते' इति समाहारः ॥ (१२४)

‘पेला वे अक्षरवाळा पली त्रण अक्षरवाळा’

ए क्रमे उकारादि अनेकार्थ शब्दोः

उदं जलनर-ककुदयोः, उड्डणो दीर्घ-वृषभयोः ।

उव्वुणं उद्विग्ने उत्सिक्ते उद्भटे शून्ये ॥१२३॥

उदं—१ जलमाणस २ ककुद-बलदानी खंघ.

उड्डण-१ दीर्घ-लातु २ बलद.

उव्वुण-१ उद्विग्ग-उद्वेगवाळुं २ उत्सिक्त ३ उद्भट ४ शून्य-खाली.

विपमोन्नतप्रदेशे खिन्ने निवहे च उद्धाओ ।

विक्षिप्त-उत्क्षिप्तयोः उच्छित्तं, उम्मंडं अपि हठ-उद्वृत्ते ॥१२४

उद्धाओ—१ साडाखडियावाळो लंचो नीचो प्रदेश २ खिन्न-श्रान्त-श्रमित ३ समूह.

उच्छित्तं—१ विक्षिप्त-विक्षेप वाळुं २ उत्क्षिप्त-उंचे फेंकेल.

उम्मंड—१ हठ-दुराग्रह २ उद्वृत्त-बचेलं-बाकीनुं.

हठोव्वत्ते

मूलमां 'हठ' अने 'उव्वत्त' आ वजे शब्दोनो समाहार द्वंद्व समांस छे,

ઉક્તુંડો ય અલાપ ણિયરે વત્થેગદેસે ય ।

ઉમ્મચ્છં અસંવદ્દે ભંજીભણિયમ્મિ કોહે ય ॥૧૨૫॥

ઉક્તુંડો ઉલ્લુકમ્ નિકરઃ વલ્લૈકદે- | ઉમ્મચ્છં અસંવદ્ધમ્ ભંજીભણિતમ્
શશ્વેતિ ત્ર્યર્થઃ । | ક્રોધશ્ચેતિ ત્ર્યર્થમ્ ॥ (૧૨૫)

ઉક્તુંડો ઉપ્પીલો ઉગ્ધાઓ તહ ય ઉદામો ।

સંઘાય-સ્થપુડેસું, ઉવ્વૂરો સમહિઅત્થે વિ ॥૧૨૬॥

ઉક્તુંડો ઉપ્પીલો ઉગ્ધાઓ ઉદામો | ઉવ્વૂરો અધિકાર્થઃ । 'અપિ'શબ્દાત્
इत्येते चत्वारोऽपि शब्दाः संघा- | संघात-स्थपुटार्थश्चेति त्र्यर्थः,
तार्थाः स्थपुटार्थाश्च । | स्थपुटो निम्नोन्नतप्रदेशः ॥ (૧૨૬)

खिन्ने सुण्णे भीए तहा-उव्वड-कंत-पयडवेसेसु ।

उव्विवं, उच्चुलं पुण उव्विग-अधिरूढ-भीएसु ॥૧૨૭॥

ઉક્તુંડો ન અલાતે નિકરે વલ્લૈકદેશે ચ ।

ઉમ્મચ્છં અસંવદ્દે ભંજીભણિતે ક્રોધે ચ ॥૧૨૫॥

ઉક્તુંડ—૧ ઉમાહિયું ૨ સમૂહ ૩ કપડાનો એક ભાગ-કપડાની ચાલ.

ઉમ્મચ્છ—૧ અસંવદ્ધ-સંવંધ વિનાનું-મોંમાથા વિનાનું ૨ વિશેષ પ્રકારે-કહેવાની
અમુક ઢવે-કહેલું ૩ ક્રોધ.

ઉક્તુંડો ઉપ્પીલો ઉગ્ધાઓ તથા ચ ઉદામો ।

સંઘાત-સ્થપુટયોઃ, ઉવ્વૂરો સમધિકાર્થેઽપિ ॥૧૨૬॥

ઉક્તુંડ
ઉપ્પીલ
ઉગ્ધાઓ
ઉદામ } —૧ સંઘાત-સમૂહ ૨ સ્થપુટ-નીચો કંચો પ્રદેશ-સાડાસાડિયાવાળો
પ્રદેશ.

ઉવ્વૂર—૧ સમધિક-વિશેષ વધારે ૨ સમૂહ ૩નીચો કંચો પ્રદેશ.

ઉવ્વૂર

મૂલમાં આ શબ્દનો 'સમધિક' એ એક જ અર્થ વતાવેલો છે પરંતુ 'સમ-
ધિકાર્થેઽપિ' એમાં 'અપિ' શબ્દ આપેલો છે તેથી તેનો વીજો સંઘાત અને ત્રીજો
'સ્થપુટ' અર્થ પણ સમજવાનો છે.

खिन्ने शून्ये भीते तथा उद्भट-क्रान्त-प्रकटवेषेषु ।

उव्विवं, उच्चुलं पुनः उव्विग-अधिरूढ-भीतेषु ॥૧૨૭॥

उच्चिंवं खिन्नम् शून्यम् भीतम् उद्भ- उच्चुल्लं पुनर्-उद्भिन्नम् अधिरूढम्
टम् क्रान्तम् प्रकटवेपं चेति भीतं चेति व्यर्थम् ॥ (१२७)
पडर्थम् ।

पडिसद-कुरर-विट्ठा-गान्विट्ठ-मणोरहेसु उट्ठाणो ।

उच्चुक्कं पलवियण संकडण तह बलत्कारे ॥१२८॥

उट्ठाणो प्रतिशब्दः कुररः विष्टा गर्विष्ठः उच्चुक्कं प्रलपितम् संकटम् बलात्का-
मनोरथश्चेति पञ्चार्थः । रथेति व्यर्थम् ॥ (१२८)

मंच-नियरेसु उंडलं, उप्पित्थं तट्ट-कुविय-विट्ठुरेसु ।

णीरागे गालिण उच्चत्तं, उच्चाटं उरु-गतदुहेसु ॥१२९॥

उंडलं मञ्चः निरुर्थेति द्व्यर्थम् ।	उच्चत्तं नीरागम् गलितं चेति द्व्यर्थम् ।
उप्पित्थं त्रस्तम् कुपितम् विट्ठुरं चेति	"उच्चट्टं टान्तम्" [] इति केचित् ।
व्यर्थम् ।	उच्चाटं विरतीर्णम् गतदुःखं चेति
	द्व्यर्थम् । केचिद् 'वि' पूर्वमेतं पठन्ति
	"विउच्चाटं" [] इति ॥ (१२९)

उच्चिंवं—१ खिन्न-खेदवाले-ध्रमवाले २ शून्य-खाली ३ भय पामेले ४ उद्भट-
उग्र ५ क्रान्त-दवाले ६ प्रकट वेपवाले.

उच्चुल्ल—१ उद्वेगवाले २ अधिरूढ-चंडेले ३ भय पामेले.

प्रतिशब्द-कुरर-विष्टा-गर्विष्ठ-मनोरथेषु उट्ठाणो ।

उच्चुक्कं प्रलपितके संकटके तथा बलात्कारे ॥१२८॥

उट्ठाण—१ प्रतिशब्द-पडलंदो २ कुरर-माललां खानाहं 'कुर कुर' एवो भवाज
करनाहं एक पक्षी ३ विष्टा-विष्टा ४ अभिमानी ५ मनोरथ-तरंग.

उच्चुक्क—१ प्रलाप करवो २ सांकडुं ३ बलात्कार.

मञ्च-निरुयोः उंडलं, उप्पित्थं त्रस्त-कुपित-विट्ठुरेषु ।

नीरागे गलिते उच्चत्तं, उच्चाटं उरु-गतदुःखयोः ॥१२९॥

उंडल—१ मांचो २ समूह.

उप्पित्थ—१ त्रासेले २ कोपेले ३ विट्ठुर-निरंकुश.

उच्चत्त—१ नीराग-राग विनानुं २ गळेले.

उच्चाट—१ विस्तारवाले २ दुःख विनानुं.

उक्खिन्नं अवकीर्णं छन्ने पासप्पासिद्धिले य ।

पंक-उच्छेहं-समूहेसु बहलए तह य उप्पंको ॥१३०॥

उक्खिन्नं अवकीर्णम् छन्नम् पार्श्वप्र-
शिथिलं चेति त्र्यर्थम् ।

उपपंको पङ्कः उच्छ्रयः समूहः बहलं
चेति चतुर्थः ॥ (१३०)

उत ओति 'ओक्खिन्नं' इत्यपि ।

उत्तप्पो गर्वित-बहुगुणेषु, नीवि-स्समेसु उच्चोलो ।

अणुवाय-समेसु उच्छुल्लो, णिव-घण-पीवरसु उम्मल्लो ॥१३१॥

उत्तप्पो गर्वितः अधिकगुणश्च ।

उच्छुल्लो अनुवादः खेदश्च ।

उच्चोलो नीवी खेदश्च ।

उम्मल्लो नृपः मेघः पीवरश्चेति त्र्यर्थः ।

"उम्मल्लो बलात्कारः" [] इति
केचित् ॥ (१३१)

उव्वत्ते

केटलाक संग्रहकारो आ शब्दने बदले 'उव्वट्ट' एवो वे 'ट'वालो शब्द
नीधे छे.

उव्वाढ

केटलाक संग्रहकारो आने बदले 'विउव्वाढ' शब्द बतावे छे.

उक्खिन्नं अवकीर्णं छन्ने पार्श्वप्रशिथिले च ।

पङ्क-उत्सेध-समूहेषु बहलके तथा च उपपंको ॥१३०॥

ओक्खिन्न } —१ वेरेलं-छट्टं छट्टं पडेलं २ ढांकेलं ३ पडखालं दीलं.
उक्खिन्न

उपपंको—१ पंक-कादव २ ऊंचाई ३ समूह ४ बहल-घट्ट.

उत्तप्पो गर्वित-बहुगुणयोः, नीवि-श्रमयोः उच्चोलो ।

अनुवाद-श्रमयोः उच्छुल्लो, नृप-घन-पीवरसु उम्मल्लो ॥१३१॥

उत्तप्प—१ गर्वित-अभिमानि २ अधिक गुणवालो.

उच्चोल—१ नीवि-नाडीनी गांठ २ श्रम-खेद.

उच्छुल्ल—१ अनुवाद-भाषांतर २ श्रम-खेद.

उम्मल्ल—१ राजा २ मेघ ३ पुष्ट.

उम्मल्ल

केटलाक संग्रहकारो आनो अर्थ 'बलात्कार' बतावे छे.

उन्नुइओ हुंकारे गयणुम्मुहसाणसदे य ।

अहिअ-अवञ्जिअ-णिच्छिअ-ताव-अगणिणसु उच्चरिअं ॥ १३२

उन्नुइओ हुंकारः गगनोन्मुखस्य शुनः । उच्चरिअं अधिकम् अनीप्सितम्
शब्दश्च ।

निश्चितम् तापः अगणितं चेति
पञ्चार्थम् ॥ (१३२)

काणच्छिदिद्व-चिक्खित्त-वित्त चत्तेसु उज्जरियं ।

उन्वाडुयं परम्मुह-णिम्मज्जाणसु सुरणसु ॥ १३३ ॥

उज्जरियं काणाक्षिद्वष्टम् विक्षितम् | उन्वाडुयं पराङ्मुखसुरतम् निर्मर्या-
क्षितम् त्यक्तं चेति चतुर्थम् । | दसुरतं च ॥ (१३३)
उत धोति 'ओज्जरियं' इत्यपि ।

गीअ-आरामेसु उन्वाउलं, उरुपुल्लो अपूव-खिच्चेसु ।

अहियप्पमाण-वज्जियमज्जाणसुं च उन्विडिमो ॥ १३४ ॥

उन्नुइओ हुंकारे गगनोन्मुखश्चानशब्दे च ।

अधिक-अवञ्जित-निश्चित-ताप-अगणितेषु उच्चरिअं ॥ १३२

उन्नुइअ—१ हुंकार करवो २ आकाश तरफ जोड़ने अवाज करता-रडता-कूतरा-
ओनो अवाज.

उच्चरिषि—१ अधिक २ अनिष्ट ३ निश्चित ४ ताप ५ अगणित-गण्यं न गणाय तेहं.

काणाक्षिद्वष्ट-विक्षित-क्षित-त्यक्तेषु उज्जरियं ।

उन्वाडुयं पराङ्मुख-निर्मर्यादयोः सुरतयोः ॥ १३३ ॥

उज्जरिय } —१ त्रांसी आंगि जोवुं २ विक्षेपवाळं ३ क्षित-फेंकेलं ४ तजेळं.
ओज्जरिय

उन्वाडुअ—१ पराङ्मुख सुरत-पराङ्मुख रहीने मैथुन करवुं २ निर्मर्याद सुरत-
मर्यादा मुकीने मैथुन करवुं.

गीत-आरामयोः उन्वाउलं, उरुपुल्लो अपूप-धान्यमिश्रयोः ।

अधिकप्रमाण-वर्जितमर्यादयोश्च उन्विडिमो ॥ १३४ ॥

રુસિઅ-આકુલેસુ ઉમ્મચ્છિયં, ઉહુહિયં ઝઢકુવિય-અચ્છિટ્ટે ।

અગ્ગાહિયં ચ ગાહિયં અસ્સિવત્ત-પવટ્ટિયસું ચ ॥૧૩૭॥

ઉમ્મચ્છિયં રુપિતમ્ આકુલં ચ । | અગ્ગાહિયં ગૃહીતમ્ ઉત્તિષ્ઠમ્ પ્રવર્તિતં
ઉહુહિયં ઝઢાયાઃ કુપિતમ્ અચ્છિટ્ટં ચ । | ચેતિ ત્રયર્થમ્ ।

‘ઝઢકુવિય-અચ્છિટ્ટે’ इति द्विपदः ।

સમાહારઃ । પ્રાકૃતે દ્વિત્વમપિ

તેન ‘ઉહુહિયં’ इत्यपि ।

અન્ય—

અસ્સિક્કહ-મુચ્ચતિ, ઉત્તિષ્ઠપતિ ચ । | અત્થંઘહ-રુણદ્ધિ, ઉત્તિષ્ઠપતિ ચ । ;

इति धात्वादेशेषु उक्ताविति नोक्तौ ॥ (૧૩૭)

રુપિત-આકુલયોઃ ઉમ્મચ્છિયં, ઉહુહિયં ઝઢાકુપિત-અચ્છિટ્ટયોઃ ।

અગ્ગાહિયં ચ ગૃહીતે ઉત્તિષ્ઠ-પ્રવર્તિતયોશ્ચ ॥૧૩૭॥

ઉમ્મચ્છિય—૧ રુપિત-રોપયુક્ત કે ધૂલ્યાહું ? ૨ આકુલ.

ઉહુહિય } —૧ પરણેલી સ્ત્રીનો ક્રોધ ૨ ઇટું.
ઝઢકુવિય }

અગ્ગાહિય—૧ ગૃહીત ૨ ઉત્તિષ્ઠ ૩ પ્રવર્તિત.

ઝઢકુવિય-અચ્છિટ્ટે

મૂળમાં ‘ઝઢકુવિય’ અને ‘અચ્છિટ્ટ’ એ બે પદોનો સમાહાર દ્વંદ્વ સમાસ છે.

ઉહુહિય

પ્રાકૃતમાં શબ્દની અંદરના વ્યંજનનો દ્વિર્ભાવ પણ થાય છે. માટે જ ‘ઉહુ-
હિય’ અને ‘ઉહુહિય’ એ બન્ને શબ્દો નોંધેલા છે.

નીચે જણાવેલા ધાતુઓ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં
પરીવાર વ્રતાવ્યા નથી.

અસ્સિક્ક-અસ્સિક્કહ } —મુચ્ચતિ-મૂકે છે [૮ । ૪ । ૧૧]

અસ્સિક્ક-અસ્સિક્કહ } —ઉત્તિષ્ઠપતિ-ઝબેલે છે [૮ । ૪ । ૧૪૪]

અત્થંઘ-અત્થંઘહ } —રુણદ્ધિ-રોંધ છે-રોકે છે [૮ । ૪ । ૧૩૩]

અત્થંઘ-અત્થંઘહ } —ઉત્તિષ્ઠપતિ-ઝબેલે છે [૮ । ૪ । ૧૪૪]

उवकसिओ सन्निहिण परिसेविथ-सज्जिएसुं च ।

उल्लुफुण्डियं च विणिवाडियम्मि उवसंतयम्मि तथा ॥१३८॥

उवकसिओ संनिहितः । उल्लुफुण्डियं विनिपातितम् प्रशान्तं
परिसेवितः सज्जितश्चेति अर्थः । च ॥ (१३८)

उच्चत्तवरत्तं पासत्थूलम्मि अणवत्थभमणे य ।

उच्चत्तवरत्तं पार्श्वयोः स्थूलम् असमञ्जसविवर्त्तनं च ।

अथ द्व्यक्षरादिक्रमेणैव ऊकारादयः ।

ऊआ जूया, ऊलो गतिभङ्गे, ऊसणं च रणरणए ॥१३९॥

ऊआ यूका ।

ऊसणं रणरणकः ।

ऊलो गतिभङ्गः ।

यथा—

ऊआ—आउल्लवस्थाणं रिऊण गिरिभमणजायऊलाणं ।

पियविरहऊसणेणं तइ कुविए कइ सुइं कुमारवाल ? ॥१०५(१३९)

उवकसिओ सन्निहिते परिसेवित-सज्जितयोश्च ।

उल्लुफुण्डियं च विनिपातिते उपशान्तके तथा ॥१३८॥

उवकसिबन्ध—१ पासेनो २ चारे कोरथी सेवयेलो ३ सज्जित-सज्जेलो-तैवार धयेलो.

उल्लुफुण्डियं—१ विनिपात पामेहुं २ उपशान्त.

उच्चत्तवरत्तं पार्श्वस्थूले अनवस्थभ्रमणे च ।

उच्चत्तवरत्त—१ वने पडले जाहुं २ अनवस्थित भन्नुं.

हवे 'पेला वे अक्षरवाळा पल्ली वण अक्षरवाळा' ए क्रमथी
ऊकारादि शब्दोक्तो आरंभ थाय छे:

ऊआ यूका, ऊलो गतिभङ्गे, ऊसणं च रणरणके ॥१३९॥

ऊआ—यूका-जू.

ऊल्ल—गतिभंग-अंगुं ठरडाई जडं-

ऊसण—रणरणक-उतावक.

खाला चढवी.

उदाहरण—

ऊआ—आकुलवस्त्राणां रिपूणां गिरिभमणजातऊलाणं ।

प्रियाविरहऊसणेण त्वयि कुपिते कथं सुखं कुमारपाल ! ? ॥ १०५॥

हे कुमारपाल ! तूं कुपित था त्वारे जूओथी खदबदतां कपडावाळ्य अने

ऊसारो कूसारे, ऊसयं उपहाणं, ऊसलं पीणे ।

ऊहट्ठं ऊहसियम्मि, ऊरणी तह उरभम्मि ॥१४०॥

ऊसारो गर्त्तविशेषः ।

ऊहट्ठं उपहसितम् ।

ऊसयं उपधानम्—शयने मस्तकोत्त- 'ऊहसिञ्जं' इति तु 'उपहसित'शब्द-
म्भनाय यन्निवेद्यते । भवं रूपम् ।

ऊसलं पीनम् ।

ऊरणी उरभ्रः ।

यथा—

ऊसलऊसयत्तुलिं मोत्तुं सहि ! णइतढे अहिसरन्ती ।

होहिसि ऊहट्ठपयं पखलन्ती ऊरणि व्व ऊसारे ॥१०६॥(१४०)

आणंदियम्मि ऊणंदियं, ऊसलियं सरोमंचे ।

विक्खित्ते ऊसाइयं, ऊसायंतो अ खेयसिद्धिलम्मि ॥१४१॥

पहाढोमां आयहवाने लीधं ठरउयेल गतिवाळा एवा तारा शुभुओने पोतानी प्रियाना
विरह्थी तेमने मळवानी विशेष उत्सुकता थवाने लीधे सुन्न कइ गीते होय ?

ऊसारो कूसारे, ऊसयं उपधात्तम्, ऊसलं पीने ।

ऊहट्ठं उपहसिते, ऊरणी तथा उरभ्रे ॥१४०॥

ऊसार—एक प्रकारनो खाढो.

ऊसय—ओशीकुं—माथुं ऊंचुं राखवा

ऊसल—पुष्ट.

पथारीमां जे मूकवामां आवे छे ते.

ऊरणी—ऊरणी—घट्टं—मेट्टं.

ऊहट्ठ—उपहास.

ऊहसिय

आ शब्द तो संस्कृत 'उपहसित' ऊपरथी ऊपजाववानो छे तथी देखी नथी.
[जुओ—८ । १ । १०३ ।]

उदाहरण—

ऊसलऊसयत्तुलिं मुक्त्वा सखि ! नदीतटे अभिसरन्ती ।

भविष्यसि ऊहट्ठपदं प्रखलन्ती ऊरणी इव ऊसारे ॥१०६॥

हे सखि ! पुष्ट ओशीकावाळी तळाईने छोडीने नदीने कांटे अभिसार करती
तुं, खाढामां लपसता घेयानी पेठे उपहासपात्र थईश.

आनन्दिते ऊणंदियं, ऊसलियं, सरोमाञ्चे ।

विक्खित्ते ऊसाइयं, ऊसायंतो च खेदशिथिले ॥१४१॥

ઝણંદિયં આનન્દિતમ્ ।

ઝસલિયં સરોમાઙ્ગમ્ ।

ઝસલિયં-ઝલ્લસિતમ્-ઇતિ તુ 'ઝલ્લ-

-સિ'ધાત્વાદેશસિદ્ધમ્ ।

ઝસાઇયં વિક્ષિતમ્ ।

"ઝસાઇયં ઝત્ક્ષિતમ્" [] ઇતિ

ધનપાલઃ ।

ઝસાયંતો લેદે સતિ શિથિલઃ ।

યથા—

ઝસાયંતસરીરં ઝસાઇયવલ્લયણિવઢણમણ ।

ઝલ્લકરં ઝસલિયં ઝણંદય સુભય ! વિરહતણું તં ॥૧૦૭॥(૧૪૧)

ઝસુક્રિયં વિમુક્તે, ઝસુત્તિયં અવહપાસઘાયમ્મિ ।

ઝસુંભિય-ઝસુરુસુંભિયા ચ રુદ્ધગલરુણમ્મિ ॥૧૪૨॥

ઝણંદિય—આનંદિત.

ઝસાઇય—વિક્ષિત-વિક્ષેપયુક્ત.

ઝસલિય—રોમાંચયુક્ત.

ઝસાયંત—લેદને લીધે ઢીલું થયું—
શ્રમને લીધે થાકી ઝલું.

ઝસાઇય

ધનપાલ 'ઝસાઇય'નો અર્થ 'ઝત્ક્ષિત' વતાવે છે.

ઝસલિય

'ઝલ્લસિત' અર્થવાલો 'ઝસલિય' શબ્દ 'ઝલ્+લક્ષ્' ધાતુના આદેશમાંથી નીપજે છે [જુઓ-૮ । ૪ । ૨૦૨ ।] અર્થાત્ 'ઝલ્લસિત' અર્થવાલો 'ઝસલિય' શબ્દ દેશી નથી.

ઝદાહરણ—

ઝસાયંતશરીરાં ઝસાઇયવલ્લયણિવતનમયેન ।

ઝલ્લકરં ઝસલિયં ઝણંદય સુભગ ! વિરહતન્વીં તામ્ ॥૧૦૭॥

હે સુભગ ! વિક્ષેપયુક્ત મન હોવાથી વલયો પડી જશે એ પ્રકારના મયને લીધે લેદ થવાને કારણે જેવું શરીર ઢીલું થયું છે, હાથ કંચો છે, રોમાંચ થયો છે એવી અને વિરહથી દૂબલી થયેલી તેણીને તું આનંદિત કર.

ઝસુક્રિયં વિમુક્તે, ઝસુત્તિયં ઝમયપાર્શ્વઘાતે ।

ઝસુંભિય-ઝસુરુસુંભિયા ચ રુદ્ધગલરુદિતે ॥૧૪૨॥

કમુક્કિયં વિમુક્તમ્ ।

કમુત્તિયં ઉભયપાર્શ્વઘાતઃ ।

કમુંભિયં તથા કમુરુસુંભિયં રુદ્ધગઢં

રોદનમ્ ।

કમુંભિયં-ઉલ્લસિતમ્-ઇતિ તુ 'ઉલ્લ-
સિ'ઘાત્વાદેશસિદ્ધમ્ ।

યથા—

કમુક્કિયદ્વાસાણ કમુત્તિયદુત્તિયાઈ તુદ્ધ વિરહે ।

કમુંભિણ તીણ કયં કમુરુસુંભિયં સહીણં પિ ॥૧૦૮॥ (૧૪૨)

અથ અનેકાર્થાઃ

ગામે સંઘે કરો, જિંભિય-પજ્જાઉલેસુ કસત્થો ।

કસવિયં ઉદ્ભન્તે તહેવ ઉદ્ધીકણ્ હોઈ ॥૧૪૩॥

કમુક્કિય—વિમુક્ત-છૂટી ગયેલું.

કમુત્તિય—પન્ને પદ્મચાંતો ઘા.

કમુંભિય } —ગઢું રંધાય એમ
કમુરુસુંભિય } રોડું-હુસકાં ભર્યાં.

કમુંભિય

આ શબ્દનો એક મીજો અર્થ 'ઉલ્લસિત'-'ઉલ્લાસયાલું' છે પરંતુ એ અર્થમાં 'કમુંભિય' શબ્દ દેશી નથી. એ અર્થવાળા 'કમુંભિય' શબ્દની उत्पत्ति 'કમ્+લસ્' ના આદેશ દ્વારા સમજવાની છે. [જુઓ ૮ । ૪ । ૨૦૨]

ઉદાહરણ—

કમુક્કિયદ્વાસાયા કમુત્તિયદુઃસ્થિતાયાઃ તવ ચિરહે ।

કમુંભિણ તસ્યાઃ કૃતં કમુરુસુંભિયં સચ્ચીનામપિ ॥૧૦૮॥

તારો ચિરહ ધવાથી જેણીનું હસવું છૂટી ગયું છે, વન્ને પદ્મચાંતો ઘા ચવાથી દુઃખી થઈ ગઈ છે એવી તેણીના ગઢું રંધાય એવા રોવાને લીધે સચ્ચીઓને પણ ગઢું રંધાય એવું રોવું આવી ગયું.

‘કકાર’ આદિવાળા અનેકાર્થક શબ્દો—

ગામે સંઘે કરો, જૂમ્મિત-પર્યાકુલયોઃ કસત્થો ।

કસવિયં ઉદ્ભ્રાન્તે તથેવ ઉદ્ધીકૃતે ભવતિ ॥૧૪૩॥

ऊरो ग्रामः सङ्घश्च ।

ऊसत्थो जृम्भितम् आकुलश्च ।

ऊसवियं उद्भ्रान्तम् ऊर्ध्वीकृतं च ॥

(१४३)

अथ एकारादयो द्व्यक्षरादिक्रमेण प्रस्तूयन्ते—ऋवर्ण—लृवर्णयोः
प्राकृते प्रयोगाभावात्—

एलो कुशले, एको स्नेहपरे, चंदणम्मि एकंगं ।

एत्तोप्पं एयप्पहुदि य, पविसंतम्मि एमाणो ॥१४४॥

एलो कुशलः ।

एकंगं चन्दनम् ।

एको स्नेहपरः ।

एत्तोप्पं एतत्प्रभृति—इत्यर्थः ।

यस्तु “एत्तोप्पं एद्दहमेत्तं” [] इति व्याचष्टे सः अभिमानचिह्नसूत्रं
विबृण्वन् तदभिप्रायं नावबुध्यते । यतो देश्यन्तरेष्वपि ‘एत्तोप्पं एयप्पहुदि’
एतावदेव दृश्यते । उदाहृतं च अभिमानचिह्नेनैव स्ववृत्तौ—

ऊर—१ गाम २ संघ.

ऊसत्थ—१ जृम्भित—वगासुं खासुं २ आकुलव्याकुल.

ऊसविय—१ उद्भ्रान्त—अव्यवस्थित २ ऊर्ध्वं करेण.

प्राकृतमां ‘ऋवर्ण’ अने ‘लृवर्ण’नो प्रयोग नथी माटे ऋवर्ण आदिवाळा के
लृवर्ण आदिवाळा शब्दोनो प्रयोग पण प्राकृतमां नथी तेथी, ऊकार आदिवाळा शब्दो पछी
हवे ‘पहेला वे अक्षरवाळा पछी त्रण अक्षरवाळा’ ए क्रमे एकार आदि-
वाळा शब्दोनो आरंभ थाय छे:

एलो कुशले, एको स्नेहपरे, चन्दने एकंगं ।

एत्तोप्पं एतत्प्रभृति च, प्रविशति एमाणो ॥१४४॥

एल—कुशल—चतुर.

एक—स्नेहपराचण—स्नेही.

एकंग—एकाङ्ग—चंदन.

एत्तोप्प—एतत्प्रभृति—आजयी मांडीने—

एमाण—प्रवेश करतो—पेसतो.

त्यारथी मांडीने—हवेथी मांडीने.

एत्तोप्प

अभिमानचिह्न नामना देशीकोशकारनां सूत्रोक्तं विवरण करनारे
‘एत्तोप्प’नो अर्थ ‘एद्दहमेत्तं’ जणावेलो छे. ‘एद्दहमेत्तं’ एटले ‘एतावन्मात्र’ अर्थात्
एटलं. परंतु तेणे जणावेलो ते अर्थ बराबर नथी, कारणके ते विवरण करनार,
अभिनामचिह्ननो आशय समझी शक्यो नथी.

યથા—

“દિયહં થુહુંકિયમુહી જૂરહ ઐહણ તુમં વહુ દિયર ! ।

અમ્હં સહ કૈયંદિં એત્તોપ્પં મા કરિજ્જાસુ” [] ઇતિ ।

આમાંનો પ્રવિશન ।

યથા—

આમાંમયણવાણોટ્ટિણ જરે તીહ તુજ્ઞ એકાણ ।

એત્તોપ્પં આણં એકંગરસો વિ ણાહિમઓ ॥૧૦૯॥

ત્રીજા ત્રીજા દેશી કોશોમાં પણ “‘એત્તોપ્પ’નો અર્થ જે અમે અહીં જણાવેલો છે તે અર્થાત્ ‘એતત્પ્રમૃતિ’” એટલો જ જણાવેલો દેખાય છે, એટલું જ નહિ પણ અભિમાનચિહ્ને પોતે પોતાનાં સૂત્રોની વૃત્તિમાં આ વાચત ચર્ચાને જે હકીકત જણાવી છે તેથી, અમે જણાવેલા અર્થને ટેકો મળે છે.

અભિમાનચિહ્ને, એ વાચત નીચેની ગાથા નોંધેલી છે:

“દિવસં થુહુંકિયમુહી જૂર્યંતે અધસ્તાત્ તવ વધુઃ દેવર ! ।

અસ્માભિઃ સહ કૈયંદિં એત્તોપ્પં મા કુર્યાઃ” ॥ []

ઉક્ત ગાથામાં અભિમાનચિહ્ને ‘એત્તોપ્પ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે એને તે, એ ‘એત્તોપ્પ’ શબ્દ દ્વારા અહીં ‘એતત્પ્રમૃતિ’ના આશયને વ્યક્ત કરે છે. આ ગાથામાં આવેલા ‘એત્તોપ્પ’નો અર્થ ‘એદ્દમેત્ત’-‘એટલું’ કરવામાં આવે તો તે અર્થ આ ગાથામાં સંગત થઈ શકતો નથી. ગાથાનો સહંગ અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:

[“હે દેવ ! કોપને લીધે જેનું મુઠ્ઠા ચીડાઈ ગયેલું છે એવી તારી વહુ, આજે દિવસ નીચે રહી જૂરે છે માટે તું ‘એત્તોપ્પ’ એટલે આજથી માંદીને અમારી સાથે પરિહાસ ન કરતો. ”]

ઉદાહરણ—

આમાંમદનવાણોટ્થિતે જ્વરે તસ્યાઃ તવ પક્કાણ ।

એત્તોપ્પં આણં એકંગરસોપિ નામિમતઃ ॥૧૦૯॥

તારા ઉપર સ્નેહપરાયણ એવી તેણીને મદનનો પ્રવેશ થતાં મદનનાં વાળ વાગ્યાં અને તેથી જ્વર આવી ગયો, ત્યારથી માંદીને (તેણીના સ્વજન આ) કુશલ પુછવો (તેણીની ચિંતાને લીધે) ચંદનનો રસ પણ ગમતો નથી.

अत्र च—

“एताहे—इदानीम् । एदहं—इयत् । एकारो—अयस्कार.” ।

एते शब्दानुशासने साधिता इति नोक्ताः ॥१४४॥

एकैकम् अन्तोत्ते, एकनडो तह य कहयम्मि ।

सा एमिणिया जीए सुत्तेण पमिज्जए अंगं ॥१४५॥

एकैकम् अन्योन्यम् ।

एकनडो कथकः ।

एमिणिया यस्याः स्त्रियाः सूत्रेण शरीरप्रमाणं गृहीत्वा दिक्षु प्रक्षिप्यते—
कस्मिंश्चिद् देशे आचारविशेषे—सा
एवमुच्यते ।

आ स्थले नीचेना त्रण शब्दो, व्याकरणसाधित होवाने कारणे नोंधेला नथी.

एताहे एटले इदानीम् अर्थात् हमणां—आजकाल [८-२-१३४]

एदह एटले इयत्—एटलं [८-२-१५७]

एकार एटले अयस्कार—लोढु करनार—लूहार [८-१-१६६]

एकैकम् अन्योन्ये, एकनडो तथा च कथके ।

सा एमिणिया यस्याः सूत्रेण प्रमीयते अङ्गम् ॥१४५॥

एकैकम्—एकैक—अन्योन्य—एकएकजं—

एकजीजानुं—परस्पर.

एकनड—कथक—कथा करनार.

एमिणिया—ए प्रमाणे मपायेली स्त्री—
सूत्ररथी स्त्रीना शरीरजं माप
भरी पछी ते सूत्रने
दिशाओमां फेंकी देवानुं
होय ए रीते मपायेली स्त्री.
आ रीते स्त्रीना शरीरजं
माप लेवानो रिवाज, कोई
अमुक देशमां अमुक
प्रकारनी विधि करती
वखते प्रचलित छे.

यथा—

एमिणियाए तीए ख्वं दट्टण कामसरविद्धा ।

एकैकमं कइता तरुणा जायंति एकनडा ॥११०॥

अत्र—

एकवई—रथ्या—इति 'एकपदी' शब्दभवत्वान्नोक्तम् ॥ (१४५)

एकघरिल्लो दिअरे, सहोसिए एकसाहिल्लो ।

सा एकसिंघली जा सिंघलिपुण्णोहिं नवहलिआ ॥१४६॥

एकघरिल्लो देवरः ।

एकसाहिल्लो एकस्थानवासी ।

एकसिंघली शास्त्रमलीपुष्पैर्नवफलिका ।

उदाहरण—

एमिणियाए तस्याः रूपं दृष्ट्वा कामशरविद्धाः ।

एकैकमं कथयन्तः तरुणा जायन्ते एकनडा ॥११०॥

जे स्त्रीना शरीरने सुतरथी मापी पछी ते सुतरने दिशाओमां फंकी वीधुं छे एवी ते स्त्रीतुं रूप देखीने कामना वाणथी विधायेल्ल तरुणो एकवीजा—परस्पर वानो करतां क्या करनारा थई गया छे.

एकवई

'एकवई' शब्दनो अर्थ रथ्या—शेरी—छे. नेनी व्युत्पत्ति 'एकपदी' शब्द ऊपरथी थई शके एम छे. एकपदी—एकवई. एक एक पगले चाली शकाय एवी सांकडी शेरी ते एकपदी. 'एकपदी' शब्द, उक्त रीते व्युत्पन्न छे माटे तेने अहाँ नोंथ्यो नथी.

एकघरिल्लो देवरे, सहोपिते एकसाहिल्लो ।

सा एकसिंघली या शास्त्रमलिपुष्पैः नवफलिका ॥१४६॥

एकघरिल्ल—एकगृह—एक घर—मां रहेनार

—देवर—देर.

एकसाहिल्ल—एकशास्त्रीय—एक शास्त्रा ऊपर

रहेनार—एकस्थानमां

साथे

रहेनार.

एकसिंघली—शास्त्रमलिना पुष्पो साथेनी नवी फली—नवी शिंग. शास्त्रमलि एटले शेमको.

યથા—

એકઘરિલ ! ન લજ્જસિ કિં એકસાહિલમાણુસાણં પિ ।

જં એક્સિંવલિમિસા પુણો પુણો ણિયસિ માલારિં ॥૧૧૧(૧૪૬)

એકલપુડિંગં વિરલંબુકણે, એણુવાસિઓ ભેકે ।

એકલપુડિંગં વિરલવિન્દુવર્ષઃ । | એણુવાસિઓ ભેકઃ ।

યથા—

સુંદર ! ગોરંગીએ ગોરી અજ્ઞેય તીડ સુપસન્ના ।

એકલપુડિંગહુઅ-એણુવાસિએ આગઓ સિ જં કાલે ॥૧૧૨॥

અત્ર—‘એક્સરિય’શબ્દઃ શીઘ્રાર્થે નિપાતેષ્વસ્માભિરુક્ત इति નોક્તઃ ॥

ઉદાહરણ—

એકઘરિલ ! ન લજ્જસે કિં એકસાહિલમનુપ્યાણામપિ ।

યદ્ એક્સિંવલિમિપાત્ પુનઃ પુનઃ ણિયસિ માલાકારીમ્ ? ॥૧૧૧॥

હે દેવર ! શું એક સ્થાનમાં રહેનારા મનુષ્યોથી પણ તું લાજતો નથી કે શેમલાની નવી ફળી-શિંગ-ના વાનાથી તું પેલી માલણ સામે વારંવાર તાક્યા કરે છે ?

એકલપુડિંગં વિરલામ્બુકણે, એણુવાસિઓ ભેકે ।

એકલપુડિંગ—વરસાદના થોડા થોડા | એણુવાસિઓ—મેક-ડેડકો,

છાંટા પડવા-ફરફર આવવી.

ઉદાહરણ—

સુંદર ! ગૌરાક્ષ્યાં ગૌરી અદ્યૈવ તસ્યૈ સુપ્રસન્ના ।

એકલપુડિંગધુત-એણુવાસિએ આગતોડસિ યત્ કાલે ॥૧૧૨॥

હે સુંદર ! તે ગૌરાંગી ઉપર, શ્રીગૌરી-પાર્વતી-બાળે જ પ્રસન્ન થયું છે અને તેથી જ વરસાદના છાંટાથી ડેહકાઓ નહાયા તે જ સમયે તું આવી પહોંચ્યો છે.

એક્સરિય—

આ નિપાતરૂપ શબ્દનો અર્થ ‘શીઘ્ર’ છે અને અમેં એની નોંધ વ્યાકરણમાં નિપાતો ગણાવતાં કરેલી છે માટે તે શબ્દને અહીં ફરી જણાવ્યો નથી. [૮-૨-૨૧૩]

अथ अनेकार्थाः

एराणी इन्द्राणी पुरंधिया तद्वत्तस्था य ॥१४७॥

एराणी इन्द्राणी तद्वत्तस्था च स्त्री—इति द्वयर्था ॥ (१४७)

एलविलो धणिअ-उसहा, अधम्म-रोर-प्पिएसु एकमुहो ।

एलविलो आढ्यः वृषभश्च ।

एकमुहो निर्घर्मः दरिद्रः प्रियश्चेति
व्यर्थः ।

अथ ओकारादयः—ऐकारस्य प्राकृते प्रयोगाभावात्—

ओली कुलपरिवाडी, ओज्झं अचोक्खम्मि, विमलणे ओष्पा ॥१४८॥

ओली कुलपरिपाटी ।

ओज्झं अचोक्खम् ।

पङ्क्तिवाचकस्तु 'ओली'शब्दभवः । ओष्पा शाणादिना मण्यादेर्मार्जनम् ।

हवे एकारआदिवाळा अनेकार्थक शब्दोः

एराणी इन्द्राणी, पुरन्धिका तद्वत्तस्था च ॥१४७॥

एराणी—१ इन्द्राणी, २ इन्द्राणीनुं व्रत करनारी स्त्री ।

एलविलो धनिक-वृषभौ, अधर्म-रोर-प्रियेषु एकमुहो ।

एलविल-१ धनवान्-आढ्य २ वल्लद । एकमुह-१ धर्मरहित २ दरिद्र ३ प्रिय ।

प्राकृत भाषामां ऐकारनो प्रयोग नथी तेशी

हवे अनुक्रमे ओकारआदिवाळा शब्दोनी नोंध करो छेः

ओली कुलपरिपाटी, ओज्झं अचोक्खे, विमलणे ओष्पा ॥१४८॥

ओली—कुलनी परिपाटी—पेढी दर पेढी
चाली आवेली मर्यादा

ओष्पा—ओष चडाववो—विमल करवुं—
निर्मल करवुं—सराण वगेरे
द्वारा मणि वगेरेने ओष
चडाववो.

ओज्झ—ओक्खुं नहि—एणुं—अपवित्र.

ओली

'पङ्क्ति' अर्थनो सूचक एक थीजो 'ओली' शब्द छे परंतु तेनी उत्पत्ति
'ओली' शब्द उत्पत्ती करवानी छे [८-१-८३] एथी 'पङ्क्ति' अर्थनो 'ओली'
शब्द देशी नथी.

યથા—

ળિવમુડ-ઓપ્પિયપયણહ ! કિત્તી તુજ્ઞ ધવલેહ ઓજ્ઞં પિ ।

સસિકુલભવાણ અહવા ઓલિસદ્વાવો અયં કુમરવાલ ! ॥૧૧૩(૧૪૮)

ઓઅં વત્તા, ઓરં રુચિરે, કરિવંધવાયં ઓવં ચ ।

ઓસાર-ઓસકા ગોવાડ-ઓસરિઆ, હિમન્મિ ઓગ્ગીઓ ૧૪૯

ઓઅં વાર્તા ।

ઓસારો ગોવાટઃ ।

ઓરં ચાર ।

ઓસકો અપસૃતઃ ।

ઓવં ગજાદેવંધનાર્થં સ્વાતમ્ ।

ઓગ્ગીઓ નીહારઃ ।

યથા—

ચડાડડજિઓવઓઅં રિઉળો ઓગ્ગીયઓરજસ ! તુજ્ઞ ।

મીઆ ઓસારેસું વસંતિ સમરાડ ઓસકા ॥૧૧૪॥ (૧૪૯)

ઉદાહરણ—

નૃપમુકુટ-ઓપ્પિયપદનચ ! કીર્તિઃ તવ ધવલયતિ ઓજ્ઞં અપિ ।

શશિકુલભવાનામ્ અથવા ઓલિસ્વભાવઃ અયં કુમારપાલ ! ॥૧૧૩॥

પગના નરો, રાજાઓના મુકુટોદ્વારા ઓપાયેલા છે એવા હે કુમારપાલ ! તારી કીર્તિ મલિન પદાર્થને પળ હોલ ચઢાવે છે-વિમલ વનાવે છે અથવા ચંદ્રકુલમાં-ચંદ્રવશમાં-પેદા થયેલા લોકોની એવી જ સ્વાભાવિક કુલપરિપાટી છે કે તે, વસ્તુ-માત્રને પવિત્ર વનાવે છે.

ઓઅં વાર્તા, ઓરં રુચિરે, કરિવંધવાતમ્ ઓવં ચ ।

ઓસાર-ઓસકા ગોવાટ-અપસૃતૌ, હિમે ઓગ્ગીઓ ॥૧૪૯॥

ઓઅ-વાર્તા

ઓર-રુચિર-સુંદર.

ઓવ-હાથી વગેરેને વાંધવા માટે

ઓસાર-ગાયનો વાડો.

સોદેલો સ્વાહો

ઓસક-અપસૃત-ઓસરેલ-પાછા પડેલ,

ઓગ્ગીઅ-હિમ-જ્ઞાકલ.

ઉદાહરણ—

ત્યક્તઆજિ-ઓવઓઅં રિપવઃ ઓગ્ગીઅઓરયશઃ ! તવ ।

મીતાઃ ઓસારેસું વસન્તિ સમરાડ્ ઓસકા ॥૧૧૪॥

જ્ઞાકલ જેવા સુંદર યશસ્વાલ હે રાજા ! મય પામેલા અને રણમેદાનેથી પાછા હટેલા તારા શત્રુઓ રણસંવંધી અને હાથી વગેરેને વાંધવા માટેના સ્વાહા સંવંધી વધી વાતો છોડી વીધી હોય એ રીતે ગાયના વાડામાં રહે છે.

केसविवरणं ओच्छियं, ओंडलं अवि केसगुंफम्मि ।

ओसिअं अवले, ओणीवी णिव्वे, ओत्थरो वि उच्चाहे ॥१५०

ओच्छियं केशविवरणम् ।

ओसिओ अवलः ।

ओंडलं केशगुम्फो घग्गिद्वयायः ।

ओणीवी नीवम् ।

ओत्थरो उत्साहः ।

यथा—

अणओत्थर-ओसियाणं जरुंदअओणीविसंगजडिडेसु ।

तुज्ज रिद्धणं रण्णे कटं ओच्छियं ओंडलं च केसेसु ? ॥१५५(१५०)

ओग्गालो ओआलो वट्ठोलण, ओत्थओ अ अवसन्ने ।

ओक्खियं उप्पिण, रक्खे ओणिच्चो, णीविद्याण ओवद्दी ॥१५१

केशविवरणे ओच्छियं, ओंडलं अपि केशगुम्फे ।

ओसिअं अवले, ओणीवी नीवे, ओत्थरोऽपि उत्साहे ॥१५०॥

ઓગાલો તથા ઓઆલો અલ્પ સ્ત્રોતઃ । ઓણિવ્વો વલ્મીકઃ-પિપીલિકોરસા-
 ઓઃથઓ અવસન્નઃ । તો મૃદ્રાશિરિત્યર્થઃ ।
 “ઓઃથયં પિહિતમ્” [] इत्यन्ये । ઓવૈડ્ઢી પરિધાનૈકદેશઃ ।
 ઓક્કિયં ઉષિતમ્ ।
 “વાન્તમ્” [] इत्यन्ये ।
 યથા—

વાહ-ઓગાલ-ઘણઓયાલપૂરિઅ-ઓણિવ્વણિગયાહિભયા ।
 ગલિઅ-ઓવૈડ્ઢી તુહ રિઉવહૂ વણે ઓઃથઅ-ઓક્કિયા લુઠટિ ॥૧૧૬॥
 ઓસાઓ પ્રહરરુજા, ઓચ્છત્તં દંતધાવણે ।
 ઓસીસં અવવત્તે, ઓવટ્ટો મેઘવારિસેઅમ્મિ ॥૧૫૨॥

ઓગાલ } —વહેલો-પાણીનું નાનું	ઓઃથઅ—અવસન્ન-અવસાદ પામેલ-લેદ
ઓઆલ } સ્વરણ-વહોલો	પામેલ.
ઓક્કિય—રહેલું.	ઓણિવ્વ—રાફડો-કીઢીઓએ સ્વણીને
ઓવૈડ્ઢી—નીવિકા-ઘાઘરાની નાઢી—	ઝંચો કરેલો માટીનો ઢગલો.
પહેરવાના કપડાનો એક ભાગ.	

ઓઃથય

વીજા દેશીકોશકારો આ શબ્દનો અર્થ ‘પિહિત’-‘ઢાંકેલું’ વતાવે છે.
 ઓક્કિય

અન્ય દેશીસંગ્રહકારો આ શબ્દનો અર્થ ‘વાંત’-‘વમન’-‘ઝલટી’-
 ‘ઝોકલું’ વતાવે છે.

ઉદાહરણ—

વાપ્પઓગાલ-ઘનઓયાલપૂરિતઓણિવ્વનિર્ગતાહિભયા ।

ગલિતઓવૈડ્ઢી તવ રિપુવધૂઃ ઘને ઓઃથઅ-ઓક્કિયા લુઠટિ ॥

આંસુઓના પાણીનું નાનું સ્વરણ અને વરસાદનું નાનું સ્વરણ તે વચ્ચે દ્વારા
 રાફડા પૂરાઈ જવાને લીધે તેમાંથી વહાર આવેલા સપોથી ભય પામતી, લેદ પામતી
 રહેતી અને જેની નાઢી ગલી પડી છે એવી તારા શત્રુઓની વહૂઓ વનમાં આઝોટે છે.

ઓસાઓ પ્રહરરુજા, ઓચ્છત્તં દન્તધાવનકે ।

ઓસીસં અપવૃત્તે, ઓવટ્ટો મેઘવારિસેકે ॥૧૫૨॥

ઓસાઓ પ્રહારપીડા ।
ઓચ્છત્તં દન્તધાવનમ્ ।

ઓસીસં અપવૃત્તમ્ ।
ઓવૃદ્ધો મેઘજલસેકઃ ।

યથા—

ઓ ! ઓચ્છત્તમિસેણ પહિઓ ઓસીસિઝ્ઞ જંતો વિ ।

ળવમયળસર—ઓસાઓ મોઢઈ ઓવૃદ્ધફુલ્લનીવલયં ॥૧૧૭॥(૧૫૨)

ઓહંક-ઓહટ્ટ-ઓલિપ્પા હાસે, છન્નરમણં ઓલુંકી ।

ઓલિંભા ઉદેહી, ઓચુલ્લં ચુલ્લિએગદેસમ્મિ ॥૧૫૩॥

ઓહંકો ઓહટ્ટો ઓલિપ્પં હાસઃ ।

ઓલિંભા ઉપદેહિકા ।

ઓલુંકી છન્નરમણમ્—નંટ્વા યત્ર
શિશવઃ ક્રીડન્તિ ।

ઓચુલ્લં ચુલ્લયેકદેશઃ ।

“ચક્ષુઃસ્થગનક્રીડા”[]ઈતિ કેચિત્ ।

ઓસાઅ—પ્રહારરુજા—પ્રહારની પીડા—
ધાની પીડા.

ઓચ્છત્ત—દંતધાવનક—દાતળ

ઓસીસ—અપવૃત્ત—દુષ્ચરિત્ર.

ઓવૃદ્ધ—અપવૃદ્ધ—મેહના પાણીનો છંટકાવ.

ઉદાહરણ—

ઓ ! ઓચ્છત્તમિપેણ પથિકઃ ઓસીસિઝ્ઞ યાન્ અપિ ।

નવમદનશરઓસાઓ મર્દયતિ ઓવૃદ્ધફુલ્લનીપલતામ્ ॥૧૧૭॥

ઓ ! દાતળ કરવાના વાનાથી દુષ્ટ ચરિત્ર વતાવીને—આચરીને—જતો જતો
પણ નવીન મદનના વાળના ઘાથી પીડા પામેલો પ્રવાસી, મેહના પાણીના છંટકાવથી
લીલેલી નીપ—કદમ્બ—ની લતાને—વેલને—મરડતો જાય છે.

ઓહંક-ઓહટ્ટ-ઓલિપ્પા હાસે, છન્નરમણં ઓલુંકી ।

ઓલિંભા ઉપદેહિકા, ઓચુલ્લં ચુલ્લિએકદેશે ॥૧૫૩॥

ઓહંક }
ઓહટ્ટ } —હાસ-હાંસી-હસતું.
ઓલિપ્પ }

ઓલુંકી—છાની રમત-નાસી નાસીને—
સંતાઈ સંતાઈને છોકરાઓ રમે
છે તે રમત.

ઓલિંભા—ઝધઈ

ઓચુલ્લ—ઓલોચૂલો—મુલ્ય ચૂલ્લનો
એક ભાગ.

ઓલુંકી

કેટલાક સંગ્રહકારો ‘ઓલુંકી’નો અર્થ ‘આંખ ઢાંકીને રમાતી રમત’
કરે છે. (છાપળા દેશમાં ‘મલ્લગલ આંગલી’ નામની રમત અથવા ‘અકરડીકકરડી’ની
રમતમાં આંખને ઢાંકવામાં આવે છે.)

યથા—

ઓહંકિરિ ! ઓહટું ચય ઓલુંકિં ચ સારવેસુ ઘરં ।

ઓચુલ્લે ઓલિંભં દટ્ટું ઓલિપ્પિહી તુહ ણણન્દા ॥૧૧૮॥ (૧૫૩)

વલિંએ ઓજાલ્લો, ગજિયમ્મિ ઓઅંક-ઓજાયા ।

દીહરમહુરઙ્ગુણીએ ઓરહી, ઓહ્ણી સિદ્ધેરણીએ ॥૧૫૪॥

ઓજાલ્લો વલવાન ।

ઓરહી દીર્ઘમધુરધ્વનિઃ ।

ઓઅંકો તથા ઓજાઓ ગર્જિતમ્ ।

ઓહ્ણી માર્જિતા ।

યથા—

ઓજ્જલ્લભટ-ઓજ્જાયં કરિઓઅંકં ચ સુણિઅ સંગામે ।

ઓહ્ણિમહુર-ઓરહીમુહલાં જે હુંતિ તે પુરિસા ॥૧૧૯॥ (૧૫૪)

ઉદાહરણ—

ઓહંકિરિ ! ઓહટું ત્યજ ઓલુંકિં ચ સારવેસુ ગૃહમ્ ।

ઓચુલ્લે ઓલિંભં દટ્ટા ઓલિપ્પિહી તવ નનન્દા ॥૧૧૮॥

હે હસનારી ! હવે તું હસવું છોડ અને આ સંતાકૂકઢીની રમતને ય પડતી મૂક. તારું ઘર સમું કર. ઓલાચૂલામાં ઝપડીને જોડીને તારી નળદ તને હસશે.

વલિકે ઓજાલ્લો, ગર્જિતે ઓઅંક-ઓજાયા ।

દીર્ઘમધુરધ્વનૌ ઓરહી, ઓહ્ણી શિખરિણ્યામ્ ॥૧૫૪॥

ઓજાલ્લ—વલવાન

ઓરહી—લાંબો મીઠો ધ્વનિ.

ઓઅંક

ઓજાય

ઓહ્ણી—શિખંડ.

}—ગાજવું-ગર્જના.

ઉદાહરણ—

ઓજ્જલ્લભટ-ઓજ્જાયં કરિઓઅંકં ચ શ્રુત્વા સંગ્રામે ।

ઓહ્ણિમધુર-ઓરહીમુખરા યે ભવન્તિ તે પુરુષાઃ ॥૧૧૯॥

રણમેદાનમાં વલવાન સુમટોની ગર્જના અને હાથીઓનો ગર્જારવ સાંભળીને પણ જેઓ શિખંડ જેવા મધુર રહે છે તથા લાંબા મીઠા ધ્વનિ સાથે મુખરતા-વાચાલતા-વતાવે છે તેઓ સ્વરા પુરુષ છે.

૧ -હરિણી-મુ. ૨ ચ સુણિ-પા. ૩ -જા વે હું-પા. ૧ ।

ओसणं उच्येयस्मि य, ओसितो अहरकालस्मि ।

ओसणं उच्येय, ओसत्तं ओसणं च परिधाने ॥१७५॥

ओसणमप्यवयव-ओसणाद् ओसणस्मि नटमियस्मि ।

परिहितं ओसणं ओसित्यं ओसत्तं नट्यं दंमपतुराण ॥१७६॥ (१५५)

ओसणं रत्ते, ओसण्यो दलिते, नयस्मि ओसत्ता ।

ओसणं नटिते, ओसत्तं 'नास्ति' इति मणितक्रीडायाम् ॥१७६॥

ओमणं उच्ये, न ओसितो अनिरकाले ।

ओसणं उच्येय, ओसत्तं ओसणं च परिधाने ॥१७५॥

ओसणमप्यवयव-ओसणाद् ओसणस्मि नटमियस्मि (अन्ते) ।

परिहितं ओसणं ओसित्यं ओसत्तं नट्यं दर्शनव्यग्या ॥१७६॥

ओसणं रत्ते, ओसण्यो दलिते, नय ओसत्ता ।

ओमणं नटिते, ओमत्तं 'नास्ति' इति मणितक्रीडायाम् ॥१७६॥

यथा—

अन्ना-ओड्डो दइओ तुह ओहत्तो वि णवणह-ओलत्थो ।

ओरुंजं मुक्कलिओ मा मइ ओसन्नणेहिया होसु ॥१२१॥ (१५६)

विहलम्मि ओहुडं, ओहुरं च खिन्नाम्मि, ओवरो णियरे ।

ओसुद्धं विणिवडियम्मि, ओज्झरी अंतआवरणे ॥१५७॥

ओहुडं विफलम् ।

| ओहुरं खिन्नम् ।

“ओहुरं अवनतम् स्रस्तं च” [] इति अवन्तिसुन्दरी । यद्-उदाहरति स्म-

उदाहरण—

अन्याओड्डो दयितः तव ओहत्तोऽपि नवनख-ओलत्थो ।

ओरुंजं मुक्कलिओ मा मम ओसन्नस्नेहिका भव ॥१२१॥

नम्र छतां य नवा नखोद्वारा विदारित एवो तारो वर बीजी स्त्रीमां रक्त छे अने (‘नहि नहि’ बोलुं पडे एवी रमतनी जेम) ‘नहि नहि’ एम कहेवाने मोक्कली-स्वतंत्र-छे तो तुं मारी साधेनो स्नेह न तोड.

विफले ओहुडं, ओहुरं च खिन्ने, ओवरो निकरे ।

ओसुद्धं विनिपतिते, ओज्झरी अन्त्रआवरणे ॥१५७॥

ओहुड—विफल-निष्फल.

ओवर } समूह-जत्थो
ओवरअ }

ओज्झरी—आंतरङ्गं दां कण-होजरी.

ओहुर—खिन्न-खेदयुक्त-खेद.

ओसुद्ध—अपशुद्ध-विनिपात पामेलुं-
नीचे पडेलुं-अष्ट थयेलुं-
विनिपात पामवो-नीचे
पडेलुं-अष्ट थयुं.

ओहुर

अवन्तिसुन्दरी नाम्नो देशीसंग्रहकार ‘ओहुर’ शब्दना वे अर्थ बतावे छे:

ओहुर-अवनत-अवनति पामेल-अवनति ।

ओहुर-स्रस्त-सरी गयेल-सरी जवुं ।

एज कोशकार ‘ओहुर’ना अर्थने स्पष्ट करवा नीचेनां वे उदाहरणो आपे छे:

“खणमित्तकलुसियाणं लुल्लियालकवहरीसमोत्थरियं ।

भमरभर-ओहुरयं पक्कयं व भरिमो गुहं तीणं ॥ []

“किं तं पि हु वीसरियं णिक्खि व ! जं गुरुयणस्स मज्झमि ।

अहिधाविऊण गहिओ तं ओहुरउत्तरीयाणं ?” ॥ []

ओवरो निकरः । ‘क’प्रत्यये ओवरओ । । ओमुद्धं विनिपतितम् ।

। ओज्झरी अन्नावरणम् ।

यथा—

पहर-ओमुद्ध-हअ-ओज्झरिओवरखलण-ओहुरा रणा रिउणो ।

तुह कुमरवाल ! ओहुडभुअदंडा जंति रण्णेमुं ॥१२२॥ (१५७)

ओसित्तं ओलित्ते, अहिहूण ओहुअ-ओगिअ-ओणुणया ।

ओइल्लं आरूढं, ओसीअ-ओहाइया य हेट्टमुहे ॥१५८॥

“ क्षणमात्रकलुषिणाया लुल्लितालकवहरीसमवस्तरितम् ।

भ्रमरभर-ओहुरयं पक्कजमिय स्मरामः गुहं तस्याः ” ॥ []

[“क्षणमात्र मांटे कलुषित धयेनी एवां तेणीचुं, लटकता केशोनी बेलथी लकिल्लं मुण, केम जाणे भमराना गमूदधी नीचुं नगेल-अवनति पामेल-कमल न होय एवं अमने याद आवे छे.”]

“किं तदपि खलु विस्मृतं निष्कृप ! यद् गुरुजनस्य मन्त्रे ।

अभिधाव्य गृहंतः त्वम् ओहुरउत्तरीयया” ? ॥ []

[“ हे निर्दय ! उत्तरीय वस्त्र-ओढवानुं कपडुं-सरी गयेल्लं छतां य तेणीए गुरुजननी-बडीलीनी-कण्ठे, सामे दोटीने तने पकटेले छे ए यात पण शुं तुं खरेखर भूली गयो ?”]

उदाहरण—

प्रहारओमुद्धहतओज्झरिओवरखलणओहुरा रणात् रिपवः ।

तव कुमारपाल ! ओहुडभुजदण्डा यान्ति अरण्येषु ॥१२२॥

हे कुमारपाल ! तारा प्रहारने लीधे कपाई गयेली होजरीओ-होजरीनी समूह-नीचे पडी गई अने तेथी स्तब्ध पामवाधी खेद पामेला तथा पोताना भुजदंडोने नकामा वीक्षता एवा तारा शत्रुओ रणमेदानमांथी अरण्योमां जाय छे.

ओसित्तं उपलिप्ते, अभिभूते ओहुअ-ओगिअ-ओणुणया ।

ओइल्लं आरूढे, ओसीअ-ओहाइया च अधस्तनमुखे ॥१५८॥

ઓસિત્તં ઉપલિપ્તમ્ ।

ઓહુઓ ઓગિઓ ઓણુઓ એતે
ત્રયોઽપ્યભિભૂતાર્થાઃ ।

ઓહલ્લં આરુદમ્ ।

ઓસીઓ તથા ઓહાઈઓ અધોમુલ્લઃ ।

યથા—

ઓહલ્લે ગયં ઓગિગયગિરિં મઅ-ઓસિત્તમુહં અણ-ઓસીઅં ।

તદ્ ઓહુઅહરિચરિણ ઓણુઅ-ઓહાઈયા હુઆ રિણો ॥૧૨૩॥(૧૫૮)

ઓલિત્તી ઓલિપ્તી અસિદોસમ્મિ, ઓક્કળી જૂઆ ।

ઓજ્ઞાયં ઓહદ્વિયં અન્નં પેલ્લિય કરેણ જં ગહિયં ॥૧૫૯॥

ઓલિત્તો તથા ઓલિપ્તો સ્વહા-
દિદોષઃ ।

ઓક્કળી ચૂકા ।

ઓજ્ઞાયં તથા ઓહદ્વિયં અન્યં પ્રેર્ય
યત્ કરેણ ગૃહીતમ્ ।

ઓસિત્ત-ઉપલિપ્ત-સ્વહાયેલ-સ્વહાવું.

ઓહલ્લ-આરુદ-ચહેલું-ચહવું.

ઓહુઅ
ઓગિઅ
ઓણુઅ

અભિભૂત-પરાજય પામેલ-
પરાજય પામવો.

ઓસીઅ
ઓહાઈઅ

અધોમુલ્લ-નીચા મુલ્લવાળો.

ઉદાહરણ—

ઓહલ્લે ગજમ્ ઓગિઅગિરિં મદ્ઓસિત્તમુલ્લમ્ અણ-ઓસીઅં ।

ત્વયિ ઓહુઅહરિચરિતે ઓણુઅ-ઓહાઈયા ભૂતાઃ રિપવઃ ॥૧૨૩॥

હે રાજા ! વિણુ ના હંદ્રના ચરિત્રને પરાભવ આપે એવા ચરિત્રવાળો તું
પહાડનો પરાભવ કરે એવા, મદથી સ્વહાયેલ મુલ્લવાળા તથા જંચા મુલ્લવાળા હાથી
ऊપર ડ્યારે ચઢયો ત્યારે તારા શત્રુઓ પરાજય પામ્યા અને નીચું મોઢું કરી ગયા.

ઓલિત્તી ઓલિપ્તી અસિદોષે, ઓક્કળી ચૂકા ।

ઓજ્ઞાયં ઓહદ્વિયં અન્યં પ્રેર્ય કરેણ યદ્ ગૃહીતમ્ ॥૧૫૯॥

ઓલિત્તિ } —તરવાર છરી વગેરેનો
ઓલિપ્તિ } —દોષ-તરવાર વગેરેનું
કટાવું-વા વૂંડું થવું.

ઓક્કળી—જૂ

ઓજ્ઞાય } —વીજાને પ્રેરીને-વીજાને
ઓહદ્વિય } —સેડોને-ધક્કો મારીને
જે કાંઈ હાથ વડે લેઈ
તે-વીજાને પીલીને-
દાવીને જે હાથમાં મેલ-
વેલું તે.

यथा—

छुरिआ-ओलिन्ती असिओलिप्पत्ती ओक्कणी अ णववत्थे ।

कहइ रिऊण तएजसं ओहट्ठिअयं सिरिं च ओज्झायं ॥१२४॥ (१५९)

सेणे ओलय-ओलावया य, फलहङ्गलाह ओहडणी ।

ओलयणी णववहुया, ओलङ्णी दइयभूया य ॥१६०॥

ओलओ तथा ओलावओ श्येनः पक्षी । “ओलओ अपलापः” [] इति अन्ये ।

अत्र—ओहइ-अवतरति । अयं धाःवादेशेपृक्तत्वात्तुक्तः ।

ओमाल-ओज्जर-ओसत्त-शब्द। निर्माज्य-निर्जर-अवसक्त-शब्दभवा इति नोक्ताः ।

ओहडणी फलहकार्गला ।

ओलयणी नववधूः ।

ओलङ्णी दयितभूता ।

उदाहरण—

छुरिकाओलिन्ती असिओलिप्पत्ती ओक्कणी च नववत्थे ।

कथयति रिपूणां त्वया यशः ओहट्ठिअयं थियं च ओज्झायं ॥१२४॥

शत्रुओंनी कटांगेली छरीओ, बूठी थयेली तरवारो अने तेमना नवा कपडामां पडेली जू, ए यधु कही आपे छे के ते शत्रुओनो यश तेमने पीलीने तारा हाथमां करी लीथो छे अने तेमनी लक्ष्मी पण तेमने दयावीने तारा हाथमां मेळवी लीथी छे.

श्येने ओलय-ओलावया च, फलहङ्गलायां ओहडणी ।

ओलयणी नववधुका, ओलङ्णी दयितभूता च ॥१६०॥

ओलय }
ओलावय } —श्येन पक्षी-वाज.
ओलयणी—नवी चहू.

ओहडणी—फलहकनो आगळो-वारणुं
बंध करवानो भोगळ-भाग-
लियो.

ओलङ्णी—वहाली स्त्री.

ओलअ

वीजा संग्रहकारो आ शब्दनो ‘अपलाप’-‘करुं होय छतां नामकर जवुं’ एवो अर्थ करे छे.

अहाँ नीचेना ओहइ-ओमाल-ओज्जर-ओसत्त ए चार शब्दो नयी आप्या, कारण के ते चारे शब्दो व्याकरणसाधित छे.

યથા—

ઓલહણી ઓલયણી રિહણ ઓલયપિય રણે સંગો ।

ઓહડણીદીર્ઘમુજ ! તુહ મહચહઅ-ઓલાવઓ રુયાવેડ ॥૧૨૫(૧૬૦)

ઓસુચિય ચ ઉપ્પેચિય, અલિદામ્મ ઓસરિઆ ।

ઓઆવલો અ વાલાયવમ્મિ, ઓહાડણી પિહાણી ॥૧૬૧॥

ઓસુચિય ઉપ્પેક્ષિતમ્ ।

ઓઆવલો વાલાતપઃ ।

ઓસરિઆ અલિન્દઃ ।

ઓહાડણી પિધાની ।

ઓહડ—અવતરતિ-અવતરે છે-નીચે આવે છે-જન્મ ધારણ કરે છે.

‘ઓહડ’ ક્રિયાપદ છે, તેમાં મૂળ ધાતુ ‘ઓહ’ છે. તેની સાધના વ્યાકરણમાં થતા-
વેલી છે: [૮ । ૪ । ૮૫]

ઓમાલ—નિર્માલ્ય-દેવને ચઢેલી વસ્તુ-શિવનિર્માલ્ય.

ઓમાલ’ શબ્દને ‘નિર્માલ્ય’ શબ્દ દ્વારા સાધો થતાવ્યો છે: [૮ । ૧ । ૩૮]

ઓજ્ઞર--જ્ઞરણ.

‘ઓજ્ઞર’ શબ્દને ‘નિર્જર’ શબ્દ દ્વારા નીપજાવેલો છે: [૮ । ૧ । ૧૮]

ઓસત્ત--સવદ્ધ.

‘ઓસત્ત’ શબ્દનો ઉત્પત્તિ ‘અવસત્ત’ શબ્દમાંથી કાઢી લેવાની છે: [૮ । ૧ । ૧૭૨]

ઉદાહરણ—

ઓલહણી ઓલયણી રિપૂણા ઓલયપ્રિયે રણે સંગઃ ।

ઓહડણીદીર્ઘમુજ ! તવ મહચટકઓલાવઓ રોદયતિ ॥૧૨૫॥

મોગલની જેવી લાંબી મુજાવાળાં હૈં ! મહત્ત્વ ચક્રાંઓનો નાશ કરવાને
શાજ જેવું: તારું સંગ, શત્રુઓની વહાલી, નવી વહૂઓને, વાજને (સુમતોનાં મડદાંઓનું
શાણું મલતું હોવાથી) પ્રિય એવા રણમેદાનમાં રોવાવે છે.

ઓસુચિય ચ ઉપ્પેક્ષિતે, અલિન્દે ઓસરિઆ ।

ઓઆવલો ચ વાલાતપે, ઓહાડણી પિધાન્યામ્ ॥૧૬૧॥

ઓસુચિય—ઉપ્પેક્ષિત-ઉપ્પેક્ષા-ઉપ્પેક્ષા

પામેલ.

ઓઆવલ—ઝગતા સૂરજનો તાપ.

ઓસરિઆ—ઓસરી-વારણા આગલની

સપાટ જમીન-વરેહો.

ઓહાડણી—ઢાંકણી-દરવાજો વંધ કર-

વાનું ઢાંકણ.

यथा—

ओसुंखिय पियं इंतं ओआवलं ओसरिं सरंतं च ।

णंदीइ खिविय जारं असई ओहाडणिं देइ ॥१२६॥ (१६१)

ओआअवो चि अत्थक्खणम्मि, ओअट्टियं च चाटुम्मि ।

ओअग्घियं ओसिंघियं, अंगपिणद्धम्मि ओलइयं ॥१६२॥

ओआअवो अस्तसमयः ।

ओअग्घियं ओसिंघियं प्रातम् इत्यर्थः ।

ओअट्टियं चाटु ।

‘ओसिंघिय’शब्दोऽपि देश्य एव,

ओलइयं अङ्गे पिनद्धम् ।

अनया तु भङ्ग्या निबद्धः ।

यथा—

ण हु ओअग्घइ कमलं ओलइअं न सहए जलइं पि ।

ओअट्टिएहि ओआअवे चि ओसिंघए ण सा असणं ॥१२७॥ (१६२)

उदाहरण—

ओसुंखिय प्रियम् आयन्तम् ओआवलं ओसरिं सरन्तं च ।

णंदीइ क्षिप्त्वा जारम् असती ओहाडणिं ददाति ॥१२६॥

ऊगता सूरजनो तापं यतो ओसरीं तरफ सरक्ता-आवता-प्रियने-उत्प्रेक्षीने-
घरावर जोईने-जार पुरुषने गाय तरफ धक्केली असती स्त्री दाक्कण दे छे-वोरणुं
बंध करे छे.

ओआअवोऽपि अस्तक्षणे, ओअट्टियं च चाटुनि ।

ओअग्घियं ओसिंघियं, अङ्गपिनद्धे ओलइयं ॥१६२॥

ओआअव—अस्त, समय-आयमवानो

ओअट्टिय—चाटु-सारं लागे तेवु बोलवुं-

समय.

खुशामत.

ओअग्घिय }
ओसिंघिय } प्रात-सूचवुं-सूधेनुं.

ओलइय—शरीर ऊपर लादेनुं-अंग ऊपर
पहेरेनुं.

ओसिंघिय

‘ओसिंघिय’ पण देशी शब्द ज छे परंतु तेने अहीं पर्याय बताववाना
रीतथी सूचवेलो छे.

उदाहरण—

न खलु ओअग्घइ कमलं ओलइअं न सहते जलार्द्रमपि ।

ओअट्टिएहि ओआअवेऽपि ओसिंघए न सा अशनम् ॥१२७॥

तेणी कमलने खरेखर सूंचती नथी तेम शरीर ऊपर पहेरेला पाणीथी भीना

ઓલુંપઓ અ તવિયાહત્યે, ઓહીરિઅં ચ ડગ્ગીઅ .

સુત્તે ઓહ્લરિઓ, વિહિકયમ્મ ઓસાણિહાણં ચ ॥૧૬૩॥

ઓલુંપઓ તાપિકાહસ્તઃ ।

ઓહ્લરિઓ સુતઃ ।

ઓસાણિહાણં વિધિવદનુષ્ટિતમ્ ।

ઓહીરિઅં ડદ્રીતમ્ ।

“અવસન્નમ્” [] इत्यन्ये ।

यस्तु ‘ओहीरिअ’शब्दो निद्रार्थः स
धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः ।

યથા—

ણિસિ ઓહ્લરણે ઓસાણિહાણિઅં કિં પિ તીઈ જં તુમઅ .

તં ચિય ઓહીરઈ સા ઓલુંપયકમ્મવાવડા વિ દિણે ॥૧૨૮॥

(કપડાને) પળ સહતી નથી અને કેટલીએ સુશામત કરી તો ય સૂચાસ્તને સમયે પળ તેણી અઘન-ચાળા-ને ય સૂંઘતી નથી.

ઓલુંપઓ ચ તાપિકાહસ્તે, ઓહીરિઅં ચ ડદ્રીતે ।

સુત્તે ઓહ્લરિઓ, વિધિકૃતે ઓસાણિહાણં ચ ॥૧૬૩॥

ઓલુંપઅ—તવીનો હાથો-તાવડીનો હાથો.

ઓહ્લરિઅ—સુત-સુત્ત-સુતેછં.

ઓહીરિઅ—ડદ્રીત-ઝંચે સ્વરે ગાન-ગાણું

કરવું-ઝંચેથી ગાવું-ગવાયેલ.

ઓસાણિહાણ—વિધિપૂર્વકતું અનુષ્ઠાન.

ઓહીરિઅ

વીજા સંગ્રહકારો આનો અર્થ ‘અવસન્ન’-‘ચિન્ન’ કરે છે.

એક વીજો આવો જ ‘નિદ્રા’ અર્થનો સૂચક ‘ઓહીરિઅ’ શબ્દ છે પરંતુ તે, શ્યામ્ભરસાધિત છે [૮-૪-૧૨] માટે દેશી નથી.

ઉદાહરણ—

નિશિ ઓહ્લરણે ઓસાણિહાણિઅં કિમપિ તયા યત્ત ત્વયા ॥

તદ્ પવ ઓહીરઈ સા ઓલુંપયકર્મવ્યાપ્તાઽપિ દિને ॥૧૨૮॥

રાત્રે સૂતાં પછી તેં જે કાંઈ તેણીની સાથે વિધિયુક્ત અનુષ્ઠાન કર્યું છે તે જ અનુષ્ઠાનને તેણી દિવસે તવેથો હલાવવાના કામમાં જોડાયેલી હોય તો પળ ઝંચે સાદે ગાયા કરે છે.

અવ્ર

“ઓરુમ્માહ—ઉદ્ધાનિ ।

ઓહામહ—તોલયતિ ।

ઓલુંહહ—વિરચયતિ ।

ઓમુકહ—તેજયતિ ।

ઓગાલહ—રોમન્થયતિ ।

ઓરસહ—અવતરતિ ।

ઓઅંદહ } —આચ્છિનતિ ।

ઓઅગહ—વ્યાપ્નોતિ ।

ઓહાવહ—આક્રામતિ ।

ઓત્રામહ—અવકાશતે ।

ઓઅક્સહ—પદ્યતિ ।

ઓવાહહ—અવગાહતે” ।

एते धात्वादेशेष्वन्माभिरुक्ता इति नोच्यन्ते ॥ (१६३)

આ સ્થળે નીચેના ધાતુઓ વ્યાકરણમાં ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નાંધેલા દોવાથી ફરી જણાવ્યા નથી.

ઓરુમ્મા—ઓરુમ્માહ—ઉદ્ધાનિ—મૂકાય છે [૮-૪-૧૧]

ઓહામ—ઓહામહ—તોલયતિ—તોલે છે [૮-૪-૨૫]

ઓલુંહ—ઓલુંહહ—વિરચયતિ—નૃદું કરે છે [૮-૪-૨૬]

ઓમુક—ઓમુકહ—તેજયતિ—તેજ કરે છે [૮-૪-૧૦૪]

ઓગાલ—ઓગાલહ—રોમન્થયતિ—ઓગાં છે [૮-૪-૪૩]

ઓરસ—ઓરસહ—અવતરતિ—અવતરે છે [૮-૪-૮૫]

ઓઅંદ—ઓઅંદહ } આચ્છિનતિ—છેદે છે [૮-૪-૧૨૫]

ઓઅગ—ઓઅગહ—વ્યાપ્નોતિ—વ્યાપે છે [૮-૪-૧૪૧]

ઓહાવ—ઓહાવહ—આક્રામતિ—આક્રમણ કરે છે [૮-૪-૧૬૦]

ઓત્રામ—ઓત્રામહ—અવકાશતે—વકામે છે [૮-૪-૧૭૧]

ઓઅક્સ—ઓઅક્સહ—પદ્યતિ—જુગ છે [૮-૪-૧૮૧]

ઓવાહ—ઓવાહહ—અવગાહતે—અવગાહે છે [૮-૪-૨૦૫]

अथ अनेकार्थाः

णिसिजल-हिमेषु ओसा, सेवय-अपह-अवलेषु ओलुगो ।

ओआली असिदोष-ओली, ओलुट्टं अघटंत-मिच्छासु ॥१६४॥

ओसा निशाजलम् हिमं चेति द्वयर्थाः । ओआली खल्लदोषः पङ्क्तिश्चेति द्वयर्थाः ।

ओलुगो सेवकः निश्चयायः निःस्थामा ओलुट्टं अघटमानम् मिथ्या च ॥

चेति त्रयर्थः ।

(१६४)

ओअल्लोः पल्हत्थ-प्पकंप-गोवाड-लंघमाणेषु ।

ओरत्तो वि विदारिय-गव्विट्ठ-कुसुंभरत्तेसु ॥१६५॥

ओअल्लो पर्यस्तः कम्पः गोवाटः ओरत्तो विदारितः गर्विष्ठः कुसुम्भर-

लम्बमानश्चेति चतुर्थः ।

क्तश्चेति त्रयर्थः ॥ (१६५)

हवे पेला वे स्वरवाळा पछी त्रण स्वरवाळा एवा-क्रमे

अनेक अर्थवाळा ओकारादि शब्दोनी नोंध छेः

निशाजल-हिमयोः ओसा, सेवक-अपह-अवलेषु-ओलुगो ।

ओआली असिदोष-आली, ओलुट्टं अघटमान-मिथ्ययोः ॥१६४॥

ओसा—१ अवदयाय-रातनुं पाणी-झाकळ-ओस २ हिम.

ओलुगो—१ सेवक-नोकर २ क्रांति विनानो-निस्तेज ३ निर्वल.

ओआली—१ सङ्गनो दोष-तरवारनुं कटाई जवुं वगेरे २ पंक्ति-पांत-हार.

ओलुट्टं—१ अघटमान-अनुचित २ मिथ्या-उलट्टं.

ओअल्लो पर्यस्त-प्रकम्प-गोवाट-लम्बमानेषु ।

ओरत्तोऽपि विदारित-गर्विष्ठ-कुसुम्भरत्तेषु ॥१६५॥

ओअल्ल—१ पर्यस्त-उलट्टं २ प्रकम्प-थरथराट ३ गायनो वाडो ४ लटकनुं.

ओरत्त—१ विदारित-फाडी नाखेल-फाडी नाखवुं २ अपरक्त-अभिमानो ३

अवरक्त-कसुंवाथी रंगेलुं. -

१ सरखावो वर्ग १ गा० ८९ 'उल्लट्ट' शब्द.

२ सरखावो वर्ग १ गा० ९० 'उरत्त' शब्द.

ओहट्ठो ओसरिए अवगुण्ठण-णीवियासुं च ।

गामेस-हरिय-आणा-वंधणखाएसु ओआओ ॥१६६॥

ओहट्ठो अपसुतः अवगुण्ठनम् नीवी
चेति त्र्यर्थः ।

ओआओ ग्रामाधीशः अपहृतः आज्ञा
हस्त्यादीनां बन्धनार्थं स्वातं चेति
चतुर्थः ॥ (१६६)

ओहारो कच्छवए अंतरदीवम्मि भागे य ।

ओवियं आरोविय-रुण्ण-चाटु-मुक्केसु हरिए य ॥१६७॥

ओहारो, कच्छपः नद्यादीनामन्तर्द्वीपम्
अंशश्चेति त्र्यर्थः ।

ओवियं आरोपितम् रुदितम् चाटु
मुक्तम् हृतम् चेति पञ्चार्थम् ॥ (१६७)

ओहित्थं च विसाए रहसम्मि विचारिए तह य ।

चंदण-सिलासु ओहंसो, ओसच्चिअं असोह-सादेसु ॥१६८॥

ओहट्ठो अपसुते अवगुण्ठन-नीविकयोश्च ।

ग्रामेश-हृत-आज्ञा-बन्धनखातेषु ओआओ ॥१६६॥

ओहट्ठ—१ अपसुत-पाळुं हट्ठुं-पाळुं हट्टेल २ घूघट-घूमटो ३ नीवी-नाबी.

ओआओ—१ गामनो अधीश-स्वामी २ अपहरायेल-जेतुं अपहरणं थई गयु छे ते
३ आज्ञा ४ हाथी वगेरेने बांधवा माटेनो खाटो.

ओहारो कच्छपके, अन्तर्द्वीपे भागे च ।

ओवियं आरोपित-रुदित-चाटु-मुक्केषु हते च ॥१६७॥

ओहार—१ कचवो २ नदी वगेरेनी वच्चेनो द्वीप-स्थलभाग ३ भाग-अंश.

ओविय—१ आरोपित-चटावुं-चटावेळुं २ रोड ३ चाटु-मीठी वाणी-खुशामत
४ मुक्त-छटुं थुं-छटुं थयेल ५ हृत-हरी जतुं-हरेळुं.

ओहित्थं च विपादे रभसे विचारिते तथा च ।

चन्दन-शिलयोः ओहंसो, ओसच्चिअं अशोभ-सादेसु ॥१६८॥

ओहित्थं विपादः रभसः विचारितं
चेति त्र्यर्थम् ।

ओसन्विअं गतशोभम् अवसादश्चेति
द्व्यर्थम् ॥ (१६८)

ओहंसो चन्दनम् चन्दनघर्षणशिला
चेति द्व्यर्थः ।

ओसिंधियम्मि चंदणघसणासिलाए य ओहरिसो ।

ओत्थरिओ अकंते अक्रममाणे य णायव्वो ॥१६९॥

ओहरिसो घ्रातः चन्दनघर्षणशिला च ॥ ओत्थरिओ आक्रान्तः आक्रममाणश्च ।
(१६९)

ओसाअंतो जिम्भालसम्मि सीयंत-सवियणेषुं च ।

ओघसरो य अणत्थे घराण वारिप्पवाहे अ ॥१७०॥

ओसाअंतो जृम्भालसः सीदन् सवेद- ओघसरो अनर्थः गृहवारिप्रवाहश्च ॥
श्चेति त्र्यर्थः । (१७०)

हेट्टामुह-काणेच्छिअ-आकिण्णेषु च ओसरिअं ।

ओदंपियं च ओरंपियं च अकंते-णट्टेषु ॥१७१॥

ओहित्थं—१ विपाद-खेद २ वेग-उतावळ ३ विचारित-विचारेलं.

ओहंस—१ चंदन २ चंदन घसवानी ओरसियो.

ओसन्विअ—१ शोभा विनातुं २ अवसाद-खेद.

ओसिंधियम्मि चन्दनघर्षणशिलायां च ओहरिसो ।

ओत्थरिओ आक्रान्ते आक्रममाणे च ज्ञातव्यः ॥१६९॥

ओहरिस—१ सूषेळं २ चंदन घसवानी शिला-ओरसियो.

ओत्थरिअ—१ आक्रमायेल-दवायेल २ आक्रमण करतो-दवावतो.

ओसाअंतो जृम्भालसे सीदत्-सवेदनयोश्च ।

ओघसरो च अनर्थे गृहाणां वारिप्रवाहे च ॥१७०॥

ओसाअंत—१ वगासां खानार आळसु २ सीदतो ३ वेदनावळो.

ओघसर—१ अनर्थ-हानि २ घरोनो-घरोमांथी नीकळतो पाणीनो प्रवाह.

अधोमुख-काणेक्षित-आकीर्णेषु च ओसरियं ।

ओदंपियं च ओरंपियं च आक्रान्त-नष्टयोः ॥१७१॥

ओअग्गिअं अभिभूतम् केशादीनां | ओलेहडो अन्यासक्तः तृष्णापरः
पुञ्जीकरणं च । प्रवृद्धश्चेति व्यर्थः ॥ (१७२)

चंदण-रइजोगे ओवसेरं, ओहसियं अंशुअ-धुएसु ।

ओसिक्खियं च गमणव्वाघाए अरइणिहिणं य ॥१७३॥

ओवसेरं चन्दनम् रतियोग्यं चेति | ओहसियं वस्त्रम् धूतं चेति द्वयर्थम् ।
द्वयर्थम् । उपहसितार्थस्तु 'ओहसिय'शब्दः
'चंदण-रइजोगे' इति समाहारद्वन्द्वः । संस्कृतभव एव ।
ओसिक्खियं गतिव्याघातः अरतिनि-
हितं च ॥ (१७३)

ओहरणं विणिवाडणं अत्थस्सारोवणं चैव ।

ओहरणं विनिपातनम् असंभवतोऽप्यर्थस्य संभावनं च ।

ओअग्गिअ—१ अभिभव पामेल २ केश-वाळ-वगेरेनो पुंजो-ढगलो-करवो.

ओलेहड—१ मीजामां आसक्त २ तृष्णावालो ३ प्रवृद्ध-वधारे घरडो.

चन्दन-रतियोग्ये ओवसेरं, ओहसियं अंशुक-धूतेषु ।

ओसिक्खियं च गमनव्याघाते अरतिनिहिते च ॥१७३॥

ओवसेर—१ चंदन २ रति करवाने योग्य.

ओहसिय—१ वस्त्र-कपडं २ धूत-हीन-तजी दीवल-खंखेरेल.

ओसिक्खिय—१ गमनव्याघात-जवामां विघ्न २ अरतिमां निहित.

चंदण-रइजोगे

'चंदण' अने 'रइजोगे' अे वजे शब्दोनी समाहार द्वन्द्व समास छे.

ओहसिय

'उपहसित'—'उपहास'—'मस्करी'ना अर्थनो पण एक बीजो 'ओहसिय'
शब्द छे पण ते देसी नथी. कारण के उपहास अर्थवाळा ए 'ओहसिय'नी व्यु-
त्पत्ति संस्कृत 'उपहसित' ऊपरथी बतावी शक्य छे. [८-१-१७३]

ओहरणं विनिपातनम् अर्थस्य आरोपणं चैव ।

ओहरण—१ विनिपातन-विशेष नीचे पडवुं २ जे हकीकत न संभवती-न घटती
होय, तेनो आरोप करवो-तेनी कल्पना करवी.

અત્ર ઑંવાલ્લદ્દ છાદયતિ પ્રાવયતિ ચ इति धात्वादेशेपूक्त इति नोन्यते ।

इह च क्वचित् उकारस्थाने ओकारं पठन्ति ओकारस्थाने च उकारम् ।
तत्र विषयविभागो दृश्यते —

परओ ठियसंजોण उकार-ओकारविणिमओ होइ ॥ ૧૭૪ ॥

પરતઃ સ્થિતે સંયોગે ઉકાર-ઓકારયોર્વિષયયો ભવતિ । યથા—
उकंदी ओकंदी । उक्खली ओक्खली । इत्यादि । एतच्चोपलक्षणम्-इकार-
एकारयोरपि ॥ यथा-इहो एहो दरिद्रः । इत्यादि ।

ઓંવાલ—ઓંવાલ્લદ્દ-છાદયતિ-ટાંકે છે. [૮-૪-૨૧]

ઓંવાલ—ઓંવાલ્લદ્દ-પ્રાવયતિ-પદાલો દે છે-વાળી ફરી વલે છે. [૮-૪-૪૧]

આ ધાતુ, ઘાટ્મા અધ્યાયમાં ખાનાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં
ફરી નથી લખ્યા.

‘ઉકાર’નો ‘ઓકાર’ નથા ‘ઇકાર’નો ‘એકાર’ કયારે થાય ? એ હકીકત
ચતાવવા નીચેની અડધી ગાથા જણાવે છે :

પરતઃ સ્થિતસંયોગે ઉકાર-ઓકારવિનિયયો ભવતિ ॥ ૧૭૪ ॥

આ દેશીસંગ્રહમાં ‘ઉકાર’ને વદલે ‘ઓકાર’ક્યાં વાપરવાનો છે અને ‘ઓકાર’ને
વદલે ‘ઉકાર’ક્યાં વાપરવાનો છે તે ચાચતનો વિભાગ આ અડધિયામાં આ પ્રમાણે
ચતાવે છે : ‘ઉકાર’ પછી કોઈ સંયુક્ત અક્ષર આવેલો હોય ત્યારે તે ‘ઉકાર’ને
વદલે ‘ઓકાર’ સમજવો અને ‘ઓકાર’ પછી કોઈ સંયુક્ત અક્ષર આવેલો હોય
ત્યારે તે ‘ઓકાર’ને વદલે ‘ઉકાર’ સમજવો. આ પ્રમાણે ‘ઉકાર’ અને ‘ઓકાર’ની
અદલાવદલી થાય છે. જેમકે—

उ-ओ=उ+ओंकी=ओंकी, ‘उण्की.

उ+ कखली-ओक्खली, उक्खली वगैरे.

આ જ પ્રમાણે ‘ઇકાર’નો અને ‘એકાર’નો પણ ફેરફાર કરવો અર્થાત્ ‘ઇકાર’
પછી કોઈ સંયુક્ત અક્ષર આવેલો હોય ત્યારે તે ‘ઇકાર’ને વદલે ‘એકાર’ સમજવો
અને ‘એકાર’ પછી કોઈ સંયુક્ત અક્ષર આવેલો હોય ત્યારે તે ‘એકાર’ને વદલે ‘ઇકાર’
સમજવો. જેમકે-इ+हो-एहो, इहो-दरिद्र વગેરે.

યત્ અસ્મરામ 'ઓત્ સંયોગે' [સિ૦ હે૦ ૮-૧-૧૧૬], 'ઇત્ એદ્ વા' [સિ૦ હે૦ ૮-૧-૮૫], 'હ્રસ્વઃ સંયોગે' [સિ૦ હે૦ ૮-૧-૮૪] ઇતિ ચ ॥ (૧૭૪)

ઇત્યાચાર્યશ્રીહેમચન્દ્રવિરચિતાયાં સ્વોપશ્વદેશીશબ્દસંગ્રહવૃત્તો પ્રથમઃ
સ્વરવર્ગઃ ॥ ગ્રન્થા૦ ૮૦૨ ॥

અમે આ વિધાનને અમારા વ્યાકરણમાં પણ યાદ કર્યું છે:

ઓત્ સંયોગે [૮ ૧ ૧ ૧૧૬]

ઇત્ એદ્ વા [૮ ૧ ૧ ૮૫]

હ્રસ્વઃ સંયોગે [૮ ૧ ૧ ૮૪]

પ્રમાણે આચાર્ય હેમચંદ્રે રચેલા અને પોતાની વનાવેલી ટીકાવાળા
દેશીશબ્દસંગ્રહનો પ્રથમ વર્ગ પૂરો થયો.

द्वितीयः वर्गः

संगृहीताः स्वरादयः शब्दाः इदानीं व्यञ्जनादयः संगृह्यन्ते ।

तेऽपि वर्गक्रमेणेति कवर्गादयो द्व्यक्षरादिक्रमेण

स्वरक्रमेण च प्रस्तूयन्ते—

अन्धियकवड्डियासुं कत्ताओ, मूलए कंदी ।

कंतू कामे, कंची मुसलाणणलोहवलयम्मि ॥१७७॥

कत्ता अन्धिका धूतकपर्दिका ।

कंतू कामः ।

कंदी मूलकशाकम् ।

कंची मुसलमुखे लोहवलयम् ।

यथा—

मुसलमुहं कंचीए कच्छपएसो य कंदीहिं ।

कत्ताहिं वड्डजूयं रईइ कंतू अ सोहंति ॥१२९॥ (१७५)

द्वितीय वर्ग

प्रथम वर्गमां स्वर आदिवाळा वधा शब्दोनो संग्रह आवी गयो. हवे व्यंजन आदिवाळा शब्दोनो संग्रह करवानो छे. पेला वे स्वरवाळा, पछी त्रण स्वरवाळा ए क्रमे अने वर्गना अनुक्रमे आ नीचे व्यंजन आदिवाळा शब्दोनी नोंध आपी छे.

सौथो प्रथम कवर्गवाळा अने तेमां य पहेला 'क' आदिवाळा शब्दोनी नोंध आपवानी छे:

अन्धिककर्पदिकासु कत्ताओ, मूलके कंदी ।

कंतू कामे, कंची मुसलाननलोहवलये ॥१७५॥

कत्ता—जगार रमवानी आंथळी कोडी.

कन्तु—कामदेव.

कंदी—कांदावाळा मूलानुं शाक.

कंची—काष्ठी—सांवेलाणा मुख ऊपर—
खांदवानी वाजुए—जडेछुं—लोढानुं
वलय—लोढानी कुंडली.

उदाहरण—

मुसलमुखं कंचीए कच्छप्रदेशश्च कंदीहिं ।

कत्ताहिं वड्डूतम् रत्या कंतू च शोभन्ते ॥१२९॥

યત્ અસ્મરામ 'ઓત્ સંયોગે' [સિ૦ હે૦ ૮-૧-૧૧૬], 'ઇત્ એદ વા'
[સિ૦ હે૦ ૮-૧-૮૫], 'હ્રસ્વઃ સંયોગે' [સિ૦ હે૦ ૮-૧-૮૪]
ઇતિ ચ ॥ (૧૭૪)

ઇત્યાચાર્યશ્રીહેમચન્દ્રવિરચિતાયાં સ્વોપશદેશીશબ્દસંગ્રહવૃત્તૌ પ્રથમઃ
સ્વરવર્ગઃ ॥ ગ્રન્થા૦ ૮૦૨ ॥

અમે આ વિધાનને અમારા વ્યાકરણનાં પાઠ યાદ કર્યું છે:

ઓત્ સંયોગે [૮ । ૧ । ૧૧૬]

ઇત્ એદ વા [૮ । ૧ । ૮૫]

હ્રસ્વઃ સંયોગે [૮ । ૧ । ૮૪]

ଏ પ્રમાણે આચાર્ય હેમચન્દ્રે રચેલા અને પોતાની બનાવેલી ટીકાવાળા
દેશીશબ્દસંગ્રહનો પ્રથમ વર્ગ પૂરો થયો.

द्वितीयः वर्गः

संगृहीताः स्वरादयः शब्दाः इदानीं व्यञ्जनादयः संगृह्यन्ते ।

तेऽपि वर्गक्रमेणेति कवर्गादयो द्वयसरादिक्रमेण

स्वरक्रमेण च प्रस्तूयन्ते—

अन्वियकवट्टियासुं कत्ताओ, मूलए कंदी ।

कंतू कामे, कंची मुसलाणणलोहवल्लयम्मि ॥१७५॥

कत्ता अन्विका धूतकपर्दिका ।

कंतू कामः ।

कंदी मूलकदाकम् ।

कंची मुसलमुखे लोहवल्लयम् ।

यथा—

मुसलमुखं कंचीए कच्छपएसो य कंदीहि ।

कत्ताहि बहुज्यं रईइ कंतू अ सोहंति ॥१२९॥ (१७५)

द्वितीय वर्ग

प्रथम वर्गमां स्वर आदिवाळा तथा शब्दोनी संग्रह आर्चा गयो. हवें व्यंजन आदिवाळा शब्दोनी संग्रह करवानो छे. पेला वे स्वरवाळा, पछी ग्रण स्वरवाळा ए क्रमे अने वर्गना अनुक्रमे आ नांचे व्यंजन आदिवाळा शब्दोनी नोंध आर्पी छे.

सौथी प्रथम कवर्गवाळा अने तेमां य पहेला 'क' आदिवाळा शब्दोनी नोंध आपवानी छे:

अन्विककपर्दिकासु कत्ताओ, मूलके कंदी ।

कंतू कामे, कंची मुसलाननलोहवल्लये ॥१७५॥

कत्ता—जूगर रमवानी आंवळी कोटी.

कंतू—कामदेव.

कंदी—कांदावाळा मूळानुं शाक.

कंची—आर्ची—मांदेयाना मुख ऊपर—
ग्रांटवानी बाजुए—जट्टे—लोडानुं
वल्लय—लोडानी कुंदली.

उदाहरण—

मुसलमुखं कंचीए कच्छप्रदेशश्च कंदीहि ।

कत्ताहि बहुदूतम् रत्या कंतू च शोभन्ते ॥१२९॥

કલ્પા કવિસં મજ્ઞે, કલિ-કલ્પોલા વિવક્ષામ્મિ ।

કચં કોઢુંવં કજ્ઞે, કસ્સો કચ્છરો યં પંકમ્મિ ॥૧૭૬॥

કલ્પા'તથા' કવિસં મધમ્ ।

કલિ'તથા કલ્પોલો શત્રુઃ ।

'કલ્પા'શબ્દઃ 'કલ્પ્યા'શબ્દભવોઽપ્યસ્તિ

કચં તથા કોઢુંવં કાર્યમ્ ।

સ તુ કવોનાં નાતિપ્રસિદ્ધઃ ।

કસ્સો તથા કચ્છરો પદ્ધઃ ।

યથા—

પ્રિયકવિસંકચ્છર ! તુમં કલ્પં કસ્સં વ મુંચ ઇમિણાં હિં ।

કલ્પોલ-અકલિ-કચ-અકોઢુંવાણં મુણિજ્ઞં ન મેઓ ॥૧૩૦॥(૧૭૬)

સાંવેલાનું મુલ્ય કંચીવડે-લોટાની કુડલીવડે-શોમે છે, કચ્છનો પ્રદેશ કાંદાવાળા મૂલાના શાક વડે શોમે છે, વટુકોનો-ચાલકોનો-જૂગાર આંધલી કોઢીકો-વડે શોમે છે અને કામદેવ રતિવડે શોમે છે.

કલ્પા' કવિસં મજ્ઞે, કલિ-કલ્પોલા વિવક્ષે ।

કચં કોઢુંવં કાર્યે, કસ્સો કચ્છરો ચ પદ્ધે ॥૧૭૬॥

કલ્પાં }
કવિસં } —મથ-દાર.

કલિ } —વિવક્ષ-વિરુદ્ધ પક્ષવાળો-
કલ્પોલ } શત્રુ.

કચં }
કોઢુંવં } —કાર્ય-કરવા જેવું.

કસ્સ } —કચરો-ગારો-પંક.
કચ્છર }

કલ્પા

'મથ' અર્થમાં સંસ્કૃતમાં 'કલ્પ્યા' શબ્દ છે અને તે ઊપરથી બા 'કલ્પા' શબ્દ નીપજાવી શકાય સ્વરોઃ પરંતુ સંસ્કૃતના 'કલ્પ્યા' શબ્દ કવિઓમાં અતિપ્રસિદ્ધ નથી તેથી જ અહીં વ્યુત્પન્ન 'કલ્પા' શબ્દને પણ નોંધવો પડ્યો છે.

ઉદાહરણ—

પ્રિયકવિસંકચ્છર ! ત્વં કલ્પ્યાં કસ્સં ઇવ મુચ્ચ અનેન હિં ।

કલ્પોલ-અંકલિ-કચ-અંકોઢુંવાણં મન્યતે-(જાયતે) ન મેદઃ ॥૧૩૦॥

મથરૂપ કચરાને પ્રિય સમસનાર છે । તું મથને કચરાની પેટે મૂકી દે, કારણ કે, એ પીવાથી શત્રુ અને અશત્રુનો તંથા કાર્ય અને અંકાર્યનો મેદ જાણી શકાતો નથી.

કવયં ભૂમિચ્છત્તે, નાલિયવહ્નીદ્વ ય કલંબુ ।

ઉવસપ્પિયમ્મિ કમિઓ, કીઢીભેગ કરોડી ચ ॥૧૭૭॥

કવયં ભૂમિચ્છત્તન યદવર્ષાનુ પ્રરોહતિ । કમિઓ ઉવસર્પિતઃ ।

કલંબુ નાલિકામિયાના વહ્ની । કરોડી કીટિકામેદઃ ।

યથા —

કિં તે રિદ્ધિ પત્તા પિયુના જે પળદળો વિ તાવિતિ ।

કવય-કલંબુડ વરં કમિય-કરોડીન દિતિ જે ઝાદિ ॥૧૩૧॥(૧૭૭)

કયલં અલિજરે, કંદલં કવાલે, છુરીદ્વ કટારી ।

કસરો અદમવહ્લીર્વદ્, કંઠાલી રિંગણી ચ ॥૧૭૮॥

કયલં અલિજરઃ ।

કસરો અદમવહ્લીર્વદ્ઃ ।

કંદલં કપાલમ્ ।

કંઠાલી કણ્ઠકારિકા ।

કટારી છુરિકા ।

કવયં ભૂમિચ્છત્તે, નાલિકવલ્લયાં ચ કલંબુ ।

ઉવસર્પિત કમિઓ, કીટીભેદે કરોડી ચ ॥૧૭૭॥

કવય-ભૂમિચ્છત્ત-ચોગામાં પૂટા નીક- કમિઓ-ઉવસર્પિત-પાસે ગયેલ.

વલ્લયાં ચિલ્ડાની ટોપ

કરોડી-એક પ્રકારની કીટી.

કલંબુ-નાલિક નામની વેલ

અર્થાદ્ય —

કિં તે ઋદ્ધિ પ્રાપ્તાઃ પિયુનાઃ યે પ્રણયિનોઽપિ તાપયન્તિ ।

કવય-કલંબુડ વરં કમિય-કરોડીન દ્વિતિ યે ઝાયામ્ ॥૧૩૧॥

જેઓ રૂદ્ધિઓને પળ તાપે છે એવા ઋદ્ધિને પામેલા તે પિયુનો-દરમત્રો શા કનના છે ? એમના કરતાં તો ચિલ્ડાના ટોપ અને નાલિક નામની વેલ. મારાં છે કે જેઓ પાસે આવેલા કીટીઓને ઝાંચો તો આવે છે.

કયલં અલિજરે, કંદલં કપાલે, છુરિકાયાં કટારી ।

કસરો અદમવહ્લીર્વદ્, કંઠાલી રિંગણી ચ ॥૧૭૮॥

કયલ-અલિજર-અલજર-મોટો મુંડલો.

કસર-દલકો વલ્લદ.

કંદલ-કપાલ.

કંઠાલી-રિંગણી-કાંઠાવાલી રિંગણીનો

કટારિ-કટાર-કટી.

છોદ.

यथा—

तुह सियकट्टारीकुट्टकंदलो वन्वरो कयलतुंदो ।

कसरो व्व सिद्धणरवड ! लुदेइ कंटालिसंकुलणईए ॥१३२॥ (१७८)

कउहं णिचे, कणई लयाह, कलहं च पडियारे ।

ककिंडम्मि करेइ, कवास-कविसा य अर्धजङ्घाए ॥१७९॥

कउहं नित्यम् ।

करेइ ककलासः, 'ककिंड'शब्दोऽपि

कणई लता ।

देश्यः पर्यायमङ्गत्वा तूपात्तः ।

कलहं प्रत्याकारः—असिपरिवार इति

कवासो तथा कविसा अर्धजङ्घा-

यावत् ।

मोचकम्—इत्यर्थः ।

यथा—

तुह जयसिरिकणईदुम ! कलह-उगयखग ! कउहं अरिणिवहो ।

अकवासो कविसं संभरइ करेइ व्व वोरिवणं इंतो ॥१३३॥ (१७९)

उदाहरण—

तव सितकट्टारीस्फुटितकंदलो वर्धरः कयलतुंदो ।

कसर इव सिद्धनरपते ! लोटति कंटालिसंकुलनद्याम् ॥१३२॥

हे सिद्धराज महाराज ! तारी श्वेत कटारी बड़े फुटेला कपालवालो भने मोटा छुंडलानी जेवी दुंद-पेट-वालो बावरो, रिंगणीभोधी घेरायेली नदीमां हलका बलदनी पेटे आळोटे छे.

कउहं नित्ये, कणई लतायाम्, कलहं च प्रत्याकारे ।

ककिंडम्मि करेइ, कवास-कविसा च अर्धजङ्घायाम् ॥१७९॥

कउह—नित्य-रोज-हमेशां.

कणइ—लता-वेल.

कलह—प्रत्याकार-तरवारतुं म्यान वगैरे
तरवारने डांकवानो सामान.

करेइ } —करेइ-ककलास-काकीडो.
ककिंड }

कवास } —अर्धजङ्घा-अडधी जांघ
कविसा } सुधी पहोचे तेवु मोझुं-मोजां.

ककिंड

आ शब्द पण देशी छे परंतु पर्याय बताववानी रीते सूचवेलो छे.

उदाहरण—

तव जयश्रीकणईदुम ! कलहउदगतखड्ग ! कउहं अरिनिवहः ।

अकवासो कविसं संस्मरति करेइ इव बदरीवनं यन् ॥१३३॥

हे विजयलक्ष्मीरूप वेलडीना आश्रयसमान इक्ष ! म्यानमांझी काढेली तर-

किसारुयम्मि कणिसं, कसिया कसई अ रण्णचारिफले ।
कविलो साणे, करमो क्षीणे, कडसी मसाणम्मि ॥१८०॥

कणिसं किशारुः । धान्यशीर्षवाची	कविलो श्वा ।
तु 'कणिस'शब्दः संस्कृतशब्दभवः।	करमो क्षीणः ।
कसिया तथा कसई अरण्यचारीफलम् ।	कडसी ममशानम् ।

यथा—

कसियाऽऽकुलम्मि गामे कसई-कणिसेसु वद्धसंतोसो ।
अलस ! न लज्जसि किं तं करमो कविलो व्व कडसीए ॥१३४(१८०

वारवाला ! (राजा !) मोजां विनालो तारा शत्रुनो समूह, काकीडानी पेठे थोरडीना
वनमां जतो मोजांने हमेशां संभारे छे.

किशारुके कणिसं, कसिया कसई च अरण्यचारीफले ।
कविलो श्वाने, करमो क्षीणे, कडसी ममशाने ॥१८०॥

कणिस—किशारुक-अनाजना दाणातु	कविल—कुतरो.
सोय जेवुं अणीदार नाकुं.	करम—बलम-करमायेलो-क्षीण-बूबलो.
कसिया } —अरण्यचारीफल-जंगली	कडसी—मसाण-महाण.
कसई } चारोळी (?)	

कणिस

'कणसलुं'-(धान्यतुं मायुं) अर्थमां एक बीजो आयो ज 'कणिस' शब्द छे
पण ते देशो नथी. ए अर्थता 'कणिस' शब्दनी व्युत्पत्ति संस्कृत 'कणिश' ऊपरशी
ममज्ञवानी छे.

उदाहरण—

कसिया-आकुले ग्रामे कसई-कणिसेसु वद्धसंतोपः ।
अलस ! न लज्जसे किं त्वं करमो कविलो इव कडसीए ॥१३४॥

हे आलस ! जंगली चारोळीया घेरायेला ग्राममां ए ज चारोळीना (?) सोय
जेवा नाकावाला दाणाओसां संतोप माननार तुं मसाणमां रहेला इवळा कुतरानी
पेठे केम लाजतो नथी ?

કંટોલં કંકોડં, કરણી રૂવે, કરીસણં કડલં ।

અયોદ્વજી કડચ્છ, પહિય-ગુહાસું ચ કંપડ-કપાડા ॥૧૮૧

કંટોલં કંકોડં । અન્યોન્યત્રિધ્યનુવા- | કડલં કરીપમ્ તદ્ ગોમયસ્વપ્નમ્
દભાવો દ્વયોરપિ દેશ્યત્વાત્ । | તત્ત્વૂર્ણં ચ ।

કરણી રૂપમ્-આકાર ઇત્યર્થઃ । એવં કડચ્છ અયોદ્વજી ।

યદિ સંસ્કૃતે ન દશ્યતે તદા દેશી । કંપડો પથિકઃ ।

કપાડો ગુહા ।

યથા—

કંપડકરણીઝ તુહાઽરિવહૂઝ કરેણ ભુગ્ગકંટોલં ।

કડ્ઠંતિ કડલજલણા કઠો કડચ્છ કપાડમ્મિ ? ॥૧૩૫॥(૧૮૧)

કંટોલં કંકોડં, કરણી રૂપે, કરીપકે કડલં ।

અયોદ્વજી કડચ્છ, પથિક-ગુહાસું ચ કંપડ-કપાડા ॥૧૮૧॥

કંટોલ } —કંકોડું-કંકોડાસું શાક.

કરણી—રૂપ-આકાર-દેશાવ.

કડલ—છાણું-છાણાનો કકડો વા

છાણાનો ગોર.

કડચ્છ—લોડાની કડછી.

કંપડ—પથિક-પ્રવાસી-પથે-રરતે-પ્રવાસ
કરનાર.

કપાડ—ગુહા-ગુફા.

કંટોલ-કંકોડ

આ બંને શબ્દો દેશી છે. 'કંટોલ'નો અર્થ 'કંકોડ' સમસ્યો વા 'કંકોડ'નો અર્થ 'કંટોલ' સમસ્યો અર્થાત્ એ બંને શબ્દો વિધિરૂપ પણ છે અને અનુવાદ-રૂપ પણ છે.

કરણી

આ શબ્દ, અહીં જણાવેલા અર્થમાં સંસ્કૃતમાં દેસાતો હોય તો બાને દેશી ન સમસ્યો.

ઉદાહરણ—

કંપડકરણીઝ તવ અરિવધ્વઃ કરેણ ભુગ્ગકંટોલં ।

કર્ષન્તિ કડલજ્વલનાત્ કુતઃ કડચ્છ કપાડમ્મિ ? ॥૧૩૫॥

પ્રવાસીની જેવો આકાર ધારણ કરતી તારા શત્રુઓની વહુઓ છાણાના દેવતામાંથી વાંકા કંટોલાને પોતાના હાથે કાઢે છે. કરણ કે, ગુફામાં રહેતી એવી તેમની પાસે લોડાની કડછી વચાંથી હોય ?

कमणी णिस्सेणीए, सुकतजाए करंजो य ।

कज्जालं सेवाले, मालिय-वंसेसु कम्हिय-कलंका ॥१८२॥

कमणी निःश्रेणिः ।

कम्हो मालिकः ।

करंजो शुष्का त्वक् ।

कलंको वंशः ।

कज्जालं शेवाले ।

यथा—

कमणीकलंककज्जालिओ वि सकरंजओ वि धनो सि ।

उच्चतरकुसुमग्रहणे कम्हअ ! तरणीए छिप्पसि सया जं ॥१३६(१८२

कविडं च पच्छिमंगणं, उत्पलए कलिम-कंदोद्वा ।

कल्होडो वच्छयरे, वगम्मि कंडूर-काउला ॥१८३॥

कविडं गृहपश्चिमाङ्गणम् ।

कलिमं तथा कंदोद्वं नीलोत्पलम् ।

कमणी निःश्रेण्याम्, शुष्कत्वचि करंजो च ।

कज्जालं शेवाले, मालिक-वंशेषु कम्हिय-कलंका ॥१८२॥

कमणी—नीसरणी—दादरो—घरमांथी

कज्जाल—सेवाळ—लीळ.

मेढीए—चढवानुं साधन.

कम्हअ—माली.

करंज—सूकी चामडी—छाल.

कलंक—वंश.

उदाहरण—

कमणीकलंककज्जालिओ अपि सकरंजओ अपि धन्योऽसि ।

उच्चतरकुसुमग्रहणे कम्हअ ! तरण्या स्पृश्यसे सदा यत् ॥१३६॥

हे माली ! तुं नीसरणीना वांसडामां सेवाळ जेवो छे अर्थात् जेम वांसडा ऊपर सेवाळ चोटेली होय तेम तुं वांसडा ऊपर चोटेलो-चढेलो छे अने तारी पासे सूकी छाल छे छतां य तुं धन्य छे, कारण के, ज्यारे तुं ऊंचा झाडो ऊपरथी फूलो छे छे त्यारे तने नित्य नित्य तरणीओ अडके छे.

कविडं च पश्चिमाङ्गणम्, उत्पलके कलिम-कंदोद्वा ।

कल्होडो वत्सतरे, वके कंडूर-काउला ॥१८३॥

कविड—घरनुं पाछलं आंगणं.

कलिम { कमल-
कंदोद्वा { कन्दोत्थ- } —उत्पल—नीलं कमळ.

કંટોલં કંકોડં, કરણી રૂવે, કરીસણ કડલં ।

અયદવ્વીહ કડચ્છૂ, પહિય-ગુહાસું ચ કંપડ-કફાડા ॥૧૮૧

કંટોલં કંકોડં । અન્યોન્યવિધ્યનુવા-

દભાવો દ્વયોરપિ દેશ્યત્વાત્ ।

કરણી રૂપમ્-આકાર ઇત્યર્થઃ । એ

યદિ સંસ્કૃતે ન દૃશ્યતે તદા દેશી ।

કડલં કરીષમ્ તચ્ચ ગોમયસ્વળ્ડમ્

તચ્ચૂર્ણં ચ ।

કડચ્છૂ અયોદવીં ।

કંપડો પથિકઃ ।

કફાડો ગુહા ।

યથા—

કંપડકરણીઝ તુહાઽરિવહૂઝ કરેણ ધુગ્ગકંટોલં ।

કડ્ઠંતિ કડલજલણા કઠો કડચ્છૂ કફાડમ્મિ ? ॥૧૩૫॥(૧૮૧)

કંટોલં કંકોડં, કરણી રૂપે, કરીષકે કડલં ।

અયોદવીં કડચ્છૂ, પથિક-ગુહાસુ ચ કંપડ-કફાડા ॥૧૮૧॥

કંટોલ } —કંકોડું-કંકોડાનું શાક.

કરણી—રૂપ-આકાર-દેખાવ.

કડલ—છાણું-છાણાનો કકડો વા

છાણાનો ગોર.

કડચ્છુ—લોઢાની કડછી.

કંપડ—પથિક-પ્રવાસી-પથે-રસ્તે-પ્રવાસ કરનાર.

કફાડ—ગુહા-ગુફા.

કંટોલ-કંકોડ

આ વચ્ચે શબ્દો દેશી છે. 'કંટોલ'નો અર્થ 'કંકોડ' સમસ્યો વા 'કંકોડ'નો અર્થ 'કંટોલ' સમસ્યો અર્થાત્ એ વચ્ચે શબ્દો વિધિરૂપ પણ છે અને અનુવાદ-રૂપ પણ છે.

કરણી

આ શબ્દ, અહીં જણાવેલા અર્થમાં સંસ્કૃતમાં દેખાતો હોય તો આને દેશી ન સમસ્યો.

હ્રદાહરણ—

કંપડકરણીઝ તવ અરિવધ્વઃ કરેણ ધુગ્ગકંટોલં ।

કર્ષન્તિ કડલજ્વલનાત્ કુતઃ કડચ્છૂ કફાડમ્મિ ? ॥૧૩૫॥

પ્રવાસીની જેમ આકાર ધારણ કરતી તારા શત્રુઓની વહૂઓ છાણાના દેવતામાંથી વાંકા કટોલાને પોતાના હાથે કાઢે છે. કારણ કે, ગુફામાં રહેતી એવી તેમની પાસે લોઢાની કડછી વયાંથી હોય ?

कमणी णिसेणीए, सुकतजाए करंजो य ।

कज्जालं सेवाले, मालिय-वंसेसु कम्हिय-कलंका ॥१८२॥

कमणी निःश्रेणिः ।

कम्हो मालिकः ।

करंजो शुष्का त्वक् ।

कलंको वंशः ।

कज्जालं शेवालः ।

यथा—

कमणीकलंककज्जालिओ वि सकरंजओ वि धन्नो सि ।

उच्चतरकुसुमग्रहणे कम्हअ ! तरुणीए छिप्पसि सया जं ॥१३६(१८२

कविडं च पच्छिमंगणं, उत्पलए कलिम-कंदोहा ।

कल्होडो वच्छयरे, वगम्मि कंहर-काउला ॥१८३॥

कविडं गृहपश्चिमाङ्गणम् ।

कलिमं तथा कंदोई नीलोत्पलम् ।

कमणी निःश्रेण्याम्, शुष्कत्वचि करंजो च ।

कज्जालं शेवाले, मालिक-वंशेषु कम्हिय-कलंका ॥१८२॥

कमणी—नीसरणी—दादरो—घरमांथी

कज्जाल—सेवाल—लील.

मेढीए—चढवानुं साधन.

कम्हअ—माळी.

करंज—सूकी चामडी—छाल.

कलंक—वंश.

उदाहरण—

कमणीकलंककज्जालिओ अपि सकरंजओ अपि धन्योऽसि ।

उच्चतरकुसुमग्रहणे कम्हअ ! तरुण्या स्पृश्यसे सदा यत् ॥१३६॥

हे माळी ! तुं नीसरणीना वांसडामां सेवाल जेवो छे अर्थात् जेम वांसडा ऊपर सेवाल चोटेली होय तेम तुं वांसडा ऊपर चोटेलो—चढेलो छे अने तारी पासे सूकी छाल छे छतां य तुं धन्य छे, कारण के, ज्यारे तुं ऊंचा झाडो ऊपरथी फूलो ले छे त्यारे तने नित्य नित्य तरुणीओ अडके छे.

कविडं च पश्चिमाङ्गणम्, उत्पलके कलिम-कंदोहा ।

कल्होडो वत्सतरे, वके कंहर-काउला ॥१८३॥

कविड—घरनुं पाछळ आंगणं.

कलिम { कमल-
कंदोहा { कन्दोत्थ- } —उत्पल—नीलं कमल.

કલ્હોડો વત્સતરઃ, વત્સતરી ચેત્ |
કલ્હોડી ।

કંદૂરો તથા કાઝલો વકઃ । અકારા-
ન્તકકારાદિશબ્દપ્રસ્તાવે આકારા-
ન્તકકારાદેર્નિવેશોઽર્થાનુરોધાત્ ।

યથા—

કંદોદૃચ્છી કવિઢે ઉઢિયકંદૂરકલયલં સોઁ ।

કલ્હોડપાયણમિસા સરં સકાઝલ્લકલિમં અહિસરઙ્ ॥૧૩૭॥ (૧૮૩)

ળાલિયરમ્મિ કડારં, વંસંકુરણ કરિલ્લં ચ ।

કવ્વાડોં દાહિણે હત્થે, ચૌરમ્મિ કલમ-કુસુમાલા ॥૧૮૪॥

કડારં નાલિકેરમ્ ।

કરિલ્લં વંશાઙ્કુરઃ ।

કવ્વાડો દક્ષિણહસ્તઃ ।

કલમો તથા કુસુમાલો ચૌરઃ । 'ક-
લમ'શબ્દઃ સંસ્કૃતસમોઽપિ કવીનાં
નાતિપ્રસિદ્ધ ઇતિ નિબદ્ધઃ ।

કલ્હોડ—વાછડો.

કલ્હોડી—વાછડી

કંદૂર } —વગલો.
કાઝલ

કાઝલ

શં૦—આ નોંધ માત્ર 'ક' આદિવાળા શબ્દોની ચાલે છે છતાં તેમાં
'કા' આદિવાળો આ શબ્દ ઘગર ક્રમે શા માટે મૂક્યો છે ?

સમા૦—'કંદૂર' અને 'કાઝલ' એ વચ્ચેનો સમાન અર્થ છે માટે 'કંદૂર'ની
સાથે 'કાઝલ'ને પણ અર્થદૃષ્ટિથી નોંધી વતાવ્યો છે.

ઉદાહરણ—

કંદોદૃ-અક્ષી કવિઢે ઉઢીનકંદૂરકલકલં શ્રુત્વા ।

કલ્હોડપાયણમિપાત્ સરઃ સકાઝલ્લ-કલિમં અભિસરતિ ॥૧૩૭॥

ઘરની પાછલના આંગણમાં ઝડેલા ઘગલાઓનો કલકલ નાદ સાંભળીને નીલ
કમલ જેવી આંચવાળી તેળી વાછડાને પાળી પાવાને વાને ઘગલાવાળા અને નીલા
કમલવાળા સરોવર તરફ અભિસરે છે—અભિસાર કરે છે.

નાલિકેરે કડારં, વંશાઙ્કુરકે કરિલ્લં ચ ।

કવ્વાડો દક્ષિણકે હસ્તે, ચૌરે કલમ-કુસુમાલા ॥૧૮૪॥

કડાર—નાલિયેર.

કરિલ્લ—વાંસઢાનો અંકુરો-કરીર-કેરડો.

કવ્વાડ—જમળો હાથ.

કલમ } —ચૌર.
કુસુમાલ

કલમ

આ શબ્દ સંસ્કૃતની જેવો છે પણ કવિઓમાં એની પ્રસિદ્ધિ નથી માટે
અહીં દેશીમાં વતાવેલો છે.

यथा—

सेलम्मि करिल्ल-कडारएसु वावारिऊण कव्वाडं ।

कुच्छिभरी इव तुमं मुंचसु कुसुमाल ! कलमत्तं ॥१३८॥ (१८४)

पुंजे कयार-कज्जव-कतवारा, कक्खडो पीणे ।

तह य कल्लिज-किल्लिचा लघुदारु, कच्छुरी वि कपिकच्छू १८५

कयारो कज्जवो तथा कतवारो तृणा- | कल्लिजं तथा किल्लिचं लघुदारु ।

धुत्करः । “कज्जवो विष्ठा” [] | कच्छुरो कपिकच्छूः ।

इत्यन्ये ।

कक्खडो पीनः । कर्कशवाची तु

संस्कृतभव एव ।

उदाहरण—

शैले करिल्ल-कडारएसु व्यापार्य कव्वाडं ।

कुक्षिभरिर्भव त्वं मुञ्च कुसुमाल ! कलमत्वम् ॥१३८॥

हे चौर ! तूं पहाडमां वांसडाना भंकुराओमां-केरडाओमां अने नाळियेरोमां तारा जमणा हाथनो उपयोग करी तारुं पेट भरनारो या अने चोरपणुं मूकी दे.

पुंजे कयार-कज्जव-कतवारा, कक्खडो पीने ।

तथा च कल्लिज-किल्लिचा लघुदारु, कच्छुरी अपि कपिकच्छूः ॥१८५

कयार	} —पुंज-पूजो-कचरो-काजो -कतवार-तृण वगेरेनो उत्कर-समूह-ऊकरडो.	कल्लिज	} —नाणुं लाकडुं. किल्लिच
कज्जव		कच्छुरि	
कतवार		कपिकच्छू-कौवच.	

कक्खड—पीन-पुष्ट.

कज्जव

बीजा देशीसंग्रहकारो आ जब्दनो अर्थ ‘विष्ठा’-‘गू’ वतावे छे.

कक्खड

एक बीजो ‘कक्खड’ शब्द, ‘कर्कश’-‘करोर’-‘खडवचडु’ एवा अर्थमां छे परंतु ते संस्कृत ‘कर्कश’ ऊपरधी ज ऊपजावनानो छे एटले ‘कर्कश’ अर्थवाळा ‘कक्खड’ने देशी समझवानो नथी.

યથા—

મુળઈ મળીઝ કયારં કજ્જવં ઈંદું વિસાઈ કતવારં ।

સ્વલઈ કિલિંચે કવલ્લડથળિયા કચ્છુરિ-કલિંજલિચ્છિત્ત વ્વ ॥૧૩૯(૧૮૫

કસ્સય-કોસલિયા પાહુડે, કરાલી ય દંતવળે ।

કંકેલી ય અસોઈ, તુંવિકરંકમ્મિ કલ્લુ-કુઝઆઓ ॥૧૮૬॥

કસ્સયં તથા કોસલિયં પ્રાપ્તમ્ ।

“કોસલિયા” []ઈતિ આકારા-

ન્તમિત્યન્યે । લકારસ્ય દ્વિર્ભવે

કોસલિયં હત્યપિ । ‘કોસલિય’શ-

બ્દસ્યાન્ન પાઠોઽર્થાનુરોધાત્ । એવ-

મન્યન્નાપિ ।

કરાલી દન્તપવનકાષ્ટમ્ ।

કંકેલી અશોકવૃક્ષઃ ।

કલ્લૂ તથા કુઝઆ તુમ્બીપાત્રમ્ ।

ઝવાહરણ—

મન્યતે મળીન્ કયારં કજ્જવં ઇન્દું વિસાનિ કતવારં ।

સ્વલતિ કિલિંચે કવલ્લડસ્તનિકા કચ્છુરિ-કલિંજસ્પૃષ્ટા ઇવ ॥૧૩૯॥

પુષ્ટ સ્તનવાલી તેળી મળિઓને કચરો માને છે, ચંદ્રને પૂંજો સમણે છે, વિસોને કતવાર-ઝકરડો-ગળે છે અને કેમ જાળે કૌવચના નાના લાકડાથી સ્પર્શાયેલી હોય એ રીતે તેળી નાના લાકડામાં સ્વલિત થાય છે.

કસ્સય-કોસલિયા પ્રાપ્તે, કરાલી ચ દન્તપવને ।

કંકેલી ચ અશોકે, તુમ્બિકરંકે કલ્લુ-કુઝઆઓ ॥૧૮૬॥

કસ્સય } —પ્રાપ્ત-મેટણું-નજરાણું-

કોસલિય } —ઉપકરણ-સાધન.

કરાલી—દાતળ-દાંત સાફ કરવાનું કાઠ.

કંકેલિ—અશોકનું વૃક્ષ.

કલ્લુ } —તુંબડાનું પાત્ર-ટામ-વાસળ.

કોસલિય

ઘીજા દેશીસંગ્રહકારો કહે છે કે “‘કોસલિયા’ શબ્દ છેડે આકારવાલો છે.”

‘કોસલિય’ ને ચડલે ‘કોસલિય’ શબ્દ પણ છે અર્થાત્ તેનો ‘લ’કાર વેવડો પણ થાય છે.

‘ક’ આદિવાલા શબ્દોની નોંધમાં ‘કો’ આદિવાલો આ ‘કોસલિય’ શબ્દ અર્થના સંબંધથી નોંધેલો છે. આ જાતના ક્રમમંગ માટે ઘીજે ઠેકાણે પણ આવું જ સમાધાન સમજાવાનું છે.

यथा—

कंकेल्लिहिकोअंडकस्सयं चूयवाणकोसलियं ।

उवणेइ वसंतसिरी जगजयकामस्स कामस्स ॥१४०॥

अज्ज वि को वि करालि ण करइ कलवूकरो तुमं भमसि ।

भिवखू ! को तुह कुउअं पूरिस्सइ पिंडवाएण ॥१४१॥(१८६)

णिअरे कडप्प-कइयंका कइयंकसइ-कुक्कुरुडा ।

विण्णाणे कंवर-कोत्थरा, य तरुणे कहेडो य ॥१८७॥

कडप्पो कइयंको तथा कइयंकसइ कंवरो तथा कोत्थरं विज्ञानम् । उ-

तथा कुक्कुरुडो एते चत्वारः शब्दा दोतोर्व्यय्ये 'कुत्थरं' इत्यपि ।

निकरवाचकाः । कडप्पो 'कटप्र'- कहेडो तरुणः ।

शब्दभवोऽप्यरित । स च कवीनां ।

नातिप्रसिद्ध इति निबद्धः । "कड-

प्पो वल्लैकदेश." [] इति

केचित् ।

उदाहरण—

कंकेल्लियट्टिकोदण्डकस्सयं चूयवाणकोसलियं ।

उपनयति वसन्तश्रीः जगज्जयकामस्य कामस्य ॥१४०॥

वसंतप्रभु, जगतने जितवानी इच्छावाळा कामने-कामदेवने भद्रोकवृक्षना-

लाकडाता-धनुष्यतुं भेटणु करे छे अने आवाणा वृक्षना वाणतुं नजराणुं भेट धरे छे.

अग्रापि कोऽपि करालि न करोति कलवूकरः त्वं भ्रमसि ।

भिक्षो ! कस्तव कुउअं पूरिष्यते पिण्डपातेन ॥१४१॥

हे भिक्षो ! तुं हाथमां तुंचीपात्र लईने भमे छे पण हजु सुधी कोई दातण

पण करतुं नहीं तो तारा तुंचीपात्रने पिण्डपात द्वारा-भीख वडे-कोण भरशे ?

निकरे कडप्प-कइयंका कइयंकसइ-कुक्कुरुडा ।

विज्ञाने कंवर-कोत्थरा, च तरुणे कहेडो च ॥१८७॥

कडप्प { कइयंक { कइयंकसइ { कुक्कुरुड { —कटपलो-समूह-ढगलो —उत्कर-ऊकरडो. { कंवर { कोत्थर { कुत्थर { कहेड—तरुण-जुवान. } —विज्ञान-फलाकौशल.

कडप्प—संस्कृतना 'कटप्र' शब्द ऊपरथी आ 'कडप्प' ने ऊपजावी दाकाय

યથા—

કડહિણાં મજ્ઞે કડહલો કંઠિણ તોરવિઓ ।

કદમિઓ વ્વ સરોસો કરમરિકડયલ્લિયં હેઈ ॥૧૪૪॥(૧૮૯)

થૂલંબરે કરઅરી, કડંતરં જુણ્ણસુપ્પાઈ ।

કચ્છુરિઅં ર્ઈસિયે, કળોવઅં ઉણ્ણતોયમ્મિ ॥૧૯૦॥

કરઅરી સ્થૂલવલ્લમ્ । કેચિદ્ અન્યરે-

પ્રસ્થાને ઢકારં પઠન્તિ ।

કડંતરં જીર્ણશૂર્પાધુપકરણમ્ ।

કચ્છુરિઅં ર્ઈર્ષિતમ્ ।

કળોવઅં ઉણ્ણોદકમ્, ઉદકમુપલ-

ક્ષણમ્, તેન ઘૃત-તૈલાદ્યપ્યુષ્ણં

કળોવઅં ।

ઉદાહરણ—

કડહિણાં મધ્યે કડહલો કંઠિણ ત્વરિતઃ ।

કદમિઓ હવ સરોપઃ કરમરિકડયલ્લિયં લાતિ ॥૧૪૪॥

દ્વારપાટોની વચ્ચેના એક દ્વારપાટ દ્વારા ત્વરિત થયેલો-તોરે વહેલો-અને પાડાની પેઠે રોપવાલો થયેલો એવો મીજો દ્વારપાટ વલાત્કારે આગેલી સ્ત્રીના કંઠને લે છે અર્થાત્ તેણીને ગલે પકડે છે.

સ્થૂલામ્બરે કરઅરી, કડંતરં જીર્ણશૂર્પાદિ ।

કચ્છુરિઅં ર્ઈર્ષિતકે, કળોવઅં ઉણ્ણતોયે ॥૧૯૦॥

કરઅરિ—જાહું કપડું-મોટું કપડું.

કડંતર—જનું સપડું વગેરે ઉપકરણ.

કચ્છુરિઅ—ઈર્ષ્યા-અવેતાઈ.

કળોવઅ—જનું પાણી, જનું ઘી, જનું તેલ વગેરે.

ફરઅરિ

કેટલાક વેશીસંગ્રહકારો “ ‘ફરઅરિ’ને વદલે ‘ફરઅરિ’ કહે છે અર્થાત્ ‘ફરઅરિ’માં છેલ્લા રેફને વદલે ‘ડ’ હોવાનું માને છે.”

કળોવઅ

મૂલ ગાથામાં ‘કળોવઅ’ શબ્દનો અર્થ ‘જનું પાણી’ વતાવેલો છે પણ એ અર્થ ઉપલક્ષ્યરૂપ છે તેથી ‘જનું ઘી’ ‘જનું તેલ’ વગેરે કની સીજોનો પણ ‘કળોવઅ’ના અર્થમાં સમાવેશ કરવાનો.

યથા —

કજ્જડડસીલ ! વિરહયકહિલંખો ! હિંડ કંટડચિપઓ !

કરહિલિ વ્વ કઠોરા ! ણ તુમં સિવિણે વિ સા મહહ ॥૧૪૬(૧૧૧)

કલ્પવિય-કરાહિણિ-કરયંદી તિમ્મિયય-સિંવલી-મલ્હી ।

કંઠે વત્થાઈણં ણિવદ્ધગંઠિમ્મિ કંઠકુંચી ય ॥૧૯૨॥

કલ્પવિયં તીમિતમ્ । “વિસ્તારિતમ્”

[] इत्यन्ये ।

કરાહિણી શાલ્મલિતરુઃ । “કારાય-

ણી” [] इति केचित् ।

કરયંદી મલ્હિકા ।

કંઠકુંચી વલ્લાદીનાં . કળે નિવદ્ધો

પ્રન્થિઃ । “કંઠકુંચી કળે સમુત્તુક્કો

નાહિપ્રન્થિઃ” [] इत्यन्ये ।

ઉદાહરણ—

કજ્જડડડસીલ ! વિરચિતકહિલંખો ! હિંડસ્વ કંટડચિપ્પદ !

કરહિલી હવ કઠોર ! ન ત્વાં સ્વમેડપિ સા મહતિ ॥૧૪૬॥

હે અનર્થશીલ ! કહે હાથ દેનાર ! કાંટામાં પડોવાયેલ પગવાલા ! સૂકા
શાકની પેઠે કઠોર ! તું હીંચ્યો જા, તને તેણી સ્વપ્ને ય ચાહતી નથી.

કલ્પવિય-કરાહિણિ-કરયંદી તીમિતક-શાલ્મલિ-મલ્હિકા ।

કળે વલ્લાદીનાં નિવદ્ધગ્રન્થૌ કળકુંચી ચ ॥૧૯૨॥

કલ્પવિય—તીમિત-મીતું-મીંજાયેલું.

કરાહિણિ—શેમલાનું શાક.

કરયંદિ—મલ્હિકા-મોગરો.

કંઠકુંચી—વલ્લ વગેરેને છેડે વાંધેલી ગાંઠ.

કલ્પવિય

બીજા વેશીસંગ્રહકારો “ ‘કલ્પવિય’નો અર્થ ‘વિસ્તારિત’-‘વિસ્તારવાળું’
કહે છે. ”

કરાહિણી

કોઈ સંગ્રહકાર “ ‘કરાહિણી’ને બદલે ‘કારાયણી’ કહે છે. ”

કંઠકુંચી

બીજા સંગ્રહકારો “ ‘કંઠકુંચી’નો અર્થ ‘કંઠ ઉપર કુંચી થયેલી નસોની
ગાંઠ-નાહિપ્રન્થિ અર્થાત્ ‘સોલી’ બતાવે છે. ”

કણોદ્દિઆ ગિરંગી, મુચવહણે કંઠમહં તુ ।

કપ્પરિય-કંઠંતરિઆ દલિયમ્મિ, કંઠંમુઅં ચ કુટકંઠે ॥૧૯૪॥

કણોદ્દિઆ નીરઙ્ગિકા ।

કંઠમહં મૃતપ્રવહણમ્ યેન મૃતકંમુ-

હ્યતે । “સામાન્યેન યાનપાત્રમ્”

[] इति केचित् ।

કપ્પરિયં કંઠંતરિઅં ચ દારિતમ્ ।

યથા—

દંતકંઠંતરિઅ-અહર ! ણહકપ્પરિય-અંગ ! મુંચ કણોદ્દિ ।

તં ચિય કંઠંમુઅથણિ વચ્ચ ણ જા કંઠમહંજુગ્ગા સા ॥૧૪૯॥(૧૯૪)

- કણોદ્દિઆ નીરઙ્ગિકા, મૃતવહને કંઠમહં તુ ।

કપ્પરિય-કંઠંતરિઆ દલિતે, કંઠંમુઅં ચ કુટકંઠે ॥૧૯૪॥

કણોદ્દિઆ — નીરંગિકા—ચુરતો—કાને

ઓટલું—કાન ઢાંકવા—લાજ કાઢવી.

કંઠમહં—મુઢદાલું પ્રવહણ—વાહન—જે દ્વારા

મુઢદાલું વહન થાય તે વાહન.

કપ્પરિય } ફાટેલું—ફાટેલું—ચીરી

કંઠંતરિઅ } નાસવું.

કંઠંમુઅ—ઘડાની જેવા કાંઠાવાલું ‘કુમ-

મીવ’ નામનું એક પ્રકારનું મોઢ-

વાસણ—ઠામ.

કંઠમહં

કેટલાક સંગ્રહકારો કહે છે કે—“કંઠમહં” એટલે ‘યાન-પાત્ર’-

‘વહાણ’—હોઢી.

કંઠંમુઅ

આચાર્ય શીલાઙ્ક કહે છે કે—“કંઠંમુઅ એટલે ઘડાનો જ કાંઠો”.

અદાહરણ—

દંતકંઠંતરિઅ-અધર ! નચ્ચકપ્પરિય-અઙ્ગ ! મુચ્ચ કણોદ્દિ ।

તામેવ કંઠંમુઅસ્તનો વ્રજ ન યાવત્ કંઠમહંયોગ્યો સાં ॥૧૪૯॥

દાંતોથી ચીરાયેલ હોઢાવાળા અને નહોતો ચીરાયેલ અંગવાળા હે ! તું લાજ મૂક અને જ્યાં સુધી તેની ઠાઠઢીને યોગ્ય નથી ત્યાં સુધી તું કુમમીવ જેવા સ્તનવાળો એવી તેનીની જ પાસે જા.

कण्डू-पीर-कुंता सुगमि, कण्डू-कीलया धीने ।

गुञ्जाय न कण्डूद्विष-काहेण-काशीओ न ॥१५५॥

कण्डूो पीरो कुंता ज्योतिष दुःखः । कण्डूं तथा पीरं स्वीकृत्य ।

शान्तिः ।

कण्डूद्विषा काहेण काशी त्रय एते
गुञ्जायोः ।

तथा—

अग्निपण-काशीणं आसमकण्डू-पट्टिकुंताणं ।

कण्डूं पि न जानामि नमन्तरं तं कण्डूद्विषमपि ॥१५६॥

कील्यमपि कण्डूं न कण्डूं नीयद्वारिणि मिमिरे ।

तद कीरपादगन्धिव ! अविज्ञमपि मनसे विज्ञं ॥१५७॥(१५५)

कण्डू-पीर-कुंता शुके, कण्डू-कीलया स्वीके ।

गुञ्जायां न कण्डूद्विष-काहेण-काशीओ न ॥१५८॥

कण्डू-
पीर-
कुंता-
काशी-
कीलया-
स्वीके-
गुञ्जायां-
न-
कण्डूद्विष-
काहेण-
काशीओ-
न-
॥१५८॥

कण्डूद्विष-
काहेण-
काशीओ-
न-
॥१५८॥

उद्वेगः—

अग्निपण-काशीणं आसमकण्डू-पट्टिकुंताणं ।

कण्डूं वापि न जानामि यद् अन्तरं तत् कण्डूद्विषमाधमतिः ॥१५९॥

अग्निो नमन्तो अग्निं नमोतीत्यर्थे तथा आधमन्तो गोपट अग्निं पति-नीलना
गान्धारी-नो गोपट एव नमो तु भो; एव अन्तर जानतो नही तेनो तु नमोती
नमन्तो नमन्तो हे.

कील्यमपि कण्डूद्विषा काहेण नीयद्वारिणीं मिमिरे ।

तथा कीरपादगन्धिव ! अविज्ञमपि मनसे विज्ञम् ॥१५९॥

तेन भो पीर कुंतायो कण्डूो नमोतीत्यर्थे नमोतीत्यर्थे नीय द्वारिणी ममो हे
तेन गोपटपाठी (कण्डू) समानकारी नही परन्तु मात्र गोपटनी पेट नमन्तो एव
हे गन्धिव ! तु अविज्ञाने पण विज्ञा समो हे.

थचड्ढम्मि कडइओ, कग्घायल-करघायला किलाडम्मि ।

कण्णोढत्ती-कण्णोच्छडियाओ दिन्नकण्णाए ॥१९६॥

कडइओ स्थपतिः ।

कग्घायलो तथा करघायलो 'किलाट'

आख्यः क्षीरविकारः ।

कण्णोढत्ती तथा कण्णोच्छडिया दत्त-

कर्णा-या भाषणार्थं परवाक्यं

गृह्णाति ।

यथा—

कग्घायलं कडइओ परघरभुत्तकरघायलो कहइ ।

कण्णोढत्तिप्रियाए कण्णोच्छडिया ण सा वि संसेइ ॥१५२॥(१९६)

कण्णाआसं कण्णंवालं कण्णस्स आहरणे ।

कण्णाइंधणं, इत्थं य कसणसिओ सीरपाणिस्मि ॥१९७॥

स्थपतौ कडइओ, कग्घायल-करघायला किलाटे ।

कण्णोढत्ती-कण्णोच्छडियाओ दत्तकर्णायाम् ॥१९६॥

कडइअ—कडियो-स्थपति-मकान-चणी

भाषनार

कग्घायल } —दूधनो किलाट नामनो
करघायल } विकार-दूध साथे पकावेलं
दहीं अथवा दहीं साथे
पकावेलं दूध

कण्णोढत्ति } —कान दईने सांभळनारी
कण्णोच्छडिया } —बोलवा माटे-पडउत्तर

करवा साह-बीजालुं वाक्य
जेणी बराबर सांभळे तेणी

उदाहरण—

कग्घायलं कडइओ परगृहभुत्तकरघायलो कथयति ।

कण्णोढत्तिप्रियायाः कण्णोच्छडिया न सा अपि शंसति ॥१५२

बीजाने घरे दूध साथे पकवेल दहीने जमी आवेलो कडियो, सांभळवाने तत्पर एवी प्रियाने दूध साथे पकवेल दहीनी बात कहे छे, तेणी पण दत्तकर्ण थईने प्रशंसा करती नथी-ते बात ऊपर ध्यान आपती नथी.

कण्णाआसं कण्णंवालं कर्णस्य आभरणे ।

कण्णाइंधणं, अत्र च कसणसिओ सीरपाणौ ॥१९७॥

कण्णाआसं कण्णंवालं कण्णाइंधणं | कसणसिओ वलभद्रः ।
त्रयोऽच्येते कर्णस्याभरणे कुण्डलादौ
वर्तन्ते ।

अत्र

“करंजइ भनक्ति । कम्मवइ उपभुङ्क्ते । कमवसइ स्वपिति” ।

इत्यादयो धात्वादेशेषूक्ता इति नोच्यन्ते

यथा—

भग्गं कण्णंवालं कण्णाइंधणपिए ! जइ तुह-एक्कं ।

कसणसियस्स वि कण्णा कण्णाआसं तुहं दाहं ॥१५३॥ (१९७)

छिइस्मि कंठदीणार-कुडिय-कुणिया-कुडीर-कुच्छिला ।

कणियारिय-कण्णस्सरिया काणच्छी, वई कलंकवई ॥१९८॥

कण्णाआस
कण्णंवाल
कण्णाइंधण } —कानतुं घरेणुं-कुंडल वगैरे

कसणसिअ—कृष्णसित-बलभद्र-बलभद्रतुं
शरीर खेत छे अने तेनां कपडां नीलां
छे माटे तेनुं नाम कृष्णसित.

करंज—करंजइ-भनक्ति-भांगे छे [८ । ४ । १०६] कम्मव—कम्मवइ-
उपभुङ्क्ते-भोगवे छे [८ । ४ । १११] कमवस—कमवसइ-स्वपिति-सूए छे
[८ । ४ । १४६]

ए वधा धातुओ, धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे माटे अहाँ फरीवार
नथी बताव्या.

उदाहरण—

भग्गं कण्णंवालं कण्णाइंधणप्रिये ! यदि तव-एकम् ।

कसणसियस्स अपि कर्णात् कण्णाआसं तव दास्यामि ॥१५३

हे कुंडलने प्रिय समझनारी ! जो ताहं एक कुंडल भांगी गयुं तो तने हुं-
वलभद्रना पण कान ऊपरथी कुंडल लावी आपीश.

छिद्रे कंठदीणार-कुडिय-कुणिया-कुडीर-कुच्छिला ।

कणियारिय-कण्णस्सरिया काणच्छी, वृतिः कलंकवई ॥१९८॥

કંઠદીનારો કુડિયા કુણિયા કુડીરં
કુચ્છિહં એતે પઞ્ચ વૃત્તિવિવરાર્થાઃ ।

કળિયારિયં કળ્ણસ્સરિયં કાળચ્છી
ત્રયોઽપ્યેતે અન્યોન્યપર્યાયતયા કા-
ળાક્ષિદ્વદ્વાચકાઃ । “કળ્ણોસ્સરિયં
કાળાક્ષિદ્વદ્વા” [] इत्यन्ये ।
કલંકવર્ઘ વૃત્તિઃ ।

યથા—

આવંતિ કંઠદીનારણ કુડિયભમિરા ભુયઙ્ગ ત્તિ ।

કુચ્છિહપૂરણે તં કળ્ણસ્સરિયાઈં કિં કુણસિ ? ॥૧૫૪॥

અજ્ઞેય કલંકવર્ઘ તુહ પશ્ણા ણિવકુડીરિયા રહ્યા ।

તુહ કળિયારિયવિત્તેહિં તેહિં કુણિયાસયં કયં તત્થ ॥૧૫૫॥(૧૯૮)

જવળીઈ કંઠપઢવા, કહલવહ્લો ય સહરવસહમ્મિ ।

પાસજુયલાપવત્તે કઢાહપલ્હત્થિયં ચેવ ॥૧૯૯॥

કંઠદીનાર
કુડિયા
કુણિયા
કુડીર
કુચ્છિહ
} —છિદ્ર-છીડું-વાડનું છીડું

કળિયારિય } —આંખ કાળી કરીને જોવું-
કળ્ણસ્સરિય } કાળાક્ષિ-ત્રાંસી આંખે
કાળચ્છી } જોવું તે
કલંકવર્ઘ—વાડ

કળ્ણસ્સરિય

ચીજા દેશી સંગ્રહકારો અને વદલે ‘કળ્ણોસ્સરિય’ શબ્દ નોંધે છે અને,
એનો અર્થ ‘કાળી આંખ કરીને જોવું’ એવો વતાવે છે.

આવંતિ કંઠદીનારણ કુડિયભ્રમણશીલા ભુજંગા ઇતિ ।

કુચ્છિહપૂરણે ત્વં કળ્ણસ્સરિયાઈં કિં કરોષિ ? ॥૧૫૬॥

વાડનાં છીંડામાં ભ્રમનારા ભુજંગો, વાડને છોડે થઈને આવે છે તો તું વાડના
છીંડાને પૂરી નાહતાં શા માટે ત્રાંસી આંખે જૂએ છે—વાડનાં છીંડાને પૂરવા તરફ
કેમ વેદરકાર રહે છે ?

અદ્યૈવ કલંકવર્ઘ તવ પત્યા ણિકુડીરિયા રચિતા ।

તવ કળિયારિયવૃત્તૈઃ તૈઃ કુણિયાશતં કૃતં તત્ર ॥૧૫૭॥

આજે જ તારા પતિએ નિષ્કિદ્ર એવી વાડ રચેલી છે, તેમાં તારી કાળી
આંખે જોવાનાં કર્તકો-ચરિતરો-દ્વારા વઢી સો છિદ્રો તેં કરેલાં છે.

યવનિકાયાં કંઠપઢવા, કહલવહ્લો ચ સ્વૈરવૃષભે ।

પાર્શ્વયુગલાપવત્તે કઢાહપલ્હત્થિયં ચેવ ॥૧૯૯॥

કંડપડવા યવનિકા ।

કંડલવદ્ધો સ્વચ્છન્દચારી વૃપમઃ ।

કડાહપલ્હત્થિયં પાર્શ્વદ્વયાપવર્તનમ્ ।

યથા—

કંડલવદ્ધો વ્વ તુમં ઘરા ઘરે કિં ભમેસિ ણિલ્લજ્જ ! ? ।

કંડપડવાઈ મજ્જ્ઞે કડાહપલ્હત્થિયં ણિયમ્ તિસ્સા ॥૧૭૬॥ (૧૯૯)

અથ આકારાન્ત-કકારાદયઃ ।

કાવી ણીલા, કાઓ લક્ષ્મે, કાલં તમિસ્સમ્મિ ।

કારા કોણૂ લેલા, કારં કડુયમ્મિ, કાહલી તરૂણી ॥૨૦૦॥

કાવી નીલવર્ણા ।

કાઓ લક્ષ્યમ્-વેધ્યમિત્યર્થઃ । અન્યે
તુ “લક્ષ્યશ્ચ્ચેન યો યેન ગુણેન
લક્ષ્યતે તૈમુપમાનભૂતં પદાર્થમાહુઃ”

[] ।

કાલં તમિસ્સમ્ ।

કંડપડવા—યવનિકા—પડદો

કંડલવદ્ધ—સ્વચ્છન્દે ચરનારી ચલ્લદ—

આંકેલો સુંદરો

કડાહપલ્હત્થિય—વન્ને પડલાં વદત્યાં

કરવાં તે

ઉદાહરણ—

કંડલવદ્ધો દ્વ ત્વં ગૃહાત્ ગૃહે કિં ભ્રમસિ નિર્લજ્જ ! ? ।

કંડપડવાઈ મધ્યે કડાહપલ્હત્થિયં પદ્ય તસ્યાઃ ॥૧૫૬॥

નિર્લજ્જ હે ! આંકેલા સાંઠની માફક તું આ ઘરથી પેલે ઘર અને પેલે
ઘરથી ઓલે ઘર એમ શા માટે ભ્રમે છે, પડદામાં વેઠેલી એવી તેણી પોતાનાં
વન્ને પડલાં ફેરવ્યાં કરે છે તે તો તું જો.

હવે આદિમાં ‘કા’ વાળા શબ્દો

કાવી નીલા, કાઓ લક્ષ્મે, કાલં તમિસ્મે ।

કારા કોણૂ લેલા, કારં કડુકે, કાહલી તરૂણી ॥૨૦૦॥

કાવી—નીલ—કાઈ—લીલ

કાઆ—લક્ષ્ય—વીંધવા યોગ્ય—નિશાન

કાલ—કાલું—અંધારું

કારા તથા કોણુ લેલા ।

કારં કહુ ।

કાહલી તરુણી ।

યથા—

હયકાવિ-કાલ-લહરીએ વિરહિકારાએ ચંદ-કારાએ ।

મયરદ્વયધાણુકો કાહલિ-તણુકોણુ-કાયં આહણઈ ॥૧૫૭॥(૨૦૦)

કારિમં અવિ કિત્તિમએ, કાસારં સીસવત્તમ્મિ ।

કાહારો પરિસ્થંધે, કાસિજ્ઞં કાગથલદેસે ॥૨૦૧॥

કારિમં કૃત્રિમમ્ ।

કાસારં સીસપંત્રકમ્ ।

કાહારો પરિસ્થંધો જલાદિવાહી-કર્મ-
કર इत्यर्थः ।

કાસિજ્ઞં 'કાકસ્થલ'અભિધાનો દેશઃ ।

‘કારા
કોણુ } —રેલા

કાર—કહવું
કાહલી—તરુણી—યુવતિ—જુવાન છો

કાઅ

વીજા કેટલાક સંગ્રહકારો ‘લક્ષ્ય’નો અર્થ ‘નિશાન’ નથી કરતા પરંતુ ‘ઉપમાનરૂપ પદાર્થ’ને લક્ષ્ય કહે છે- ગુણવડે જે ઓછાવાય તે ઉપમાનભૂત કહેવાય અને તે જ લક્ષ્ય-‘રાજા, કર્ણ જેવો છે’ એ વાક્યમાં દાનં ગુણ વડે ઓછાતાં ‘કર્ણ’ એ લક્ષ્ય-ઉપમાનભૂત છે.

ઉદાહરણ—

હસકાવિ-કાલ-લહર્યાં વિરહિકારાયાં ચન્દ્ર-કારાએ ।

મકરધ્વજધાનુષ્કઃ કાહલિ-તણુકોણુ-કાયં આહન્તિ ॥૧૫૭॥

રતના નીલવર્ણા કાઈ જેવા અંધકારને હણનારી અને વિરહિઓને સાથ કારાગૃહ-જેલ-જેવી ચંદ્રની રેલા ળગતાં મકરધ્વજ-કામદેવ-નામનો ધનુર્ધર, યુવતિ સ્ત્રીઓના શરીરની રેલાઓને લક્ષ્ય-વેધ્ય-વનાવીને આઘાત કરે છે.

કારિમં અપિ કૃત્રિમકે, કાસારં સીસપત્રે ।

કાહારો પરિસ્થંધે, કાસિજ્ઞં કાકસ્થલદેશે ॥૨૦૧॥

કારિમ—કારિમ-કૃત્રિમ-વનાવટી

કાસાર—સીસાનું પત્રક

કાહાર—કાઠ્ઠહાર-પાળી વગેરે ભરનારો
નોકર-કહાર

કાસિજ્ઞ—કાકસ્થલ નામનો દેશ

વથા—

કાસિજ્ઞદેસલુંટનકાહારાSSજિજ્ઞમાણંકળયાઈં ।

કાસારં વ બુદ્ધાણં અકારિમં દેસિ ચાલુક્ક ! ॥૧૫૮॥(૨૦૧)

કાયંદી કાળદ્વી પરિહાસે, કાહિલો ચ ગોવાલે ।

ધુત્ત-અસહન-ધનુસું કાલય-કાવલિય-કાલવટ્ટાઈં ॥૨૦૨॥

કાયંદી તથા કાળદ્વી પરિહાસઃ ।

કાહિલો ગોપાલઃ ।

કાલયો ધૂત્તઃ—ઠક ઇત્યર્થઃ ।

કાવલિઓ અસહનઃ ।

કાલવટ્ટં ધનુઃ । ‘કાલવટ્ટ’શબ્દો યદિ

ધનુર્માત્રવાચી સંસ્કૃતે સ્ફુટસ્તદા

સંસ્કૃતમવ એવ, અન્યથા તુ દેશ્ય

એવ । અસ્મામિસ્ત્વનેકદેશીયવિ-

ગાનન દર્શનાદયં નિવદ્ધઃ ।

ઉદાહરણ—

કાસિજ્ઞદેશલુંટનકાહારાSSનીયમાનકનકાનિ ।

કાસારમ્ ઇવ બુદ્ધાનાં અકૃત્રિમં દદાસિ ચાલુક્ક્ય ! ॥૧૫૮॥

હે ચાલુક્ક્ય ! કાલસ્યક નામના દેશને લૂંટી લઈને કહારે દ્વારા આળવામાં આવતી સોનાની લગ્ગડીઓને સીસાનાં પત્રાંની પેટે તું અકૃત્રિમભાવે પંક્તિમાં આપે છે.

કાયંદી કાળદ્વી પરિહાસે, કાહિલો ચ ગોવાલે ।

ધૂત્ત-અસહન-ધનુઃપુ કાલય-કાવલિય-કાલવટ્ટાઈં ॥૨૦૨॥

કાયંદી } —પરિહાસ-હાંસી
કાળદ્વી }

કાહિલ—ગોવાલ-ગોવાલિયો

કાલય—ધૂત્ત-ધુતારો-ટમ

કાવલિય—અસહનશીલ-સહનશક્તિ વગરનો

કાલવટ્ટ—કાલવટ્ટ-ધનુપ

કાલવટ્ટ

સંસ્કૃતનો ‘કાલવટ્ટ’ શબ્દ ‘ધનુષ’ના અર્થમાં સ્ફુટ હોય તો તેના ઉપરથી ઉપર્યુક્ત ‘કાલવટ્ટ’ શબ્દ નીપજી શકે છે અને અર્થનો પગ કશો બાંધો રહેતો નથી. એ રીતે જોતાં અહીં જણાવેલો ‘કાલવટ્ટ’ શબ્દ ધ્યુરપ્ત જ છે પણ દેશી નથી. પરંતુ સંસ્કૃતમાં ‘કાલવટ્ટ’ શબ્દ ધનુષના અર્થમાં સ્ફુટ ન હોય તો તો આ ‘કાલવટ્ટ’ શબ્દ દેશ્ય જ છે.

અનેક દેશીસંગ્રહોમાં વિના વિવાદે નોંધેલો આ ‘કાલવટ્ટ’ શબ્દ અમે જોયેલો છે અને તેથી જ અહીં તેની દેશી તરીકેનો નોંધ લેવામાં આવેલો છે.

यथा—

चय हरियं मज्झ मणं कालय ! का काहिलेहि काणद्धी ? ।

कायंदीइ वि मयणो कावलिओ हणइ कालवट्टेण ॥१५९॥ (२०२)

काणत्थेवो विरलंभुकणे, कालिजणी वि ताविच्छे ।

कायंधुओ अ कायंचुलो अ कामिजलविहंगे ॥२०३॥

काणत्थेवो विरलंभुकणवृष्टिः ।

कालिजणी तापिच्छलता । केचित्

“कालिजणं तापिच्छम्” []

इत्याहुः । “कालिजं तापिच्छकुसु-
मम्” [] इत्यन्ये ।

कायंधुओ तथा कायंचुलो कामिज-

लाख्यः पक्षी । ‘कामिजल’शब्दो-

ऽपि देख्यः एवं भङ्ग्या निबद्धः ।

एते त्रयोऽपि जलपक्षिविशेषवाचकाः ।

उदाहरण—

त्यज हतं मम मनः कालय ! का काहिलेहि काणद्धी ? ।

कायंदीइ अपि मदनः कावलिओ हन्ति कालवट्टेण ॥१५९॥

हे ठग ! चोरेला मारा मनने छोडी दे, गोवाळियाओ साथे अर्थात् गोवाळियानी जात साथे चली शो परिहास ? असहनशील कामदेव, हांसीना धनुषी पण हणे छे.

काणत्थेवो विरलंभुकणे, कालिजणी अपि ताविच्छे ।

कायंधुओ च कायंचुलो च कामिजलविहंगे ॥२०३॥

काणत्थेव—आछो आछो वरसाद—थोडा

थोडा छांय पडे एवो वरसाद—फर फर

कालिजणी—तापिच्छनी लता—तमा-

लनी लता

कायंधुअ

कायंचुल

कामिजल

} —कामिजल—विशेष प्रकारनु
जलपक्षी

कालिजणी

केटलाक संग्रहकारो आने बदले ‘कालिजण’ शब्द नोंधे छे.

वीजा केटलाक संग्रहकारो ‘कालिज’ शब्द आपे छे अने तेनो अर्थ ‘तमालनुं फूल’ एवो बतावे छे.

कामिजल

आ शब्द पण देख्य ज छे परंतु तेने अही पर्याय बताववानी रीते मूकेलो छे.

यथा—

कालिजणि-सामलघण-काणत्थेवे रुयंति विरहिजणा ।

रे कायंधुअ ! कायंचुलीइ सहिओ सि कूजसि तुमं ता ॥१६०॥ (२०३)

कारंकडो य परुसे, कायपिउच्छा य कलंकंठी ।

कामकिसोरो अ खरे,

कारंकडो-कप्रत्यये-कारंकडओ परुपः । | कामकिसोरो गर्दभः ।

कायपिउच्छा कोकिला ।

अथ इकारान्त-ककारादयः ।

किन्नं, सोहंतए, किरो कोले ॥२०४॥

किन्नं शोभमानम् ।

| किरो शूकरः ।

उदाहरण—

कालिजणि-इयामलघन-काणत्थेवे रुदन्ति विरहिजनाः ।

रे कायंधुअ ! कायंचुलीइ सहितः असि कूजसि त्वं तस्मात् ॥१६०॥

तमालनी लता जेवो काळो मेघ थोडा थोडा छांटा पाडे छे-आछो आछो वरसे छे-त्यारे विरही लोको रवे छे. हे कायंधुअ ! तूं तो कायंचुलीनी साथे छे, माटे कूजन करे छे-उन्मत्त थईने मदमातुं बोले छे.

कारंकडो च परुपे, कायपिउच्छा च कलंकंठी ।

कामकिसोरो च खरे,

कारंकड } —परुप-कटे एवुं-न गमे
कारंकडअ } तेवुं

कायपिउच्छा—काकपितृन्वसा—कागडानी
फई—कलंकंठी—मथुर कंठवाली—कोयल
कामकिसोर—गंधडो

हवे आदिमां 'कि' वाला शब्दो

किन्नं शोभमानके, किरो क्रोडे ॥२०४॥

किन्न—शोभतुं-शोभानाछुं

| किर—शूकर-सूअर

યથા—

સા કત્થ લલિય-કિન્ના કિરો વ્વ કારંકડ-અંગ ! કત્થ તુમં ? ।

કેહ કલ-કાયપિડચ્છા કામકિસોરો કદુજ્જુણી કત્થ ? ॥૧૬૧॥ (૨૦૪)

અન્ન—

“કિર કિલાર્થે । કિણો કીસ પ્રત્થે । કિઠી સૂકરઃ” । એતે શબ્દાનુ-
શાસને સિદ્ધા ઇતિ નોક્તાઃ ।

કિંવોડો સ્વલિં, કિંકિયં ચ ધવલમ્મિ, કિંપઓ કિંવિણે ।

કિંજક્ષ્વો ય સિરીસે, રચ્છાણ કિલણિ-કીલણિયા ॥૨૦૫॥

કિંવોડો સ્વલિતઃ ।

કિંજક્ષ્વો શિરીષઃ ।

કિંકિયં ધવલમ્ ।

કિલણી તથા કીલણિયા રથ્યા ।

કિંપઓ કૃપણઃ ।

ઉદાહરણ—

સા કુત્ત્ર લલિત-કિન્ના કિરો હ્વ કારંકડ-અન્ન ! કુત્ત્ર ત્વમ્ ? ।

કુત્ત્ર કલ-કાયપિડચ્છા કામકિસોરો કદુધ્વનિઃ કુત્ત્ર ? ॥૧૬૧॥

તે, સુંદર શોભાવાળી વયાં અને સૂઅરની પેટે લીટું ન ગમે એવા શરીરવાળા
હે ! તું કયાં ? કયાં મધુરવચની કોયલ અને કયાં કટવા અવાજવાળો ગધેડો ?

કિર—કિલ-નિધિત-નક્કી (અવ્યય) [૮-૨-૧૮૬] કિણો—પ્રદનસૂચક
(વિભક્ત્યંત પ્રતિરૂપ અવ્યય) છે [૮-૨-૨૧૬] કીસ—પ્રદનસૂચક (વિભક્ત્યંત પ્રતિરૂપ
અવ્યય) છે [૮-૩-૬૮] કિઠિ—સૂઅર [૮-૧-૨૫૧]

આ ચારે શબ્દોને શબ્દાનુશાસનમાં સાધી વતાવ્યા છે, માટે અહીં બીજીવાર
વતાવવાની જરૂર નથી.

કિંવોડો સ્વલિતે, કિંકિયં ચ ધવલે, કિંપઓ કૃપણે ।

કિંજક્ષ્વો ચ શિરીષે, રથ્યાયાં કિલણિ-કીલણિયા ॥૨૦૫॥

કિંવોડ—સ્વલિત-સ્વલન પામેલ

કિંજક્ષ્વ—કિંચક્ષ-શિરીષતું વૃક્ષ

કિંકિય—ધોલું

કિલણી } —ક્રીડનિકા-ક્રીડા કરવાની

કિંપઓ—કિંપચ-કૃપણ-કંજૂસ

કીલણિયા } જગ્યા-શેરી-રથ્યા

૧ કુહ-પા૦ । ૨ -લિયં કિ-પા૦ । ૩ -વિણો-પા૦ ।

યથા—

કીલણિ-કિંજક્ષ-તલે વેસં દદૂળ કિંકિય-દુગૂલં ।
કિંપય ! તુમં મુદ્ધ ચિય કિલણીય ભમસિ કિવોડો ॥૧૬૨॥ (૨૦૫)
લદુમચ્છે કિંધર-કુંધરા ય, સપ્પમ્મિ કિકિંડી ।
કહિય કિલિમ્મિયં, તહ લક્ષારક્ત્તમ્મિ કિમિરાયં ॥૨૦૬॥

કિંધરો તથા કુંધરો લઘુમત્સ્ય : ।

કિકિંડી સર્પ : ।

કિલિમ્મિયં કથિતમ્ ।

કિમિરાયં લાક્ષારક્તમ્ । યત્ તુ રુધિ-

રોદ્ધવકીટમુસ્વોદ્ધાન્તતન્તુનિષ્પન્નમ્

તદ્વાચી 'કિમિરાય' શબ્દઃ કૃમિરાગ-

શબ્દભવ એવ ।

અત્ર ચ—

“કિલિકિંચદ્ રમતે” ઇતિ ધાત્વાદેશેષ્ટકમ્-ઇતિ નોચ્યતે ।

ઉદાહરણ—

કીલણિ-કિંજક્ષ-તલે વેપં દદૂળ કિંકિય-દુગૂલમ્ ।

કિંપય ! ત્વં મુદ્ધા ચૈવ કિલણીય ભ્રમસિ કિવોડો ॥૧૬૨॥

શેરીમાં આવેલા શિરીપના બ્રાહ્મતલે ઘોલા કપડાવાળા વેપને જોડેને હે કંજસ !
સ્વલન પામેલો તું શેરીમાં નકામો જ બાથડે છે-ભમે છે.

લઘુમત્સ્યે કિંધર-કુંધરા ચ, સર્પે કિકિંડી ।

કથિતે કિલિમ્મિયં, તથા લાક્ષારક્તે કિમિરાયં ॥૨૦૬॥

કિંધર } —નાતું માછલું
કુંધર }
કિકિંડી —સર્પ-સાપ-નાગ

કિલિમ્મિય —કહેલું-કહેયું
કિમિરાય —લાક્ષથી રંગેલ વસ્ત્ર

કિમિરાય

સંસ્કૃતમાં 'કૃમિરાગ' શબ્દ છે તે ઝપરથી 'કિમિરાય' શબ્દ નીપજી શકે છે પરંતુ સંસ્કૃત દ્વારા નીપજતો 'કિમિરાય' અને ગાથામાં જણાવેલો 'કિમિરાય' એ વેના અર્થમાં ફેર છે. સંસ્કૃતજન્ય 'કિમિરાય'નો અર્થ—'લોહીમાં પેદા થયેલા કીડાઓએ વમેલા રેસાઓ દ્વારા નીપજતું વસ્ત્ર' થાય છે ત્યારે ગાથાના 'કિમિરાય'નો અર્થ 'લાક્ષથી રંગેલ વસ્ત્ર' થાય છે. એટલે 'કીડાઓના રેસા દ્વારા વનતા વસ્ત્ર'ના અર્થવાળો 'કિમિરાય' (કૃમિરાગ-કિમિરાય) શબ્દ દેશી નથી ત્યારે 'લાક્ષથી રંગેલ વસ્ત્ર'ના અર્થવાળો 'કિમિરાય' શબ્દ દેશી છે.

કિલિકિંચ-કિલિકિંચદ્-રમતે-રમે છે-એ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં [૮-૪-૧૬૮]કહેલો છે માટે અહીં કહ્યો નથી.

यथा—

किंकिडि-वेणि ! किमिराय-निवसणे ! किंघर-अच्छि ! तुह विरहे ।
तम्मइ थोवजले कुंधर व्व सो इय किलिम्मेमि ॥१६३॥ (२०६)
किमिहरवसणं कोसेयए य,
किमिहरवसणं कौशेयं वल्लम् ।

णववहूइ कील-

अथ ईकारान्त-ककारादिशब्द एक एव-कीला नववधूः ।

अथ उकारान्त-ककारादयः ।

-कुकुलाओ ।

वेणुमयउच्छुपीडणकंडे कुंडं च, कुंडं अच्छरिए ॥२०७॥

उदाहरण—

किंकिडि-वेणि ! किमिराय-निवसने ! किंघर-अक्षि ! तव विरहे ।

ताम्यति स्तोकजले कुंधर इव स इति किलिम्मेमि ॥१६३॥

हे नाग जेवी वेणिवाळी ! लाखथी रंगेलां वल्लवाळी ! नाना माछला जेवी
आंखवाळी ! तारो विरह यतां ते, थोडा पाणीमां नालुं माछलुं तरफडे तेम तरफडे
छे एम कहुं छुं.

किमिहरवसणं कौशेयके च,

किमिहरवसण—कृमिगृहवसन-कौशेय-कौशेटामांथी वनेल वल्ल-रेशमी वल्ल

‘की’ वालो शब्द

नववध्वां कील-

कील—नवी वहु (‘की’ वालो आ एकज शब्द छे)

हवे ‘कु’ वाला शब्दो

-कुकुलाओ ।

वेणुमयइक्षुपीडनकाण्डे कुंडं च, कुंडं आश्चर्ये ॥२०७॥

કુકુલા નવવપૂર્વ ।

કુંડં વેણુમયં જીર્ણમ્ દ્વક્ષુપીઢનકાણ્ડમ્ ।

યદાહ—“વેણુમયમિક્ષુપીઢનકાણ્ડં જીર્ણ-
વિદુઃ કુંડં” । []

કુંડં આશ્ચર્યમ્ । કેચિત્ “કોટું” []

દ્વ્યાદુઃ । તત્ત્વ ‘પરઓ ટિયસંજોળ’

(વ૦ ૧ ગા૦ ૧૭૪) દ્વ્યાદિના

હકાર-ઓકારવિનિમયં સિદ્ધમ્ ।

યથા—

ઉય ણાયરકીલાપ્ કુંડં પેચ્છંતિયાઈ પરિહસઈ ।

કિમિદર-વસણં કુટ્ટા લિપ્પંતં દલિય-કુકુલાદિ ॥૧૬૪॥ (૨૦૭)

કુક્કલી કુચ્છી, કુલ્હો ચ સિયાલે, પોટ્ટલે કુંટી ।

કુંમી સીમંતાદિ, કુદં વહુ, મંજરી કુંતી ॥૨૦૮॥

કુકુલા—નવી વહુ

કુટ્ટ—કોટ—કોતુક

કુંડ—શેરડી પીલવાનું વાંગનું જનું કાંડ

કુંડ

આ શબ્દનો જે અર્થ અમે ચનાવ્યો છે તેનો મુવાદ આ પ્રમાણે છે: “વેણુ-
મયમ્ દ્વક્ષુપીઢનકાણ્ડં જીર્ણ વિદુઃ કુંડં” [] અર્થાત્ ‘શેરડીને પીલવાનું વાંગનું
જનું કાંડ-એને ‘કુંડ’ જાણવું”

કુટ્ટ

કેટલાક સંગ્રહકારો ‘કુટ્ટ’ ને વદલે ‘કોટ્ટ’ ચતાવે છે પણ એ તો
વ૦ ૧ ની ૧૭૪ મી ગાથામાં જણાવેલા નિયમથી જ સિદ્ધ છે અર્થાત્ ‘કુટ્ટ’
અને ‘કોટ્ટ’ એ વહેંચે શબ્દો ગમાન છે અને ગમાન અર્થવાલા છે.

યદાહરણ—

ઉત્ત નાગર-કીલાપ્ કુંડં પ્રેશ્વમાણાયાઃ પરિહસંતે ।

કિમિદર-વસણં કુટ્ટા સ્પૃદ્યમાનં દલિક-કુકુલાદિ ॥૧૬૪॥

જો-નજર નાગ, શેરડીને પીલવાના વાંગડાના જૂના કાંડને જોતી એવી
નાગરિક નવ વહનું અથવા નાગરની નવી વહનું, શેરડીની નવી વહુઓ દ્વારા
આશ્ચર્ય માથે સ્પર્ધાનું રેશમી વસ્ત્ર મરી પડે છે.

કુક્કલી કુસિઃ, કુલ્હો ચ શૃંગાલે, પોટ્ટલે કુંટી ।

કુંમી સીમંતાદિઃ, કુદં વહુ, મંજરી કુંતી ॥૨૦૮॥

કુક્લી કુક્ષિઃ । 'કુક્ષિ'શબ્દસ્ય ગ્રાકૃતે | કુંટી પોટલમ્-વલ્લનિવેદં દ્રવ્યમ્ ।
 અદ્યાદિપાઠાત્ 'છ'વે' 'કુક્ષી' | કુંભી સીમન્તાડ્લેકાદિઃ કેશરચના ।
 ઇત્યેવ ભવતીતિ 'કુક્લી' શબ્દો | કુંદં પ્રભૂતમ્ ।
 દેશ્યઃ । | કુંતી મજ્જરી ।

કુલ્હો શૃગાલઃ ।

યથા—

ધેતું સંવલકુંટિં ચડય પિયાકુંભિ-કુંતિકમ્માઈં ।
 રણમ્મિ કુદ-કુલ્હે તુહ રિણો સ્વામકુક્લિણો જંતિ ॥૧૬૫॥ (૨૦૮)
 કુટ્ટા-કુમારિ-કુટ્ટયરી-કોસટ્ટરિયાઝ ચંડીય ।
 કુહિયં લિત્તમ્મિ, કુહેડો ય ગુરેડમ્મિ, તીમણે કુસણં ॥૨૦૯॥

કુક્લી—કૂલ-કુક્ષિ-પેટ	કુંભિ—સીમન્ત-સંથો-વગેરે પ્રકારે વાલની
કુલ્હ—કોલું-શિયાલ	રચના કરવી
કુંટિ—પોટલું-પોટલી-વચકો-નાની ગાં-	કુદ—વહુ-ઘણું
સડી-કપડામાં વાંધેલ કોઈ પળ નીજ	કુંતિ—મંજરી-માંજર-મોર

કુક્લી

સં-સંસ્કૃત 'કુક્ષિ' ઊપરથી 'કુક્લિ' શબ્દ નીપજી શકે છે અને અર્થમાં પળ ફેર નથી છતાં અહીં 'કુક્લિ'ને શા માટે નોંધ્યો ?

સં-જે જે શબ્દો અક્ષ્યાદિ ગણમાં છે તેમના 'ક્ષ'નોં 'છ' થાય છે પણ 'લ' નથી થતો. અક્ષ્યાદિ ગણમાં [૮-૨-૧૭] 'કુક્ષિ' શબ્દનો પાઠ છે માટે 'કુક્ષિ' ઊપરથી 'કુક્લિ' વને છે પણ 'કુક્લિ' નથી થતું, આ કારણથી 'કુક્લિ' શબ્દને દેશ્ય તરીકે વતાવવો પડ્યો છે.

જદાહરણ—

ગૃહીત્વા શમ્વલકુંટિં ત્યક્ત્વા પ્રિયાકુંભિ-કુંતિકર્માણિ ।

અરણ્યે કુદ-કુલ્હે તવ રિપવઃ ક્ષામકુક્લિણો યાન્તિ ॥૧૬૫॥

માતાની પોટલી લઈને અને પોતાની પ્રિય સ્ત્રીને સંથો પાડવો, તેમાં મંજરી ગોઠવવી વગેરે કામોને છોડી દઈને દૂધલા પેટવાલા તારા શત્રુઓ ઘણાં શિયાલવાં જેમાં રહે છે એવા અરણ્યમાં જાય છે.

કુટ્ટા-કુમારિ-કુટ્ટયરી-કોસટ્ટરિયાઝ ચંડચામ્ ।

કુહિયં લિપ્તે, કુહેડો ચ ગુરેડે, તીમણે કુસણં ॥૨૦૯॥

કુદ્ધા કુમારી કુદ્ધયરી કોસદ્ધરિયા	કુહિયં લિપ્તમ્ ।
એતે ચત્વારશ્ચઙ્ડીવાચકાઃ ।	કુહેડો ગુરેટકાલ્યો હરિતકવિશેષઃ ।
અત્ર—‘કુહો ઘટઃ’ ઇતિ સંસ્કૃત-‘કુટ’-	કુસળં તીમનમ્ ।
શબ્દભવ એવ્યુપેક્ષિતઃ ।	

યથા—

કોસદ્ધરીપિણ્ણો કુમારિસિહરે સકુદ્ધં અચ્ચ હલા ॥
 કુદ્ધયરિવદં સ-કુસળ-વલીહિં ઘુસિણકુહિયં કુહેડેહિં ॥૧૬૬॥(૨૦૯)
 હાલમ્મિ કુંતલો, કુકુસો તુસે, કુપ્પદો ઘરાયારે ।
 કુહડો યુજ્ઞમ્મિ, મળોરહે કુતત્તી ય, કુંચલં મડલે ॥૨૧૦॥
 કુંતલો સાતવાહનઃ । કુપ્પદો ગૃહાચારઃ । “સમુદાચારઃ”
 કુકુસો ધાન્યાદિતુપઃ । [] ઇત્યન્યે ।

કુદ્ધા	} —ચઙ્ડી-પાર્વતી	કુહિય—લિપ્ત-લીપ્તું
કુમારી		કુહેડ—ગુરેટ નામનું હરિયું ઘાસ
કુદ્ધયરી		કુસળ—તીમન-ટીમણ-ભોજનને સ્વાદિષ્ઠ
કોસદ્ધરિયા		વનાવનાર ચટણી વગેરે સ્વાદ્ય

કુહ

‘કુહ’ એટલે ‘ઘડો’ આ શબ્દ સંસ્કૃત ‘કુટ’ ઉપરથી ઊપજે છે માટે તેને દેશીસંપ્રદામાં ઉલ્લેખ્યો છે.

ઉદાહરણ—

કોસદ્ધરીપિતુઃ કુમારિશિખરે સકુદ્ધં અચ્ચ હલા ॥

કુદ્ધયરિપતિં સ-કુસળ-વલિભિઃ ઘુસિણકુહિયં કુહેડેહિં ॥૧૬૬॥

ચંડીના પિતાના કુમારિ—ચંડી-શિખર ઉપર રહેલા ચંડી સહિત અને કુંકુમથી લેપાયેલા એવા ચંડીપતિ—મહાદેવ—ને તીમન અને વલિ સાથેના ગુરેટો દ્વારા હે સહી ! તું પૂજ.

હાલે કુંતલો, કુકુસો તુપે, કુપ્પદો ગૃહાચારે ।

કુહડો કુજ્ઞે, મનોરથે કુતત્તી ચ, કુંચલં મુકુલે ॥૨૧૦॥

કુંતલ—હાલ-સાતવાહન-શાલિવાહન રાજા	કુપ્પદ—ઘરનો આચાર-ઘરની રીતભાત
કુકુસ—કુસકા-ધાન્ય વગેરેનાં ઢુંસાં-ફોપાં	

કુહડો કુવ્જઃ ।

કુતત્તી મનોરથઃ ।

કુંચલં મુકુલમ્ ।

‘કુંપલ’ ઇતિ તુ ‘કુદ્મલ’ શબ્દભવમિ-
તીહ નોક્તમ્ ।

યથા—

અહરિયકુંતલકુપ્પહ ! અદોસકુક્કુસ ! કુમારવાલણિવ ।।

કુહડિયસત્તુકુતત્તી દિસામ્ જસકુંચલં વિયાસેમ્ ॥૧૬૭॥ (૨૧૦)

મત્તામ્મિ કુક્કુડો, કુંદઓ કિસે, કુંડિઓ વિ ગામેસે ।

કુદ્દાઓ ચમ્મયરે, કુડય-કુડંગા લયાહરણ ॥૨૧૧॥

કુક્કુડો મત્તઃ ।

કુંદઓ કૃશઃ ।

કુંડિઓ ગ્રામાધિપતિઃ ।

કુદ્દાઓ ચર્મકારઃ ।

કુડયં તથા કુડંગં લતાગૃહમ્ ।

કુહડ—કુવ્જ-વામન-નોતું-હલકું

કુતત્તિ—મનોરથ

કુપ્પહ

કુંચલ—મુકુલ-વલ્લી

વીજા સંગ્રહકારો ‘કુપ્પહ’નો અર્થ, ‘મિશ્રા’ વતાવે છે.

કુંચલ

‘કુંચલ’ શબ્દ જે અર્થને સૂચવે છે તે જ અર્થનો એક વીજો ‘કુંપલ’ શબ્દ છે પરંતુ તે ‘કુંપલ’ શબ્દ સંસ્કૃત ‘કુદ્મલ’ કપરથી કતરી આવેલો છે માટે દેડ્ય નથી અને તેથી જ તેને અહીં વતાવ્યો નથી.

ઉદાહરણ—

અધરિતકુંતલકુપ્પહ ! અદોપકુક્કુસ ! કુમારપાલનૃપ ! ।

કુહડિયશત્રુકુતત્તો દિશાસું યશઃકુંચલં વિકાસય ॥૧૬૭॥

રાજા શાલ્લિવાહનના ઘરની રીતમાત્રને હલકી પાડનાર ! દોષરૂપ હુંસા વિનાના ! અને શત્રુઓના મનોરથને નીચા નમાવનાર હે કુમારપાલ નૃપ ! તું તારી યશરૂપ કલ્પિઓને દિશાઓમાં વિકસાવ-લીલવ.

મત્તે કુવ્કુડો, કુંદઓ કૃશે, કુંડિઓ અપિ ગ્રામેશે ।

કુદ્દાઓ ચર્મકરે, કુડય-કુડંગા લતાગૃહે ॥૨૧૧॥

કુક્કુડ—મત્ત-છકેલ

કુંદઅ—કૃશ-દૂબલું-પાતલું

કુંડિઅ—ગ્રામનો અધિપતિ-ગામેતી

કુદ્દાઅ—ચમાર

કુડય

કુડંગ } —કુડંગ-લતાગૃહ-વેલતું ઘર

યથા—

કુંડિયપુત્તો કુડયા કુડંગણ મમદ્ તુજ્ય અણુરત્તો ।

કુંદય-કુદ્રાયં પિવ ણેચ્છમિ મં કુવકુડા મિ તં પુત્તિ' ॥૧૬૮॥(૨૧૧)

મત્તાદ્ કુંભિણી, કુંતલી કરોડીદ્, કુદ્દણો રાસે ।

ળીર્વાણ અ કુઝલં કુત્થુદ્ધવત્થં ચ કોસલં ચેવ ॥૨૧૨॥

કુંભિણી જલગતીઃ ।

કુઝલં કુત્થુદ્ધવત્થં કોસલં દ્વયેતે ત્રયો-

કુંતલી કરોટિકાણ્યં પરિવેષણોપક-

ડપિ નીર્વાચકાઃ ।

રણમ ।

"કુઝલં પરિદિતવ્યપ્રાન્તઃ" []

કુદ્દણો રાસકઃ ।

इति केचित् ।

યથા—

વરણાદી કુંભિણિ-કુંતલિકમ્મં ચડય ચ્છેદ્ કુદ્દણયં ।

દદ-કોસલ-મદિયાદિ કુત્થુદ્ધવત્થં દ્વદ્વયં સુકુઝલે ! ॥૧૬૯॥(૨૧૨)

ઉદાહરણ—

કુંડિયપુત્રઃ કુડયા કુડંગણ ભ્રમતિ તવ અનુરક્તઃ ।

કુંદય-કુદ્રાયં દ્વ નેચ્છસિ યત્ કુકુડા અસિ ત્વં પુત્રિ ! ॥૧૬૮॥

હે પુત્રિ ! તારા મુખ અનુરક્ત થયેલો મારાનીનો પુત્ર, આ લતાના માંદ-વામાંથી થીંગી લતાના માંદને જાય છે-આન તેમ મમે છે પરંતુ તુ કુવળા ચમા-રની પેટે નેને નથી દેવડતી, કારણ કે તું છાંતી છે.

ગર્તાયાં કુંભિણી, કુંતલી કરોટિકાયામ્, કુદ્દણો રાસે ।

નીર્વાયાં ચ કુઝલં કુત્થુદ્ધવત્થં ચ કોસલં ચેવ ॥૨૧૨॥

કુંભિણી—પાણીનો નાગી-જલગત

કુઝલ

કુંતલી—કરોટિકા નામનું પીરસવાનું

કુત્થુદ્ધવ

} —નીર્વા-વાપરાની નાદી

ઉપહરણ-સાધન-કથગેટ (?)

કોમલ

કુદ્દણ—કુદ્દન-જિર્મા કુદવાનું છે તે-રામ-

રામડો

કુઝલ

કેટલાક સંગ્રહકારો 'કુઝલ'નો અર્થ "પહેરેલા કપડાનો છેડો" કહે છે.

ઉદાહરણ—

વરનાભિઃ કુંભિણિ-કુંતલિકમ્મં ત્યક્ત્વા ચ્છેલ્ય કુદ્દણયં ।

દદ-કોસલ-મગ્નિકાભિઃ કુત્થુદ્ધવત્થં દ્વદ્વયં સુકુઝલે ! ॥૧૬૯॥

ઉત્તમ નાભિવાળી તું પાણીના તાડામાં કરોટિકાને તરાવવાનું કામ છોડીને રામ રમ અને હે મારી નાદીવાળી ! તું મજબૂત નાદીવાળી મગ્નીઓ તાથે તારી ધાપરાની નાદીને મજબૂત કર-દટ કર.

કુંભિલં સ્વત્રે, કુંદીરં કોલ્હાહલં ચ વિવમ્મિ ।

અણદ્વમ્મિ કુરુચ્ચં, કુમુલી કુલસંતર્દં ચ ચુલ્લીય ॥૨૧૩॥

કુંભિલં સ્વનનીયમ્ ।

કુરુચ્ચં અનિષ્ટમ્ ।

કુંદીરં તથા કોલ્હાહલં વિમ્વ્યાઃ ફલમ્ । | કુમુલી તથા કુલસંતર્દં ચુલ્લી ।

યથા—

દદ્ધું કુંદી-રઓદિં પદિયો કોલ્હાહલાઈ ચુંદંતિ ।

કુલસંતર્દં અવિ સ્વણિરો કુરુચ્ચ-કુંભિલ-કુમુલિઓ હવડ ॥૧૭૦॥(૨૧૩)

કુરરી પસૂ, મિલાણે કુમ્મણ-કુંટાર-કુરુમાણા ।

પિસુણે કુસુંભિલો કોડિલ્લો ચ, કુડિલ્લયં કુડિલે ॥૨૧૪॥

કુરરી પશુઃ ।

કુમ્મણં કુંટારં કુરુમાણં ત્રયમપિ મ્લા-
નાર્થમ્ ।

કુંભિલં સ્વન્યે, કુંદીરં કોલ્હાહલં ચ વિમ્વે ।

અનિષ્ટે કુરુચ્ચં, કુમુલી કુલસંતર્દં ચ ચુલ્લચામ્ ॥૨૧૩॥

કુંભિલ—સ્વન્ય-સોદવા જેવું

કુંદીર } —ઘોલીનું ફલ-વિંમીનું ફલ
કોલ્હાહલ } —વિવ-ઘોલું-ટીંડોરું

કુરુચ્ચ—કુરુચ્ચ-અનિષ્ટ-ન રુચે તેવું-ન

ગમે તેવું

કુમુલી } —ચૂલો
કુલસંતર્દં }

ઉદાહરણ—

દદ્ધા કુંદીર-ઓદિં પથિકાઃ કોલ્હાહલાઈ ચુંદન્તિ ।

કુલસંતર્દં અપિ સ્વનકઃ કુરુચ્ચ-કુંભિલ-કુમુલિઓ ભવતિ ॥૧૭૦॥

ઘોલાં જેવા રાતા હોઠવાળી તેણીને જોડેને પથિકો-પ્રવાસીઓ-ઘોલાંને-ટીંડો-
રાંને-ચુંડી કાઢે છે અને ચૂલો સોદવાનું અનિષ્ટ લાગે છે એવો સોદનારો, ચૂલાને
પણ સોદી કાઢે છે.

કુરરી પશુઃ, મ્લાને કુમ્મણ-કુંટાર-કુરુમાણા ।

પિસુણે કુસુંભિલો કોડિલ્લો ચ, કુડિલ્લયં કુડિલે ॥૨૧૪॥

કુરરિ—પશુ

કુમ્મણ } —કરમાનું-મ્લાન થવું-ચીમ્લાનું
કુંટાર }
કુરુમાણ }

અત્ર—‘કુપ્પિસો કન્ચુકઃ’ इति | कुसुंभिलो तथा कोडिल्लो पिशुनः ।
‘કૂર્પાસ’શબ્દભવઃ । | कुडिल्लयं कुटिलम् ।

યથા—

અકુસુંભિલા કુડિલ્લયકેસી કોડિલ્લ ! સા સુ કુરમાણા ।

કુંટારેદ સહીઝ વિ અકુમ્મણો પુન ત્વં કુરરી ॥૧૭૧॥ (૨૧૪)

કુરુચિલ્લં ગ્રહણે, કુસુમણ્ણં ઘુસિણે, કુડુચિયં સુરત્ ।

ગર્મિભણિ-કુલીર-કંદુદયા કુચ્છિમદ્-કુરુચિલ્લ-કુલ્હરિયા ॥૨૧૫॥

કુરુચિલ્લં ગ્રહણમ્ ।

કુચ્છિમદ્ ગર્મિણી ।

કુસુમણ્ણં કુદ્ધુમમ્ ।

કુરુચિલ્લો કુલીરઃ ।

કુડુચિયં સુરતમ્ ।

કુલ્હરિઓ કાન્દવિકઃ ।

કુસુંમિલ } —પિશુન-ચાટી કરનાર-
કોડિલ્લ } ચાડિયો

કુડિલ્લય—કુટિલ-વાંકું

કુપ્પિસ

આ શબ્દનો અર્થ ‘કન્ચુક’-‘ડગલો’ થાય છે. સંસ્કૃત ‘કૂર્પાસ’ કપરથી આ શબ્દને ઉપજાવવાનો છે [૮-૧-૭૨]

ઉદાહરણ—

અકુસુંભિલા કુડિલ્લયકેસી કોડિલ્લ ! સા સુ કુરમાણા ।

કુંટારેદ સહીઝ અપિ અકુમ્મણો પુનઃ ત્વં કુરરી ॥૧૭૧॥

કોડિલ્લ હે !-ચાડિયા હે ! ચાટી નહિ કરનારી, વાંકડિયા વાલ્લવાલી અને મ્લાન થતી એવી તેણી, પોતાની સહીઓને પણ મ્લાન કરે છે ત્યારે વળી નહિ કરમાતો એવો તું પણ છે.

કુરુચિલ્લં ગ્રહણે, કુસુમણ્ણં ઘુસૃણે, કુડુચિયં સુરતે ।

ગર્મિણી-કુલીર-કાન્દવિકાઃ કુચ્છિમદ્-કુરુચિલ્લ-કુલ્હરિયા ॥૨૧૫॥

કુરુચિલ્લ—ગ્રહણ કરવું-ધરવું-પકડવું

કુચ્છિમદ્—કુદ્ધિમતી-કુદ્ધિવાલી-ગર્મિણી

કુસુમણ્ણ—કુંકુમ-કંકુ

—મારેવગી

કુડુચિય—સુરત-રતિક્રીડા

કુરુચિલ્લ—કુલીર-કરચલો

કુલ્હરિય—કાન્દવિક-કંદોડે

यथा—

ओ ! कुरुचिल्लइ पहिओ कुरुचिल्लणिहो कुडुच्चियस्स कए ।

छणकुसुमण्णविलित्तं कुल्लरियं कुच्छिमइयं पि ॥१७२॥ (२१५)

कुसुमालिओ अ सुत्तमणे, कुरुकुरिअं च रणरणए ।

कुलफंसणो कुलकलंकम्मि, छुहाए य कुडुलेवणिया ॥२१६॥

कुसुमालिओ शून्यमनाः ।

कुलफंसणो कुलकलङ्कः ।

कुरुकुरियं रणरणकः ।

कुडुलेवणी सुधा ।

यथा—

मा कुडुलेवणीधवलकुट्टिमे परवहुं णिएऊण ।

कुसुमालिअ ! कुरुकुरियं करेसु कुलफंसणो होही ॥१७३॥ (२१६)

कुंडियपेसण-कुंतीपोट्टलया धंभेविट्ठि-चउकोणा ।

उदाहरण—

ओ ! कुरुचिल्लइ पथिकः कुरुचिल्लनिभः कुडुच्चियस्स कृते ।

क्षणकुसुमण्णविलित्तां कुल्लरियं कुच्छिमइयं अपि ॥१७२॥

ओ ! करचला जेवो प्रवासी उत्सवमां कुंकुमथी छंदायेली भारेवग्गी कंदोइ-
षणने पण रतिक्रीडा माटे पकडे छे.

कुसुमालिओ च शून्यमनसि, कुरुकुरिअं च रणरणके ।

कुलफंसणो कुलकलङ्के, सुधायां च कुडुलेवणिया ॥२१६॥

कुसुमालिभ—शून्य मनवालो—मूढ

कुरुकुरियं—रणरणक—उतावळ—उत्सुकता

—उत्कंठा

कुलफंसण—कुलपांसुल—कुलमां कलंककूप

कुडुलेवणी—कुडघलेपनी—भीतने धोळ-

नारो—चूनो—सुधा—छो

उदाहरण—

मा कुडुलेवणीधवलकुट्टिमे परवधूं दृष्ट्वा ।

कुसुमालिअ ! कुरुकुरियं कुरु कुलफंसणो भविष्यति ॥१७३॥

चूनाथी धोळी थयेली-धोळेले-फरस ऊपर पारको-बीजानी-बहूने जोईने-
हे मूढ ! तुं उत्कंठा न कर, कुलमां कलंक लागशे-वेसंशे-थशे.

कुंडियपेसण-कुंतीपोट्टलया ब्रह्मविट्ठि-चतुष्कोणाः ।

अथ एकारान्त-ककारादयः ।

केआ रज्जू, केली असई, केऊ य कंदम्मि ॥२१८॥

केआ रज्जुः ।

केली असती ।

केऊ कन्दः ।

यथा —

कूसारखलंतपओ केउकए पहिय ! मा भमसु कच्छे ।

जं केलीए कूणियपेच्छियकेआण पडसि पासेसु ॥१७५॥

अत्र—

“ ‘केइहं’ ‘कियत्’ इति शब्दभवम् । केलायइ समारचयति—” इति धात्वादेशः इति नोक्तौ ॥ (२१८)

केयारवाण- किंसुय-

केयारवाणो पलाशः ।

हवे ‘के’ वाला शब्दो

केआ रज्जुः, केली असती, केऊ च कन्दे ॥२१८॥

केआ—रज्जु-दोरडी

केऊ—कंद-कांदो

केली—असती स्त्री

केइह

‘केइह’ एटले कियत्-केटलं. संस्कृत ‘कियत्’ ऊपरथी भा ‘केइह’ शब्द ऊपजी शके छे [८-२-१५७]

‘केलाय’

‘केलायइ’-समारचयति-समुं करे छे. ‘केलाय’ धातुनी समझ धात्वादेशना प्रकरणमां आपेली छे [८-४-९५]

उदाहरण—

कूसारस्खलतपदः केउकते पथिक ! मा भ्रम कच्छे ।

यत् केलीए कूणियप्रेक्षितकेआण पतसि पासेसु ॥१७५॥

हे प्रवासी ! खाढाना आकार जेवी जग्यामां लपसता पगवाळो तुं कांदो मेळववा माटे पाणीवाळा प्रदेशमां न भम-फर, कारण के एम फरतां फरतां तुं, अस-तीनां थोडां खीलेलां आंखमींचामणारूप दोरडीओना फांसामां पडी जईश.

केयारवाण-

किंशुक-

केयारवाण—केसुडानुं वृक्ष-पलाश-खाखरो

અથ ઓકારાન્ત-કકારાદયઃ ।

-કોટ્ટા -ળયરેસુ, કસિળા કોળો ।

કોલો ગ્રીવા, કોપ્પો અવરાદે, ગેહકોળા કોળો ॥૨૧૧॥

કોટ્ટં નગરમ્ ।

કોળો કૃષ્ણવર્ણઃ । “લકુટઃ” []

इत्यन्ये ।

કોલો ગ્રીવા ।

કોપ્પો અપરાધઃ ।

કોળો ગૃહકોળઃ ।

यथा—

કેયારવાળઅ-હડય-કોળે કોળ-આળના ળમિય-કોલાં ।

મન્નંતિ હરિયકોટ્ટા તુહ રિણો કોપ્પં અપ્પણયં ॥૧૭૬॥

અત્ર ‘કોઓ ચક્રવાકઃ’ ઇતિ ‘કોક’શબ્દમવત્વાનોક્તમ્ ॥ (૨૧૧)

હવે ‘કો’ વાલા શબ્દો

-કોટ્ટા -નગરેષુ, કૃષ્ણે કોળો ।

કોલો ગ્રીવા, કોપ્પો અપરાધે, ગેહકોળકે કોળો ॥૨૧૧॥

કોટ્ટ—નગર

કોળ—કૃષ્ણ-કાળો

કોલ—કોટ-ગલ-ગહું-ગ્રીવા-ઢોક

કોળ

કોપ્પ—અપરાધ

કોળ—ઘરનો ચૂળો

चीजा संग्रहकारो आनी अर्थ “ ‘लकुट’-‘लाकडी’ बतावे छे.”

કોઅ

સંસ્કૃત ‘કોક’ સ્થળથી ‘કોઅ’ શબ્દ નીપજી શકે છે અને તેનો અર્થ ‘ચક્રવાક’-‘ચક્રો’ થાય છે. એ રીતે આ ‘કોઅ’ શબ્દ વ્યુત્પન્ન છે પણ વેદી નથી માટે તેને અહીં અજાણ્યો નથી.

उदाहरण—

કેયારવાળઅ-હડય-કોળે કોળ-આનનાઃ નમિત-કોલા ।

मन्यन्ते हतकोट्टा तव रिपवः कोप्यं आत्मीयम् ॥૧૭૬॥

કેસુડાંની ડુંપઘીમાં (રહેતા) કાલા મુલવાલા, નમી ગયેલ ઢોકલાલા અને હુંડાયેલ નગરવાલા એવા તારા મનુષ્યો આ વધો અપરાધ પોતાનો છે એમ માને છે.

कोच्चपं अलियंहिए, इत्थिरहस्सम्मि कोज्जपं ।

कोलीरं कुरुविंदे, कोहल्ली ताविघाए य ॥२२०॥

कोच्चपं अलीकहितम् ।

कोलीरं कुरुविन्दम् ।

कोज्जपं खीरहस्यम् ।

कोहल्ली तापिका ।

यथा —

दइयम्मि सावराहे इंते कोलीर-रत्तणयणा इयं ।

कोहल्लि-पूरयणा कोच्चपं कुणइ अहह !!! कोज्जपं ॥१७७(२२०

कोलंब-कोल्लरा पिठरे, कोसय-कोडिया लघुशरावे ।

कोटिंवो दोणीए, कोट्टुंभं करहए तोए ॥२२१॥

कोलंबो तथा कोल्लरो पिठरम् । “को-

कोटिंवो द्रोणी ।

लंबो गृहम्” [] इत्यन्ये ।

कोट्टुंभं कराहतं वारि ।

कोसयं तथा कोडियं लघुशरावः ।

कोच्चपं अलीकहिते, खीरहस्ये कोज्जपं ।

कोलीरं कुरुविन्दे, कोहल्ली तापिकायां च ॥२२०॥

कोच्चप—मिथ्याहित—चाळा—नखरां

कोलीर—कुरुविन्द—हिंगलोक

कोज्जप—खी संवंधी गुप्त वात—खीचरित्र

कोहल्ली—तवी—तावडी

उदाहरण—

दयिते सापराधे आयति कोलीर-रत्तनयना इयम् ।

कोहल्लि-पूरचनात् कोच्चपं करोति अहह !!! कोज्जपं ॥१७७॥

अपराधी पति आवतां हिंगलोक जेवी लाल नेणवाली आ खी, तवीमां पडलो करवाने वाने मिथ्याहित-पतिने खुश करवा चाळा करे छे अहो !!! केवुं खीचरित्र छे.

कोलंब-कोल्लरा पिठरे, कोसय-कोडिया लघुशरावे ।

कोटिंवो द्रोण्याम्, कोट्टुंभं करहते तोये ॥२२१॥

कोलंब } —पिठर—चाळा
कोल्लर }

कोटिंव—द्रोणी—होडी

कोसय } —कोशक—लघुशराव—नाउं
कोडिय } —रामपातर—कोडियुं

कोट्टुंभ—कराहत—हाथथी आहत थयेछं
—पाणी—जेना ऊपर हाथ जोरथी
पछाडेल होय एवुं पाणी

यथा—

कोट्टर-कोटियवाणिय ! छट्ठिक्कोलंय-कोसओ कीय ।

णियदसि कयकोट्टुंओ णईण् कोट्टिवट्ठिवं इमं णियवि ! ॥१७८(२२१

कोट्टम्मि कोल्यलो, कोमुई तथा पुण्णमासीण् ।

भेएण ग्रामभोक्ता य कोट्टिओ, कोउआ करीप्पाम्मि ॥२२२॥

को यओ तुल्लः ।

कोट्टिओ भेदेन ग्रामभोक्ता-ऐकमत्यं

कोमुई सवां पुर्णिमा । शरैरेण पौर्ण-

ग्रामीणानामपाम्य यो मायया प्राप्तं

ग्रामी कोमुई रुद्धा । इह तु या

भुगतिः ।

कानिन् पुर्णिमा सा कोमुई । अतः

कोउआ करीप्पाम्मिः ।

यव न देशी । यदाह-

“कोमुई आह न शाब्दो या कानिन् पौर्णिमासो ग्यान्” [] ।

कोलंय

यीजा संग्रहकारो अथो अयं “‘पर’ द्वाये ०.”

उदाहरण—

कोट्टर-कोटियवाणिज ! छट्ठिक्कोलंय-कोसओ कस्मात् ।

णियत्तसि एतकोट्टुंओ नय्या कोट्टिवस्तिथनाम् इमां रुद्धा ? ॥१७८॥

पिटर-भट्टी अने कोट्टियाना वेत्तनार हे कानिया ! पिटर अने कोट्टियानो वेपार छोटी इहेने, छोटीको वेहेली पूर्णिमे जोहेने पाणी ऊपर हाथ पछाटती पछाटती तु या माहे मरीमो पां ते ?

कोट्टे कोल्यलो, कोमुई तथा पौर्णमास्याम् ।

भेदेन ग्रामभोक्ता च कोट्टिओ, कोउआ करीप्पाम्मिः ॥२२२॥

कोयल—कोयलो-पोटो-पोटलो

कोमुई—पूतस-गमे ते पूतस

कोट्टिओ—ग्रामद्विआओनु संग्रहण तोरीने

अर्थान् मेदनीतिमी-छलकपट द्वारा

—ग्रामनी करजने भोगवनार-

ग्रामभोक्ता

कोउआ—छाणानो अग्नि

कोच्चपं अलीकहिते, इत्थिरहस्सम्मि-कोज्जपं ।

कोलीरं कुरुविंदे, कोहल्ली तावियाए य ॥२२०॥

कोच्चपं अलीकहितम् ।

कोलीरं कुरुविन्दम् ।

कोज्जपं खीरहस्यम् ।

कोहल्ली तापिका ।

यथा—

दइयम्मि सावराहे इंते कोलीर-रत्तणयणा इयं ।

कोहल्लि-पूरयणा कोच्चपं कुणइ अहह !!! कोज्जपं ॥१७७॥(२२०

कोलंब-कोल्लरा पिठरे, कोसय-कोडिया लहुसरावे ।

कोटिंबो दोणीए, कोट्टुंभं करहए तोए ॥२२१॥

कोलंबो तथा कोल्लरो पिठरम् । “को-

कोटिंबो द्रोणी ।

लंबो गृहम्” [] इत्यन्ये ।

कोट्टुंभं कराहतं वारि ।

कोसयं तथा कोडियं लघुशरावः ।

कोच्चपं अलीकहिते, खीरहस्ये कोज्जपं ।

कोलीरं कुरुविन्दे, कोहल्ली तापिकायां च ॥२२०॥

कोच्चप—मिथ्याहित-चाळा-नखरां

कोलीर—कुरुविन्द-हिंगळोक

कोज्जप—खी संघी गुप्त वात-खीचरित्र

कोहल्ली—तवी-तावडी

उदाहरण—

दयिते सापराधे आयति कोलीर-रक्तनयना इयम् ।

कोहल्लि-पूरचनात् कोच्चपं करोति अहह !!! कोज्जपं ॥१७७॥

अपराधी पति आवतां हिंगळोक जेवी लाल नेणवाळी आ खी, तवीमां पडलो करवाने वाने मिथ्याहित-पतिने खुश करवा चाळा फरे छे अहो !!! केवुं खीचरित्र छे.

कोलंब-कोल्लरा पिठरे, कोसय-कोडिया लघुशरावे ।

कोटिंबो द्रोण्याम्, कोट्टुंभं करहते तोये ॥२२१॥

कोलंब } —पिठर-याळी
कोल्लर }

कोटिंब—द्रोणी-होडी

कोसय } —कोशक-लघुशराव-नातुं

कोट्टुंभ—कराहत-हाथथी आहत धयेलें

कोडिय } रामपातर-कोडियुं

—पाणी-जेना ऊपर हाथ जोरथी

पछाडेलो होय एवुं पाणी

यथा—

कोल्लर—कोडियवाणिय ! छडियकोलंव—कोसओ कीस ।

णिवडसि कयकोट्टुंभो णईए कोटिंविट्ठिं इमं णियवि ? ॥१७८(२२१

कोट्टम्मि कोत्थलो, कोमुई तद्वा पुण्णमासीए ।

भेएण गामभोक्ता य कोडिओ, कोउआ करीसग्गी ॥२२२॥

कोत्थलो कुशूलः ।

कोमुई सर्वा पूर्णिमा । शरद्येव पौर्ण-

मासी कौमुदी रूढा । इह तु या

काचित् पूर्णिमा सा कोमुई । अतः

एव च देशी । यदाह—

कोडिओ भेदेन ग्रामभोक्ता—ऐकमत्यं

ग्रामीणानामपास्य यो मायया ग्रामं

भुनक्ति ।

कोउआ करीपाग्निः ।

“कोमुई आह च शाम्भो या काचित् पौर्णमासी स्यात्” [] ।

कोलंव

वीजा संग्रहकारो आनो अर्थ “‘घर’ बतावे छे.”

उदाहरण—

कोल्लर—कोडियवाणिय ! छदित्तकोलंव—कोसओ कस्मात् ।

निपतसि कृतकोट्टुंभो नद्यां कोटिंविस्थिताम् इमां दृष्ट्वा ? ॥१७८॥

पिटर—थाली अने कोडियाना वेचनार हे वाणिया ! पिटर अने कोडियानो बेपार छोडी दईने, होडीमां वेठेली एणीने जोईने पाणी ऊपर हाथ पछाडतो पछाडतो तुं या माटे नदीमां पडे छे ?

कोष्टे कोत्थलो, कोमुई तथा पौर्णमास्याम् ।

भेदेन ग्रामभोक्ता च कोडिओ, कोउआ करीपाग्निः ॥२२२॥

कोत्थल—कोत्थलो—कोठो—कोठलो

कोमुई—पूतम—गमे ते पूतम

कोडिअ—ग्रामडियाओतुं संगठन तोडीने

अर्थात् भेदनीतिथी—छलकपट द्वारा

—ग्रामनीं उपजने भोगवनार—

ग्रामभोक्ता

कोउआ—छाणानो अग्नि

કોચ્ચપ્પં ૨

કોલીરં કમ્મણિઉત્તા કોંડિયપુત્તસ્સ દિન્નસંકેયા ।

કોચ્ચપ્પં ળંગામણિવહુયા કોમુઇજ્જુણં પિ કોઉયસરિચ્છં ॥૧૭૯॥(૨૨૨)

કોજ્જપ્પંડલ્લુ ય ઉલ્લુઅમ્મિ, સિવાએ કોવિયા હોઈ ।

યથાત્તોલિત્તં ચ અલાયમ્મિ, કોઈલા કઢ્ઢ-અંગારા ॥૨૨૩॥

કોંડલ્લુ ઉલ્લકઃ ।

કોલિત્તં ઉલ્મુકમ્ ।

કોવિયા શૃગાલી ।

કોઈલા કાષ્ઠાક્ષારાઃ ।

કોમુઈ

શં૦—સંસ્કૃત ‘કૌમુદી’ ઉપરથી ‘કોમુઈ’ શબ્દ ઝપજી શકે છે છતાં એને અહીં દેશીમાં કેમ ગણાવ્યો ?

સ૦—સંસ્કૃત ‘કૌમુદી’ ઉપરથી થતા ‘કોમુઈ’ અને અહીં જણાવેલા ‘કોમુઈ’ એ વચ્ચેના અર્થમાં મેદ છે. સંસ્કૃત ઉપરથી થયેલો ‘કોમુઈ’ શબ્દ, શરદ ઋતુની જ પૂનમનો સૂચક છે ત્યારે આ સંગ્રહમાં જણાવેલો ‘કોમુઈ’ શબ્દ ગમે તે પૂનમનો સૂચક છે અને એમ છે માટે જ ગમે તે પૂનમનો સૂચક આ ‘કોમુઈ’ શબ્દ દેશી છે. આ ફકીકત સાર શાસ્ત્રે જણાવેલા નિમ્ન વચનનો ટેકો છે:

“કોમુઈ આહ ચ શામ્બો યા કાચિત્ પૌર્ણમાસી સ્યાત્” અર્થાત્ “શામ્બ નામનો દેશી સંગ્રહકાર ગમે તે કોઈ પૂનમનો અર્થ બતાવવા ‘કોમુઈ’ શબ્દને સૂચવે છે.”

ઉદાહરણ—

કોત્થલકર્મનિયુક્તા કોંડિયપુત્તસ્ય દત્તસંકેતા ।

મન્યતે ગ્રામણીવધુકા કોમુઇજ્જ્યોત્સ્નામપિ કોઉય-સટ્ઠક્ષામ્ ॥૧૭૯॥

હલ્લ કપટથી ગામનું મુખીપણું ધરાવનાર-મુખીના દીકરા સાથે સંકેત કરનારી અને કોથલા વા કોઠલાને વનાવવાના કામમાં-નિયોજાયેલી-નિમાયેલી ગામના નાય-કની વહૂ, પૂતમની ચાંદનીને પણ છાણાની આગ સમાન લાહક માને છે.

કોંડલ્લુ ચ ઉલ્લુકે, શિવાયાં કોવિયા ભવતિ ।

કોલિત્તં ચ અલાતે, કોઈલા કાષ્ઠ-અક્ષારાઃ ॥૨૨૩॥

કોંડલુ—ઉલ્લક—ધૂબડ

કોવિયા—શિયાલ (માદા)

કોલિત્ત—ઉલ્મુક—ઉમાડિયું

કોઈલા—કોયલા—લાકડાના અંગારા

यथा—

‘णिसि णइं इंती कोविय-कोंडल्लणं डरेमि तस्स का
कोलित्त-कोइलेहिं इय लिहिउं दूइयाइ कहइ वहु ॥१८

कोलाहलो खगरुए, साविह-जंतुम्मि कोंटलिया
कोक्कासियं वियसिए, आपूरिययम्मि कोज्झरिय ॥२२

कोलाहलो खगरुत्तम् । तुमुलमात्र-
वाची त्वयं संस्कृतसमः ।
कोंटलियाश्वावित्संज्ञः प्राणिविशेषः ।
“कोंटलिया कीटः” [] इत्यन्ये ।

कोक्कासियं विकसितम् ।
कोज्झरियं आपूरितम् ।

उदाहरण—

‘निशि नदीं यन्ती कोविय-कोंडल्लणं २दरामि तस्य कथय’ ।

कोलित्त-कोइलेहिं इति लिखित्वा दूतिकया कथयति वधूः ॥१८०॥

‘रात्रे नदी तरफ जती हुं, शियाळ्य अने घूवडोथी डहं छुं एम तेने कहे’
एवा भक्षरो उमाडियाना कोयलावती लखीने वहु, दूती द्वारा कहेवरावे छे.

कोलाहलो खगरुते, श्वाविधू-जन्तौ कोंटलिया ।

कोक्कासियं विकसिते, आपूरितके कोज्झरियं ॥२२४॥

कोलाहल—पक्षीभोनो अवाज
कोंटलिया—कूतराने बीधनार प्राणी—
शाहुडी

कोक्कासिय—विकसित-खीलेछुं
कोज्झरिय—आपूरित-भरेछुं

कोलाहल

‘गमे ते प्रकारनो कोलाहल’ ए अर्थनो सूचक ‘कोलाहल’ शब्द तो संस्कृत-
सम छे पण देशी नथी.

कोंडलिया

बीजा संग्रहकारो आ शब्दनो अर्थ “‘कीट’-‘कीडो’ बतावे छे.”

१ कोंडलि-मु० । २ “दु भये” इति भौवादिको धातुः—(हे० धातुपारायण
अङ्क १०१५)

યથા—

કોકાસિઅ-અચ્છ ! સાયં જલં આર્ણિતી ણ કિં તુમં ડરસિ ।

કોલાહલ-કોંટલિયા-કોજ્જરિણ એત્થ તૂહમ્મિ ? ॥૧૮૧॥

અત્ર—

“કોહંડી-કોહલી-શબ્દો કૂપ્માળી-શબ્દભવો ।

કોક્ક વ્યાહરતિ । કોઆસદ્ વિકસતિ । કોટ્ટુમદ્ રમતે” ।

એતે ધાત્વાદેશેષૂક્તા इति નોક્તાઃ । (૨૨૪)

અથ અનેકાર્થાઃ

કંદો દદ-મત્તેસુ, કંડો દુચ્ચલ-વિવન્ન-ફેણેસુ ।

કંઠો સૂઅર-સીમાસુ, કંઠો ક્ષીણે ઉવરણ ચ ॥૨૨૫॥

ઉદાહરણ—

કોકાસિઅ-અશ્ચિ ! સાયં જલમ્ આનયન્તી ન કિં ત્વં ડરસિ ।

કોલાહલ-કોંટલિયા-કોજ્જરિણ અત્ર તીર્થે ? ॥૧૮૧॥

પક્ષીઓના કોલાહલ અને શાહુઢીઓથી ભરેલા ઘા બાંધેલા કાંટા કપર જઈને સાંઢે પાળી ભરી આવતી તું શું ધીતી નથી ? હે વિકસિત આંખવાળી !

કોહલી-કોહંડી

આ વક્ષે શબ્દો સંસ્કૃત ‘કૂપ્માળી’ કપરથી ઉતારવાના છે અને એમનો અર્થ ‘કોઢી’-કોઢવેલ-‘કોઢાની વેલ’ એ સુપ્રસિદ્ધ છે. [૮-૧-૧૨૪ તથા ૮-૧-૭૩]

કોક્—કોક્ક-વ્યાહરતિ-કોકે છે-વોલે છે [૮-૪-૭૬]

કોઆસ—કોઆસદ્-વિકસતિ-ચીલે છે [૮-૪-૧૧૫]

કોટ્ટુમ—કોટ્ટુમદ્-રમતે-રમે છે [૮-૪-૧૬૮]

પૂર્વોક્ત ધાતુઓ આટમા અધ્યાયમાં સાધિત કરેલા છે તેથી તેમને પરીવાર ઘણી નથી લઘ્વા.

હવે અનેક અર્થવાળા કકારાદિ શબ્દો:

કંદો દદ-મત્તેપુ, કંડો દુર્વલ-વિપન્ન-ફેનેપુ ।

કંઠો સૂઅર-સીમાસુ, કંઠો ક્ષીણે ઉપરતે ચ ॥૨૨૫॥

कंदो ददः मत्तश्च । “स्तरणेऽपि” । कंटो सूकरः मर्यादा च ।

[] इत्यन्ये ।

कटो क्षीणः मृतश्च ॥ (२२५)

कंडो दुर्बलः विपन्नः फेनश्चेति व्यर्थः ।

णिच्छिद्दे कडिवत्थे दारस्य-विपक्ख-आसीसु ।

गहणे वणे कडिलं, कम्मंत-घरेसु कच्चालं ॥ २२६ ॥

कडिलं निश्छिद्रम् कटीवत्सु दौवा-

रिक्तः शत्रुः आशीः गहनम् वनं

चेति सप्तार्थम् ।

कच्चालं कर्मस्थानम् गृहं चेति

द्वयर्थम् ॥ (२२६)

कंकाल-करालेषु कलेरो, थेव-ओल्ल-वड्डलेसु ।

वप्पे य कसब्बं, कग्गालो अग्गाले किलाडे य ॥ २२७ ॥

कंद—१ दद-मज्झत २ मत्त-उन्मत
-छकेल

कंट—१ दुर्बलो २ विपन्न-विपत्तिवाच्यो
३ क्षीण

कंट—१ सूकर-सूकर २ सीमा-मर्यादा
-कंटो

कट—१ क्षीण २ उपरत-मरो गयेलो

कंद

बीजां देशी संग्रहकारो आ शब्दनो बीजो पग अर्थ—“‘स्तरण’-
‘आच्छादन’-‘ढांकलुं’ बतावे छे.”

निश्छिद्दे कडिवत्थे दारस्य-विपक्ख-आशीःषु ।

गहने वने कडिलं, कम्मन्त-गृहेषु कच्चालं ॥ २२६ ॥

कडिलं—१ छिद्र विनाशुं २ कंड लपरतुं वन्न ३ द्वारपाल ४ शत्रु ५ आशीष
६ गहन-घाटुं ७ वन

कच्चाल—१ कर्मस्थान-काम करवातुं स्थान-लुह्वारनी कोट वगेरे २ घर

कङ्काल-करालेषु कलेरो, स्तोक्-आर्द्र-वड्डलेषु ।

वाण्णे च कसब्बं, कग्गालो अपामार्गे किलाटे च ॥ २२७ ॥

कलेरो कङ्कालः करालश्च ।

कसब्बं स्तोकम् आद्रम् प्रचुरम् बाष्पं
चेति चतुर्थम् ।

कग्घाडो अपामार्गः किलाटश्च ॥ (२२७)

णालियर-काग-उसहेसु करोडो, पिठर-पडहेसु ।

मुह-हरिणेषु य कमलो, कलओ अज्जुणतरु-सुवण्णयारेसु ॥ २२८

करोडो नालिकेरम् काकः वृषभश्चेति
त्र्यर्थः ।

कलओ अर्जुनवृक्षः सुवर्णकारश्चेति
द्व्यर्थः ॥ (२२८)

कमलो पिठरः पटहः मुखं हरिणश्चेति
चतुर्थः ।

भिक्षपापत्त-असोएसु करंकं, वग्घ-लट्ठासु ।

सवले वि य करडो, कमढो मंथणि-पिठर-हलधर-मुहेसु ॥ २२९

करंकं भिक्षापात्रम् अशोकवृक्षश्चेति
द्व्यर्थम् ।

करडो व्याघ्रो लट्वा कर्बुरश्चेति त्र्यर्थः ।
काकादिवाची तु करडो 'करट' शब्द-
भव एव । लट्वायां तु लिङ्गपरि-
णामे करडा ।

कलेर—१ कंकाल-मुड्डुं २ कराल-
भयंकर

कसब्ब—१ थोडुं २ आलुं-भीतुं ३
प्रचुर-वर्णं ४ बाष्प-वाफ

कग्घाड—१ अघाडो २ किलाट-दर्ही
के छाशनी साथे पक्कवेला दूधना
फोदा

नालिकेर-काक-वृषभेषु करोडो, पिठर-पटहेषु ।

मुख-हरिणेषु च कमलो, कलओ अर्जुनतरु-सुवर्णकारेषु ॥ २२८

करोड—१ नालियेर २ कागडो ३ वलद
कमल—१ पिठर-याली २ पडो-ढोल
३ मुख ४ हरण

कलओ—१ अर्जुनतुं वृक्ष-आंजणतुं
झाड-आसोदरो २ कलाद-सोनी

भिक्षापात्र-अशोकेषु करंकं, व्याघ्र-लट्ठासु ।

शवलेऽपि च करडो, कमढो मन्थनी-पिठर-हलधर-मुखेषु ॥ २२९

करंक—१ भिक्षातुं पात्र-भीख मागवानुं
पात्र २ अशोकतुं झाड

करड—१ व्याघ्र-वाघ २ लट्वा-
गामचकलो ३ शवल-कायरचित्तरे

કમઢો દધિકલશી પિઠરમ્ હલમૃત્
મુઁલં ચેતિ ચતુરર્થઃ । કૈચ્છપે
મિધુભાજને દૈત્યે ચ 'કમઠ'શબ્દ-
ભવ એવ ॥ (૨૨૧)

મૂલય-મુસલેસુ કડંતં, કુસુમાવચ-ઇપુસુ કળઓ ય ।

ગવિવય-ગડલ-સહીસું કલિઓ, કડઅં પદાણ-ચિધેસુ ॥૨૩૦॥

કડંતં મૂલકશાકમ્ મુસલં ચ ।
કળઓ કુસુમાવચયઃ ઇપુશ્ચ ।

કલિઓ ગર્વિત. નકુલઃ સહી ચેતિ
ત્ર્યર્થઃ । સદ્યાં લિઙ્ગપરિણામે કલિયા ।
જ્ઞાતાર્થસ્તુ 'કલિત'શબ્દભવ એવ ।
કડઅં પ્રધાનમ્ ચિહ્નં ચ ।

કમઢ—૧ મંથની—દહીં વલોવાનું ટામ—
દહીંની ગોલી ૨ થાલી ૩ હલધર—
વલ્લદેવ ૪ મુલ—મોઢું

કરડ

કાગડો વગેરે અર્થવાલો 'કરડ' શબ્દ તો દેશી નથી પરંતુ સંસ્કૃત 'કરડ'
ઊપરથી આવેલો છે.

'લટ્વા' શબ્દ સ્ત્રીલિંગી છે એને લડીને 'લટ્વા' અર્થનો સૂચક 'કરડ'
શબ્દ પણ સ્ત્રીલિંગી થાય ત્યારે 'કરડા' શબ્દ સમજવો.

કમઢ

૧ કાચવો ૨ મિધુનું પાત્ર અને ૩ દૈત્ય એવા ત્રણ અર્થવાલો 'કમઢ'
શબ્દ સંસ્કૃત 'કમઠ' ઊપરથી જ ઊપજાવવાનો છે. 'કમઠ' શબ્દના ઉક્ત ત્રણે
અર્થો આચાર્ય હૈમચંદ્રે પોતાના અનેકાર્થસંગ્રહ કાં० ૩ શ્લો० ૧૬૪ માં નોંધેલા છે.

મૂલક-મુસલેપુ કડંતં, કુસુમાવચ-ઇપુસુ કળઓ ચ ।

ગર્વિત-નકુલ સહીપુ કલિઓ, કડઅં પ્રધાન-ચિધેપુ ॥૨૩૦॥

કડંત—૧ મૂલાનું શાક ૨ મુસલ—સાંવેલું
કળઓ—૧ ફૂલો ચૂંટવાં ૨ વાળ

કલિઓ—૧ ગર્વિષ્ટ—અભિમાની ૨ નોલિયો
૩ મિત્ર—સહી
કડઅ—૧ પ્રધાન—મુખ્ય ૨ ચિહ્ન

૧ "કમઠઃ કચ્છપે દૈત્યવિશેષે મુનિભાજને" [હૈમ-અને० કાં० ૩ શ્લો० ૧૬૪]
૨ મુસા-પાં ।

અત્ર-

કમ્મઇ-ક્ષુરં કરોતિ, મુદ્ધકે ચ ઇતિ ધાત્વાદેશેષૂક્તમિતિ નોક્તમ્ ॥ (૨૩૦)

ચંચુ-ઉત્તંસેસું કળ્ણોલી, ઘંટ-ઙ્ગસણ્ણ કહુયાલો ।

અલ્લપ-કય-ચિત્તિય કળ્ણણ્ણેસું કળ્ણઇઅં ચેય ॥ (૨૩૧)

કળ્ણોલી ચંચુઃ અવતંસશ્ચ ।

કહુયાલો ઘણ્ટા લઘુમત્સ્યશ્ચ । 'ઙ્ગ'-

શબ્દાંદ્ હ્રસ્વાર્થે 'ક' પ્રત્યયે 'ઙ્ગકઃ'

ઇતિ રૂપમ્ ।

કળ્ણઇઅં આર્દ્રમ્ કૃતમ્ ચિત્રિતમ્

કળ્ણાકીર્ણં ચેતિ ચતુર્થમ્-॥ (૨૩૧)

કલિઅ

'સત્ત્વી' શબ્દ સ્ત્રીલિંગી હોય ત્યારે 'કલિઅ'ને વદલે 'કલિઆ' એમ સ્ત્રીલિંગી શબ્દ સમજવો.

'જ્ઞાત'-'પ્રસિદ્ધ'-'કલાયેલું' એવા અર્થવાળો 'કલિઅ' શબ્દ, સંસ્કૃત 'કલિત' ઉપરથી ઝતરે છે માટે જ્ઞાતાર્થક 'કલિઅ' શબ્દ દેદય નથી પણ ઘ્યુરપન્ન છે.

કમ્મ—કમ્મઇ-હજામત કરે છે [૮-૪-૭૨]

કમ્મ—કમ્મઇ-ભોજન કરે છે [૮-૪-૧૧૦]

આ વચ્ચે અર્થવાળો 'કમ્મ' ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે માટે અહીં નથી નોંધ્યો.

ચંચુ-અવતંસેસુ કળ્ણોલી, ઘણ્ટા-ઙ્ગપકેષુ કહુયાલો ।

આર્દ્ર-કૃત-ચિત્રિત-કળ્ણાકીર્ણેષુ કળ્ણઇઅં ચૈવ ॥ (૨૩૧)

કળ્ણોલી—૧ ચાંચ ૨ અવતંસ-કલ્લમી
—છોગું

કહુયાલ—૧ ઘંટ ૨ નાનું માછલું—
ઘડિયાલ નામનું જલચર પ્રાણી (?)

કળ્ણઇઅ—૧ આહું ૨ કરેલું ૩
ચિતરેલું ૪ કળ્ણથી ભરેલું

ઙ્ગસઅ

'મત્સ્ય-માછલું'—અર્થ વાળો 'ઙ્ગ'-'ઙ્ગસ' શબ્દ છે પણ 'નાનું માછલું' અર્થ સૂચવેલો માટે 'ઙ્ગસ' શબ્દથી હ્રસ્વતાસૂચક 'ક' પ્રત્યય લગાડવામાં આવેલો છે તેથી મૂળમાં 'ઙ્ગસ'ને વદલે ઙ્ગસ+ક-'ઙ્ગસઅ' શબ્દને વતાવેલો છે.

પાટલિ-પસિદ્ધાસું કલયંદી, કાહલો મિઝ-ઠગેસુ ।

કાય-કલંતર-મેહેસુ કાલિઆ, કાયલો પિએ કાએ ॥૨૩૨॥

કલયંદી પાટલા પ્રસિદ્ધથ । કેચિત્

“પાટલાયાં કળયંદી” [.]

ઇત્યાહુઃ ।

અત્ર-‘કાહી’ ઇતિ અતીતે ભવિષ્યતિ

ચ પ્રત્યયે કૃગો રૂપમિતિ નોક્તમ્ ।

કાહલો મૃદુઃ ઠકથ ।

કાતરવાચી તુ ‘કાતર’શબ્દભવ એવ ।

કાલિઆ શરીરમ્ કાલાન્તરમ્ મેષથેતિ

ત્ર્યર્થા ।

કાયલો પ્રિયઃ કાકથ ।

કેચિત્ “પ્રિયે કાયરો” [.]

ઇત્યાહુઃ ॥ (૨૩૨)

પાટલિ-પ્રસિદ્ધકેપુ કલયંદી, કાહલો મૃદુ-ઠકેપુ ।

કાય-કલાન્તર-મેવેપુ કાલિઆ, કાયલો પ્રિયે કાકે ॥૨૩૨॥

કલયંદી—૧ પાટલાનું વૃક્ષ ૨ પ્રસિદ્ધ

કાહલ—૧ મૃદુ-નરમ-કોમલ ૨ ઠગ

કાલિઆ—૧ શરીર ૨ કલા-વિકલા

એમ સમયાંતર ૩ મેષ

કાયલ—૧ પ્રિય ૨ કાગઢો

કલયંદી

કેટલાક દેશોસંગ્રહકારો “‘કલયંદી’ ને વદલે ‘પાટલા’ અર્થમાં ‘કળયંદી’ કહે છે.”

કાહી

‘કાહી’ એ ‘કૃ’ ધાતુનું ભૂતકાલ અને ભવિષ્યકાલના ત્રીજા પુરુષના એક-વચનનું ક્રિયાપદ છે. ‘કાહી’ એટલે ‘અકાર્ષીત’—કરતો હવો તથા ‘કરિષ્યતિ’—કરશે. આ ક્રિયાપદને ધ્યાકરણમાં સાધિત કર્યું છે તેથી અહીં લખી વતાવ્યું નથી.

[૮-૪-૨૧૪]

કાહલ

‘કાયર’ અર્થનો ‘કાહલ’ શબ્દ, સંસ્કૃત ‘કાતર’ ઉપરથી જ ઉપજેલો છે.

[૮-૧-૨૧૪]

કાયલ

કેટલાક દેશોસંગ્રહકારો ‘કાયલ’ ને વદલે ‘પ્રિય’ અર્થમાં ‘કાયર’ શબ્દને નોંધી વતાવે છે.

वयकरण-तावियासुं काहली, तणु-घणेषु कालिबो ।

कासिय-किण्हा सण्हे वत्थे तह सेयवण्णम्मि ॥२३३॥

काहली व्ययार्थं धान्यादि, 'तवणी'-
इति प्रसिद्धम्-अपूपादिपचन-
भाण्डं च ।

कालिबो शरीरम् मेघश्च ।
कासियं तथा किण्हां सूक्ष्मवस्त्रम् श्वे-
तवर्णं चेति द्वावपि एतौ द्वयर्थौ ॥
(२३३)

किविडी पासदुवारे घरपच्छिमअंगणे चेअ ।

किविडं तह णिदिट्ठं धन्यखले तत्थजाए अ ॥२३४॥

किविडी पार्श्वद्वारम् गृहपश्चिमाङ्गणं
'चेति द्वयर्थौ ।

किविडं धान्यखलम् तत्र धान्यखले
यच्च जातम् ॥ (२३४)

कण्णोवगणियाए कोऊहलए य किरिकिरिया ।

कुल्लो गीवाइ तहा असमत्थे छिन्नपुच्छे य ॥२३५॥

व्ययकरण-तापिकासु काहली, तनु-घनेषु कालिबो ।

कासिय-किण्हा श्लक्षणे वस्त्रे तथा श्वेतवर्णे ॥२३३॥

काहली—१ नित्य वपराशमां आवृतुं
धान्य वगेरे २ 'तवणी-तवी-ने नामे
प्रसिद्धि पामेळुं पूडला वगेरेने पक्का-
ववातुं भांड-पात्र-कहलं

कालिब—१ शरीर २ मेघ-मेह
कासिय } —१ चीकणुं पातळुं वस्त्र
किण्हा } २ श्वेत वर्ण

किविडी पार्श्वद्वारे, गृहपश्चिमाङ्गणे चैव ।

किविडं तथा निर्दिष्टं धान्यखले तत्रजाते च ॥२३४॥

किविडी—१ पासेनुं-पडखानुं-कमाड-
वारणुं २ 'घरनी पाछळनुं आंगणुं

किविड—१ धान्यसुं खलुं २ धान्यना
खलामां पेदा थयेळुं

कर्णोपकर्णिकायां कौतूहलके च किरिकिरिया ।

कुल्लो ग्रीवायां तथा असमर्थे छिन्नपुच्छे च ॥२३५॥

१-रिडि-मु० । २ सरखावो 'कोहली'-वर्ग २ गा० २२० ।

३ सरखावो वर्ग २ गा० १८३ 'कविड' ।

किरकिरिया कर्णोपकर्णिका कौतू- | कुलो ग्रीवा असमर्थः छिन्नपुच्छश्चेति
हलं च । | व्यर्थः ॥ (२३५)

हरियाणुगमे हरियच्छडुवण तह य कुढ-कूवा ।

कुहिणी कुप्पर-रच्छासुं, कुंभिलो चोर-पिस्तुणेसु ॥२३६॥

कुढो तथा कूवो हतानुगमनम् हत- | कुहिणी कूर्परः रथ्या च ।
त्याजकश्चेति द्वावपि द्वयर्थौ । | कुंभिलो चोरः पिशुनश्च ॥ (२३६)

चुल्लीए लहुभंडे य कुंडयं कुलडं चैय ।

अदय-णिउणेसु कुरुडो, कुरुलो पुण कुडिलकेशे चि ॥२३७॥

कुंडयं तथा कुलडं चुल्ली लघुभाण्डं | कुरुडो निर्दयः निपुणश्च ।
चेति द्वावपि द्वयर्थौ । | कुरुलो पुनर्-अदय-निपुणयोः कुटि-
लकेशोऽपि-इति व्यर्थः ॥ (२३७)

किरकिरिया—१ कर्णोपकर्णिका—आ
कानेथी वीजे काने अने वीजे कानेथी
ग्रीजे काने ए रीते चाली आवती
वात सांभळवी २ कुतूहल

कुल—१ कोट-ग्रीवा-गळुं-ढोक २
असमर्थ ३ कपायेल पूढावाळो
—वांडो

हतानुगमे हतच्छर्दके तथा च कुढ-कूवा ।

कुहिणी कूर्पर-रथ्यासु, कुंभिलो चोर-पिस्तुनेसु ॥२३६॥

कुढ } —१ लूटनी पाळळ जवुं २ लूटने
कूव } मुकावनार-लूटेला मालने
पाळो मेळवनार

कुहिणी—१ कफोणी-कोणी २ रथ्या
—रथ चाली शके एवी जग्या-शेरो
कुंभिल—१ कुम्भिल-चोर २ पिशुन
—चाडियो

चुल्लयां लघुभाण्डे च कुंडयं कुलडं चैव ।

अदय-निपुणेसु कुरुडो, कुरुलो पुनः कुडिलकेशोऽपि ॥२३७॥

कुंडय } —१ चूलो-चूल २ कूलडी-नानुं
कुलड } ठाम

कुरुड—१ क्रूर २ निपुण-चतुर
कुरुल—१ क्रूर २ निपुण-चतुर ३
वांका वाळ-वांकडिया वाळवाळो

कीलाऽऽघाए समुदाचारे णम्मे यं कुप्परं भणियं ।

छिद्र-कुटी-तुडिएसुं कुडिच्छं, कोट्टी दुदोह-स्वलणासु ॥२३८॥

कुप्परं कीलाऽऽघातः समुदाचारः नर्म | कुडिच्छं वृत्तिविवरम् कुटी वृत्तिं
चेति ञ्चर्थम् । कीला-सुरते उरः- | चेति ञ्चर्थम् ।

प्रहणनविशेषः ।

कोट्टी दोहविपमा स्खलना च ॥२३८॥

कोसो कोसुंभ-जलहिसु, कोलिओ तंतुवाय-लूयासु ।

उच्छुनिवीलणजंतम्मि कोल्हुओ तह सिआलम्मि ॥२३९॥

कीलाघाते समुदाचारे नर्मणि च कुप्परं भणितम् ।

छिद्र-कुटी-वृत्तिषु कुडिच्छं, कोट्टी दुदोह-स्वलणासु ॥२३८॥

कुप्पर—१ कीलाघात-कीलाघात-रति- | कुडिच्छ—१ छिद्र-वाङ्मं छीङ् २
कीलाने वखते छाती ऊपर एक | कोट्टी ३ तुटेलं
विशिष्ट प्रकारनो आघात करवो २ | कोट्टी—१ दुदोह-दोहवामां-दोतीवखते.
समुदाचार-भिक्षा ३ हास्य-हांसी | -तोफान करे तेवी २ स्खलना-चूक

कोसो कोसुंभ-जलधिषु, कोलिओ तंतुवाय-लूयासु ।

इक्षुनिपीडनयन्ने कोल्हुओ तथा शृगाले ॥२३९॥

१ अत्र मुंबईसंस्कृतसिरीजप्रकाशिते कलकत्तायुनिवर्सिटिप्रकाशिते च
देशीनाममालापुस्तके सर्वत्र 'दु दोह-' इति भिन्नः पदच्छेदः कृतः, परन्तु अर्थ-
दृष्ट्या विचारणेन प्रतिभाति यत् 'दुदोह'-इति अखण्डं पदम्, तच्च 'दुदोह' इति
संस्कृतपदस्य प्रतिविम्बम् । एतस्य पदस्य वृत्तौ 'दुदोह' पदम् अर्थापयन् आ०
हेमचन्द्रः 'दोहविपमा' इति निर्दिशति । दोहो दोहनकार्ये या विपमा सा दोहविपमा
अर्थात् या गौः महिषी वा दुःखेन दुह्यते सा (सं०) दुदोहा-(प्रा०) दुदोहा ।
एवं च सति 'दुदोह' इति अखण्डमेव पदं समुचितम् ।

२ अत्रापि पूर्वोक्तासु आवृत्तिषु 'कोट्टी दोहो विपमास्खलना च' (मुंबई०)
'कोट्टी दोहो विपमा स्खलना च (कलकत्तायु०) इति मुद्रितम् तच्च न संगतम् ।
यदत्र 'दुदोह' इत्यस्य विवरणं पूर्वमुक्तम्, तदनुसारेण तु 'दोहविपमा स्खलना च'
इत्येष पाठ एव संगतः । पुनश्च अस्मदीयेषु प्राचीनेषु हस्तलिखितेषु सर्वेष्वपि
आदर्शेषु 'दोहविपमा स्खलना च' इत्येव पाठः, स एव च प्रस्तुते संगतमर्थमा-
वहति । 'दोहो विपमास्खलना च' इति (मुंबई०) पाठस्तु अर्थदृष्ट्या व्याकरणदृष्ट्या
च न संगतः । 'दोहो विपमा स्खलना च' इति (कलकत्तायु०) पाठोऽपि न
'दुदोह' शब्दार्थं समर्थयितुं समर्थः ।

यथा—

खट्टा घरेसु खत्तं वप्पे खन्नं च वासभवणम्मि ।
खलिभोयणाण खल्ल-अंवरण तुह वैरियाण धी खट्टु ॥१८२(२४०
खट्टं कट्टियाइ, खडं तिणम्मि, खट्ट-खरिया य भुत्तम्मि ।
खवओ खंधे, असईइ खंडई, खट्टिओ मत्ते ॥२४१॥

खट्टं तीमनम् ।

खडं तृणम् ।

खट्टं तथा खरियं भुक्तम् । खट्टं
प्रचुरार्थेऽपि लक्ष्येषु दृश्यते ।

खवओ स्कन्धः ।

खंडई असती ।

खट्टिओ मत्तः । "खलगंडिओ मत्तः"

[] इत्यन्ये ।

उदाहरण—

खट्टा गृहेषु खत्तं वप्पे खन्नं च वासभवने ।

खलिभोजनानां खल्ला-अम्बरानां तव वैरिकाणां धिक् खट्टु ॥ १८२

खोल खानारा अने चामडानां वल्लवाळा तारा वैरिओना घरोमां खाडा छे,
गडमां खोदेलुं छे, रहेवाना मकानमां य खणेलुं छे, धिक्कार छे तेमनी दाढीमूछने.

खट्टं वयधिकायाम्, खडं तृणे, खट्ट-खरिया च भुक्ते ।

खवओ स्कन्धे, असत्यां खंडई, खट्टिओ मत्ते ॥२४१॥

खट्ट—खाटो—कट्टी—तीमन

खड—खड—तृण—घास

खट्ट
खरिय } —खाधुं—भोजन कर्तुं

खवओ—स्कंध—खंभो—खभो

खंडई—असती

खट्टिओ—मत्त—छकेल

खट्ट

केटलांक लक्ष्योमां—उदाहरणोमां—आ शब्द, 'प्रचुर'—'पणुं'—अर्थने पण वत्तावे
छे एम देखाय छे.

खट्टिओ

बीजा देशीसंग्रहकारो 'खट्टिओ' ने बदले 'मत्त' अर्थमां 'खलगंडिओ'
शब्दने नोपे छे.

यथा—

खंडई ! तइया जंती णजिर-खयया ण देसि घरकिडियं ।
खरिय-खड-खेडिअ-उसदखद्धं खट्टं णिणसि किं इण्हि ? ॥१८३॥ (२४१)
खट्टया सुत्ता, खणुसा मणदुक्खे, खंजरो वि शुक्कट्टमे ।
खट्टंगं छाया, खव्वुलं वयणम्मि, खणुओ कीले ॥२४२॥

खट्टया मौक्तिकानि ।	खट्टंगं छाया ।
खणुसा मनोदुःखम् ।	खव्वुलं मुखम् ।
खंजरो शुक्कट्टमः ।	खणुओ कीलकः ।

यथा—

दु-खखव्वुले का तुह खणुसा खट्टयाऽऽवलि ण जं लहसि ।
खणुयभूए सहि ! खंजरम्मि किं होइ खट्टंगं ? ॥१८४॥ (२४२)

उदाहरण—

खंडई ! तदा यान्ती नर्तनशील-खयया न ददासि गृहकिटिकम् ।
खरिय-खड-खेडिअ-वृषभगद्धं खट्टं पश्यसि किमिदानीम् ? ॥१८३॥
हे असती ! गंगा नचावती नचावती तु ते वगते जती जती घटना
सूधारने (सावानु) आपतो नगी अने हमणां गड गांधेल एवा छकेल बलदे
गांधेली कटी तरफ या गांटे जुए छे ?

खट्टया सुक्ता, खणुसा मनोदुःखे, खंजरो अपि शुक्कट्टमे ।
खट्टंगं छाया, खव्वुलं वदने, खणुओ कीले ॥२४२॥

खट्टया—मोती	खट्टंग—छाया
खणुसा—गणस-मननु दुःख	खव्वुल—गावां साधन-मोडु-वदन
खंजर—शांख-सुकुं झाड	खणुओ—गाणु-खीलो

उदाहरण—

दुःखखव्वुले का तव खणुसा खट्टयाऽऽवलि न यद् लभसे ।
खणुयभूते सखि ! खंजरम्मि किं भवति खट्टंगं ? ॥ १८४॥
ते दुर्मुखवाळा तरफ तार मनोदुःख केहुं छे के तुं मोतीओनी सरने पामती
नथी. हे सखि ! खीला जेहुं जे सुकुं झाड-शांख-होय तेमां शुं छाया होय ?

સ્વચ્છો રિચ્છે, સ્વપ્પરો વિ લુચ્છે, ઉડુમ્મિ સ્વજ્જોઓ ।

સ્વચ્છોલ-સ્વંજણા વગ્ધ-કદમા, સ્વગ્ગિઓ વિ ગામેસે ॥૨૪૩॥

સ્વચ્છો અચ્છમહઃ ।

સ્વપ્પરો રુક્ષઃ ।

“સ્વપુરો” [] इत्यन्ये ।

સ્વજ્જોઓ નક્ષત્રમ્ ।

यथा—

સ્વચ્છો વ્યાપ્રઃ ।

સ્વંજણો કર્દમઃ । સ્વજ્જરીટવાચી તુ

સંસ્કૃતભવ એવ ।

સ્વગ્ગિઓ ગ્રામેશઃ ।

સ્વચ્છલા સ્વચ્છોલા સ્વંજણવિસમા મહી જહિં ગામે ।

સ્વપ્પર-સ્વગ્ગિયદુત્થે મા વસ તસ્મિં સુ-સ્વજ્જોય ! ॥૧૮૫॥(૨૪૩)

સ્વટ્ટિકો સૂળવડ્ડમ્મિ, સ્વલ્હિરી સુલ્હિરી અ સંકેપ ।

ધૂલિંધનઅગ્ગીએ સંધગ્ગી સ્વોડપજ્જાલી ॥૨૪૪॥

સ્વચ્છો વક્ષે, સ્વપ્પરો અપિ રુક્ષે, ઉડુનિ સ્વજ્જોઓ ।

સ્વચ્છોલ-સ્વંજણા વ્યાપ્ર-કર્દમૌ, સ્વગ્ગિઓ અપિ ગ્રામેશે ॥૨૪૩॥

સ્વચ્છ—અચ્છમહ-રીંછ

સ્વપ્પર—લુચ્છો-સ્વાપરો

સ્વજ્જોઝ—સ્વયોત-નક્ષત્ર-તારા

સ્વચ્છોલ—વાષ

સ્વંજણ—કાદવ

સ્વગ્ગિઝ—ગ્રામનો રૂંછ-ગામનો સ્વામી

—મુચ્છી

સ્વપ્પર

વીજા સંગ્રહકારો ધાને વદલે “સ્વપુર” કહે છે.

સ્વંજણ

‘સ્વંજરીટ’ પક્ષીના અર્થવાલો ‘સ્વંજણ’ શબ્દ દેશી નથી, તેની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ‘સ્વજન’માં ‘જ’ છે.

ઉદાહરણ—

સ્વચ્છલા સ્વચ્છોલા સ્વંજણવિપમા મહી યસ્મિન્ ગ્રામે ।

સ્વપ્પર-સ્વગ્ગિયદુત્થે મા વસ તસ્મિન્ સુ-સ્વજ્જોય ! ॥ ૧૮૫

હે સારા નક્ષત્રવાલ્યા !—સારા નક્ષત્રમાં જન્મેલા । જે ગામમાં રીંછો હોય, વાષો હોય અને જે ગામની મોં કાદવને લીધે ઢાઢાસડિયાવાલી—વિપમ—હોય એવા અને સ્વાપરા મુચ્છીને લીધે સરાવ સ્થિતિવાલ્યા ગામમાં તું ન રહે.

સ્વટ્ટિકો સૂનાપતૌ, સ્વલ્હિરી સુલ્હિરી ચ સંકેતૈ ।

ધૂલેન્ધન-અગ્ગિકે સંધગ્ગી સ્વોડપજ્જાલી ॥૨૪૪॥

સ્વદિકો ધોનિકઃ ।

સંધર્ગી તથા સોડપજાલી સ્થૂલેન્ધ-

સ્વદિરી તથા સુદિરી સંકેતઃ ।

નામિઃ ।

યથા—

ગુણસ્વદિરી તથા સુદિરિ અણિતેણ કમ્મસ્વદિક ! ।

સા વિસદ્ વિરદ્સંધર્ગિપીડિયા સોડપજાલિ ॥૧૮૬॥(૨૪૪)

લહુદારમ્મિ સ્વદક્કી, તદ્ સ્વવડિય-સુંડયા સ્વલિપ્ ।

વાહુમ્મિ સંધર્ગદ્દી ચ સંધર્મસો ચ, સ્વલદ્યં રિત્તે ॥૨૪૫॥

સ્વદક્કી લઘુદારમ્ ।

સ્વવડિયં તથા સુંડયં સ્વલિતમ્ ।

અથ—

‘સ્વડિયં સંઘિટતમ્’ इति तु

‘સ્વસિઓ ‘સ્વચિતઃ’ इति ‘સ્વચિત’-

‘સંઘિટત’શબ્દભવમ્ ।

શબ્દભવઃ ! સ્વલુહ ‘મૃદનાતિ’इति

સંધર્ગદ્દી તથા સંધર્મસો વાહુઃ ।

ધાન્વાદેશેષૂક્તઃ” इत्येते नोक्तौ ।

સ્વલદ્યં રિત્તમ્ ।

ગદ્ય—ગાદકી—ગાતક—જીવનાં પશુ—

ઓને કાપનાર—કચાડે

રાદિરી

સુદિરી

}—સંકેત—નિશાન—રંગારો

સંધર્ગિ

સોડપજાલી

}—મોટાં લાકડાંની સમિ

જેવાં લાકડાંઓનું પ્રજ્વલન—જલણું

જડાદરણ—

ગુણસ્વદિરી સ્વયા સુદિરિ અનયતા કર્મસ્વદિક ! ।

સા વિશતિ વિરદ્સંધર્ગિપીડિતા સોડપજાલિ ॥ ૧૮૬

કર્મચાંજલ છે ! મંથન પ્રમાણે નહીં વર્તેતા એવા તારે લીધે ગુણના સંકેત-
પાલી અને વિરહના મોટા અગ્નિથી પીડાયેલી જ્વાળા તેણી મોટાં મોટાં સોડમાં જેવાં
લાકડાંની ધાગમાં પેસે છે.

લઘુદારે સ્વદક્કી, તથા સ્વવડિય-સુંડયા સ્વલિતે ।

વાહૌ સંધર્ગદ્દી ચ સંધર્મસો ચ, સ્વલદ્યં રિત્તે ॥૨૪૬॥

સ્વદક્કી—સદકી—નાનું ચારણું

સ્વવડિય

સુંડય

}—સ્વલિત

સંધર્ગદ્દિ

સંધર્મસ

}—વાહુ—વાંચ

સ્વલદ્ય—સ્વાલી—રિત્ત—રીતા

સ્વસિઅ—આ શબ્દ દેશી નથી પરંતુ સંસ્કૃત ‘સ્વચિત’ કપરથી કપજેલો છે.

[૮-૧-૧૧૩] સ્વચિત—જહેલું—ભરપૂર જહેલું

સ્વલુ—સ્વલુહ—મૃદનાતિ—મરડે છે—મરદન કરે છે—મસઠે છે. આ ધાતુ ધાત્વા-
દેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે [૮-૪-૧૨૬]

સ્વડિય—આ શબ્દ-પણ દેશી નથી પરંતુ સંસ્કૃત ‘સંઘિટત’ કપરથી
નિપજાવાનો છે. [૮-૧-૫૩]

સ્ત્રિજિયં ઉપાલમ્ભઃ ।

સ્ત્રિસ્ત્રિણી શ્રુગાલી ।

સ્ત્રિક્લિષ્ઠં કૃકલાસઃ ।

અત્ર-‘સ્ત્રિરિ ક્ષરતિ’ઈતિ ધાત્વાદેશેષૂક્ત
ઈતિ નોકઃ ।

સુલ્લં કુટી ।

સુહૃદં લઘુ ।

સુદૃઢં ત્રુટિતમ્ ।

સુત્તં નિમગ્નમ્ ।

યથા—

સ્ત્રિક્લિષ્ઠં વ્વ તથા તુમં ઉગ્મીવો સ્ત્રિસ્ત્રિણી ઇવ ભમેસિ ।

કિં અજ્ઞ ! સુહૃસુલ્લે સ્ત્રિજ્ઞેસિ વિધિં અસુદૃદુઃસુત્તો ॥૧૯૦(૨૪૮

સ્ત્રિજિય—સ્ત્રીજવાટ—ઉપાલંભ આપવો—

ઓઠ્ઠમો દેવો—ઠપકો દેવો

સ્ત્રિસ્ત્રિણિ—શિયાલ્ય

સ્ત્રિક્લિષ્ઠ—કાકીહો—કાચંહો—કૃકલાસ

સુલ્લ—સોલી—કુટી—કોટડી—ઝૂંપડી

સુહૃ—ધુદ્ધ—નાનુ—લઘુ—હલ્લવું

સુદૃ—સુટી ગયેલું—સુટી જવું

સુત્ત—ચહુદૃઢ—ચોટેલું—સુતી ગયેલું—

સુતી જવું—ચોટી જવું

સ્ત્રિર—સ્ત્રિરિ—ક્ષરતિ—સ્ત્રિરે છે—ક્ષરે છે. આ ક્રિયાપદનો ‘સ્ત્રિર’ ધાતુ, ધાત્વા-
દેશના પ્રકરણમાં [૮-૪-૧૭૩] આપેલો છે માટે અહીં કયો નથી.

ઉદાહરણ—

સ્ત્રિક્લિષ્ઠં ઇવ તદા ત્વમ્ ઉદ્ગ્રીવઃ સ્ત્રિસ્ત્રિણી ઇવ ભ્રમસિ ।

કિમ્ આર્ય ! (કિમચ) સુહૃસુલ્લે સ્ત્રિજ્ઞેસિ વિધિં અસુદૃદુઃસુત્તો ॥૧૯૦

કાકીહાની પેઠે જંચી હોક રાખનારો એવો તું ત્યારે જાણે શિયાલ્યની જેમ
ભ્રમતો હો એમ ભમે છે. હે ‘આર્ય’ ! અસુદૃદુઃસુત્તો એવો તું નાની ઝૂંપડી
માટે (ભાજે) વિધિ-ભાગ્ય-ऊપર શા માટે સીજાય છે ?અનુક્રમે ‘શ્રુગાલી’ અને ‘કૃકલાસ’ એવા પર્યાયવાચક શબ્દો આપેલા છે. ‘ભસુય’
શબ્દ તો દેશ્ય છે અને તે આ જ ગ્રંથમાં છટ્ટા વર્ગમાં આવવાનો છે તથા ‘ક્લિષ્ઠ’
શબ્દ પણ દેશ્ય જણાય છે; જો કે તેની નોંધ આ સંગ્રહમાં ‘કાકીહા’ અર્થ માટે
નથી પણ પાઠ્ય નામ માં (૩૦૫ પંક્તિ) ‘કાકીહા’ માટે ‘ક્લિષ્ઠ’ શબ્દ
નોંધેલો છે.

૧ મૂળમાં ‘અજ્ઞ’ શબ્દ છે તેના ‘આર્ય’ અને ‘ભાજે’ એવા વચ્ચે અર્થ સંગત છે.

સુત્રં મદિય, સુપા વૃદ્ધિતાણમ્મિ, સુદ્ધિયં સુરપ ।

સુલુહો ગુલ્ફે, સુવઓ ગંદુઅસમકંટકિલ્હતિણે ॥૨૪૯॥

સુત્રં પરિવેષિતમ્ ।

સુલુહો ગુલ્ફઃ ।

સુપા તૃણાદિમયં વૃદ્ધિનિવારણમ્ ।

સુવઓ ગેઢુસંજં તૃણસદૃશં કંટકિલં

સુદ્ધિયં સુરતમ્ ।

તૃણમ્ ।

યથા—

સુપા- સુત્રતત્પૂઓ સ્વરસુવયપ્પાડિયંતસુલુહાઓ ।

વાસારત્તે કુલડાટ સુદ્ધિય-અર્થં અધિસરંતિ ॥૧૯૧॥

અર્થ- 'સુપદ્ મજ્જતિ ।' 'સુદ્ધ, સુદ્ધ તુદ્ધતિ' પતે ધાત્વાદેશપૃક્તા इति નોકાઃ । (૨૪૯)

સુત્રં મદિય, સુપા વૃદ્ધિત્રાણે, સુદ્ધિયં સુરતે ।

સુલુહો ગુલ્ફે, સુવઓ ગંદુઅસમકંટકિલ્હતૃણે ॥૨૪૯॥

ગુપ્—મદેલું-નારં ધાતુ વીદેલું-પરિવેષિત

ગુદ્ધિય—સુરત ક્ષીટા

ગુપા—વરસાદથી ધનવાનું-ધામનું-ધામ

ગુલ્હ—ગુલ્ફ-ગુંદી

વગેરેથી ધનનું સાધન-ધામની ઉપ્રી

ગુવઓ—'ગંદુ' નામના ધામ જેવું કાંટા-વાલું ધાત

સુપ્પ—ગુપ્પદ-મજ્જતિ-ગુંપી જાય છે-ગુત્તી જાય છે [૮-૪-૧૦૧]

સુદ્ધ-સુદ્ધ-તુદ્ધતિ-મુદ્ધે છે-મુદ્ધે છે [૮-૪-૧૧૬]

સુલુહ-સુલુહ-તુલુહ-મુલુહ છે-મુલુહ છે [૮-૪-૧૧૬]

ઉક્ત વ્રણ ધાતુઓ, ધાત્વાદેશના પ્રવરણમાં નોંધવા છે માટે અહીં લગ્ન્યા નથી.

ઉદાહરણ—

સુપા-સુત્રતત્તવઃ સ્વરસુવયપાટિતાન્તસુલુહાઓ ।

ધર્પારાત્તે કુલડાઃ સુદ્ધિય-અર્થમ્ અધિસરન્તિ ॥૧૯૧॥

વરસાદથી ધનવા માટે ધામના સુપા નામના સાધનને શરીર ઉપર વીંટલી, કાંટાવાળા તીક્ષ્ણ સુવય નામના તૃણદ્વારા જેનીની ગુંદીના છેડા પાટી ગયા છે-તીરાડે ગયા છે-પ્રતી કુલડા સ્ત્રીઓ નોમાયાની રાતમાં સુરત ક્ષીટા માટે અધિસરે છે-સંકેત પ્રમાણે ચાલી નીકળે છે.

૧ ગંદુમં ૦ પા० ૧ પા० ૧ । ૨ કંટકતુ-પા० ૧ ।

૩ 'મદેલું' અર્થનો આ 'મદિય' શબ્દ દેશ્ય છે પણ પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં તેને નોંધવો નથી. ૫ શબ્દને પાદઅ० ના० માં પંક્તિ ૬૮૪ માં "સુત્રં મદિયં" કહીને જણાવેલો છે.

गहणं अजलद्वाने, गंडीरी उच्छुखंडम्मि ।

गत्ताडी तह गाणी गवायणी, कटुधुणिम्मि गहब्भो ॥२५६॥

गहणं निर्जलस्थानम् ।

गंडीरी इक्षुखण्डम् ।

गत्ताडी तथा गाणी गवादनी । ‘ग-
त्ताडी गायिका’[]इति गोपालः ।

गहब्भो कटुध्वनिः ।

यथा—

गहब्भसद्वकरहोचियम्मि गहणम्मि धवल ! मा वच्च ।

तत्थ ण दुव्वागाणी दूरे गंडीरिगत्ताडी ? ॥१९५॥ (२५६)

गंधिय-गहिय-गहह-सदा दुग्गंध-दरिय-कुमुएसुं ।

गंदीणी चक्खुथगणकीला, गंजिल्ल-गाडिया विधुरे ॥२५७॥

गहणं अजलस्थाने, गंडीरी इक्षुखण्डे ।

गत्ताडी तथा गाणी गवादनी, कटुध्वनौ गहब्भो ॥२५६॥

गहण—गहन — निर्जल स्थान—पाणी
विनानो प्रदेश

गंडीरी—गंडेरी—शेरडीना खंड—कटका

गत्ताडी } —गवादनी—गायने खावानुं
गाणी } स्थान—गमाण

गहब्भ—कडवी ध्वनि—जे अवाज
कानने न गसे एवो कडवो छे ते
—गर्दभ

गत्ताडी—गोपाल कहे छे के ‘गत्ताडी’ एटले ‘गायिका’—‘गायन करनारी’—‘गानारी’,

उदाहरण—

गहब्भशब्दकरभोचित्ते गहने धवल ! मा व्रज ।

तत्र न दुर्वागाणी दूरे गंडीरिगत्ताडी ? ॥१९५॥

धोलिया हे !—धोरी हे ! तुं एवा निर्जल प्रदेशमां न जा के जे कडवा
अवाजवाळा ऊंटने जवा योग्य छे; त्यां धरोनी गमाण नथी तो गंडेरीनी—शेरडीना
कटकानी—गमाण तो दूर ज होयने—होय ज शानी ?

गंधिय-गहिय-गहह-शब्दाः दुर्गन्ध-दस-कुमुदेषु ।

गंदीणी चक्षुःस्थगनक्रीडा, गंजिल्ल-गाडिया विधुरे ॥२५७॥

गंधिओ दुर्गन्धः ।

गद्विओ गर्वितः ।

गदहं कुमुदम् ।

गंदीणी चक्षुःस्थगनक्रीडा ।

गंजिल्लो तथा गाडिओ विधुरः ।

यथा—

गंधिय ! गद्विय ! उइए गदहणाहम्मि कामगंजिल्लो ।

भमिय किं इमाइ गोसे करसि विरहगाडियाइ गंदीणिं ? ॥१९६(२५७)

गड्डुरि-गामेणीओ छगलीए, गंछओ वरुडे ।

गहणी तह वंदीए, गहरो गिद्धे, धणुम्मि गंडीवं ॥२५८॥

गड्डुरी तथा गामेणी छागी ।

गंछओ वरुडः ।

गहणी हठहता स्त्री ।

गहरो गृध्रः ।

गंडीवं धनुः ।

गंधिय—गन्धित-गंधवालुं-दुर्गंधी-गंधाहं

गद्विय—गर्वित-गर्ववालुं-अभिमानि

गदह—कुमुदतुं फूल-रात्रीए खीलनारं
कमळ

गंदीणी—आंख ढांकवानी रमत

गंजिल्ल } —विधुर-धुरा विनातुं-निरं-
गाडिय } कुश-अंकुश रहित

उदाहरण—

गंधिय ! गद्विय ! उदिते गदहनाथे कामगंजिल्लो ।

भ्रान्त्वा किम् अनया गोसे करोपि विरहगाडियाइ गंदीणिं ॥१९६

हे गंधारा ! अने अभिमानी ! गदहनाथ-चंद्र-ऊग्या पछी कामथी विधुर
थयेलो एवो तुं भमीने-रखडीने, विरहथी विधुर थयेली एवी आनी साथे प्रातः-
काळे आंख ढांकवानी रमत शाने करे छे ?

गड्डुरि-गामेणीओ छगल्याम्, गंछओ वरुटे ।

गहणी तथा वन्द्याम्, गहरो गृध्रे, धनुषि गंडीवं ॥२५८॥

गड्डुरी } —गाडरी-छाळी-वकरी-
गामेणी } ग्रामेणी-(ग्राम-एणी)-गामनी
हरणी-छाळी

गंछओ—गांछो-वांसफोडो-वांसने फोडीने
तेना टोपला-सुंदला-वगेरेने वनाव-
नार-वरुट

गहणी-वंदी-वलात्कारे पकडेली स्त्री-
वान स्त्री

गहर—गृध्र-भीष

गंडीव—गाण्डीव-धनुष

यथा—

गच्छ च दलिय चंसं गहणिं गामेणियं च ताडन्ति ।

धी ! गहुरिभोयण्या पात्रा गंडीविणो गहरघोरा ॥१९७॥(२५८)

गहिय-गवत्ता वंकिच-घासा, गहिया य कम्ममाणए ।

णासाए गंधलया य, गडयडी वज्जणिग्घोसे ॥२५९॥

गहियं वक्रितम् ।

गंधलया नासा ।

गवत्तं घासः ।

गडयडी वज्रनिर्घोषः ।

गहिया काम्यमाना स्त्री ।

અત્ર-

गहिल-गगर-शब्दों ग्रहिल-गद्गद-शब्दभ्रमों ।

‘गंजिओ कल्यपालः’ इति ‘गाञ्जिक’शब्दभवः गङ्गा हि सुरागृहमुच्यते ।
इति नोक्ताः ।

उदाहरण—

गच्छा इव दलयित्वा वंशं गह्वणि गात्रेणियं वा ताडयन्ति ।

धिक्षु गडुरिभोजनकान् पापान् गंडीविणो गहरघोरान् ॥१९७॥

ગાંછાઓની પેઠે વાંસને ફાડી નાલ્હીને જેઓ વાન છોને વકરીને મારે તેમ મારે છે અથવા વાન છીને અને વકરીને મારે છે તથા વકરીનું ભોજન કરનારા છે એવા ગીધ જેવા મયાનક ધનુર્ધર પાપિઓને ધિક્કાર છે.

गहिय-गवत्ता वक्रित-घासाः, गहिया च काम्यमानायाम् ।

नासायां गंधलया च, गडयडी वज्रनिर्घोषे ॥२५९॥

गहिय—वक्रित—वांकुं—वांकुं धयेलुं

गवत्त—गवत्त (गो+अत्त)-गायने खावानुं

-घास

गहिया—गृहीता—ग्रहण करेली—इच्छा-
येली—चो

गंधलया } गन्धरता { — गंधमां रत थयेली-
 } गन्धलता { गंधने लेनारी-
 नासिका

गडयडी—मेघनो गडगडाट—वीजळीना
कडाका

गहिल—संस्कृत 'ग्रहिल' ऊपरथी 'गहिल' शब्द आवेलो छे; गहिल-घेलो-गांडो

गगगर—संस्कृत 'गगद्' ऊपरथी 'गगगर' शब्द नीकलेलो छे [८-१-२१९]

गङ्गा—गाङ्गाखं—गदगद थवं—रडतां रडतां गळगळा थई जवुं.

ગંજિઝ—‘સુરાગૃહ’-‘દારુણું પીઠું’ એ અર્થવાળો સંસ્કૃત ‘ગંજા’ શબ્દ છે. એ ઉપરથી ‘ગાંજિક’, અને ‘ગાંજિક’ ઉપરથી ‘ગંજિઝ’ શબ્દ ઉપજી શકે છે. ‘ગંજિઝ’ એટલે ‘કલ્પપાલ’-‘કલાલ’-‘દારુ’ વેચનાર.

उक्त शब्दो, जणावेली रीते व्युत्पत्तिवाळा होवाथी अर्हीं तेमने नोंधेला नथी.

यथा—

मेहम्मि गड्यडंते अगहियचित्तं विणा गहियजुवई ।

सिंघइ गंधलयाए को णु गवत्तं व मालईदामं ? ॥१९८॥(२५९)

गोष्ठीरए गणसमो, गल्लप्फोडो डमरुअम्मि ।

गहकल्लोलो राहु, विवाहगणए गणायमहो ॥२६०॥

गणसमो गोष्ठीरतः ।

गहकल्लोलो राहुः ।

गल्लप्फोडो डमरुकः ।

गणायमहो विवाहगणकः ।

अत्र—

गन्धुत्तमा सुरा—इति संस्कृतभवः ।

गंठिच्छेओ 'ग्रन्थिच्छेदकः' इति 'ग्रन्थिच्छेद'शब्दभवः इति नोक्तौ ।

उदाहरण—

मेघे गड्यडंते अगहियचित्तां विना गहिययुवतिम् ।

जिघ्रति गंधलयाए को नु गवत्तं इव मालतीदाम ? ॥१९८

मेघनो गडगडाट थतो होय त्यारे सरळ चित्तवाली इच्छित युवति विना मालतीनी मालाने घासनी पेटे नासिकायती कोण सुंघे ?

गोष्ठीरते गणसमो, गल्लप्फोडो डमरुके ।

गहकल्लोलो राहुः, विवाहगणके गणायमहो ॥२६०॥

गणसम—गणसम—गोष्ठीमां रत—गोठ प्रिय

छे एवो

गल्लप्फोड—गल्लप्फोट—गालफोडो—गालोने

फोवी नाखनार—जेने वगाडतां वगाडतां

गाल फुटी जाय—गलोफां थाकी जाय—

एवं वाद्य—वाजुं—डमरु

गहकल्लोल—ग्रहकल्लोल—ग्रहोमां कल्लोल

जेवो चपळ—राहु

गणायमह—विवाहजुं ज्योतिष वतावनार

—विवाह क्यारे करवो ? ए वायत

गणित करीने मुहूर्त वगैरे वतावनार—

जोशी

गन्धुत्तमा—संस्कृत 'गन्धोत्तमा' शब्द ऊपरथी आ 'गंधुत्तमा' शब्दने उतारवानो छे, गंधुत्तमा—सुरा—दारु—सुगंधी दारु.

गंठिच्छेअ—संस्कृत 'ग्रन्थिच्छेद' शब्द ऊपरथी आ 'गंठिच्छेअ' शब्दने नीप-जाववानो छे. गंठिच्छेअ—गांठियो—गांठ कापीने चोरी करना.

१ -तसमः । सु० पाठ० ।

यथा—

गणसम ! गलुफ्फोडं मुहेण वाएसि किं गणायमहा ।

गहगणविबरीयगइं गहकल्लोलं ण याणेसि ? ॥१९९॥(२६०)

गणणाइया य चंडीइ, गलत्थलियं गलत्थियए ।

गयसाउल्लो विरक्ते, गंधपिसाओ य गन्धियए ॥२६१॥

गणणाइया चण्डी ।

गलत्थलिओ क्षितः ।

‘गलत्थियं’ इति तु धात्वादेशेषु

क्षिपेर्धातोः सिद्धमित्यनेन अर्थनिर्देशः

कृतः ।

गयसाउल्लो विरक्तः । केचित् ‘गय-

साउल्लो विरक्तः’ [] इत्याहुः ।

तत्र ‘साउल्लो अनुरागः’ वक्ष्यते ।

स गतो यस्य स ‘गयसाउल्ल’

इत्येव सिद्धम् ।

गंधपिसाओ गान्धिकः ।

उदाहरण—

गणसम ! गलुफ्फोडं मुखेन वादयसि किं गणायमहा ।

ग्रहगणविपरीतगतिं गहकल्लोलं न जानासि ? ॥१९९॥

गोष्ठीमां रत हे ! तं मुखवले गालफोडने-डमरुने-बगाडे छे; परंतु विवाहउं मुहूर्त आपनारा ज्योतिषी पासेथी वधा ग्रहो करतां उल्लटी गतिवाळा राहुने शुं तं जाणतो नथी ?

गणणाइया च चण्ड्याम्, गलत्थलियं गलहस्तितके ।

गयसाउल्लो विरक्ते, गंधपिसाओ च गान्धिकके ॥२६१॥

गणणाइया—गणनायिका-चण्डी देवी-

पार्वती

गलत्थलियं—गलहस्तित-गळामां हाथ

वईने हांकी काढेल-गढथोल्लेल-फेकेल

—हांकी काढवुं

गयसाउल्ल—विरक्त-वैराग्यवाळो

गंधपिसाओ—गन्धपिशाच-गान्धिक-

गांधी-गंधियाणांतो वेपारी

गलत्थियं—धात्वादेशाना प्रकरणमां [८।४।१४३] ‘क्षिप्’ धातुनो ‘गलत्थ’

एवो आदेश करेलो छे एटले मूळ गाथामां जणावेलुं ‘गलत्थिय’ पद ए

‘गलत्थ’ द्वारा साधो लेवानुं छे अर्थात् अहीं ‘गलत्थिय’ पद मूकीने ‘क्षिप्’

धातुना भावनी सूचना करेली छे.

गयसाउल्ल—केटलाक संग्रहकारो ‘गयसाउल्ल’ ने वदले ‘विरक्त’ अर्थमां

यथा—

गणणाइयाइ भक्तोसवम्मि ण समागउ त्ति वेसाए ।

गयसाउलचित्ताए गंधपिसाओ गलत्थलिओ ॥२००॥ (२६१)

गयणरई मेहे, गज्जणसदो हरिणवारणरवम्मि ।

गागेज्जं गेज्जं मन्थियम्मि, नवपरिणियाइ गागेज्जा ॥२६२॥

गयणरई मेघः ।

गागेज्जं तथा गेज्जं मथितम् ।

गज्जणसदो भृगवारणध्वनिः ।

गागेज्जा नवपरिणीता ।

‘गयसाउल’ शब्द नोंधे छे. परंतु ए शब्दने नोंधवानी जरूर नथी. आ संप्रहमां ज ‘सा’वाळा ञणस्वरवाळा शब्दोला प्रकरणमां (वर्ग ८ गा० २४) ‘अनुराग’ अर्थनो वाहक ‘साउल’ शब्द आववानो छे. तेनो ‘गत’ शब्द साथे समास करतां ‘गयसाउल’ शब्द नीपजी जाय छे: गतः साउलो (अनुरागः) यस्य सः—गयसाउल अर्थात् विरक्त-वैराग्यवालो, ए रीते ‘गयसाउल’ शब्दनी निपत्ति थई जवाथी तेने अहीं नोंधवानी जरूर नथी.

उदाहरण—

गणणाइयाइ भक्तोत्सवे न समागत इति वेइयया ।

गयसाउलचित्तया गंधपिसाओ गलत्थलिओ ॥२००॥

‘गणनायिका-बंड़ी-ना भक्तोए करेला उत्सवमां तुं नहि आवेलो’ . एम कहीने विरक्त चित्तवाली वेइयाए गांधीने-गंधियाणाना बेपारीने-हांकी काढयो-गलची पकवीने काढी मूक्यो.

गयणरई मेघे, गज्जणसदो हरिणवारणरवे ।

गागेज्जं गेज्जं मथिते, नवपरिणीतायां गागेज्जा ॥२६२॥

गयणरइ—गयनरति—मेघ—मेह

गज्जणसद—गजनशब्द—हरणियाने अट-

काववानो अवाज—खेतरमां हरणियां

आवतां होय त्यारे टोयाओ तेमने

अटकाववा जे जातनो अवाज करे

ते अवाज

गागेज्ज

गेज्ज

}—मथेलुं—थलोवेलुं

गागेज्जा—नवी परणेनी स्त्री—ताजी पर-
णाने आवेली स्त्री

યથા—

ગાગેજ્જવાવડા ગાગેજ્જા ગેજ્જાઽઽરવં મિઠં કુણહ ।

ગયણરહગજ્જિગહિરં ગજ્જણસહં સુણંતિયા પહ્ણો ॥૨૦૧॥(૨૬૨)

ગાહમ્મિ ગાહુલી, ગાયરિ-ગોયા ગગરીય ચ ।

ગામપહાણે ગામણિ-ગામઝહ-ગામગોહ-ગોહા ચ ॥૨૬૩॥

ગાહુલી કૂરજલચરઃ ।

ગાયરી તથા ગોયા ગર્ગરી । ‘ગગરી’-

શબ્દોઽપિ દેશ્ય એવ કેપાંચિત્ ।

અસ્માભિસ્તુ ‘ગર્ગરી’શબ્દભવત્વાનો-

ક્તઃ । યદિ ભવતિ તદા પર્યાયભક્ત્યા

દર્શિતોઽસ્તિ ।

ગામણી ગામઝહો ગામગોહો ગોહો એતે

ચત્વારોઽપિ ગ્રામપ્રધાનાર્થાઃ ।

“ગોહો મટઃ” [] इत्यन्ये ।

‘પુરુષઃ’ [] इत्येके ।

“ગામણિસુય” — શબ્દોઽપિ ગ્રામ-

પ્રધાનવાચી [] इत्यन्ये ।

ઉદાહરણ—

ગાગેજ્જવ્યાપૃતા ગાગેજ્જા ગેજ્જાઽઽરવં મૃદું કરોતિ ।

ગયણરહગજ્જિનમીરં ગજ્જણસહં શુણ્વતિકા પત્યુઃ ॥૨૦૧॥

હરણિયાંને અટકાવવા માટે પતિએ કરેલો મેઘની ગર્જના જેવો ગંભીર અવાજ સાંભળતો અને વલોવવાના કામમાં રોકાયેલી એવી નવી પરણેલી સ્ત્રી, વલોણાનો કોમલ અવાજ કરે છે.

ગ્રાહે ગાહુલી, ગાયરિ-ગોયા ગર્ગર્યાં ચ ।

ગ્રામપ્રધાને ગામણિ-ગામઝહ-ગામગોહ-ગોહા ચ ॥૨૬૩॥

ગાહુલી—ગ્રાહ—એક પ્રકારનો કૂર જલચર

ગાયરી } —ગર્ગરી-ગાગર
ગોયા }

ગામણિ

ગામઝહ

ગામગોહ

ગોહ

—ગ્રામણી-ગામનો મુલ્કી

ગગરી—મૂલમાં અર્થસૂચન માટે જે ‘ગગરી’ શબ્દ નોંધેલો છે તેને પણ કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો દેશી શબ્દ જ સમજે છે અર્થાત્ ‘ગર્ગરી’-‘ગર્ગરી’ એ જાતની એ ‘ગગરી’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નથી માનતા. અમે એ ‘ગર્ગરી’ શબ્દને (“મન્યની ગર્ગરી સમે”-[અમરકો. કાં. ૨ વર્ગ ૧૯, શ્લો. ૭૪] અમરકારે એ રીતે ‘વલોણાની ગોઢી’ માટે ‘ગર્ગરી’ શબ્દ નોંધેલો છે) સં. ‘ગર્ગરી’ ઊપરથી આવેલો સમક્ષિએ છિએ અને તેથી જ ગગરી’ શબ્દને અહીં દેશીસંગ્રહમાં સ્થાન નથી આપતા. વઢી, ‘ગગરી’ શબ્દ દેશી જ હોય તો અમને પણ તેનો દેશી તરીકેનો સંગ્રહ હટ છે એ હકીકત સૂચવવા અમે અહીં તે શબ્દને પર્યાય નોંધવાની રીતે નોંધી પણ વતાવ્યો છે.

ગોહ—વીજા સંગ્રહકારો ‘ગોહ’નો અર્થ ‘મટ’-‘ગોહો’-વતાવે છે.

વઢી, કેટલાક સંગ્રહકારો ‘ગોહ’નો અર્થ ‘પુરુષ’-‘ભાચહો’ વતાવે છે.

ગામણિસુય—વીજા કેટલાક સંગ્રહકારો કહે છે કે ‘ગામણિસુય’ શબ્દ પણ ‘ગામનો મુલ્કી’ એ અર્થને વતાવે છે.

યથા—

ગામણિ-મુણ કેણ વિ ગોહ-મુયા મગ્ગ-ગાયરી કહહ ।

ગામડડ-ગામગોહ-ઘરિણીણ ગાહુલિ-હયં ગોયં ॥૨૦૨॥(૨૬૩)

ગામહણ-ગામરોડા ગામદાણ-છલગામમોઈમુ ।

ગુંફો કોરા, ગુમ્મી હચ્છા, ગુંટી ય ણીરંગી ॥૨૬૪॥

ગામહણં ગ્રામસ્થાનમ્ ।

ગુંફો ગુપ્તિઃ ।

ગામરોડો છલેન ગ્રામમોક્તા-અન્તર્મદં

ગુમ્મો હચ્છા ।

કૃત્વા યો માયયા ગ્રામં મુનક્તિ ।

ગુંટી નીરઙ્ગી ।

યથા—

તડયા તં કય-ગુંટિં ગામહણે સુહય ! ગામરોડ-વહું ।

ઉવમુંજસિ ગુમ્મીણ ઇણિં લજ્જેસિ કિં ગુંફે ? ॥૨૦૩(૨૬૪)

ઉદાહરણ—

ગામણિ-સુત્તેન કેનાડપિ ગોહ-મુતા મગ્ગ-ગાયરી કથયતિ ।

ગામડડ-ગામગોહ-ગૃહિણીનાં ગાહુલિ-હતાં ગોયં ॥૨૦૨

ગામના મુરૂની કોંડે પળ છોકરાં જેણીની ગાગર માંગી-ફોડી-નાત્તી છે એવી ગામના મુરૂની પુત્રી કહે છે કે ગામના મુરૂની સ્ત્રીઓની ગાગરોને ગ્રાહ-કૂર જલચર-હરી ગયો છે-રોની ગયો છે.

ગામહણ-ગામરોડા ગ્રામસ્થાન-છલગ્રામમોગિષુ ।

ગુંફો કારા, ગુમ્મી હચ્છા, ગુંટી ચ નીરઙ્ગી ॥૨૬૪॥

ગામહણ—ગ્રામધન-ગામમું સ્થાન-ગામડાતું

ગુંફ—કારા-જેલખાતું

સોને વેસવાતું સ્થાન-ચોરો

ગુમ્મિ—હચ્છા

ગામરોડ—ધૂર્ત મુલ્કી-ગામને છલપૂર્વક

ગુંટિ—નીરંગી-પડદો-ચુરગો

મોગવનાર-ગામમાં ભેદ કરીને-અંદર

અંદર કૂટ પાટીને-ગામને છલપૂર્વક

મોગવનાર મુલ્કી

ઉદાહરણ—

તદા તાં કૃત-ગુંટિં ગામહણે સુમગ ! ગામરોડ-વધૂમ્ ।

ઉપમુદ્ધે ગુમ્મીણ દ્વાનીં લજ્જસે કિં ગુંફે ? ॥૨૦૩

હે સુમગ ! તે વચ્ચે તે ત્યાં ગ્રામસ્થાનમાં-ચોરામાં-ધૂર્ત મુલ્કીની તે ચુરખાવાલી વહુને તું દ્રષ્ટાપૂર્વક મોગવે છે અને હવે જેલમાં આવીને શાને શરમાય છે-ભાજે છે ?

गुंफी य सयवईए, गुलं गुडोलदिया यं चुंवियए ।

मुत्थसमुत्थम्मि तिणे गुंद्रं, तुरयाहमे गुंठो ॥२६५॥

गुंफी शतपदी ।

गुंद्रं मुस्तोद्धवं लैवकार्यं तृणम् ।

गुलं तथा गुडोलदिया चुम्बनम् ।

गुंठो अधमहयः ।

यथा—

गुंफि-समाए जीए रत्तो गुंठु व्व गुंद्रिणिमहीए ।

तीए चिय कुणसु गुलं मज्झ गुडोलदियं मुंच ॥२०४॥ (२६५)

मूलच्छन्न-भमिय-भासेसु गुम्मिय-गुलुच्छ-गुत्थंडा ।

गुंजेल्लियं च गुडदालियं च पिण्डिकयत्थम्मि ॥२६६॥

गुम्मियं मूलोत्सन्नम् ।

गुत्थंडो भासपक्षी ।

गुलुच्छं भ्रमितम् ।

गुंफी च शतपद्याम्, गुलं गुडोलदिया च चुम्बितके ।

मुस्तासमुत्थे तृणे गुंद्रं, तुरगाधमे गुंठो ॥२६५॥

गुंफी—सो पगवाली—कानखजूरो

गुंद्रं—मोय साथे ऊगनाहं 'लचक' अथवा 'लवक' नामतुं घास

गुल } —चुंयचुं—चची करवी

गुंठ—अधम घोडो—दारडो—नीच घोडो

उदाहरण—

गुंफि-समायां यस्यां रक्तः गुंठ इव गुंद्रिणिमह्याम् ।

तस्या पव कुरु गुलं मम गुडोलदियं मुञ्च ॥२०४॥

'लवक' के 'लचक' नामना घासवाली जमीन ऊपर जेम हलकी घोडो भासक्त धाय छे तेम तुं कानखजूरा जेवी जेणीमां—जेणी ऊपर—जे स्त्री ऊपर—भासक्त धयेलो छे तेतुं ज चुंवन कर अने मारं चुंवन मूकी दे.

मूलोत्सन्न-भ्रमित-भासेषु गुम्मिय-गुलुच्छ-गुत्थंडा ।

गुंजेल्लियं च गुडदालियं च पिण्डीकृतार्थे ॥२६६॥

गुम्मिय—मूलमांथी नीकळी गयेल—मूल

गुलुच्छ—भ्रमित-भ्रमतुं—रखडेल

रहित—गूम धयेल

गुत्थंड—भास नामतुं पक्षी

१ -लहिया पा० १ । २ गुंठं-मु० । ३ लचका-मु० । ४. गुंद्रिणि-मु० ।

ગુંજેલ્લિયં તથા ગુડદાલિયં પિણ્ડીકૃતમ્ ।

અત્ર—

‘ગુલ્લ્લો ગુલ્લ’ इति संस्कृतसमः ।

તથા “ગુંઠઈ ઉદ્ધૂલયતિ । ગુમઈ ધ્રમતિ । ગુંજઈ હસતિ । ગુમ્મઈ મુહ્યતિ” । એતે ધાત્વાદેશેષુ ઉક્તા इति નોક્તાઃ ।

યથા—

ગુંજેલ્લિય-ળીસાસં ગુડદાલિય-ઢણ-કરં ચ ગુત્થંડ ! ।

વિરહ-ગુલ્લ્લ્લં તહ ગુમ્મિયં ચ ઉઢ્ઠિય કહેમુ મં તસસ ॥૨૦૫॥(૨૬૬)

ગુંજેલ્લિય } — પિંડીકૃત-મેગું કરેલું-ઢગલો કરેલું-ગડદાલો કરેલ
ગુડદાલિય }

ગુલ્લ્લ્લ—‘ગુલ્લ્લ’ એટલે ગુંછ-ગુચ્છ-ગુચ્છો-ફૂલનો ગજરો, આ ‘ગુલ્લ્લ’ શબ્દ સંસ્કૃત^૨ જેવો છે.

ગુંઠ—ગુઠઈ-ઉદ્ધૂલયતિ-ફેલાય છે-ધૂલ્યાલું થાય છે [૮-૪-૨૯]

ગુમ—ગુમઈ-ધ્રમતિ-ધ્રમે છે [૮-૪-૧૬૧]

ગુંજ—ગુંજઈ—ગુજ્જતિ-હસતિ-ગૂંજે છે-હસે છે [૮-૪-૧૯૬]

ગુમ્મ—ગુમ્મઈ-મુહ્યતિ-ગૂમ થાય છે-મુંઝાય છે [૮-૪-૨૦૭]

‘ગુંઠ’ વગેરે ઉક્ત ચારે ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે એથી અહીં વતાવ્યા નથી.

ઉદાહરણ—

ગુંજેલ્લિયનિઃશ્વાસાં ગુડદાલિય-હનુ-કરાં ચ ગુત્થંડ ! ।

વિરહ-ગુલ્લ્લ્લં તથા ગુમ્મિયં ચ ઉઢ્ઠિય કથય માં તસ્ય ॥૨૦૫

હૈ ભાસ પક્ષી ! તું જડીને તેને એમ કહે કે હું ઢગલો નીસાસા મૂકું છું, મારો હાથ અને હૃદયની ભેગાં થયેલાં છે અર્થાત્ મેં હૃદયનીને મારા હાથ ઝપર ટેકવી છે—હમણે હાથ ઢડેને વિચારમાં પડી છું, તથા વિરહને લીધે ધ્રમિત થઈ ગયેલી છું અને તેથી નિર્મૂલ્ક-નિરાધાર-ટેકાળા વિનાની-વનેલી છું—રસદેહ થઈ છું.

૧ ધ્રમયતિ-પા૦ । ૨ “ગુચ્છે ગુચ્છ-સ્તવક-ગુત્સકાઃ । ગુલ્લ્લ્લ”-[અભિધાન-ચિન્તા૦ કાં૦ ૪ શ્લો૦ ૧૯૨]

ગુત્તપ્પહાણં પિત્તજલદાણે, ગુલુગુંછિઓ વયંતરિણ ।

ગુફગુમિઓ સુરહી, ગેંડ-ગેંટુયા ચ થળવત્થગેંઠીણ ॥૨૬૭॥

ગુત્તપ્પહાણં પિતૃમ્બો જલાઙ્ગલિદાનમ્ ।

અત્ર 'ગુઙ્ગહરો રહસ્યભેદી' इति 'गुह्य-
हर'शब्दभवः ।

તથા—'ગુલલહ ચાટુ કરોતિ ।

ગુંજુલહ ઉલ્લસતિ । ગુમ્મહહ મુલ્લતિ' ।

एते धात्वादेशेषु उक्ता इति नोक्ताः ।

गुलुगुंछियं वृत्त्यन्तरितम् ।

उन्नमितार्थं तु उन्नमेः उत्क्षिपेर्वा
आदेशसिद्धम् ।

ગુફગુમિયં સુગન્ધિ ।

ગેંડં તથા ગેંટુઅં સ્તનયોરુપરિ વલ્લ-

ग्रन्थिः ।

ગુત્તપ્પહાણં પિત્તજલદાણે, ગુલુગુંછિઓ વૃત્યન્તરિતે ।

ગુફગુમિઓ સુરમિઃ ગેંડ-ગેંટુયા ચ સ્તનવલ્લગ્રન્થયામ્ ॥૨૬૭॥

ગુત્તપ્પહાણ—ગોત્રસ્નાન-પિતૃઓને પાણી
આપવું-પિતૃઓને પાણીની અંજલિ
આપવી

ગુલુગુંછિઅ—વચ્ચે વાડવાલું-વાડધી વ્યવહિત

ગુફગુમિઅ—સુગન્ધવાલું

ગેંડ } —ગ્રંથિ-વે સ્તન ઉપર-વે
ગેંટુય } સ્તન વચ્ચે-કાપડની ગાંઠ-
છાતી ઉપર પહેરવાની
ચોઢીની ગાંઠ

ગુઙ્ગહર—સં० 'गुह्यहर' (गुह्य+हर) शब्द ऊपरथी आ 'गुज्जहर' शब्द आवेलो
છે-ગુઙ્ગહર-ગુહ્ય ધાતને હરી જનાર-લહ્ જનાર-રહસ્યનો ભેદનાર-ટૂપી
હકીકતને ઉઘાડી પાડનાર-ગોસારો.

ગુલલ—ગુલલહ—ચાટુ કરોતિ-લુલ્લ કરે છે-મીઠું મીઠું લગાડે છે-રોડાવે છે
[૮-૪-૭૩]

ગુંજુલ—ગુંજુલહ—ઉલ્લસતિ-ઠલસે છે-ઢૂલસે છે [૮-૪-૨૦૨]

ગુમ્મહ—ગુમ્મહહ—મુલ્લતિ-મુંઝાય છે [૮-૪-૨૦૭]

ઉક્ત ટ્રણે ધાતુઓ ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે તેથી અહીં નોંધી
વતાવ્યા નથી.

ગુલુગુંછિય—ગુલુગુંછિય એટલે 'उन्नमित'-'नमी गयेल' आ-अर्थમાં आ शब्दनी
उपपत्ति उन्नम् ('उत्+नम्') [૮-૪-૩૬] ધાતુ ઉપરથી અથવા 'उत्क्षिप्'
(उत्+क्षिप्) ધાતુ ઉપરથી [૮-૪-૧૪૪] કરવાની છે.

૧-હી ગિળ્ડ-ગિળ્ડયા ય-પા० ૧ । ૨-ગંથીણ-પા० ૧ । . .

यथा—

गुलुगुंछिय ! मय-गुफगुमिय-अंगो महसि किं अगेंडं इमं ।

गुत्तण्हाणकए छुट्-गेंदुआ जाइ जं सरिअं एसा ॥२०६॥ (२६७)

गेंदुलं गोविलं कुप्पासे, गेण्हिअं च थणसुत्ते ।

कीलाइ गेंदुई, गेज्जलं च गेवेज्जण, वणे गोंडं ॥२६८॥

गेंदुलं तथा गोविलं कश्चुकः ।

गेण्हिअं उरःसूत्रम् ।

गेंदुई क्रीडा ।

गेज्जलं ग्रैवेयकम् ।

गोंडं काननम् ।

यथा—

गेंदुइ-गोंडे गोरि स-गेज्जलं पुलयफुट्टगोविलं ।

उअ ददुठुं रइतिसिओ गेंदुलं गेण्हिअं च अवहरइ ॥२०७॥ (२६८)

उदाहरण—

गुलुगुंछिय ! मद-गुफगुमिय-अङ्को काङ्गसि किम् अगेंडं इमाम् ? ।

गुत्तण्हाण-कृते छुट्ट (मुक्त)-गेंदुआ याति यत् सरितम्-पपा ॥२०६॥

वाटनी आडमां रहेला हे ! मदधी-मृगमदधी-कस्तूरीया सुगंधित अंगवाळो तुं, प्रत्यक्ष एवी आने-के जेणी उघावी छातीवाळी छे-शा माटे इच्छे छे, कारण के एणी तो छाती ऊपरनी कांचळीनी गांठ छुटी मूकी पितृओने जलनो अंजलि आपवा-पितृओतुं श्राद्ध करवा-नदी भणी जाय छे.

गेंदुलं गोविलं कूर्पासे, गेण्हिअं च स्तनसूत्रे ।

क्रीडायां गेंदुई, गेज्जलं च ग्रैवेयके, वने गोंडं ॥२६८॥

गेंदुलं } —कूर्पास-कंचुक-कांचळी
गोविलं }

गेंदुई—कंदुकनी-दडानी-क्रीडा-रमत-
खेल

गेण्हिअं—स्तन ऊपरनुं सूत्र-छाती ऊप-
रनुं सूत्र-उरःसूत्र-मोतीनी माला

गेज्जल—ग्रैवेयक-डोकनुं घरेणुं

गोंड—वन

उदाहरण—

गेंदुइ-गोंडे गोरि स-गेज्जलं पुलकस्फुटितगोविलं ।

उत ददुआ रतितुपितः गेंदुलं गेण्हिअं च अपहरति ॥२०७॥

डोकमां घरेणावाळी, रोमांचने लीधे कांचळी ऊपसी गई छे एवी गौरीने, दडानी क्रीडा करवाना-क्रीडावनमां जोईने, रतितुपित एवो ते तेणीनी कांचळीने धने उरःसूत्रने-मोतीनी मालने-अपहरी के छे. जो-नजर कर.

गोच्छा-गोंछी-गोंडी-गोंजीओ मंजरीए य ।

गोलो सक्खी, गोलहा बिंबी, गोली य मन्थणिआ ॥२६९॥

गोच्छा गोंछी गोंडी गोंजी एते च-
त्वारी मञ्जरीवाचकाः ।

गोलो साक्षी ।

गोलहा बिम्बी ।

गोली मन्थनी ।

यथा—

गोंडी गंडे, गोच्छा भाले, गोंछी उरे, थणे गोंजी ।

गोलीसमजलफुसियाउ एत्थ गोलहोद्वि ! को गोलो ? ॥२०८(२६९)

गोवी बाला, गोसं गोसग्गं, गोद्वैरं करीसम्मि ।

गोमदा गोअग्गा रच्छाए, गोहुरं च गोविट्ठा ॥२७०॥

गोच्छा-गोंछी-गोंडी-गोंजीओ मञ्जरीं च ।

गोलो साक्षी, गोलहा बिम्बी, गोली च मन्थनिका ॥२६९॥

गोच्छा }
गोंछी } —मंजरी-मांजर-वृक्ष उपर
गोंडी }
गोंजी } मेर आबे ते

गोल—साक्षी—साख आपनार
गोलहा—घोलांनी बेल-बिंबी
गोली—गोली-बलोणुं करवानी गोली

उदाहरण—

गोंडी गण्डे, गोच्छा भाले, गोंछी उरसि, स्तने गोंजी ।

गोलीश्रमजलपृषतिकाः अत्र गोलहाओष्टि ! कः गोलो ? ॥२०८

गाल उपर मंजरि, भाल-कपाल-ऊपर मंजरि, छाती उपर मंजरि अने स्तन
ऊपर मंजरि तथा बलोववानी गोलीमां बलोणुं कर्वाथी थयेल परिश्रमने लीधे आवी
गयेलां पाणीनां बिंदुओ, हे घोलांनी जेवा राता ओठवाली । अहीं कोण साक्षी छे ?

गोवी बाला, गोसं गोसग्गं, गोद्वैरं करीषे ।

गोमदा गोअग्गा रथ्यायाम्, गोहुरं च गोविट्ठा ॥२७०॥

ગોવી ચાલા ।

ગોસં પ્રભાતમ્ । ‘ગોસર્ગ’શબ્દો યદિ
સંસ્કૃતે રૂઢસ્તદા તદ્ભવો ‘ગોસર્ગ’-
શબ્દઃ અન્યથા તુ દેશી, પર્યાય-
ભજ્જચા ત્વિહોપાત્તઃ ।

ગોઘ્વેરં કરીપમ્ ।

ગોમદા તથા ગોઅગ્ગા રથ્યા ।
ગોહુરં ગોવિષ્ઠા ।

યથા—

ગોઘ્વેર-ગોહુર-કજ્જે ગોઅગ્ગં ગોવિ ! મા ભમમ્ ગોસે ।

ચિંપ્પિજ્જસિ જં તસ્સિં કેળ વિ ગોમદ્વસહેળ ॥૨૦૯॥(૨૭૦)

ગોવી—ગોપી—ચાલા—નાની ચાલા

ગોસ } —ગોસ-ગોસર્ગ-પ્રભાત
ગોસર્ગ }

ગોઘ્વેર—ગોવર—છાણું—છાણ

ગોમદા } —ગાયો દ્વારા કચરાતી જમીન
ગોઅગ્ગા } —ગોમદા—શેરી—આગલા
ભાગમાં જ્યાં ગાયો વાંધેલી
હોય તે—ગોઅગ્ગા—શેરી

ગોહુર—ગોદડા—ગાયની વિષ્ઠા—છાણ

‘ગોસર્ગ’—સંસ્કૃતમાં ‘ગોસર્ગ’ (ગો-કિરણ, સર્ગ-સર્જન=કિરણનું સર્જન—જે વસ્તુ તે સૂર્યનાં કિરણો ફુટતાં હોય તે વચ્ચે—ગોમર્ગ—પ્રભાત) શબ્દ પ્રચલિત-રૂઢ-હોય તો તે છપરથી ‘ગોસર્ગ’ શબ્દને નોપજાવવો, પ્રચલિત ન હોય તો ‘ગોસર્ગ’ શબ્દને દેશી સમજવો. એ જ વાતને સૂચવવા અહીં તેને પર્યાય શબ્દની રીતે નોંધી ચતાવ્યો છે.

ઉદાહરણ—

ગોઘ્વેર-ગોહુર-કાર્યે ગોઅગ્ગં ગોવિ ! મા ભ્રમ ગોસે ।

ચમ્પ્યસે યત્ તસ્મિન્ કેનાપિ ગોમદ્વપમેળ ॥૨૦૯

હે ચાલા ! તું છાણાં વીણવા અને છાણ મેલવવા માટે સવારમાં શેરીમાં ન ભ્રમ, કારણ કે તે વચ્ચે શેરીનો કોઈ સાંઢ તને ચેપી નાચશે—પટ્ટાદી-વગાદી-દેશે—તું ચંપાઈ જઈશ.

૧ ગોઘ્વેર—મુ૦ । ૨ વિપિજ્જસિ—(વિપ્રીયસે) મુ૦ ।

૩ ‘વ્યુષ્ઠં વિભાતે x x ગોસર્ગઃ’ (અમર૦ કાં૦ ૪ શ્લો૦ ૩) એ રીતે અમરકોશકારે અને આ૦ હેમચંદ્રે (અભિધાન કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૫૩) પણ ‘ગોસર્ગ’ શબ્દને ‘પ્રભાત’ અર્થમાં નોંધેલો છે. તથા ‘ગોમ’ શબ્દને ‘પ્રભાત’ અર્થના સૂચક તરીકે આ૦ હેમચંદ્ર પોતાના અનેકાર્થસંગ્રહમાં પણ (કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૫૬૫) નોંધે છે.

ગોદીનં સિદ્ધિપિત્તે, ગોણિકો ગોસમૂહમ્મિ ।

પ્રતોયણ-જડેસુ ગોચય-ગોસણ્ણા, ગોવિઓ અજંપિરણ ॥૨૭૧

ગોદીનં મયૂરપિત્તમ્ ।

ગોસણ્ણો મૂર્ખઃ ।

ગોણિકો ગોસમૂહઃ ।

ગોવિઓ અજલ્પાકઃ ।

ગોચઓ પ્રાજનદણ્ડઃ ।

અથા—

ગોસણ્ણ ! ગોવિયં હમં ગોણિકં ગોચણ કિં હણસિ ? ।

મોરં કડક્ષમાણિં ગોદીણપિયં નિવારસુ વિડાલિં ॥૨૧૦॥(૨૭૧)

ગોઅંટા ગોચરણેસુ, ગોહલા દુદ્ધવિક્કણી ।

ગોવાલિઆઝ પાડસકીલા, ગોરંફિડી ગોદા ॥૨૭૨॥

ગોદીનં સિદ્ધિપિત્તે, ગોણિકો ગોસમૂહે ।

પ્રતોદન-જડેપુ ગોચય-ગોસણ્ણા, ગોવિઓ અજલ્પાકે ॥૨૭૧॥

ગોદીન—મોરનું પીત્ત-પિત્ત

ગોસણ—ગોસંજ્ઞ-ગાયત્રી જેવી સંજ્ઞાવાળી

ગોણિક—ગાયત્રી સમૂહ-ગાયત્રી ટોળું

—મૂર્ખ

ગોચઅ—ગાયત્રી ગોવા-ઘોંચા-મારવાનું-

ગોવિઅ—નહિ ચોલનારો

સાધન-પરોળી

હતાહરણ—

ગોસણ્ણ ! ગોવિયં હમં ગોણિકં ગોચણ કિં હંસિ ।

મયૂરં કટાક્ષયમાણાં ગોદીણપ્રિયાં નિવારય વિડાલીમ્ ॥૨૧૦

હે મૂર્ખ ! નહિ ચોલનાર એવા આ ગાયત્રી ટોળાને પરોળાવતી હું શા માટે હજી છે. મોરના પિત્તને પ્રિય-વહાણું-ગણતારી અને તે માટે જ મોર ઉપર કટાક્ષ મરી નજર કરતી આ ધિલાહીને અટકાવને.

ગોઅંટા ગોચરણેસુ, ગોહલા દુદ્ધવિક્કયિણી ।

ગોવાલિઆઝ માહટ્કીટાઃ, ગોરંફિડી ગોદા ॥૨૭૨॥

गोअंटा गोचरणाः ।

“गोअंटा स्थलशृङ्गाटः” [] इति
अन्ये ।

‘गोअंट गोखुरल्ल-शब्दो वृद्धत्ववाचको’
इति तु प्रज्ञाप्रमादः ।

गोइला दुग्धविक्रयकर्त्री ।

अत्र-‘गोइलो गोमान्’ इति मतोः
इल्ल-आदेशसिद्धम् ।

यथा—

रेल्लिअ-गोअंट-पयं गोवालिपिण घणम्मि वरिसंते ।

गंतीसु गोइलासुं गोरंफिडि । मा कुण असणिणिवायं ॥ २१ ॥ (२७२)

गोअंट—गायना पग

गोइला—दूध वेचनारी

गोवालिआ—घोमासामां यतो एक प्रका-
रनो कीटो—गोकलगाय (?)

गोरंफिटी—गोधा-घो

गोअंट—वीजा संग्रहकारो कहे छे के “ ‘गोअंट’ एटले ‘जर्मान ऊपर कर्ण
सिंगोडा.’ ”

गोअंट-गोखुरल्ल—आ वने शब्दो ‘वृद्धत्व’ अर्थने बतावनारा छे एम एटले
ए तो प्रज्ञानी प्रमाद छे अर्थात् खोट छे.

गोइल्ल—गो+इल्ल=गोइल्ल, ‘गो’ शब्दयो मतर्थसूचक ‘इल्ल’ प्रत्यय [८-२-१५५]
लागतां ‘गोइल्ल’ शब्दनी उपपत्ति थाय छे गोइल्ल-गोमान्-गायकः—

गोमुह—‘गोमुह’ एटले ‘उपलेपन’ आ ‘गोमुह’ शब्द संस्कृत ‘गोमुख’
आवेलो छे माटे तेने अही देशी तरीके बताब्यो नथी. ‘गोमुख’ शब्द
संस्कृत कोशकार कहे छे के—‘गोमुखमे उपलेपनेऽपि स्यात्’ [१०-१३]
अर्थात् संस्कृतकोशमां पण ‘गोमुख’ शब्द ‘उपलेपन’ अर्थने

उदाहरण—

रेल्लिअ-(रेखित)-गोअंट-पयं गोवालिप्रिये घने यर्षाद ।

गन्त्रीसु गोइलासुं गोरंफिडि ! मा कुण अशनिनिपातम् ॥ २२ ॥

‘गोवालिआ’ नामना कीडाने प्रिय एवो मेघ गायन करे केने केने
चाले तेम वरसतो हतो ते बखते जती दूध वेचनारीयो छल्ले के तेने केने केने !
-(हे घो जेवा!)-तु वज्रनिपात न कर.

अथ अनेकार्थाः

धुम्मिय-मुए गयं, वण-तलार-वालमिग-ण्हाविए गंडो ।

गत्तं ईसा-पंकेसु, इच्छा-रयणीसु गंधोली ॥२७३॥

गयं घूर्णितम् मृतं च ।

गत्तं ईषा पङ्कश्च ।

गंडो वनम् दाण्डपाशिकः लघुमृगः

गंधोली इच्छा रजनी च ॥ (२७३)

नापितश्चेति चतुर्थः । समाहार-
त्वादेकवचनम् ।

गंधेली छाया-सरहासु, गहवई य गामिय-ससीसु ।

गंधोल्लिअं उद्धुसियं हासट्ठाणे च अंगं आलिद्धं ॥२७४॥

गंधेली छाया मधुमक्षिका च ।

गंधोल्लिअं रोमाञ्चितम् तथा हास्यस्था-

गहवई ग्रामीणः शशी च । 'ग्रहपति-

ने अङ्गस्पर्शो यत् 'गिलिगिलाचिअं'

त्वम् आदित्य एव रूढम् न शशि-

इति लोके रूढमिति द्वयर्थम् ॥

नि'इति नायं 'ग्रहपति'शब्दसमु-

(२७४)

द्भयः ।

हवे आदिमां 'गकार'वाळा अनेकार्थक शब्दोः

घूर्णित-मृते गयं, वन-तलार-वालमृग-स्ना(ना)पिते गंडो ।

गत्तं ईषा-पङ्केषु, इच्छा-रजनीषु गंधोली ॥२७३॥

गय—१ घूमेलं २ मरेलं

गत्त—१ ईषा-इल्लनो दांडो २ पंक-कादव

गंड—१ वन २ तलार-दांडपाशिक-

गंधोली—१ इच्छा २ रजनी-रात

कोडवाळ ३ नातुं हरण ४ नवरावनारो-

नवरायवानी प्रवृत्तिवाळो-स्नापित-हजाम

'वण-तलार-वाल'-मूळना ए पाठमां समाहार द्वंद्व छे माटे ज ए आखुं पद
एकवचनवाळुं छे.

गंधेली छाया-सरघासु, गहवई च ग्रामिक-शशिषु ।

गंधोल्लिअं उद्धुपितम् हासस्थाने च अङ्गम्-आश्लिष्टम् ॥२७४॥

गंधेली—१ छाया २ मधुमाक्ष

गंधोल्लिअ—१ रोमांच थवो २ गलगलियां

गहवई—१ ग्रामीण २ चंद्र

थवां-गदगदियां थवां-हसतुं आवे

एवी जग्गए अंगनो स्पर्श करवो

अर्थात् लोकप्रसिद्ध 'गलगलियां'

गहवई—ग्रहो-ऊपरतुं आधिपत्य सूर्यमां ज छे माटे 'ग्रहपति' शब्द, आदित्य-

सूर्य-अर्थमां ज रूढ छे, 'ग्रहपति' शब्दनी प्रसिद्धि 'चंद्र' अर्थमां नथी माटे 'चंद्र'

अर्थवाळो आ 'गहवई' शब्द, प्रसिद्ध 'ग्रहपति' शब्द ऊपरथी उपजाववानो नथी.

१ गंधोल्लिअ-सु० ।

विन्दु-अहमेसु गुंपा गुंदा, गुंछा उ दाढियाण वि ।

गुत्ती वंघण-इच्छा-वचण-लया-मउलिमालासु ॥२७७॥

गुंपा तथा गुंदा विन्दो अधमे चेति ; गुत्ती वन्धनम् इच्छा वचनम् लता
प्रत्येकं द्वयार्था । शिरोमाल्यं चेति पत्रार्था ॥ (२७५)

गुंछा तु विन्दु-अधमयोः उत्तरोष्ठ-
श्मश्रुणि चेति व्यर्था ।

सेजाण संमूढस्मि गोविण तह य गुप्पंतं ।

गुमिलं मूढे गहणे प्रस्खलिय-आधुणणसुं च ॥२७६॥

गुप्पंतं शयनीयम् संमूढम् गोपितं गुमिलं मूढम् गहनम् प्रस्खलितम्
चेति व्यर्थम् । आपूर्णं चेति चतुर्थम् ॥ (२७६)

घुसिया-विलोडिणसुं कंदुय-धवणसु तह गुलिया ।

संचलिय-खलिय-विधट्टिय-पूरिय-मूढेसु गुम्मादो ॥२७७॥

विन्दु-अधमेसु गुंपा गुंदा, गुंछा तु दाढियाण-दाढिकायाम्-अपि ।

गुत्ती वन्धन-इच्छा-वचन-लता-मौलिमालाम् ॥२७७॥

गुंपा } — १ विन्दु २ अधम
गुंदा }

गुंछा — १ विन्दु २ अधम ३ दाढी-
नीचेना होठनी १ मधु

गुत्ति — १ गुत्ति-वंधन-जेल २ इच्छा ३
वचन ४ लता ५ माथानी माळा-मुकुट
कपरनी माळा

शय्यायां संमूढे गोपिते तथा च गुप्पंतं ।

गुमिलं मूढे गहने प्रस्खलित-आपूर्णकेषु च ॥२७६॥

गुप्पंत — १ शय्या-पथारी २ संमूढ ३
गोपित-रक्षित

गुमिल — १ मूढ २ गहन ३ प्रस्खलित
४ आपूर्ण-पूरुषं

घुसिका-विलोडितेषु कन्दुक-स्तवकेषु तथा गुलिया ।

संचलित-स्खलित-विधट्टित-पूरित-मूढेषु गुम्मादो ॥२७७॥

ગુલિયા બુસિકા વિલોડિતમ કન્દુકઃ । ગુમ્મદ્ઓ સંચલિતઃ સ્વલિતઃ વિઘ-
સ્તવકશ્વેતિ ચતુરર્થા । ટિતઃ પૂરિતઃ મૂઢશ્વેતિ પદ્યાર્થઃ (૨૭૭)

પંક-જવેસું ગોહું, ગો-ગોદા-ગાહ-સહીસુ ગોલા ચ ।

સીયા-અક્ષિ-ગ્રીવાસું ગોરા, ગોળો ચ સાક્ષિ-ઉસહેસુ ૨૭૮

ગોહું પક્કઃ યવથ ।

ગોરા લાક્ષણપદ્ધતિઃ ચક્ષુઃ ગ્રીવા

ગોલા ગોઃ ગોદાવરી સામાન્યેન નદી

ચેતિ ત્ર્યર્થા ।

સહી ચેતિ ચતુરર્થા ।

ગોળો સાક્ષી વૃષભશ્વેતિ ।

અત્ર-

‘ગોલા’શબ્દઃ સંસ્કૃતસમોઽપિ કદીનાં નાતિપ્રસિદ્ધ ઇત્યુપાત્તઃ ।

‘ગોળ’શબ્દત્તુ ગવિ શબ્દાનુશાસને સાધિતોઽપિ ગોળાદિપ્રપञ્ચત્વાદસ્ય
પ્રબન્ધસ્યેહોપાત્તઃ ॥ (૨૭૮)

ગુલિયા—૧ મુંસો ૨ ચલોવણું ૩ કંદુક

ગુમ્મદ્ઓ—૧ સંચલિત ૨ સ્વલિત ૩

—દડો ૪ ગુચ્છો—ફૂલનો ગજરી

વિઘટિત—વગડેલ ૪ પૂરેલું—પૂરું ૫ મૂઢ

પક્ક-યવેષુ ગોહું, ગો-ગોદા-નદી-સહીસુ ગોલા ચ ।

સીતા-અક્ષિ-ગ્રીવાસુ ગોરા, ગોળો ચ સાક્ષિ-વૃષભેષુ ॥૨૭૮॥

ગોટ્ટ—૧ પંક-કાઢવ ૨ જવ

ગોરા—૧ હલનો દંડ ૨ આંચ ૩ ઢોક

ગોલા—૧ ગાય ૨ ગોદાવરી નદી ૩

ગોળ—૧ સાક્ષી ૨ વઘ્ઘ

નદી ૪ સહી—મિત્ર

ગોલા—‘ગોલા’ શબ્દ સંસ્કૃતસમ છે તો પણ જે અર્થમાં અહીં ચતાવ્યો છે તે અર્થમાં
કવિઓના વ્યવહારમાં અતિપ્રસિદ્ધ નથી માટે તેને અહીં દેશી તરીકે ચતાવ્યો છે.

ગોળ—‘ગોળ’ શબ્દ જે અર્થમાં અહીં ચતાવ્યો છે તે જ અર્થમાં તેની સાધના વ્યાકરણમાં
[“ગોળાદયઃ” ૮-૨-૧૭૪] કરી ચતાવી છે તો પણ ‘ગોળ’ સંબંધી વ્યાકર-
ણની સાધના અને આ દેશીસંગ્રહમાં આવેલી સાધના એ વચ્ચે ખુદી નથી; કિંતુ
આ સંગ્રહ, વ્યાકરણના નિપાતસાધક ભાગનો એક સવિસ્તર સંગ્રહ છે માટે
વ્યાકરણગત ‘ગોળ’ની નોંધ અને આ સંગ્રહમાં આવેલી ‘ગોળ’ની નોંધ એ વચ્ચેમાં
ફરો મેદ નથી એમ સ્પષ્ટ.

અથ 'વ'આદયઃ—

ઘણ્ણો ડરસ્થલે, ઘણ્ણો અણુરક્તે, ઘરે ઘંઘો ।

ઘડિ-ઘડિયઘડા ગોટ્ટી, ઘરગોલીંઘ ઘરોલી ય ॥૨૭૧॥

ઘણ્ણો ડરઃ । “ઘણ્ણો-રક્તઃ” [] હત્યન્યે । ઘણ્ણો અનુરક્તઃ । ઘંઘો ગૃહમ્ । ઘડી તથા ઘડિયઘડા ગોટ્ટી । ઘરોલી ગૃહગોધિકા ।

યથા—

ઘણ્ણસ્થ ઘંઘવઙ્ણો ઘણ્ણે લગ્ગાઙ્ કઠ્-ઘડીરુઙ્ણો ।

ઘડિયઘડા ણીસંકા ધમઙ્ જં ડમત્તા ઘરોલિ વ્વ ॥૨૧૨॥(૨૭૧)

હવે આદિમાં 'ઘ' વાળા શબ્દોઃ—

ઘણ્ણો ડરઃસ્થલે, ઘણ્ણો અનુરક્તે, ગૃહં ઘંઘો ।

ઘડિ-ઘડિયઘડા ગોટ્ટી, ગૃહગોલ્યાં ઘરોલી ચ ॥૨૭૧॥

ઘણ્ણ—ડરઃસ્થલ-છાતી-હૃદય

ઘણ્ણ—અનુરક્ત-અનુરાગવાદ્યો

ઘંઘ—ઘર

ઘડી

ઘડિયઘડા

ઘરોલી—ગોટ્ટી-ગોટ-મિત્રમંડલી

ગૃહગોલિકા-ઘરોલી-ઘેલ ઘરોલી-

ગૃહગોધિકા

ઘણ્ણ—વીજા સંગ્રહકારો “‘ઘણ્ણ’નો અર્થ ‘અનુરક્ત’” વતાવે છે.

ઉદાહરણ—

ઘણ્ણસ્થ ઘંઘપતેઃ ઘણ્ણે લગ્ગાયાઃ ‘કથં ઘડીરુચેઃ (કથાઘડીરુચેઃ) ।

ઘડિયઘડા નિઃશક્કા ધ્રમતિ યદ્ ડન્મત્તા ઘરોલી ઇવ ॥૨૧૨

અનુરાગવાદ્ય અને ગોટ્ટીમાં રુચિ ધરાવનાર એવા ઘરધણિના હૃદયમાં લાગેલીની-વસેલીની અર્થાત્ ઘરધણિના પ્રિય સ્ત્રીની નિઃશંક ગોટ્ટી ડન્મત્ત ઘરોલીનો પેટે કેમ ભરે છે ?

૧ —ગૃહગોલિકા—મુ૦ પાઠાન્ત૦ । ૨ ‘લગ્ગા ઙ્’ આમ પદવિભાગ કરિણ તો ‘હૃદયમાં લાગેલી—પ્રેમપાત્ર વસેલી-ગોટ્ટી’ એવો અર્થ સમસ્યો અને ‘ઙ્’ પાદપૂર્ણાર્થે સમસ્યો.

૩ —ઙ્ ડમત્તા (યમાત્તા-મરણામય) પા૦ ૧ । મુ૦ । ૪ મૂળમાં ‘કઠ્’ શબ્દ છે. તેનો અર્થ ‘કથા’ થાય અને ‘કથમ્’ પળ થાય. છાયામાં વજ્રે અર્થો વતાવ્યા છે અને અનુવાદમાં ‘કથમ્’ અર્થ સૂચ્યો છે.

घरभोयणे घरोलं, सधम्मिणीए घरिल्ली य ।

घंघोरो हिंडणए, घम्मोई गंडुयतिणम्मि ॥२८०॥

घरोलं गृहभोजनभेदः । घरिल्ली पत्नी । घंघोरो भ्रमणशीलः । घम्मोई गण्डुत्संज्ञं तृणम् ।

यथा—

सह तीए हिंड तुमं घम्मोइसइलाइ घंघोर ! ।

भुंजिहिसि घरोले पुण सुरसे दिण्णे घरिल्लीए ॥२१३॥ (२८०)

जहणत्थवत्थभेदे घग्घरं, आदारिसयम्मि घरयंदो ।

घणवाही इंदे, घरघंटो चडए यं, सउलिया घारी ॥२८१॥

घग्घरं जघनस्थवत्सभेदः । घरयंदो आदर्शः । घणवाही इन्द्रः । घरघंटो चटकः । घारी शकुनिकाख्यः पक्षी ।

गृहभोजने घरोलं, सधर्मिण्यां घरिल्ली च ।

घंघोरो हिण्डनके, घम्मोई गण्डुत्-तृणे ॥२८०॥

घरोल—घरोलं—घरलं विशेष प्रकारलं
भोजन

घरिल्ली—घरवाली—सधर्मिणी—पत्नी

घंघोर—हिंडनारो—भ्रमणशील—रखडनारो
घम्मोई—‘गंडुत्’ नामलं घास—घमोई

उदाहरण—

सह तया हिण्डस्व त्वं घम्मोइसइलाइ घंघोर ! ।

भोक्ष्यसे घरोले पुनः सुरसे दत्ते घरिल्लीए ॥२१३॥

रखडनार हे ! घमोईना जेवा अवाजवाली अथवा रंगे घमोईना सुंदर दल-पादडां—जेवी एवी तेणीनी साथे तुं भम. वली, प्यारे पत्नी सरस रसवाळुं विशेष प्रकारलं भोजन आपे प्यारे (तेनी साथे) भोजन करजे—जमजे.

जघनस्थवत्सभेदे घग्घरं, आदर्शके घरयंदो ।

घणवाही इन्द्रे, घरघंटो चटके च, शकुनिका घारी ॥२८१॥

घग्घर—घाघरो—जघन ऊपरलं विशेष
प्रकारलं वर्ध

घरयंद—गृहचन्द्र—घरमां चन्द्र समान—
आरिसो

घणवाही—घनवाही—मेघोने वहनार—इन्द्र

घरघंट—गृहघण्ट—घरमां घंटनी जेम
वाग्या करे—बोल्या करे—चकलो

घारी—समळी—‘शकुनिका’ नामलं पक्षी

यथा—

घणवाहिधणुमणहरे कोले घरघंट-घारिसंघरणे ।

सयलकलाघरयंदो को जं सिहिलंतघगघरा सरसि ? ॥२१४॥ (२८१)

पाघारम्मि य घारो, घारंतो घेवरे चैव ।

गाणम्मि घायणो, भळिण घिअं, खुज्जण घिटो ॥२८२॥

घारो प्राकारः । घारंतो घृतपूरः । घायणो गायनः । घिअं भर्त्सितम् ।

घिटो कुब्जः ।

यथा—

घारंते भिक्खंतो गेहदुघारे घिओ परियणेण ।

ओ घिट्टघायणो घिट्टयाइ घारम्मि आरुहइ ॥२१५॥

अत्र—‘घिसइ-ग्रसते’ इति धावादेशेपृक्तः इति नोक्तः ॥ (२८२)

उदाहरण—

घणवाहिधनुर्मनोहरे काले घरघंट-घारिसंघरणे ।

सकलकलाघरयंदो को यत् शिथिल्यमानघगघरा स्मरसि ? ॥२१४॥

मेघ धनुष जेवा मनोहर अने चकला तथा समळीना संहारक एवा समये, बधी कळाना आरिसा जेवो एवो ते कोण छं के जेने तुं, घाघरो डीलो थई जतां संभारे छे-याद करे छे ?

प्राकारे च घारो, घारंतो घृतपूरे चैव ।

गायने घायणो, भर्त्सिते घिअं, कुब्जके घिटो ॥२८२॥

घार—प्राकार-गड-कोट-किलो

घिअ—तिरस्कारपात्र-घृणापात्र

घारंत-घेवर

घिट्ट—कुब्ज-टिंगणो-गट्टो

घायण—गायन-गान करनार-गानार-

गवैयो

उदाहरण—

घारंते भिक्षभाणः गेहद्वारे घिओ परिजनेन ।

उत्त घिट्टघायणो घृष्टतया घारम्मि आरोहति ॥२१५॥

घरे घरे घेवरोनी भीख मागतो अने संवंधीओना तिरस्कारने पामेलो एवो टिंगणो गवैयो-जुओ जुओ-घृष्टपणे कोट ऊपर चढे छे.

घिस—घिसइ-ग्रसते-ग्रस ले छे-गळचे छे-खाय छे.

आ धातु, धावादेशोमां कहेलो छे [८-४-२०४] माटे अहाँ यताव्यो नथी.

મેકે ઘુઘુરિ-ઘુરુઘુરિણો, ઘુત્તિય-ઘુસિણિયા ગવેપિત્મિ ।

ધુંધુરુડો ઉત્કરે, ઘુઘુસ્સુસયં સસંક્રમણિયમ્મિ ॥૨૮૩॥

ઘુઘુરી તથા ઘુરુઘુરી મળૂકઃ । ઘુત્તિયં તથા ઘુસિણિયં ગવેપિતમ્ ।
ધુંધુરુડો ઉત્કરઃ । ઘુઘુસ્સુસયં સાશક્કમણિતમ્ ।

યથા —

પસરિઅઘુઘુરિ-ઘુરુઘુરિ-નિરવે સા ઘુત્તિય તિમિરધુંધુરુડે ।

તા ઘુસિણસુ દૃઙ્ ! ત્વમ્ ઇય ઘુઘુસ્સુસદ્ઓ ચવદ્ કો વિ ॥૨૧૬॥

અત્ર—‘ઘુસિણં કુક્કુમમ્’ इति ‘घुसृण’शब्दसंभवम् । तथा घुङ्गइ पिवति ।

घुलइ, घुम्मइ घूर्णते । घुसलइ मथ्नाति । एते धात्वादेशेपूका इति नोक्ताः (२८३)

મેકે ઘુઘુરિ-ઘુરુઘુરિણો, ઘુત્તિય-ઘુસિણિયા ગવેપિતે ।

ધુંધુરુડો ઉત્કરે, ઘુઘુસ્સુસયં સશક્કમણિતે ॥૨૮૩॥

ઘુઘુરિ } —મેક-હેડકો
ઘુરુઘુરિ }
ઘુત્તિય } —ગોતધું-ગવેષણા કરવી
ઘુસિણિય }

ધુંધુરુડ—ઉત્કર-સમૂહ-ઝકરડો

ઘુઘુસ્સુસય—ઘૂસપૂસ કરવી-સશક ચોલવું

ઘુસિણ—ઘુસિણ ઇટલે કંકુ. આ ‘ઘુસિણ’ શબ્દને સંસ્કૃત ‘ઘુસૃણ’ ઝગરથી
હેવાનો છે.

ઘુટ્ટ—ઘુટ્ટ—પિવતિ-પીએ છે-ધુંટ લે છે [૮-૪-૧૦]

ઘુલ—ઘુલ—ઘૂર્ણતે-ઘોળે છે [૮-૪-૧૧૭]

ઘુમ્મ—ઘુમ્મ—ઘૂર્ણતે-ઘૂમે છે [૮-૪-૧૧૭]

ઘુસલ—ઘુસલ—મથ્નાતિ-મથે છે [૮-૪-૧૨૧]

આ ચારે ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે સાટે અહીં વતાવ્યા નથી.

ઉદાહરણ—

પસત્તઘુઘુરિ-ઘુરુઘુરિ-નિરવે સા ઘુત્તિયા તિમિર-ધુંધુરુડે ।

તાવત્ ઘુસિણસુ દૃતિ ! ત્વમ્-इति ઘુઘુસ્સુસદ્ઓ ચવદ્-
વક્તિ-કોડપિ ॥૨૧૬

‘દેડકાઓનો અને દેડકીઓનો અવાજ જ્યારે ફેલાયો ત્યારે અંધારાના સમૂહમાં-
ઘળું અંધારું થઈ ગયા પછી (તેં) તેળીને મોતેલી, તો હે દૃતિ ! તું મોત’ એ પ્રમાણે
કોઈ ઘૂસપૂસ કરતો ચોળે છે.

૧ -ઘુત્તિપદ ધું-મુ૦ ।

कणोवकणिग्याए घुणघुणिग्या, घुसिरसारं अवणहाणे ।

घुट्टघुणियं गिरिगंडे, घुग्घुच्छणयं च खेयम्मि ॥२८४॥

घुणघुणिग्या कणोपकर्णिका । घुसिरसारं अवस्नानम्—मसूरादीनां पिष्टम् ।
घुट्टघुणियं गिरेर्गण्डम्—पृथुशिला । घुग्घुच्छणयं खेदः ।

यथा—

तुह आगमघुणघुणियं सोउं चइळण घुसिरसाराइं ।

घुट्टघुणिएसु घुग्घुच्छणेण वच्चंति रिउवहुया ॥२१७॥

अत्र—‘घूओ उल्लकः’ इति ‘घूक’शब्दभवः ॥ (२८४)

घोरी सलहविसेसे, घोसाली सरयवल्लिभेयम्मि ।

घोरी शलभपक्षिविशेषः । अत्र—‘घोडो अश्वः’ इति ‘घोट’शब्दभवः ।
घोसाली शरदुद्भवो वल्लिभेदः ।

कणोपकर्णिकायां घुणघुणिग्या, घुसिरसारं अवस्नाने ।

घुट्टघुणियं गिरिगण्डे, घुग्घुच्छणयं च खेदे ॥२८४॥

घुणघुणिग्या—कणोपकर्णिका—एक कानेथी
बीजे काने अने बीजे कानेथी बीजे
काने एम उत्तरोत्तर संभळालु आवे
ते—परस्पर एक बीजा गणगणे ते

घुसिरसार—अवस्नान-विवाह प्रसंगे मसूर
वगेरेतुं न्हावण करवा माटेतुं पीठ-पीठी
घुट्टघुणिय—गिरिनो गंड-पहाडनी पहोळी
शिला-पहोळो पत्थर
घुग्घुच्छणय—खेद

घूअ—घूअ—वूड—घूवड—उल्लक, आ ‘घूअ’ शब्दने संस्कृत ‘घूक’ ऊपरथी लाववानो छे.
उदाहरण—

तव आगमघुणघुणियं थुत्वा त्यक्त्वा घुसिरसाराइं ।

घुट्टघुणिएसु घुग्घुच्छणेण वज्जन्ति रिपुवधुक्ताः ॥२१७॥

कणोपकर्णनी रीते—एक गणगण्यो अने बीजो गणगण्यो ए रीते तारा आव-
वानी वात सांभळीने मसूर वगेरेनां पीछेने छोडी दइने शत्रुओनी वहुओ पहाडनी
पहोळी शिलाओ तरफ खेदपूर्वक चाली जाय छे.

घोरी शलभविशेषे, घोसाली शरद्वल्लिभेदे ।

घोरी—एक प्रकारनो पतंग-पतंगियुं-तीड

घोसाली—शरदक्रतुमी थनारी एक प्रका-
रनी वेल

યથા---

સિરિકુમરવાલ ! નરવહ ! તુહ તુરયા ઘોરિણો વ્વ અગણિજ્ઞા ।
કવલન્તિ વૈરિપત્થિવવલાઈ ઘોસાલિયાદલાઈ વ ॥૨૧૮॥

અવ-‘ઘોલહ ઘૂર્ણતે’ इति धात्वादेशेषूक्तः इति नोक्तः ॥

અથ અનેકાર્થા:

ઘટ્ટો કુસુંભરક્તે, સરિયાતૂહમ્મિ, વંસે ચ ॥૨૮૫॥

ઘટ્ટો કુસુંભરક્તં વલ્લમ્ નદીતીર્થમ્ વેણુશ્ચેતિ ટ્યર્થઃ ॥ (૨૮૫)

ઘમ્મોડી મઝ્ઝણ્હે, મસણ, ગામણિતિણે ચૈવ ।

ઘોરો નાસિઅ-ગિદ્દેસુ, ઘોલિયં સિલયલે હઠકણ ચ ॥૨૮૬॥

ઘોહ—ઘોહ-ઘોહો-અથ. આ શબ્દને સંસ્કૃત ‘ઘોટ’ ઊપરથી લાવવાનો છે.

ઘોલ—ઘોલહ-ઘૂર્ણતે-ઘોલે છે. આ ‘ઘોલ’ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે
[૮-૪-૧૧૭] માટે અહીં કણો નથી.

ઉદાહરણ—

શ્રીકુમારપાલ ! નરપતે ! તવ તુરયા ઘોરિણો ઇવ અગણ્યાઃ ।

કવલયન્તિ વૈરિપાર્થિવવલ્લોઽનિ ઘોસાલિયાદલાનિ ઇવ ॥૨૧૮

હે શ્રીમાન્ રાજા કુમારપાલ ! પતંગિયાની પેટે અગણનીય-ગણી શકાય નહિ
એવા તારા ઘોહાઓ, શત્રુ રાજાઓનાં વલોને-લડકરોને, ઘોસાલિયાના પાંદડાંની પેટે
ચાવી જાય છે-કોલિયો કરી જાય છે.

‘ઘ’વાળા અનેકાર્થક શબ્દો

ઘટ્ટો કુસુંભરક્તે, સરિત્તીર્થે, વંશે ચ ॥૨૮૫॥

ઘટ્ટ—૧ કસુંબાથી રંગેલ વલ્લ-ઘાટ ૨ નદીનો ઘાટ ૩ વાંસડો

ઘમ્મોડી મધ્યાહ્ને, મશકે, ગ્રામણીત્વણે ચૈવ ।

ઘોરો નાશિત-ગૃધ્રેષુ, ઘોલિયં શિલાતલે હઠકૃતે ચ ॥૨૮૬॥

ઘમ્મોડી મધ્યાહ્નઃ મશકઃ 'ગ્રામણી'સંજ્ઞં તૃણં ચેતિ ત્રયર્થા । અત્ર-‘ઘત્તદ્-ક્ષિપતિ ગવેપયતિ ચ’-ઇતિ ધાન્વાદેશેષૂક્તમિતિ નોક્તમ્ । ઘોરો નાશિતઃ ગૃધ્રપક્ષી ચ । ઘોલિયં શિલાતલમ્ હઠકૃતં ચ-ઉભયમ્ ॥ (૨૮૬)

इत्याचार्यश्रोहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपब्रह्मदेशीशब्दसंग्रहवृत्तौ
द्वितीयो वर्गः । ग्रंथा० १४८० ॥

ઘમ્મોડી—૧ મધ્યાહ્ન-ઘપોર-દિવસનો	ઘોર—૧ નાશિત-નાશ પામેલ ૨ ગીધ-
વીજો પ્રહર ૨ મચ્છર ૩ 'ગ્રામણી'	પક્ષી
નામનું ઘાસ	ઘોલિય—૧ શિલાતલ ૨ હઠે કરેલું
ઘત્ત—ઘત્તદ્-ક્ષિપતિ-શેવે છે-નાલે છે-ફેંકે છે [૮-૪-૧૪૩]	
ઘત્તદ્-ગવેપયતિ-ગોતે છે-ગવેપણ કરે છે [૮-૪-૧૮૧]	
આ વજ્રે ધાતુઓને, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહી વતાવ્યા છે માટે અહીં નથી લખ્યા.	

પ્રમાણે આચાર્ય હેમચંદ્રે રચેલા અને પોતાની ઘનાવેલી ટીકાવાળા દેશીશબ્દસંગ્રહનો વીજો વર્ગ પૂરો થયો.

તૃતીયઃ વર્ગઃ

અથ ચકારાદિઃ—

ચત્તો તર્કુ, ચંગં ચારું, ચડ-ચોટ્ટિયાંડ સિહા ।

ચટૂ ય દારુહસ્થે, ચંમો ચાસો ય સીરસીમંતે ॥૨૮૭॥

ચત્તો તર્કુઃ । ચંગં ચારુ । ચડો તથા ચોટ્ટી શિશ્વા । ચટૂ દારુહસ્તઃ ।
ચંમો તથા ચાસો હલ્સ્ફાટિતભૂમિરેશ્વા ।

યથા—

રે ચંગચોટ્ટિય ! ચડં તોહિસ્સં ચટુણ્ણ ય હ્ણિસ્સં ।

ચાસક્સમં ઘડ કુસિં ણ હુ ચંમં કરઇ ચત્તમિત્તકુસી ॥૨૧૧॥(૨૮૭)

હવે આદિમાં ચકારવાળા શબ્દો—

ચત્તો તર્કુઃ, ચંગં ચારુ, ચડ-ચોટ્ટિયાંડ શિશ્વા ।

ચટૂ ચ દારુહસ્તે, ચંમો ચાસો ચ સીરસીમંતે ॥૨૮૭॥

ચત્ત—ત્રાક

ચંગ—ચારુ—સારું—ચંગું

ચડ } —ચોટલી—શિશ્વા
ચોટ્ટી }

ચટુ—ચાટવો—લાકડાનો હાથ—ફડછી

જેવું લાકડાનું પીરસવાનું ઉપકરણ

ચંમ } —ચાસ—હલ્ દ્વારા થયેલો સંથો—
ચાસ } હલ્લદ્વારા ફાટેલી ભોંયનો રેશ્વા

ઉદાહરણ—

રે ચંગચોટ્ટિય ! ચડં તોહિપ્પ્યામિ ચટુણ્ણ ચ હ્ણિપ્પ્યામિ ।

ચાસક્ષમાં ઘટસ્ય કુશીં ન સ્થલુ ચંમં કરોતિ ચત્તમાઞ્ચકુશી ॥૨૧૧॥

સારી ચોટલીવાળા હે ! તારી ચોટલી તોઢી નાસીશ અને તને ચાટવા વઢે
હળીશ, જે વઢે જમીન કપર ચાસ થાય અર્થાત્ જમીન વરાવર છેડી શકાય એવી
મજબૂત અળીવાળી કોશને ઘડી આપ. આ ત્રાક જેવડી કોશથી જમીન છેડી જ
શકાતી નથી—ત્રાક જેવડી કોશ જમીનમાં ચાસ જ પાઢી શકતી નથી.

ચત્થરિ-ચહુદ્દ-ચંડિકા હાસ-નિમગ્ગ-રોસેસુ ।

ચંદિલ-ચઝક-ચકોડા નાવિય-ચચર-અગ્ગિભેગ્ગસુ ॥૨૮૮॥

ચત્થરી હાસઃ । ચહુદ્દ નિમગ્ગમ્ । ચંડિકો રોપઃ । ચંદિલો નાપિતઃ ।
'ચંડિલઃ' इति तु संस्कृतसमम् । चउकं चचरम् । चकोडा अग्निभेदः ।

યથા—

તીહ વિરહચકોડાજલિઓ સો ચંદિલો સહિ ! શ્યાળિ ।

દિઅયચઝકે ચત્થરિચહુદ્દનચ્ચો વિ કુણહ ચંડિકં ॥૨૨૦॥ (૨૮૮)

'ચત્થરિ-ચતુષ્ક'શબ્દો યેમાં સંસ્કૃતેડપિ સંમતો તન્મતે 'ચત્થરિ-ચઝ-
ક'શબ્દો ન દેસ્યો ॥૨૮૮॥

પીણ-છિછળ-વિગાણેસુ ચંડિલ-ચંડિય-ચવેણા ।

જુયકરપુટે ચવેડી, તજા ચકપ્પા ચુટુપ્પા ચ ॥૨૮૯॥

ચત્થરિ-ચહુદ્દ-ચંડિકા હાસ-નિમગ્ગ-રોપેસુ ।

ચંદિલ-ચઝક-ચકોડા નાપિત-ચત્વર-અગ્નિભેદેસુ ॥૨૮૮॥

ચત્થરિ—હાસ-હસવું

ચંદિલ—ચંડિલ-નાવી-હજામ

ચહુદ્દ—ચોટિલું-ચૂતેલું-નિમગ્ગ

ચઝક—ચતુષ્ક-ચોક-ચાચર-ચન્વર

ચંડિકા—ચંટકય-રોપ

ચકોડા—વિશેષ પ્રકારનો અગ્નિ

ચંડિલ—આ શબ્દ તો સંસ્કૃતસમ છે માટે અહીં નોંધ્યો નથી. [સરસ્વાતી
ના ગાથાનો 'ચંદિલ']

ચત્થરિ-ચઝક—જેઓ સંસ્કૃતમાં 'ચત્થરિ' અને 'ચતુષ્ક' શબ્દને સ્વીકારે છે
તથા ન 'ચત્થરિ' ઝપરથી બા 'ચત્થરિ' શબ્દને અને 'ચતુષ્ક' ઝપરથી
'ચઝક' શબ્દને નીપજાવે છે તેઓના મત પ્રમાણે 'ચત્થરિ' અને 'ચઝક' ન
ચન્ને શબ્દો દેસ્ય નથી પણ ધ્યુપચ્છ છે.

હતાહરણ—

તસ્યાઃ વિરહચકોડાજ્વલિતઃ સ ચંદિલો સખિ ! શ્દાર્નામ્ ।

હૃદયચઝકે ચત્થરિચહુદ્દનચ્ચોડપિ કરોતિ ચંડિકં ॥૨૨૦

તેણીના વિરહની અગ્નિથી ધળેલો તે હજામ, હે સખિ ! હમણાં હસનાં હસતાં
તેના હૃદયચોકમાં તેણીના નયનો ચોટી ગયા છે-વેસી ગયા છે-તો પણ રોપ કરે છે.

પીણ-છિછળ-વિગાણેસુ ચંડિલ-ચંડિય-ચવેણા ।

યુતકરપુટે ચવેડી, ત્વજા ચકપ્પા ચુટુપ્પા ચ ॥૨૮૯॥

ચંડિલો પીનઃ । ચંડિઓ કૃત્તઃ । ચવેણં વચનીયમ્ । ચવેડી શ્લિષ્ઠં
કરસંપુટમ્ । “ચવેડી સંપુટમ્” [] इत्यन्ये । चकप्पा तथा चुडुप्पा त्वक् ।
“चुडुप्पं त्वग्विदलनम्” [] इत्यन्ये ।

यथा—

ચંડિયચકપ્પવસના ચુડુપ્પકંદાસણ-આહુઅચવેણા ।

રિણો અચંડિલા તુહ કુણંતિ મિહાણ વિ ચવેડિ ॥૨૨૧॥(૨૮૯)

ચચિક્ક-ચિત્તલા મંડિયમ્મિ, કુમુયમ્મિ ચંદોજ્જં ।

ચક્કચુડુણં ચ પેક્ષણકે, ચંચપ્પરં અસત્થમ્મિ ॥૨૨૦॥

ચચિક્કં તથા ચિત્તલં મણ્ડિતમ્ । “ચિત્તલં રમણીયમ્ [] इत्यन्ये ।
ચંદોજ્જં કુમુદમ્ । સ્વાર્થે કે ચંદોજ્જયં । અત્ર—‘ચંદિમા-ચન્દ્રિકા’ ‘ચવલા-
વિદ્યુત્’ इति ‘चन्द्रिका’-‘चपला’शब्दभवौ । चवइ-कथयति । चयइ-शक्नोति ।

ચંડિલ—પીન-પુષ્પ

ચંડિય—કૃત્ત-કતરાયેલ-કપાયેલ-છેદાયેલ

ચવેણ—નિંદા-નિંદનીય-નિંદાપાત્ર

ચવેડી—ચપટી-જોડેલું કરસંપુટ

ચકપ્પા } —ત્વક્-ચામડી-ત્વચા-શ્વાહની

ચુડુપ્પા } છાલ-વત્કલ

ચવેડી—વીજા સંગ્રહકારો ‘ચવેડી’નો અર્થ માત્ર ‘સંપુટ’ વતાવે છે.

ચુડુપ્પ—વીજા સંગ્રહકારો ‘ચુડુપ્પ’ ઇટલે ‘ચામડી-છાલ-ફાટી જવી’ એમ કહે છે.

ઉદાહરણ—

ચંડિયચકપ્પવસના ચુડુપ્પ-કન્દાશન-આહુતચવેણા ।

રિપવઃ અચંડિલા તવ કુર્વન્તિ મિહાણામપિ ચવેડિ ॥૨૨૧

શ્વાહની છાલનાં કપડાં કપાઈ ગયાં છે, શ્વાહની છાલ અને કંદોને સાચ
સેથી જેમની આહુતિ-દહન-નિંદિત છે એવા તારા દહલા શત્રુઓ મિહોને પણ જોડેલું
કરસંપુટ કરે છે-ધરે છે-માગવા માટે હાથને મેળા કરે છે-હાથનું સંપુટ બનાવે છે.

ચચિક-ચિત્તલા મણ્ડિતે, કુમુદે ચંદોજ્જં ।

ચક્કચુડુણં ચ પ્રેક્ષણકે, ચંચપ્પરં અસત્થે ॥૨૨૦॥

ચચિક } —મંડિત-શોભાવાલું
ચિત્તલ } —ચંદોદ્દ્યોતી

ચંદોજ } —કમલ-કુમુદ
ચંદોજ+ક=ચંદોજય }

ચક્કચુડુણ—પ્રેક્ષણક-પ્રેક્ષણીય-જોવા જેવું
—નાટક વગેરે

ચંચપ્પર—અસત્થ-સોટું

ચંચટ્ટ-પશ્યતિ । ચંચટ્ટ-તક્ષ્ણોતિ । દૃશ્યાદયો ધાન્વાદેશોદૃક્તા इति નોક્તાઃ ।
ચંચલુકુળં પ્રેક્ષણીયમ્ । ચંચપ્પરં અસત્યમ્ ।

યથા—

ચંચપ્પરં ન ભણિમો કુળેસિ ચંચલુકુળે કટકલેહિ ।

ચંદુજ્જયચચિકા દિસાઉ મયળાહિચિત્તલકપોલે ! ॥૨૨૨॥(૨૯૦)

ચંદિમા—પેદની ઝગોતના. મંદુરત 'ચંદિયા' કપરથી આ 'ચંદિમા' શબ્દ કવ-
જાવકનો છે: [૮-૧-૧૮૫]

ચંચલા—નીચલી. નીચલી મારે ચપટ છે માટે 'ચંચલા' કહેવાય છે. મંદુરત 'ચંચલા'
કપરથી આ 'ચંચલા' શબ્દને નીપજાવવાનો છે.

ચચ—ચપટ-ચલિત-કચગતિ-કહે છે [૮-૪-૨]

ચચ—ચપટ-ચલોતિ-શકે છે [૮-૪-૮૬]

ચજ—ચપટ-પશ્યતિ-જૂણ છે-દેખે છે [૮-૪-૧૮૧]

ચચટ્ટ—ચપટ-તક્ષ્ણોતિ-પાતલું કરે છે [૮-૪-૧૯૪]

આ ચારે ધાતુઓને ધાન્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધી ચતાય્યા છે માટે અહીં
પરી લખ્યા નથી.

ઉદાહરણ—

ચંચપ્પરં ન ભણામઃ કયોપિ ચંચલુકુળે કટાક્ષિઃ ।

ચંદુજ્જયચચિકા દિશાઃ મૃગનાભિચિત્તલકપોલે ! ॥૨૨૨

કસ્તૂરી વડે મુશોભિત કપોલવાલું એવી છે ! અમે ચોટું નથી ઘોલતા કે
તું નાટકમાં-નાટક કરતી વચ્ચે-તારા વટાક્ષો દ્વારા દિશાઓને કુમુદોર્ધા મુશો-
ભિત કરે છે.

૧ મૂલમાં 'ચંચલુકુળ' શબ્દનો અર્થ ચતાવવા 'પેક્ષણય-પ્રેક્ષણક' શબ્દ
વાપરેલો છે, 'પ્રેક્ષણક'નો અર્થ 'નાટક-ચેલ-તમાસો' એવો થાય છે એટલે અનુવા-
દમાં 'પેક્ષણય'નો 'જોવા લેવું' અર્થ ચતાવીને સાથે 'નાટક' એવો અર્થ પણ અહીં
સૂચવ્યો છે. ટીકામાં 'પેક્ષણય'નો પર્યાય 'પ્રેક્ષણીય' મૂકેલો છે. 'પ્રેક્ષણીય' એટલે
'જોવા લેવું-દેખીનીય-મનોહર' એવો અર્થ પણ થાય છે, પરંતુ મૂળને અનુસરતે
'પેક્ષણય'નો પ્રસ્તુતમાં 'નાટક-ચેલ-તમાસો' અર્થ લેવો વિશેષ ડખિત છે. છતાં
જો 'પ્રેક્ષણીય'નો અર્થ 'મંદુર' લેવો હોય તો ગાથાના 'ચંચલુકુળ' ને સપ્તમીવિભ-
ક્તિવાળું ન સમજતાં સંવોધન રામચી 'હે દેસાવડી !' એવી પણ અહીં તેનો અર્થ
પટાવી શકાય.

मोरम्मि चंदइल्लो, चउकरो कार्तिकेयम्मि ।

चडियारो आडोवे, अहिभेए चकुलंडा य ॥२९१॥

चंदइल्लो मयूरः । चउकरो कार्तिकेयः । चडियारो आटोपः । चकुलंडा सर्पविशेषः ।

यथा—

गणवइगज्जियणचंतचउकर-चंदइल्लसदेहिं ।

तट्टगल-चकुलंडो णचइ रुदो सचडियारं ॥२२३॥(२९१)

णामम्मि चरुल्लेवं, चक्खडियं जीवियन्वम्मि ।

चंदट्टिया य खवए, उम्मीए चक्कणाहयं चेव ॥२९२॥

चरुल्लेवं नाम । चक्खडियं जीवितव्यम् । चंदट्टिया भुजशिखरम् । “स्तवकः” इत्यन्ये । यदाहुः-“स्तवकः चंदट्टियासंज्ञः” [] इति । अत्र-“चञ्चरीओ-भ्रमरः” । ‘चंदसाला-जालकृता गृहोपरि कुटिका’ इति

मयूरे चंदइल्लो, चउकरो कार्तिकेये ।

चडियारो आटोपे, अहिभेदे चकुलंडा च ॥२९१॥

चंदइल्ल—चंदवाळो-जेनां पोंछाओमां
‘चंदको छे-मोर
चउकर-चतुष्कर-चार हाथवाळो-कार्तिकेय

चडियार—आटोप-आडंबर
चकुलंडा—विशेष प्रकारनो साप-चाकळ
के चावण-वे मोढावाळो आंधळो साप

उदाहरण—

गणपतिगर्जित-नृत्यत्-चउकर-चंदइल्लशब्दैः ।

त्रस्तगल-चकुलंडो नृत्यति रुद्रः सचडियारं ॥२२३

गणपतिं गर्जन, नाच करतो कार्तिकेय अने मोर ए वधाना शब्दो वडे जेना गळामां रहलो साप त्रासी गथो छे एवो रुद्र आटोप साथे नाचे छे.

नाम्मि चरुल्लेवं, चक्खडियं जीवितव्ये ।

चंदट्टिया च खवए, ऊर्मै चक्कणाहयं चैव ॥२९२॥

चरुल्लेव—नाम

चंदट्टिया—हाथनुं गिरार-सभो-संभो

चक्खडिय—जीवितव्य-जीवन

चक्कणाहय—ऊर्मि-तरंग

‘ચંદ્રીક-ચંદ્રશાલા’શબ્દભવો । ચચ્ચુપ્પદ-અર્પયતિ । ચમદદ-મુદ્દકે ।
ચક્રમદ-અમતિ । ઇત્યાદયો ધાત્વાદેશેષ્ટકા इति નોચ્યન્તે । ચક્રણાહયં કર્મિઃ ।

યથા—

ળીસાસચક્રણાદયતાવિચંદદ્વિયાઃ તુહ વિરહે ।

કંઠમ્મિ તીઢ વટ્ટઢ ચક્ષવડિયં તુહ તઠા ચરુલ્લેવં ॥૨૨૪॥(૨૧૨)

હાલમ્મિ ચરરચિંધો, ણારક્કપલમ્મિ ચક્રણભયં ચ ।

ચંદવડાયા અદ્દાઽઽવરિયઢ્ઢી, ચક્ષુરક્ષણી લજ્ઞા ॥૨૧૩॥

ચંદદ્વિયા—વીજા સંગ્રહકારો ‘ચંદદ્વિયા’નો અર્થ ‘ગુચ્છો’-‘ગજરો’ વતાવે છે.
તેઓ કહે છે કે-“સ્તવકઃ ચંદદ્વિયા-સંગઃ” [] ઇતિ અર્થાત્ ‘સ્તવક’નું
વીજું નામ ‘ચંદદ્વિયા’ છે.

ચંચરીક—સંસ્કૃત ‘ચંચરીક’ ડપરથી ‘ચંચરીક’ શબ્દ ઉતારવાનો છે. ચંચરીક-
ચંચરીક એટલે મમરો.

ચંદસાલા—સંસ્કૃત ‘ચંદ્રશાલા’ ડપરથી ‘ચંદસાલા’ શબ્દને ડપરજાવવાનો છે.
ચંદસાલા-એટલે ઘર ડપર ડાવેલી જાઢીયાંવાળી કોટડી.

ચચ્ચુપ્પ—ચચ્ચુપ્પદ-અર્પયતિ-સંપિ છે-આપે છે [૮-૪-૩૧]

ચમદ—ચમદદ-મુદ્દકે-ચાય છે [૮-૪-૧૧૦]

ચક્રમ—ચક્રમદ-ચઢ્ઢકર્મતિ-અમતિ-મમે છે-ફરે છે-ચંક્રમણ કરે છે [૮-૪-૧૬૧]
ઢા ટ્રણે ધાતુઓ ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં નથી લખ્યા.

ચદાદશણ—

નિઃશ્વાસ-ચક્રણાહય-તાપિત-ચંદદ્વિયાઃ તવ વિરહે ।

કળ્ઠે તસ્યાઃ વર્તતે ચક્ષવડિયં તવ તથા ચરુલ્લેવં ॥૨૨૪

તારા વિરહમાં નીચાસાડોની કર્મિઓ ઢ્વારા ઘર ડપરની જાઢીયાંવાળી તેળીની
કોટડી તપી ગઈ છે, અને તે કોટડીમાં તેળીના ટ્રાણ-જીવન-કંઠે આપ્યા છે તથા
તારું નામ તેળીના કંઠમાં છે અર્થાત્ તારું નામ રચ્યા કરે છે.

હાલે ચરરચિંધો, નારક્કપલે ચક્રણભયં ચ ।

ચંદવડાયા અર્ધાઽઽદ્દતાઢ્ઢી, ચક્ષુરક્ષણી લજ્ઞા ॥૨૧૩॥

ચરચિંધી સાતવાહનઃ । ચક્ષુભયં નારદ્ધફલમ્ । ચંદવઢાયા અર્ધ-
પ્રાવૃત્તદેહા । ચક્ષુરક્ષણી લજ્જા ।

યથા—

દદ્દુળ તુમં ચક્ષુભયત્થણી અવર-ચરચિંધં વ ।

તમ્મઇ ચંદવઢાયા મુદ્દા વિ હુ મુક્કચક્ષુરક્ષણિયા ॥૨૨૫॥

અર્થ-‘ચલણાઝહો કુક્કટઃ’ ઇતિ ‘ચરણાયુધ’શબ્દભવઃ ॥ (૨૧૩)

ચંદુલાતિલયં કંચણસંકલિયાલંચિરયણાતિલયમ્મિ ।

સઠ-તંદુલ-સિરમૂસાસુ ચાઢ-ચાઝલય-ચાલવાસા ચ ॥૨૧૪॥

ચંદુલાતિલયં કાશ્ચનશૃદ્ધલાલમ્ચિરત્નતિલકમ્ । “ચંદુલા રત્નતિલકમ્”

[] ઇત્યન્યે । ચાઢો માયાવી । ચાઝલા તંદુલાઃ । ચાલવાસો શિરોમૂ-
ળયમેદઃ ।

ચરચિંધ—ચતુરચિહ્ન—‘જેની પાસે ચતુર-
ઢાહ્યા—માણસો વેસો રહે છે’ એ જેનું
નિશાન છે તે હાલ—સાતવાહન-
શાલિવાહન—રાજા

ચક્ષુભય—નારંગફલ—નારંગી

ચલણાઝહ—સંસ્કૃત ‘ચરણાયુધ’ શબ્દ ઊપરથી ઘા ‘ચલણાઝહ’ શબ્દને નીપ-
જાવવાનો છે. ‘ચલણાઝહ’ એટલે જેનું આયુધ-શસ્ત્ર-જ ચરણ-પગ-છે
અર્થાત્ કૂકઢો.

ઝડાહરણ—

દદ્દા ત્વાં ચક્ષુભયસ્તની અપર-ચરચિંધં હવ ।

તામ્યતિ ચંદવઢાયા મુગ્ધા અપિ ચલુ મુક્કચક્ષુરક્ષણિયા ॥૨૨૫॥

જાણે કે ધીજો શાલિવાહન રાજા ન દોય એવા તને જોઈને નારંગી જેવા
સ્તનવાળી, અડધે અંગે ઢંકાયેલી અને લાજ મૂકી રીધેલી છે એવી તેની મુગ્ધા
પણ તને દર્શાવે છે.

ચંદુલાતિલયં કાશ્ચનશૃદ્ધલાલમ્ચિરત્નતિલકે ।

શઠ-તંદુલ-શિરોમૂસાસુ ચાઢ-ચાઝલય-ચાલવાસા ચ ॥૨૧૪॥

ચંદુલાતિલય—સોનાની સાંકળોમાં લટકતું । ચાઝલ } —ચાવલ—ચોરસ
રતનનું તિલક—લટકાવ } ચાઝલ+ય=ચાઝલય } —ખાત

ઝાઝ—માયાવી—ઢગ—લુહો—ચાટિયો । ચાલવાસ—નાથનું વિશેષ પ્રકારનું ઘરેણું
હલ્લા—વીજા દેશોસંગ્રહકારો ‘રતનનું તિલક’ એ અર્થમાં ‘ચંદુલા’
શબ્દને વતાવે છે.

यथा—

जीए तुज्ज णिहितं चडुलातिलयं च चालवासो य ।

तं चेअ चाड ! अनुसर किं चाडलखंडणीइ मए ? ॥२२६॥ (२९४)

गंठिच्छेयय-गिम्हाणिलेसु चारणय-चारवाया चि ।

चिह्ला सउलीए, चिचिडणासए चिच-चिचरया ॥२९५॥

चारणओ ग्रन्थिच्छेदकः कप्रन्ययाभावे चारणो । चारवाओ ग्रीष्मानिलः । चिह्ला शकुनिकाश्यः पक्षी । चिचो तथा चिचरो चिपिटनासः ।

उदाहरण—

यस्याः तव निहितं चडुलातिलयं च चालवासो च ।

तामेव चाड ! अनुसर किं चाडलखण्डिन्या मया ? ॥२२६॥

लुधा हे ! तारे सोनानी रांयळीमां लटकतुं रानतुं तिलक अने माथानुं विशेष प्रकारतुं घरेणुं ए वघे जेणीने त्यां तें राख्यां-मूक्यां-होय तेणीनी ज पाछल तुं जा, चोखा खांदनारी एवी मारी साधे शुं ? अर्थात् चोखा खांदनारी एवी मारी साधे तारे शुं लेवा देवा छे ?

ग्रन्थिच्छेदक-ग्रीष्मानिलेषु चारणय-चारवाया अपि ।

चिह्ला शकुन्याम्, चिपिटनासके चिच-चिचरया ॥२९५॥

चारण	} —गंठ कापनार- गंठियो चोर- निस्सा कातह-गठियो	चिह्ला—‘समळी’ नामतुं पंग्वी
चारण+क=चारणय-		चिच
चारवाय—ग्रीष्मऋतुनो पवन-उनाळानो पवन		चिचर } —चीवो-चपटा चिचर+क=चिचरय } नाकवाळो

१ ‘चपटा नाकवाळा’ना अर्थमां भाषामां ‘चीवो’ शब्द सुप्रतीत छे. त्तारे आ गाथामां तेने बदले अंते वे ‘च’ वाळो ‘चिच’ शब्द आपेलो छे. भाषानो ‘चीवो’ शब्द जोतां ‘चिच’ शब्दनी संभावना करी शक्या. भाषामां ज्यां ‘व’नो ध्वनि छे त्यां आ संग्रहमां, घणे स्थळे ‘च’नो ध्वनि आपेलो छे: जुकट वर्ग ३ गा० ३०२ भाषामां चोक्लो. जुक वर्ग ३ गा० ३०० भाषामां चुको के मुक्को. च, व अने व ए ञणे, लिपिमां लगभग सरखा जेवा लखाय छे, संभव छे के एही ‘व’ ने बदले ‘च’ लखायो होय वा ‘च’ ने बदले ‘व’ आवी गयो होय.

ચિલિચિલં તથા ચિલિચીલં આદ્રમ્ । ચિત્તઠિઓ પરિતોષિતઃ । ચિરિહિટ્ટી ગુજ્ઞા, 'ચિણોટ્ટી' શબ્દોઽપિ દેશ્યઃ પર્યાયમજ્ઞચા તુ ઉપાત્તઃ । ચિત્તદાઝ મધુપટલમ્ । કેચિત્ "તિણિસમ્મિ ચિત્તદાઝ" [] ઇતિ પઠન્તિ । તિણિસં ચ વૃક્ષવિશેષમ્ આચક્ષતે । અસ્માભિસ્તુ સારતરદેશીદર્શનેન 'તિણિસ' શબ્દો મધુપટલાર્થો વ્યાખ્યાતઃ । તત્ર યુક્તાયુક્તૈર્વે બહુદશ્વાનઃ પ્રમાણમ્ ।

યથા—

સવરો સેયચિલિચિલં અંસુચિલિચીલં અરિવહું તુજ્ઞ ।

ચિરિહિટ્ટિલોચનો મહઙ્ગ ચિત્તદાઝં વ ચિત્તઠિઅચિત્તો ॥૨૩૦(૨૧૮)

ચિલિચિલ } —આદ્ર—મીરું
ચિલિચીલ }

ચિરિહિટ્ટિ } —ચણોટ્ટી
ચિણોટ્ટિ }

ચિત્તઠિઅ—ચિત્તસ્થિત—સ્થિર ચિત્તવાલો
પરિતોષિત—તોષ પામેલ—સંતોષ પામેલ

ચિત્તદાઝ—મધપૂડો

ચિણોટ્ટી—'ચિણોટ્ટિ' શબ્દ પળ દેશી જ છે, પર્યાય વતાવવાની પદ્ધતિએ તેને અહીં વતાવેલો છે.

ચિત્તદાઝ—અમે અહીં મૂઠમાં 'મધુપડલે ચિત્તદાઝ' એવો પાઠ રાખેલો છે તેને બદલે કેટલાક સંગ્રહકારો 'તિણિસમ્મિ ચિત્તદાઝ' એવો પાઠ વતાવે છે અને 'તિણિસ'નો અર્થ 'વિશેષ પ્રકારનું વૃક્ષ' કહે છે અર્થાત્ અમારા કહેવા પ્રમાણે 'ચિત્તદાઝ' શબ્દ 'મધપૂડા'નો વાચક છે ત્યારે તેમના કહેવા પ્રમાણે 'ચિત્તદાઝ' શબ્દ વિશેષ પ્રકારના વૃક્ષનો વાચક છે.

પરંતુ અમે સારામાં સારા દેશીસંગ્રહોને જોઈને નક્કી કર્યું છે કે 'તિણિસ' એટલે મધપૂડો. એ રીતે સપ્રમાણ નક્કી કર્યા પછી જ અહીં અમે "તિણિસં મધુપડલે" [વ૦ ૫ ગા૦ ૧૧] અર્થાત્ 'મધપૂડા' અર્થમાં 'તિણિસ' શબ્દ છે' એવો તેની વ્યાખ્યા કરી છે અને એ વ્યાખ્યામાં 'તિણિસ'નો જે અર્થ જણાવ્યો છે તે જ અર્થ અહીં 'મધુપટલ' શબ્દ દ્વારા સૂચ્યો છે અને એ રીતે અમારા મતે 'ચિત્તદાઝ' શબ્દ 'તિણિસ' અર્થમાં હોય તો એ 'મધપૂડા'ના અર્થમાં આવે છે.

અહીં શું યુક્ત છે અને શું અયુક્ત છે? એ બાબતમાં તો બહુદશાઓ પ્રમાણરૂપ છે.

ઉદાહરણ—

શવરઃ સ્વેદચિલિચિલં અશ્રુચિલિચીલં અરિવહું તવ ।

ચિરિહિટ્ટિલોચનઃ કાઙ્ગતિ ચિત્તદાઝં ઇવ ચિત્તઠિઅ—ચિત્તો ॥૨૩૦

સંતોષયુક્ત ચિત્તવાલો અને ચણોટ્ટી જેવી લાલ આંસવાલો મિલ્લ, પરસેવાથી ઘોની અને આંસુઓથી ઘીંજાયેલી એવી તારા શત્રુની વહૂને મધપૂડાની પેટે કાંશે છે—ચાહે છે.

ચળટાતકમ્મિ ચિંકુલ્લણી, ચિરિચિરા-ચિરિંચિરા ધારા ।

ચલિયમ્મિ ચ ચિંચટ્ઠો, ણિજ્ઞાસિયમ્મિ ચિટ્ઠવિઓ ॥૨૯૦॥

ચિંકુલ્લણી સ્ત્રીનામધોનકચલ્લમ્ । ચિરિચિરા તથા ચિરિંચિરા જલ-
ધારા । ચિંચટ્ઠો ચલિનઃ । 'ચિંચટ્ઠો-મણ્ડિતઃ' इति तु 'मण्डि'भाववादेशे
भिन्नम् । ચિટ્ઠવિઓ નિર્નાશિનઃ ।

અથ—

ઘ્રણજલચિરિચિરાચિટ્ઠવિર્યાં પવમિયચહુટ ચિંચટ્ઠયા ।

નયનાશ્રુચિરિચિરા-ઓહિયચિંકુલ્લણિયાટ પ્રિયામિમુલ્લમ્ ॥૨૯૧॥

અથ 'ચિંચિટ્ઠ-મણ્ડિત' इति भा वादेशेऽप्युक्तः इति नोक्तः॥ (૨૯૧)

ચળટાતકે ચિંકુલ્લણી, ચિરિચિરા-ચિરિંચિરા ધારા ।

ચલિતે ચ ચિંચટ્ઠો, નિર્નાશિનકે ચિટ્ઠવિઓ ॥૨૯૨॥

ચિંકુલ્લણી—ચળટાતક-અર્ધોગ્ધ-અર્ધા- નિનટ્ઠ—ચલિન-ચંચલ-વાગ્ધ-દુર્લ-
કર-માયક-દુર્લ પહેરણ નાં સ્ત્રીઓનું, મગલ-ચાલી મગલ
ચલ-ચલો વિરિચિ—નાશ પામલ

ચિરિચિરા } ધાર-ધારા-વાળીની ધાર
ચિરિચિરા }

ચિંચટ્ઠ—'મંડિત'-'નાશિન' અર્થવા 'ચિંચટ્ઠ' શબ્દને 'ચિંચ' થાતુ કપરથી
રૂપજાવવાનો છે. આ 'ચિંચ' થાતુ, 'મણ્ડ' થાતુનો આરેખ છે. સુઓ
[૮-૪-૧૧૫]

ચિટ્ઠવિ—નિચિટ્ઠ-મણ્ડિત-નોમે છે. આ 'ચિટ્ઠ' થાતુ ધાત્વાદેશના પ્રવરણમાં
કહેલો છે [૮-૪-૧૧૫] માટે બાકી નાંધો નથી.

ઉદાહરણ—

ઘનજલચિરિચિરાચિટ્ઠવિયા પ્રોપિતવધ્ધઃ ચિંચટ્ઠયા ।

નયનાશ્રુચિરિચિરા-ઓહિયચિંકુલ્લણિયાટ પ્રિયામિમુલ્લમ્ ॥૨૯૩॥

પરભાષના પાળીની ધારાઓ દ્વારા નિર્નાશિન થયેલી-ઉપદ્રવ પામેલી-અને
ભારતના આંધ્રુઓની ધારાઓ ને જેમનું અર્ધી જાંબ ગુધી પહેરેલું વસ્ત્ર મીસું
થઈ ગયું છે તેવી પ્રવાસે ચઢેલી વહુઓ અથવા જેમના ધર્મી પ્રવાસે ગયા છે એવી
પ્રોપિતભતૃકાઓ પોતાના પ્રિયો પનાં છે તે તરફ ચાલી ગઈ છે.

દહિયે ચિરિહિહિલ્લ, ચીહી મુત્થાસમુત્થતિણે ।

ચીવટી ભલ્લીયે, ચુકો મુટ્ટીઈ, ચુજ્જં અચ્છરિયે ॥૩૦૦॥

ચિરિહિહિલ્લં દધિ । ચીહી મુસ્તોદ્ભવં તૃણમ્ । ચીવટી ભલ્લી । ચુકો મુટ્ટિઃ । ચુજ્જં આશ્ચર્યમ્ । “ઓત્ સંયોગે” [૮-૧-૧૧૬] इति चोज्जं इत्यपि ।

યથા—

સા હિંદિરે તઈ ચિરિહિહિલ્લમત્ત ! નવચીહિસમયમ્મિ ।

દદચુક્કામચીવટિતાહિયા જં જિણ્ડ તં ચુજ્જં ॥૨૩૨॥(૩૦૦)

પરિસોસિયમ્મિ ચુંછો, સસિણેહે ચુપ્પ-ચોપ્પુચ્ચા ।

ચુલી સિલાઈ, ચુહુલી ઉકા, ચુણિઓ વિધારિયે ॥૩૦૧॥

દધિકે ચિરિહિહિલ્લ, ચીહી મુસ્તાસમુત્થતૃણે ।

ચીવટી ભલ્લ્યામ્, ચુકો મુટ્ટ્યામ્, ચુજ્જં આશ્ચર્યે ॥૩૦૦॥

ચિરિહિહિલ્લ—દહીં

ચીહી—મોથમાંથી ઉદ્ભવ પામતું ઘાસ—
મોથની સાથે જાગતું ઘાસ

ચીવટી—ભલ્લી—ભાલું

^૧ચુક્ક—મૂઠિ

ચુજ્જં } —આશ્ચર્ય
^૨ચોજ્જં }

उदाहरण—

સા હિંદિમાને ત્વયિ ચિરિહિહિલ્લમત્ત ! નવચોહિસમયે ।

દદચુક્કામચીવટિતાહિયા યદ્ જીવતિ તત્ ચુજ્જં ॥૨૩૨

દહીં खाईने मत्त घयेला हे ! नवी मोथमां घास थवाना समये—चोमासामां
-हुं हिङ्गतो रहे छे तेथी दट मूठिवाळा कामदेवना भालाथी घवायेली एवी तेणी
जे जीवे छे ए ज आश्चर्य छे.

પરિશોપિતે ચુંછો, સસ્નેહે ચુપ્પ-ચોપ્પુચ્ચા ।

ચુલી શિલાયામ્, ચુહુલી ઉલ્કા, ચુણિઓ વિધારિતકે ॥૩૦૧॥

दहिए चिरिडिहिल्लं, चीही मुत्थासमुत्थतिणे ।

चीवटी भल्लीए, चुको मुट्टीइ, चुज्जं अच्छरिए ॥३००॥

चिरिडिहिल्लं दधि । चीही मुस्तोद्ववं तृणम् । चीवटी भल्ली । चुको
मुट्टिः । चुज्जं आश्चर्यम् । “ओत् संयोगे” [८-१-११६] इति चोज्जं इत्यपि ।

यथा—

सा हिंडिरे तंइ चिरिडिहिल्लमत्त ! णवचीहिसमयम्मि ।

दढचुककामचीवट्टिताडिया जं जिणइ तं चुज्जं ॥२३२॥ (३००)

परिसोसियम्मि चुंछो, ससिणेहे चुप्प-चोप्फुच्चा ।

चुल्ली सिलाइ, चुडुली उक्का, चुणिओ विधारियए ॥३०१॥

दधिके चिरिडिहिल्लं, चीही मुस्तासमुत्थतृणे ।

चीवटी भल्ल्याम्, चुको मुट्ट्याम्, चुज्जं आश्चर्ये ॥३००॥

चिरिडिहिल्ल—दही

चीही—मोथमांथी उद्भव पामतुं घास-
मोथनी साधे ऊगतुं घास

चीवटी—भल्ली-भालुं

चुक—मुट्टि

चुंज्ज }
चोज्ज } —आश्चर्य

उदाहरण—

યથા—

ચુપ્પાસીઈ સચુપ્પાઆઈ ચુપ્પલચુલ્લપ્પિદુદ્દાઈ ।

રે જડચુંબલચુક્કડ ! અપ્પસુ કિં ચુંચુઅ-આણા મજ્જં ॥૨૩૪॥

અત્ર 'ચુક્કડ-અશ્યતિ' इति धात्वादेशेपूकमिति नोक्तम् ॥ (૩૦૨)

ચુપ્પાલઓ ગવક્ષે, વત્થે નવરક્તયમ્મિ ચુપ્પલિયં ।

ચુલ્લોડઓ વિ જેદ્દે, ચુપ્પાપ્પહયમ્મિ ચુપ્પાહઓ ॥૩૦૩॥

ચુપ્પાલઓ ગવાક્ષ: । ચુપ્પલિયં નવરક્તં વક્ષમ્ । ચુલ્લોડઓ ડ્યેષ્ઠ: ।
ચુપ્પાહઓ ચૂર્ણાહત: । 'ચુપ્પાહઓ-રેણુવિચ્છુરિત:' इति तु 'चूर्णित'शब्दभव: ।

યથા—

ચુપ્પાલયદારેણં નવચુપ્પલિયા ઈ પિચ્છપહરંતી ।

ઓ ચુલ્લોડયજાયા ચુપ્પાહયા દેઅરેણ ફગ્ગુછણે ॥૨૩૫॥(૩૦૩)

ઉદાહરણ—

ચુપ્પાસીઈ સચુપ્પાઆઈ ચુપ્પલચુલ્લપ્પિદુદ્ધાનિ ।

રે જડચુંબલચુક્કડ ! અર્પય કિં ચુંચુઅ-આદિના મમ ? ॥૨૩૪

જડોમાં ઉત્તમ વોકડા જેવા અર્થાત્ હે મહાજડ । કલાવાઢી પેલી દાસીને
શેઝરૂપ-ઉત્તમ-વકરીનાં દૂધ આપ, ઢોગાં વગેરેનું મારે શું કામ છે ?

ચુપ્પાલઓ ગવાક્ષે, વક્ષે નવરક્તકે ચુપ્પલિયં ।

ચુલ્લોડઓ અપિ ડ્યેષ્ઠે, ચૂર્ણપ્રહતે ચુપ્પાહઓ ॥૩૦૩॥

ચુપ્પાલઅ—ચતુષ્પાટક-ચોપાલ-ગોંલ-

ક્ષત્રુલ્લો

ચુપ્પલિય—નવું રંગેલું વક્ષ

ચુલ્લોડઅ—ડ્યેષ્ઠ-જેઠ

ચુપ્પાહઅ—ચૂર્ણથી આહત-કોઈ પ્રકારનું

ચૂર્ણ નાલવાથી આઘાત પામેલ

ચુપ્પાહઅ—'ચુપ્પાહઅ' ઇટલે 'ધૂલથી ઝરડાયેલો' આ અર્થનો 'ચુપ્પાહઅ' શબ્દ,
સંસ્કૃત 'ચૂર્ણિત' શબ્દ અપરથી ઉપજાવવાનો છે,

ઉદાહરણ—

ચુપ્પાલયદ્વારેણ નવચુપ્પલિયા ઈ પિચ્છપ્રહરંતી ।

ઉત્ત ચુલ્લોડયજાયા ચુપ્પાહયા દેવરેણ ફલ્ગુક્ષણે ॥૨૩૫

જો જો-નજર કર, નવા રંગેલ વક્ષવાઢી અને ક્ષત્રુલ્લાના વારણામાંથી પીંછા
વઢે-પંચા વઢે અથવા સોપારીઓ વઢે પ્રહાર કરતી એવી જેઠાણીને-જેઠની વહૂને-
ફાગના ઉત્સવમાં તેના દેરે ચૂર્ણથી આહત કરી નાલી છે-એણીના અપર ગલાલ
કે એવું કોઈ વીજું ચૂર્ણ નાલીને હેરાન કરી નાલી છે.

અલસમ્મિ ચુંચુમાલી, ચુંચુલિપૂરો ય ચુલુયમ્મિ ।

વલયાવલિ-થળાસિદ્ધ-વામળાપ્પસું ચૂડ-ચૂઅ-ચોલા અ ॥૩૦૪॥

ચુંચુમાલી અલસઃ । ચુંચુલિપૂરો ચુલકઃ । અત્ર ‘ચુલુચુલદ્-સ્પન્દતે’
હતિ ધાત્વાદેશેષ્વૃક્તમિતિ નોક્તમ્ । ચૂડો વલયાવલી । ચૂઓ સ્તનશિલા ।
ચોલો વામનઃ ।

યથા—

તુદ્ધ જલચુંચુલિપૂરો વિ દુલ્લહો ચુંચુમાલિણો ચોલ ! ।

મણિચૂડમંડિયા ચારુચૂઅઆ કામિણીઃ કિં મહસિ ? ॥૨૩૬(૩૦૪)

માલૂર-તોત્ત-ળહસિદ્ધ-ચોદ્ધસિયા ચોદ-ચોત્ત-ચોરલિયા ।

ચોદો વિન્વઃ । ચોત્તં પ્રતોદઃ । ચોરલો શ્રાવણકૃષ્ણચતુર્દશી ।

અલસે ચુંચુમાલી, ચુંચુલિપૂરો ચ ચુલુકે ।

વલયાવલિ-સ્તનશિલા-વામનકેપુ ચૂડ-ચૂઅ-ચોલા ચ ॥૩૦૪॥

ચુંચુમાલી—અલસ-આલસુ .

ચુંચુલિપૂર—ચુલુક-ચલુ-ચલુ કરવા
સાદ પાવલું પાળી

ચૂડ—વલયની હાર-વલોયાં-ચૂહો

ચૂઅ—ચૂચુક-સ્તનની ટોચ

ચોલ—વામન-ઠિંગણો

ચુલુચુલ—ચુલુચુલદ્-સ્પન્દતે-ધીરે ધીરે હલે છે [૮-૪-૧૨૭] આ ‘ચુલુચુલ’

ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે માટે અહીં નાંખ્યો નથી.

રદાહરણ—

તવ જલચુંચુલિપૂરો અપિ દુર્લભઃ ચુંચુમાલિણો ચોલ ! ।

મણિચૂડમણ્ડિતાઃ ચારુચૂઅઆ કામિનીઃ કિં કાઙ્ક્ષસિ ? ॥૨૩૬

હે વામન ! તારી જેવા આલસને ચલુ કરવા પાવલું પાળી ય મઝડું કઠળ-
દુર્લભ છે. તો પછી મણિના ચૂડાઓથી સુશોભિત અને સ્તન ઉપર સારી ટોચવાળી
એવી કામિનીઓને તું કેમ કાંક્ષે છે-ઇચ્છે છે ?

માલૂર-તોત્ત-નમઃશિતિચતુર્દશિકા ચોદ-ચોત્ત-ચોરલિયા ।

ચોદ—વીલું-વીલાનું ફલ્લ વા વૃક્ષ

ચોત્ત—તોત્ત-પ્રતોદ-પરોળો

ચોરલી—શ્રાવણ માસની અંધારી ચૌદશ

ચોપ્પડ—ચોપ્પડ્-પ્રકૃતિ-ચોપડે છે [૮-૪-૧૨૧] આ ‘ચોપ્પડ’ ધાતુને

ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યો છે માટે અહીં નથી કહ્યો.

यथा—

चोरलिपवित्तयछणे चोढदलेहिं तए हरो महिओ ।

मयणसरचोत्तणुना जं तुमं एसा अहिसरेइ ॥२३७॥

‘चोप्पडइ-प्रक्षति’ इति धात्वादेशोपूकमितीह नोक्तम् ।

अथ अनेकार्थाः—

चच्चा य हत्थविंवे तलप्पहारे य णायव्वा ॥३०५॥

चच्चा स्थासकः प्रसृतिहस्तौघातश्च ॥ (३०५)

चंडिज्जो खल-कोवेसु, चप्फलं सेहरे असचे अ ।

कुंडल-वटुल-दोलाफल्य-विसालेसु चक्कलयं ॥३०६॥

उदाहरण—

चोरलिपवित्रकक्षणे चोढदलैः त्वया हरो महितः ।

मदनशरचोत्तनुना यत् त्वामेपा अभिसरति ॥२३७॥

तैं श्रावण मासनी कृष्ण-काली-चौदशना पवित्र उत्सवने रोज बीलानां पांढडा वडे हर-महादेव-ने पूजेला छे तेथी कामना वाणरूप परोणा वर्ती प्रेरायेली एवी तेणी तने अभिसरे छे-तारा तरफ आवे छे.

हंवे अनेकअर्थवाला शब्दोः—

चच्चा च हस्तविम्बे तलप्रहारे च ज्ञातव्या ॥३०५॥

चच्चा—चर्चा-१ हाथतुं बीतुं-कंकु वगेरेवाला हाथनो थापो २ हस्ततप्तनो प्रहार-फेलायेला हाथनो आघात-हथेली वडे धक्को-धक्को-मारवो.

चंडिज्जो खल-कोपेषु, चप्फलं शेखरे असंत्ये च ।

कुण्डल-वटुल-दोलाफल्य-विशालेषु चक्कलयं ॥३०६॥

१ -सुतह-मु० । २ -स्तापात-पा० १:१ ।

ચંદ્રિજો પિશુનઃ કોપધ્વ । ચપ્પલં શેખરવિશેષઃ અસત્યં ચ । “સામાન્યશબ્દા અપિ વિશેષે વર્તન્તે” [] इति हि न्यायः । चकलं कुण्डलम् वर्तुलम् दोलाफलकम् विशालं चेति चतुर्थम् । अत्र ‘चड्डइ-मृदनाति, मुङ्क्ते, पिनष्टि च’ इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (૩૦૬)

ચારો પિયાલ-ગુન્નિ-ઇચ્છાસું, ચિક્કા અપ્પ-તણુયધારાસુ ।

ચમ્મમયવારિમંડે તણુધારા-દિણમુદ્દેસુ અ ચિરિકા ॥૩૦૭॥

ચારો પિયાલવૃક્ષઃ વન્ધનસ્થાનમ્ ઇચ્છા ચેતિ ત્ર્યર્થઃ । ચિક્કા અત્પં વસ્તુ તણુધારા ચેતિ દ્વેચર્થા । ચિરિકા ચર્મમયજલભાણ્ડમ્, તણુધારા પ્રત્યૂ-ષ્થેતિ ત્ર્યર્થા ॥ (૩૦૭)

ચંદ્રિજ—૧ ચલ-લુચો ૨ કોપ

ચપ્પલ—૧ એક પ્રકારનું છોળું ૨ અસત્ય

ચકલય } —૧ કુંડલ ૨ ચક્ર-ગોઠ

ચકલ } આકાર ૩ હિંચકાનું પાટિયું

૪ વિશાલ-પહોલું

ચપ્પલ—મૂળ ગાથામાં ‘ચપ્પલ’નો અર્થ ‘શેખર’ એટલો જ બતાવ્યો છે તો પણ તેનો અર્થ ‘વિશેષ પ્રકારનો શેખર’-‘અમુક જાતનું છોળું’-‘સ્વાસ પ્રકારની કલગી’ એવો સ્વાસ વિશિષ્ટ અર્થ સમજાવો.

“સામાન્ય શબ્દો પણ વિશેષ અર્થમાં પ્રવર્તે છે” એવો એક ન્યાય છે. અર્થાત્ જો શબ્દોનો સામાન્ય અર્થ હોય તે શબ્દો પણ અમુક સ્વાસ અર્થને બતાવે છે એવી એક પરિપાટી છે. એ કારણને લીધે ‘ચપ્પલ’ શબ્દ અહીં વિશેષ અર્થને સૂચવે છે.

ચડ્ડ—ચડ્ડ-મૃદનાતિ-મર્દ છે-મરદ છે [૮-૪-૧૨૬]

ચડ્ડ-મુક્તે-મોજન કરે છે [૮-૪-૧૧૦]

ચડ્ડ-પિનષ્ટિ-પીસે છે-વાટે છે-ચૂરા કરે છે [૮-૪-૧૮૫]

એ રીતે ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળો ‘ચડ્ડ’ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કાપ્યો છે માટે અહીં તેને જણાવ્યો નથી.

ચારો પિયાલ-ગુન્નિ-ઇચ્છાસું, ચિક્કા અપ્પ-તણુકધારાસુ ।

ચર્મમયવારિમાળ્ડે તણુધારા-દિનમુલ્લેપુ ચ ચિરિકા ॥૩૦૭॥

ચાર—૧ ‘પિયાલ’ નામનું વૃક્ષ-ચારોલીનું

જાલ ૨ ચાર-કેદરાનું ૩ ઇચ્છા

ચિક્કા—૧ થોડી વસ્તુ ૨ પાણી વગેરેની પાતલી ધાર

ચિરિકા—૧ પાણી ભરવાનું ચામડાનું-

માંડ-વાસણ ૨ પાણી વગેરેની પાતલી

ધાર ૩ દિવસનું મુલ્ક-પ્રાતઃકાલ

यथा—

चोरलिपवित्तयछणे चोढदलेहिं तए हरो महिओ ।

मयणसरचोत्तणुना जं तुमं एसा अहिसरेइ ॥२३७॥

‘चोप्पडइ—प्रक्षति’ इति धात्वादेशोपूक्तमितीह नोक्तम् ।

अथ अनेकार्थाः—

चच्चा य हत्थविंवे तलप्पहारे य णायव्वा ॥३०५॥

चच्चा स्थासकः प्रसृतिहस्तौघातश्च ॥ (३०५)

चंडिज्जो खल-कोवेसु, चप्फलं सेहरे असच्चे अ ।

कुंडल-वट्टुल-दोलाफल्य-विसालेसु चक्कलयं ॥३०६॥

उदाहरण—

चोरलिपवित्रकक्षणे चोढदलैः त्वया हरो महितः ।

मदनशरचोत्तनुना यत् त्वामेषा अभिसरति ॥२३७॥

तैं श्रावण मासनी कृष्ण-काली-चौदशना पवित्र उत्सवने रोज बीलामां पांदडा वडे हर-महादेव-ने पूजेला छे तेथी कामना वाणरूप परीणा वती अरायेली एवी तेणी तने अभिसरे छे-तारा तरफ आवे छे.

हवे अनेकअर्थवाळा शब्दोः—

चच्चा च हस्तविस्वे तलप्रहारे च ज्ञातव्या ॥३०५॥

चच्चा—चर्चा—१ हाथनुं वीखुं-कंकु वगेरेवाळा हाथनो थापो २ हस्ततलनो प्रहार-

फेलायेला हाथनो आघात-हथेली वडे धक्को-धक्को-मारवो.

चंडिज्जो खल-कोपेषु, चप्फलं शेखरे असंत्ये च ।

कुण्डल-वट्टुल-दोलाफल्य-विशालेषु चक्कलयं ॥३०६॥

१ -सुतह-सु० । २ -स्ताप्रात-पा० १ ।

ચંદિજો પિણુનઃ કોપશ્ચ । ચપ્ફલં શેઝરવિશેષઃ અસત્યં ચ । “સામાન્યશબ્દા અપિ વિશેષે વર્તન્તે” [] इति हि न्यायः । ચક્રલં કુણ્ડલમ્ વર્તુલમ્ દોલાફલકમ્ ત્રિશાલં ચેતિ ચતુરર્થમ્ । અત્ર ‘ચડુદ્-મૃદ્નાતિ, મુદ્કે, પિનટિ ચ’ इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (૩૦૬)

ચારો પિયાલ-ગુત્તિ-દૃચ્છાસું, ચિક્કા અલ્પ-તણુયધારાસુ ।

ચમ્મમયવારિમંડે તણુધારા-દિણમુદ્દેસુ અ ચિરિકા ॥૩૦૭॥

ચારો પિયાલવૃક્ષઃ વન્ધનસ્થાનમ્ દૃચ્છા ચેતિ ત્ર્યર્થઃ । ચિક્કા અલ્પ વસ્તુ તણુધારા ચેતિ દ્વેચર્થા । ચિરિકા ચર્મમયજલભાણ્ડમ્, તણુધારા પ્રત્યુ-ષ્ઠેતિ ત્ર્યર્થા ॥ (૩૦૭)

ચંદિજ—૧ સલ્લ-લુચો ૨ કોપ

ચપ્ફલ—૧ એક પ્રફાલું છોળું ૨ અસત્ય

ચવલય } —૧ કુંડલ ૨ ચક્રક-ગોઢ

ચક્રલ } આકાર ૩ દિવકાનું પાટિયું

૪ વિશાલ-પહોલું

ચપ્ફલ—મૂલ ગાથામાં ‘ચપ્ફલ’નો અર્થ ‘શેઝર’ એટલો જ ચતાવ્યો છે તો પણ તેનો અર્થ ‘વિશેષ પ્રકારનો શેઝર’-‘અમુક જાતનું છોળું’-‘સ્વામ પ્રકારની કલગી’ એવો ત્રાસ વિશિષ્ટ અર્થ સમજવો.

“સામાન્ય શબ્દો પણ વિશેષ અર્થમાં પ્રવર્તે છે” એવો એક ન્યાય છે. અર્થાત્ જે શબ્દોનો સામાન્ય અર્થ હોય તે શબ્દો પણ અમુક ત્રાસ અર્થને ચતાવે છે એવી એક પરિપાટી છે. એ કારણને લીધે ‘ચપ્ફલ’ શબ્દ અહીં વિશેષ અર્થને સૂચવે છે.

ચડુ—ચડુદ્-મૃદ્નાતિ-મર્દે છે-મરદે છે [૮-૪-૧૨૬]

ચડુદ્-મુદ્કે-મોતન કરે છે [૮-૪-૧૧૦]

ચડુદ્-પિનટિ-પીસે છે-વાટે છે-ચૂરા કરે છે [૮-૪-૧૮૫]

એ રીતે ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાલો ‘ચડુ’ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કાઢ્યો છે માટે અહીં તેને જણાવ્યો નથી.

ચારો પિયાલ-ગુત્તિ-દૃચ્છાસું, ચિક્કા અલ્પ-તણુકધારાસુ ।

ચર્મમયવારિભાણ્ડે તણુધારા-દિનમુદ્દેપુ ચ ચિરિકા ॥૩૦૭॥

ચાર—૧ ‘પિયાલ’ નામનું વૃક્ષ-ચારોલીનું ।

જાલ ૨ ચાર-કેદરાનું ૩ દૃચ્છા

ચિક્કા—૧ થોડી વસ્તુ ૨ પાણી વગેરેની પાતલી ધાર

ચિરિકા—૧ પાણી ભરવાનું ચામડાનું-

માંડ-વાસણ ૨ પાણી વગેરેની પાતલી

ધાર ૩ દિવસનું મુલ-પ્રાતઃકાલ

यथा—

जस्स कए छप्पंती करेसि छउय-अंगि ! सो वि तुज्झ कए ।

छमल्यतलम्मि छिकोलिओ ण मिल्लेइ मिगछवडि ॥२३९॥(३११)

अत्र—‘छड्डुइ—मुञ्चति, छज्जइ-राजति’ इति धात्वादेशेऽपृक्ताविति नोक्तौ ।

खंदे छडक्खरो वि हु, छासी तक्कम्मि, रिच्छए छारो ।

छाही खे, छाईओ माईओ, लहुयमच्छए छिदो ॥३१२॥

छडक्खरो स्कन्दः । छासी तक्कम् । छारो अच्छमल्लः । छाही गगनम् ।

छायावाचकस्तु ‘छाही’शब्दः ‘छाया’शब्दमथ एव । छाईओ मातरः । छिदो लघुमत्स्यः ।

यथा—

छाइ-छडक्खर-छाहीमणी ण पणमेसि कहसु कस्स कए ।

छासीहारिणि ! धूए ! छारसिरे ! छिदगन्धिल्ले ! ॥२४०॥(३१२)

उदाहरण—

यस्य कृते छप्पंती करोपि छउय-अङ्गि ! सोऽपि तव कृते ।

छमल्यतले छिकोलिओ न मुञ्चति मृगछवडि ॥२३९॥

पातळा अंगवाली हे ! जेमां कमलने आलेखुं पडे एवा ‘छप्पंति’ना नियमो तुं जेने माटे करे छे, ते पण, तारा माटे पातळो थयेलो, सादटना वृक्षनी नीचे रहेतो, मृगचर्मने छोडतो नथी.

स्कन्दे छडक्खरो अपि खलु, छासी तक्के, ऋक्षके छारो ।

छाही खे, छाईओ मातरः, लघुकमत्स्यके छिदो ॥३१२॥

छडक्खर—पडक्खर-स्कन्द

छासी—छाश-तक्क

छार—रीछ

छाही—गगन

छाइ—माता-देवी-जगदंबा

छिद्—नालुं माछलुं

छाही—‘छाया’ अर्थवालो ‘छाही’ शब्द, संस्कृत ‘छाया’ ऊपरथी नीपजावेला छे

[८-१-२४९]

उदाहरण—

छाइ-छडक्खर-छाहीमणीन् न प्रणमसि कथय कस्य कृते ।

छासीहारिणि ! दुहितः ! छारशिरः ! छिदगन्धवति ! ॥२४०॥

छाश लई जनारी ! रीछना माथा जेवा माथावाली ! अने नाना माछला जेवी गंधारी-गंधवाली ! हे वीकरी ! तुं जगदम्बाने, स्कंदने अने गगनमणि-सूर्य-ने शा माटे नमती नथी ए कहे.

१ -प्पंति मु० ।

છિલી સિદ્ધાઈ, છિત્તં છિવિય, જારેસુ છિણ-છિણાલા ।

છિવ્વં કારિમં, ઉચ્છુદલે છિવિયં, વાહલીઈ છિંછોલી ॥૩૧૩॥

છિલી શિલા । છિત્તં સ્પૃષ્ટમ્ । છિણો તથા છિણાલો જારઃ । 'જારેસુ' इति एकशेषाद् बहुवचनात् 'छिण्णा छिण्णाली स्त्री' इत्यपि । छिव्वं कृत्रिमम् । छिवियं इक्षुखण्डम् । छिंछोली वाहली । 'वाहली'शब्दस्तु 'लघुजलप्रवाह'-वाचको देश्य एव वक्ष्यते ।

છિલી શિલાયામ્, છિત્તં સ્પૃષ્ટે, જારેસુ છિણ-છિણાલા ।

છિવ્વં કારિમમ્, ઇક્ષુદલે છિવિયં, વાહલીઈ છિંછોલી ॥૩૧૩॥

છિલ્લિ—શિલા-ચોટલી

છિત્ત—સ્પૃષ્ટ-સ્પર્શાયેલ-અઢી રહેલું

છિણ } -છિનાલ્લવો-જાર પુરુષ-છિન્નકાલ-
છિણાલ } કાલના નિયમને છેદનાર-

તોડનાર વા છિન્નાચાર-

આચારના નિયમને છેદનાર

-તોડનાર

છિણા } -છિનાલ્લવી-છિન્નકાલા-
છિણાલા } કાલના નિયમને છેદનારી
અથવા છિન્નાચારા-આચારના
નિયમને છેદનારી-છિનાલ્લ સ્ત્રી

છિવ્વ—કૃત્રિમ-વનાવટી

છિવિય—શેરહીનો કટકો

છિંછોલિ—પાણીનું નાનું નાહું-પાણીનો

નાનો ઘહેલો

છિણ-છિણાલ—આ વજ્રે શબ્દનો અર્થ વતાવવા મૂલમાં 'જારે' એમ એકવચન જ કહેવું ઉચિત છે છતાં 'જારે' એમ એકવચન ન કહેતાં જે 'જારેસુ' એમ બહુવચન મૂકેલું છે તે બહુવચન એકશેષવાહું સમજવાનું છે એટલે તેમાં નરજાતિ અને નારીજાતિ વચ્ચેનો સમાવેશ થઈ જાય છે માટે ઉક્ત વચ્ચે શબ્દોને સ્ત્રીલિંગી પણ સમજવાના છે.

यथा—

छिब्वसिणेह छित्तच्छिल्लिं छिविण भोलिऊण सिंसुं ।
जं चलसि घटकरा तं छिण्णे ! छिळोलियाइ छिण्णालो २४१(३१३)
छिप्पीरं च पलाले, छिप्पालो सस्ससत्तउसहम्मि ।
छिल्लरं अवि पल्लए, मुहविकूणे अ छिब्वोल्लो ॥३१४॥

छिप्पीरं पलालम् । छिप्पालो सस्यासक्तो गोः । छिल्लरं पल्लवम् ।
छिब्वोल्लो निन्दार्थं मुखविकूणनम् । “विकूणितं मुखमेव” [] इत्यन्ये ।

उदाहरण—

छिब्वस्नेहा छित्तच्छिल्लिं छिविण भोलिऊण शिशुम् ।
यत् चलसि घटकरा त्वं छिण्णे ! छिळोलियाइ छिण्णालो ॥२४१॥

छिनालवी हे ! अडकी रहेल चोटलीवाळा नाना बच्चाने शेरचीनो कटको
आपी भोलवी हाथमां घडो लई वनावटी स्नेहवाली तुं चालवा मंडी छो, कारणं के
तारो जार-छिनाल्वो-पेला पाणीना नाना नाळामां-वहेळामां-छे.

छिप्पीरं च पलाले, छिप्पालो सस्ससक्तवृषभे ।
छिल्लरं अपि पल्लवके, मुखविकूणे च छिब्वोल्लो ॥३१४॥

छिप्पीर—पलाल-पराळ-चोखानुं घास
छिप्पाल—ताजा लीला घासमां आसक्त
एवो वल्लद-आखलो

छिल्लर—छिल्लर-खाद्योचियुं-क्यारो
छिब्वोल्ल—‘छि’ एवो बोल-निंदा बताववा
मोहुं संकोचयुं-वग्गाडयुं-मुखद्वारा पतो
निंदासूचक विकार

छिब्वोल्ल—बीजा संग्रहकारो ‘छिब्वोल्ल’नो अर्थ ‘निंदा बताववा संकोचलुं
मोहुं ज’ एम बतावे छे. हेमचंद्र आ शब्दने क्रियासूचक तरीके नोधे छे
त्यारे अन्य संग्रहकारो आ शब्दने मुखनुं ज विशेषण बतावे छे एटेलो
ए वेमां मेद छे.

छिब्व—छिब्व-स्पृशति-स्पर्श करे छे-छूए छे [८-४-१८२]

छिह—छिह-स्पृशति-स्पर्श करे छे-छूए छे [८-४-१८२]

आ वक्के धातुने धात्वादेशना प्रकरणमां नोध्या छे माटे अही नथी कथा,

यथा—

तुझ कए बाहेहिं मा छिलरयं भरेइ दुष्ट ! तुमं ।

छिब्वोल्लेण तं इक्खसि छिप्पीरतिणं व छिप्पालो ॥२४२॥

अत्र—‘छिबइ, छिहइ स्पृशति’ एतौ धात्वादेशेपृक्ताविति नोक्तौ ॥ (३१४)

छिप्पालुय-छिकोअण-छिहंडया पुच्छ-असहन-दधिसरा ।

छिण्णोब्भवा य दुव्वा, तह छिण्णच्छोडणं सिग्घे ॥३१५॥

छिप्पालुयं पुच्छम् । छिकोअणो असहनः । छिहंडओ दधिसरः ।
छिण्णोब्भवा दूर्वा । छिण्णच्छोडणं शीघ्रम् ।

यथा—

वरछिप्पालुय ! छिण्णोब्भवा-छिहंडेहिं धवल ! पुटो सि ।

छिण्णच्छोडणगमणे हकाछिकोअणो हवसु इण्हि ॥२४३॥ (३१५)

उदाहरण—

तव कृते वाष्पैः सा छिलरयं भरति दुष्ट ! त्वम् ।

छिब्वोल्लेण ताम्-ईक्षसे छिप्पीरतृणमिव छिप्पालो ॥२४२॥

दुष्ट है ! तेणी तारे माटे आंसुओधी सायोचियुं भरे जे त्यारे, ताजा लीला
घासमां आसक्त थयेलो आखलो जेम पराल तरफ मोहुं संकोचे छे तेम तुं तेणीनी
तरफ जोतां मोहुं संकोचे छे.

छिप्पालुय-छिकोअण-छिहंडया पुच्छ-असहन-दधिसराः ।

छिण्णोब्भवा च दूर्वा, तथा छिण्णच्छोडणं शीघ्रे ॥३१५॥

छिप्पालुय—पूछटुं

छिकोअण—असहन-सहन न करी शक्ते ते

छिहंडय—दधिसर-दहीनी तर-मस्तु-मटो

छिण्णोब्भवा—छिन्नोद्भवा-छेद्या-काप्या-

छतां उद्भव पामनारी-ऊगनारी-दूर्वा

-धरो

छिण्णच्छोडण—शीघ्र-जलदी-तुरत

उदाहरण—

वरछिप्पालुय ! छिण्णोब्भवा-छिहंडेहिं धवल ! पुटोऽसि ।

छिण्णच्छोडणगमने हकाछिकोअणो भव इदानीम् ॥२४३॥

उत्तम पूछटावाळा है धवल-वलद ! तुं धरो राडनें अने दधिसर-दहीनी
तर-मटो-पी पीने पुष्ट थयो छे तो हवे शीघ्र जवामां हाकने न सहन कर एवो
हुं या अर्थात् तने चल्नवा माटे हाक न मारवी पड़े एवो तुं था.

દહિણ છિહિંડિમિહિં, છિછટરમણં ચ મિંચણક્રીલા ।

હુંદં વહુયમ્મિ, વલાયાઈ હુઈ, લિત્તાણ હુહિયં ॥૩૧૬॥

છિહિંડિમિહિં દધિ । છિછટરમણં ચક્ષુઃસ્થગનક્રીડા । હુંદં વહુ । હુઈ
વલાકા । હુહિયં લિત્તમ્ ।

યથા—

હુંદઘણચ્છુહિં અં ણહં ઉટ્ઠીણછિહિંડિમિહિંધવલહુઈ ।

જાવ હુયં તા તીણ છિછટરમણં સહીર્હિ કયં ॥૨૪૪॥(૩૧૬)

હુરિય-હુરમહિ-હુંહુંમુસયા મટિ-હુરહત્થ-અરઈસુ ।

છેંડી લહુરચ્છાણ, છેલી શ્રોવપ્પસૂળમાલાણ ॥૩૧૭॥

દધિકે છિહિંડિમિહિં, છિછટરમણં ચ મિંચણ-મિપણ-ક્રીડા ।

હુંદં વહુકે, વલાકાયાં હુઈ, લિત્તકે હુહિયં ॥૩૧૬॥

છિહિંડિમિહિ—દહી

છિછટરમણ—આંખો મીંચવાની રમત—

‘આંખમીંચામણી’ નામની રમત

હુંદ—વહુ-ઘણં

ઉદાહરણ—

હુઈ—વલાકા-વગલું

હુહિય—સુધિત-(સુધા-ચૂનો, ચૂનો ચોપ-

હેલું હોય તે સુધિત) લીપેલું-ધોળેલું

-ધોળ કરેલું

હુંદઘણચ્છુહિં અં નમઃ ઉટ્ઠીણછિહિંડિમિહિંધવલહુઈ ।

યાવદ્ ભૂતં તાવત્ તથા છિછટરમણં સખીભિઃ કૃતમ્ ॥૨૪૪

ગ્યાં સુધી દહીં જેવાં ધોળાં વગલાં આકાશમાં ઝડતાં હતાં અને ઘણા મેઘોથી
આકાશ લીપાયેલું હતું ત્યાં સુધી તેનીય સખીઓની સાથે આંખમીંચામણીની રમત કરી.

હુરિય-હુરમહિ-હુંહુંમુસયા મૃત્તિકા-હુરહત્થ-હુરહસ્ત-અરતિપુ ।

છેંડી લહુરશ્યાયામ્, છેલી સ્તોકપ્રસૂનમાલાયામ્ ॥૩૧૭॥

૧ સરસ્વાતી “દહિણ ચિરિહિંડિ” (વર્ગ ૩ ગા. ૩૦૦) અર્થાત્ ‘ચિરિ-
હિંડિ’ અને ‘છિહિંડિમિહિ’ એ વન્ને શબ્દોનો સમાન અર્થ છે અને એમના
ઉચ્ચારણમાં પણ વિશેષ અંતર નથી. એ બેમાંથી કોઈ એક શબ્દ, એક બીજા શબ્દના
વિકૃત ઉચ્ચારણદ્વારા નીપજેલો ગણાય છે.

હુરિયા મૃત્તિકા । હુરમહી હુરહસ્તઃ—નાપિત્ત્વમ્ ઇતિ યાવત્ । 'હુરહસ્ત' શબ્દોઽપિ દેશ્યઃ પર્યાયમજ્જ્ઞા તુ ઉપાત્તઃ । હુંહુંમુસયં રણરણકઃ । છેડી લઘુ-રથ્યા । છેલી અલ્પપ્રસૂના માલા ।

યથા—

જુત્તં હુંહુંમુસયં કરેસિ હુરમહિયાણ હુરહસ્ત્ય ! ।

છેલિ ચિય અણુભવા હુરિયાઘટિયસ્સ છેડિજક્વસ્સ ॥૨૪૫(૩૧૭)

છેત્તરં અણવ્વસુપ્પાઈ, છેમઓ હસ્તવિવમ્મિ ।

છાગમ્મિ છેલઓ, છેત્તજાગરે છેત્તસોવણયં ॥૩૧૮॥

છેત્તરં જીર્ણં શૂર્પાદિપકરણમ્ । છેમઓ સ્થાસકઃ । છેલઓ છાગઃ કપ્રત્યયાભાવે છેલો ઇત્યપિ । છેત્તસોવણયં ક્ષેત્રે જાગરણમ્ ।

હુરિયા—માટી

હુરમહિ—હુરમહિ—હુરા—અભા—વહે મર્દન

—મુંડન—કરનારો—હજામ—નાપિત

હુરહસ્ત—હુરહસ્ત—હાથમાં હુરા અભા—વાલો

—હજામ—નાપિત

હુંહુંમુસય—અરતિ—રણરણક—અત્યુક્તા—

અત્કંઠને લીધે થતી વેચેની

છેડી—છિદ્ર—છોડું—નાની શેરી

છેલી—થોડા ફૂલવાલી માલા

હુરહસ્ત્ય—મૂલમાં 'હુરમહી'નો અર્થ વતાવવા આ 'હુરહસ્ત' શબ્દ મૂકેલો છે.

પરંતુ આ 'હુરહસ્ત' શબ્દ પણ દેશી છે અને તેને પર્યાય વતાવવાની રીત મૂલમાં નોંધી વતાવ્યો છે.

ઉદાહરણ—

યુક્તં હુંહુંમુસયં કરોપિ હુરમહિયાણ હુરહસ્ત્ય ! ।

છેલી ચૈવ અનુરૂપા હુરિયાઘટિતસ્ય છેડિયક્ષસ્ય ॥૨૪૫

હજામ હે ! તું હજામડી માટે અરતિ-વેચેની-કરે છે-અનુભવે છે તે ઠીક છે-માટીથી વનાવેલા છોડીના-નાની શેરીના-ચક્ષ્ણે થોડાં ફૂલોવાલી માલા જ યોગ્ય છે.

છેત્તરં અનવ્યશૂર્પાદિ, છેમઓ હસ્તવિવમ્મે ।

છાગે છેલઓ, ક્ષેત્રજાગરે છેત્તસોવણયં ॥૩૧૮॥

છેત્તર—જૂંતું સુપહું વગેરે ઉપકરણ

છેમંઅ—હાથનું વીંધું-હાથની છાપ-થાપો

છેલ

છેલ+ક=છેલઅ } —છાગ-વકરો

છેત્તસોવણય—ક્ષેત્રસ્વપનક-છેતરનાં

ચોકી માટે છેતરનાં જાગતા મુડું-

છેતરનાં જાગવું

યથા—

મસિછેમહલ્લવસણં પરિહરિઉં છેત્તરં વ મં વહિણિ ! ।

તીઠ કણ સો છેલો ણિસિ વચ્ચે છેત્તસોવણમિસેણ ॥૨૪૬(૩૧૮)

છોન્મો પિશુને, દામમ્મિ છોઈઓ, અપ્પિયમ્મિ છોન્મત્થં ।

છોન્મો પિશુનઃ । કંઠિત્ “છોન્મો સ્વલઃ” [] ઇતિ પૂર્વદેશીયુ પાઠં દૃષ્ટ્વા ‘સ્વલ’શબ્દવિપ્રલઘ્વાઃ ‘સ્વલં પિણ્યાકમ્’ વ્યાચક્ષતે, ઉદાહરન્તિ ચ । અસ્માભિસ્તુ સારતરદેશીપર્યાલોચનેન ‘છોન્મો પિશુનઃ’ ઇતિ દૃઢ્યમ્ ઉદાહૃતં ચ, તત્ર વહુદ્શ્વાનઃ પ્રમાણમ્ । છોઈઓ દાસઃ । છોન્મત્થં અપ્રિયમ્ । હ્રસ્વઃ સંયોગે” । ૮ । ૧ । ૮૪ । ઇતિ ‘હ્યુન્મત્થં’ इत्यपि ।

ઉદાહરણ—

મપિછેમહલ્લવસનાં પરિહૃત્ય છેત્તરં ઇવ માં મહિણિ ! ।

તસ્યાઃ શુતે સ છેલો નિશિ વ્રજતિ છેત્તસોવર્ણામપેણ ॥૨૪૬

હે વહેન ! મપના થાપાવાઝાં કપડાવાઝી મને જૂનાં સુપઢાં વગેરે ઉપકરણોની પેઠે તજી દઈને તે વકરો-વકરા જેવો જહ, તેણીને માટે રાત્રે સ્વેતરમાં જાગવાને વાને જાય છે.

છોન્મો પિશુને, દાસે છોઈઓ, અપ્રિયે છોન્મત્થં ।

છોન્મ—પિશુન—સ્વલ માણસ

છોઈઓ—દાસ—ચાકર

છોન્મત્થ

હ્યુન્મત્થ

—અપ્રિય—અણગમતું

છોન્મ—પહેલાના દેશીકોશોમાં “છોન્મો સ્વલઃ” આઠો પાઠ છે. આ પાઠ જોઈને કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો ‘સ્વલ’ શબ્દનો અર્થ કરતાં ઠગાયા છે. ‘સ્વલ’ શબ્દ ‘સ્વલ માણસ’ના અર્થમાં છે અને ‘સ્વોલ’ના અર્થમાં પણ છે. ઠગાયેલા એ દેશીસંગ્રહકારોએ ઉક્ત એ અર્થમાંથી અહીં ‘સ્વોલ’ અર્થને લીધો અને પોતાના કોશોમાં નોંધ્યું કે ‘છોન્મો સ્વલો’. આમ નોંધ્યા પછી તેઓએ ‘સ્વલ’ની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું કે ‘સ્વલ’ એટલે ‘પિણ્યાક’—‘સ્વોલ’ અને ઉદાહરણ પણ એ અર્થને વંધવેસે આપ્યું આવ્યું.

પરંતુ અમે તો ચારામાં ચારા દેશીકોશોનું પર્યાલોચન કર્યું છે અને એમ ચરાચર તપાસ કર્યા પછી જ ‘છોન્મ’નો અર્થ ‘પિશુન’—‘સ્વલ માણસ’—‘હ્યુન્મો’ એમ નોંધ્યું છે અને ઉદાહરણ પણ એ અર્થને ઘટે એવું આપ્યું છે.

આમાં કોણ સ્વલ છે અને કોણ સ્વોલ છે ? એ તો તેઓ જ જાણે જેઓ વહુદર્શી હોય અર્થાત્ આવા વિવાદવાઝા સ્થાનોમાં વહુદર્શીને પ્રમાણરૂપ સમગ્રજ્ઞ,

યથા—

તીણ કઢિલ્લવત્થં ઉત્તરિયં કરિય મગ્ગ દંસંતો ।

કિં કાહિસિં અહ અણં રે છોદ્ધા ! છોગ્મ ! છોગ્મત્થં ॥૨૪૭॥

અથ અનેકાર્થાઃ—

છંટો જલચ્છટા-સિગ્ધેસું, છાઓ ય મુખિત્વ-કિસેસુ ॥૩૧૯॥

છંટો જલચ્છટા શીઘ્રેતિ દ્વચર્થઃ । છાઓ વુમુક્ષિતઃ કુશશ્ચ । નનુ
“છાતોદરી યુવદશાં ક્ષણમુત્સવોઽમૂત” [માઘ સર્ગ ૫ શ્લો ૨૩] इत्यादी

ઉદાહરણ—

તસ્યાઃ કટિભવવસ્ત્રં ઉત્તરીયં કૃત્વા મમ દર્શયન્ ।

કિં કરિષ્યસિ અહ અણં રે છોદ્ધા ! છોગ્મ ! છોગ્મત્થં ॥૨૪૭

અહીં ‘ઇહ અણ’ એ પાઠાંતર છે. તેનો અર્થ ‘અહીં મીજું’ થાય છે અને
એ અર્થ પણ સંગત છે.

તેનીના કટિવસ્ત્રને ઉત્તરીયરૂપે કરીને મને દેલાદતો હે ચાકર ! હે લલ ।
હું હવે શું નિંદનીય-અણગમતું-કરીશ.

આદિમાં ‘છ’વાળા અનેકાર્થ શબ્દોઃ—

છંટો. જલચ્છટા-શીઘ્રેષુ, છાઓ ચ વુમુક્ષિત-કુશેષુ ॥૩૧૯॥

છંટ—૧ પાણીના છાંટા-પાણીનો છંટકાવ | છાઓ—૧ મુદ્ધો ૨ દૂધલો-પાતલો-કુશ
૨ શીઘ્ર-ઉતાવળો

છાઓ—

શ્લ—સંસ્કૃત ‘છાત’ ઉપરથી આ ‘છાઓ’ શબ્દ ઉપજી શકે એમ છે
અને અર્થમાં પણ વાંધો આવવાનો નથી “છાતોદરી યુવદશાં ક્ષણમુત્સવોઽમૂત”
[માઘ સર્ગ ૫, શ્લો ૨૩] એ પદમાં માઘ કવિએ પોતે ‘છાત’ શબ્દને ‘પાનહું’

૧-સિ ઇહ-મુ ૧ । ૨ અણ-મુ ૦ ।

૩ ‘અણ’ શબ્દ ‘ગાલ’ અર્થને તથા ‘નિંદા’ અર્થને સૂચવે છે. તેના ઉવાદ
માટે જુઓ ‘પાદમસદ્મહાણવ’માં એ શબ્દ.

‘છાત’ શબ્દસ્ય કૃશાર્થસ્ય દર્શનાત્ કથમયં દેશ્યઃ? નૈવમ્, છેદનાર્થસ્યૈવ ‘છાત’શબ્દસ્ય સાધુત્વાત્ । ન ચ ધાત્વનેકાર્થતા ઉત્તરમત્ર । અનેકાર્થતા હિ ધાતૂનાં લોકપ્રસિદ્ધ્યા । લોકે ચ ‘છાત’શબ્દસ્ય છેદનાર્થ મુક્ત્વા અસ્યૈવ કવેઃ પ્રયોગઃ નાન્યેપામ્-ઇત્યર્થં વહુના ॥ (૩૧૯)

—‘કૃશ’ અર્થમાં વાપરેલો છે. અર્થાત્ ‘પાતळा’ અર્થમાં ‘છાત’ શબ્દનો પ્રયોગ માઘ જેવા મુપ્રસિદ્ધ કવિએ કરેલો છે અને એ ‘છાત’ ઉપરથી ‘છાઅ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે એમ છે છતાં તેને આ દેશીસંપ્રદાઈમાં કેમ નોંધ્યો ?

સમા૦—“છોન્ અંતકર્મણિ” [ધાતુપા૦ પૃ૦ ૧૭૦ ધાત્વંક ૬ દિવાદિ-ગણ] અર્થાત્ ‘છો’ એટલે અંત કરવો-વિનાશ કરવો-છેદી નાશવું-એ અર્થવાळा આ ‘છો’ ધાતુ દ્વારા સં૦ ‘છાત’ શબ્દ નીપજે છે માટે ‘છાત’ શબ્દના મૂળ ધાતુ પ્રમાણે તેનો છિન્ન-‘છેદાયેહું’ અર્થ જ વરાવર છે અને ‘પાતळा’ અર્થમાં તેનો પ્રયોગ, ‘છાત’ના મૂળ ધાતુ પ્રમાણે વરાવર નથી અર્થાત્ સં૦ ‘છાત’ શબ્દ ઉપરથી નીપજતો ‘છાઅ’ શબ્દ ‘પાતळा’ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ નથી માટે જ તેને અહીં ‘પાતळा’ અર્થમાં દેશી તરીકે નોંધી વતાવ્યો છે.

શં૦—‘ધાતુઓના અનેક અર્થો છે’ એ ન્યાયે ‘છાત’નો મૂળ ધાતુ, ‘પાતळું કરવું’ અર્થવાळा કેમ ન હોય ? અને હોય તો પછી ‘છાત’ શબ્દ પણ ‘પાતळा’ અર્થવાळा થયો અને એ ઉપરથી ‘છાઅ’ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થાય એટલે પણ અહીં ‘છાઅ’ને નોંધવાની શી જરૂર ? વ્હી, માઘ કવિનો જે શ્લોક આગલ વતાવ્યો છે તેમાં તો ‘છાત’નો ‘પાતळું’ અર્થ છે જ.

સમા૦—‘ધાતુઓના અનેક અર્થો છે’ એ ન્યાય તો વરાવર છે પરંતુ એનો ઉપયોગ કાંઈ આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે ન થાય અર્થાત્ આપણે જેમ ઇચ્છીએ તેમ ધાતુના અનેક અર્થો ન કરી શકાય; કિંતુ ‘ધાતુઓના અનેક અર્થો’ એ ન્યાય ઉપર લોકપ્રસિદ્ધિનો અંકુશ છે એટલે લોકોમાં જે ધાતુ, જેટલા અર્થમાં પ્રસિદ્ધ હોય તેટલા અર્થમાં તે, અનેક અર્થવાळा કહેવાય. આ રીતે જોઈએ તો ‘છાત’નો મૂળ ‘છો’ ધાતુ, લોકોમાં ‘છેદવા’ અર્થમાં જ પ્રસિદ્ધ છે નહિ કે ‘પાતळा’ અર્થમાં.

વ્હી, માઘ કવિનો જે દાખલો વતાવવામાં આવ્યો છે તે પણ વરાવર નથી. કારણ કે એ એક દાખલા સિવાય લોકમાં ક્યાંય ‘છાત’ શબ્દ ‘પાતळा’ અર્થમાં નથી વપરાયો તેમ માઘ સિવાય વીજા કોઈ કવિઓએ પણ ‘છાત’નો ‘પાતळा’ અર્થમાં પ્રયોગ નથી કર્યો એ ઉપરથી એમ સપ્રમાણ થયું કે ‘છાત’ શબ્દ ‘પાતळું’ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ નથી માટે જ એ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થતા ‘છાઅ’ શબ્દનો ‘પાતळું’ અર્થ કેમ થઈ શકે ? આમ છે માટે ‘છાઅ’ શબ્દને ‘પાતळा’ અર્થમાં અહીં દેશી તરીકે નોંધી વતાવવો એ ન્યાયપ્રાપ્ત છે. આ વિશે વધારે લખવાથી શું ?

धन्नाईणं मलणे गोमय-वत्थेसु तह छाणं ।

छाया कीर्त्ती-भमरीसु, छारयं उच्छुसक-मउलेसु ॥३२०॥

छाणं धान्यादिमलनम् गोमयम् वल्लं चेति त्र्यर्थम् । “छाणी” []
इत्यपि केषांचित् पाठः । छाया कीर्त्तिः भमरी च । छारयं इक्षुशल्कम्
मुकुलं च ॥ (३२०)

छाइल्लो अ पईवे सरिसे ऊणे सुरुवे य ।

छिद्र-कुडीसुं छिल्लं, छिडं सिह-छत्त-धूपयन्तेसुं ॥३२१॥

छाइल्लो प्रदीपः सदृशः ऊनः सुरुपश्चेति चतुर्थः । छिल्लं छिद्रम् कुटी
च । “छिल्लं वृत्त्यन्तरमपि” [] इति केचित् । छिडं चूडा छत्रम् धूपयन्त्रं
च । संयोगे परे इत्-एतोः कामचारः इति ‘छिडं’ इत्यपि ॥ (३२१)

छिप्पं भिक्खा-पुच्छेसु, छित्त-छीएसु छिक्कं च ।

छिवओ समूह-णीवीसुं, छिछओ देह-जारेसु ॥३२२॥

धान्यादीनां मलने गोमय-वत्थेषु तथा छाणं ।

छाया कीर्त्ति-भमरीषु, छारयं इक्षुशल्क-मुकुलेषु ॥३२०॥

छाण—१ धान्य वगेरेने मसळुं २	छारय—१ शेरडीनी कटको अथवा शेर-
गोमय-छाण ३ वल्ल-कपडं	डीनी छाल-छोयुं २ कळी
छाया—१ कीर्त्ति २ भमरी	

छाणी—केटलाक देशीसंग्रहकारो ‘छाण’ने वदले ‘छाणी’ पाठ नोंधी बतावे छे.

छाइल्लो च प्रदीपे सदृशे ऊने सुरुपे च ।

छिद्र-कुटीषु छिल्लं, छिडं शिखा-छत्र-धूपयन्त्रेषु ॥३२१॥

छाइल्ल—१ छायावाळो-दीवो २ सरखो	छिल्ल—१ छिद्र-छिडं २ कोटडी
३ ऊणो ४ छाया-कांति-कांतिवाळो	‘छिड’ } —१ शिखा-चोटली २ छत्र
-सुरुप	‘छेड’ } ३ धूपयं छत्र-धूपघाणुं

छिल्ल—केटलाक संग्रहकारो कहे छे के ‘छिल्ल’ एटले ‘वीजा प्रकारनी वाड’

छिप्पं भिक्षा-पुच्छेषु, स्पृष्ट-क्षुतेषु छिक्कं च ।

छिवओ समूह-नीवीषु, छिछओ देह-जारेषु ॥३२२॥

१ सरखावो ‘छिल्ली’ वर्ग ३ गा० ३१३ । २ जुओ वर्ग १ गा० १७४ ।

छिपं भिक्षा पुच्छं च । छिकं स्पृष्टम् क्षुतं च । छिवओ समूहः नीवी
च । छिछओ देहः जारश्च । केचित् “छिछयं शलाटुफलम्” [] आहुः ।
यथा—

“धूयाइ पढमगव्भं व रक्खए उव्वह आदिया घरिणी ।

तुम्बीइ पढमणिग्गयं आवंघुरवंधणं छिछं” ॥ [] (३२२)

छिप्पंती वय-उत्सवभेए, पिट्ठे वि छिप्पिंडी ।

छिकोडली य पयरव-पामदा-छाणखंडेसु ॥३२३॥

छिप्पंती व्रतभेदः उत्सवभेदश्चेति द्वयार्था । छिप्पिंडी व्रतोत्सवभेदौ पिष्टं
चेति त्र्यर्था । छिकोडली अंहिरवः पादान्यां धान्यमलनम् गोमयखण्डं चेति
त्र्यर्था ॥ (३२३)

‘छिप्प—१ भिक्षा २ ‘पूछहुं

छिक्क—१ स्पर्शयिल २ छीक-छीकतुं

छिछअ—केटलाक संग्रहकारो ‘छिछअ’ने वदले ‘छिछय’ नेंधि छे अने तेनो
अर्थ ‘कातुं फल’ वतावे छे अने ए विशेष नीचेतुं उदाहरण आपे छे:

दुहितुः प्रथमगर्भमिव रक्षति उत (पद्यत) आहता गृहिणी ।

तुम्ब्याः प्रथमनिर्गतम् आवन्धुरवन्धनं छिछं ॥ []

जुओ-नजर करो प्रथम नीकलेला अने सुंदर डोटना वंधनथी थोटा बंधा-
येला तुम्बीना काचा फलनं, आदरवाळी गृहिणी दीकरीना प्रथम गर्भनी पेटे साचवे छे.

छिप्पंती व्रत-उत्सवभेदे, पिष्टेऽपि छिप्पिंडी ।

छिकोडली च पदरव-पादमर्द-छगणखण्डेसु ॥३२३॥

‘छिप्पंती—१ ‘विशेष प्रकारतुं व्रत २
विशेष प्रकारनो उत्सव

‘छिप्पिंडी—१ ‘विशेष प्रकारतुं व्रत २
विशेष प्रकारनो उत्सव ३ पिष्ट-पीठ
-चोखा वगेरेनो लोट

छिकोडली—१ पगनो अवाज-छीकोटो
करवो २ त्रे पगवडे धान्यने मसळतुं
३ छाणानो टुकडो

१ जुओ ‘छिप्पाल’ वर्ग ३ गा० ३१४ तथा ‘छिप्पालुय’ वर्ग ३ गा० ३१५ ।

२ सरखावो ‘छप्पंती’ वर्ग ३ गा० ३११ ।

छिप्पंदूरं गोमयखण्डमि तहेव विसममि ।

सिसु-ससिसु छुदहीरो, छेओ अंतमि दिअरे अ ॥३२४॥

छिप्पंदूरं गोमयखण्डम् विषमं चेति द्वयर्थम् । छुदहीरो शिशुः शशी
च । छेओ अन्तः देवरश्च ॥ (३२४)

छेधो थासय-चोरेसु, सिहा-णोमालियासु छेंडा वि ।

छोहो गण-विवखेवा, छोव्माइत्ती अछेप्प-वेसासु ॥३२५॥

छेधो स्थासकः चौरश्च । छेंडा शिखा नवमालिका च । छोहो समूहः
विक्षेपश्च । छोव्माइत्ती अस्पृश्या द्वेष्ट्या च ॥ (३२५)

छिप्पंदूरं गोमयखण्डे तथैव विषमे ।

शिशु-शशिषु छुदहीरो, छेओ अन्ते देवरे च ॥३२४॥

छिप्पंदूर—१ छाणानो टुकडो २ विषम-सम नहि-बांकुंचुंकुं

छुदहीर—छुदहीर-१ नानो हीरो-बालक २ नानो हीरो-चंद्र

छेअ—१ छेद-छेडो-अंत-नाश २ देर-दियर

छेधो स्थासक-चौरेपु, शिखा-नवमालिकासु छेंडा अपि ।

छोहो गण-विक्षेपाः छोव्माइत्ती अस्पृश्य-द्वेष्ट्यासु ॥३२५॥

‘छेध’—१ ‘हायनो थापो २ चोर

‘छेंडा’—१ ‘शिखा-चोटली-२ नव-

मालिका-नेमाली के नीमालीनी वेल

छोह—१ गण-समूह २ क्षोभ-विक्षेप

छोव्माइत्ती—१ अस्पृश्या-नहि अडकवा

जेवी २ द्वेष्ट्य-द्वेष्ट करवा योग्य-

द्वेष्टपात्र

१ सरखावो ‘छेअ’ वर्ग ३ गा० ३१८ ।

२ सरखावो ‘छिड-छेंड’-वर्ग ३ गा० ३२१ तथा ‘छिली’-वर्ग ३ गा० ३१३ ।

અથ 'જ' આદય:-

જંગા ગોચરભૂમી, જઞ્ઞો પુરિસે, તુસે જંમો ।

જયણં હયકવચમ્મિ, જરંડો વુહ્દમ્મિ, જણ્હલી નીવી ॥૩૨૬॥

જંગા ગોચરભૂમિઃ । જઞ્ઞો પુરુષઃ । જંમો તુષઃ । જયણં હયસંનાહઃ ।
જરંડો વૃદ્ધઃ । "જરંડો" [] इत्यन्ये । जण्हली नीवी ।

યથા—

જયણેહિં હયા, ગામા જંગાહિં, કળા અ જંમભાવેણ ।

મહિલાઓ જણ્હલીહિં સદંતિ ગેહા જરંડજઞ્ઞેહિં ॥૨૪૮॥(૩૨૬)

જહિયં સ્વચિણ, જગલં પંકસુરે, જંબુલો ય વાણીરે ।

જંગલસિંહાદ જવણં, જહમ્મિ જંમલ-જહાજાય ॥૩૨૭॥

હવે આદિમાં 'જ'વાળા શબ્દો:-

જંગા ગોચરભૂમિઃ, જઞ્ઞો પુરુષે, તુષે જંમો ।

જયણં હયકવચે, જરંડો વૃદ્ધે, જણ્હલી નીવી ॥૩૨૬॥

જંગા—જગ્યા—ગાયોને ચરવાની જગ્યા—
ગોચર

જઞ્ઞ—જાણ્ય—જાતિવંત-પુરુષ

જંમ—તુષ-ફોફું

જયણ—જીન-ચોટાનું વસ્ત્ર

જરંડ—જરઠ-જરંડો-ઘરંડો માણસ

જણ્હલી—નીવી-નાઢી

જરંડ—વીજા દેશી સંપ્રદાયકારો 'જરંડ'ને વદલે 'જરંડ' પાઠ વતાવે છે.

ઉદાહરણ—

જયણેહિં હયાઃ, ગ્રામાઃ જંગાહિં, કળાશ્ચ જંમભાવેન ।

મહિલાઃ જણ્હલીહિં શોભન્તે ગેહા જરંડજઞ્ઞેહિં ॥૨૪૮॥

ચોટાઓ જીનો વડે-વસ્ત્રો વડે શોમે છે, ગોચરો હોય તો ગામો શોમે છે,
ફોફાં વડે ડાળાઓ શોમે છે, છાંઓ નાઢીઓ વડે સારી લાગે છે અને ઘરંડા
પુરુષો વડે ઘરો શોમે છે.

જહિયં સ્વચિતે, જગલં પદ્મસુરાયામ્, જંબુલો ચ વાનીરે ।

જાંગલશિંખાયાં જવણં, જહે જંમલ-જહાજાય ॥૩૨૭॥

જહિયં સ્વચિત્તમ્ । જગલં પદ્ધિલા સુરા । “પદ્ધિલસરકો જગલં” []
 હૃત્યન્યે । જંબુલો વાનીરઃ । “જંબુલં મધમાજનમ્” [] ઇતિ સાતવાહનઃ ।
 જવણં હલશિશ્વા । જંબલો તથા જહાજાઓ જડઃ ।

યથા—

મણિજહિયવાસભવણે જગલં જંબુલઘરોચિયં ણિતો ।

જહજાય ! કીસ લજ્જસિ જવણ-ઉચિયદૃત્યજંબલત્તેણ ॥૨૪૯॥

અત્ર-‘જગરો સંનાહઃ’ ઇતિ સંસ્કૃતસમઃ । ‘જંપદ્ કથયતિ । જવદ્
 યાપયતિ’ । ઇતિ ધાત્વાદેશેષૂક્તાવિતિ નોક્તૌ ॥ (૩૨૭)

જહિમા વિયદ્ધગાથા, જવય-જવરયા જવંકુરણ ।

જંધામઓ ય જંધાલુયમ્મિ, જંવાલયં ચ જલનીલી ॥૩૨૮॥

જહિય—જહિત-જહેલું-સ્વચિત-(સ્વ+ચિત્ત-
 -સ્વ-ચાલી જગ્યા-ને ચિત-ભરી દેવું)

જગલ—પંકવાલી સુરા

જંબુલ—વાનીર-નેતરું જાડ-નેતર

જવણ—હલની જપરનો ભાગ-હલની ટોચ

જંબલ } —જડ-મૂરસ

જહાજાઓ } —યથાજાત-જન્મતી વણતે

જેવો હતો તેવો-જડ મૂરસ

જગલ—ધીજા સંગ્રહકારો ‘જગલ’નો અર્થ ‘પંકવાલો સરકો’ વતાવે છે.

જંબુલ—સાતવાહન નામનો સંગ્રહકાર, ‘જંબુલ’નો અર્થ ‘મધનું માજન-પાત્ર’
 વતાવે છે.

જગર—‘જગર’નો અર્થ ‘સંનાહ’-‘વહતર’ છે અને એ ‘જગર’ શબ્દ દેશો નથી
 પરંતુ સંસ્કૃતસમ છે.

જંપ—જંપદ-કથયતિ-જલપતિ-કહે છે [૮-૪-૨]

જવ—જવદ્—યાપયતિ-યાપન કરે છે-વીતાવે છે [૮-૪-૪૦]

એ વચ્ચે ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં નોંધ્યા નથી.
 ઉદાહરણ—

મણિજહિયવાસભવને જગલં જંબુલઘરોચિતં નયન્ ।

જહજાય ! કસ્માત્ લજ્જસે જવણ-ઉચિતદૃત્યજંબલત્તેણ ॥૨૪૯

નેતરના ઘરવાલને યોગ્ય એવી પંકવાલી સુરાને, મણિઓથી જહેલા યાસભવ-
 નમાં લાવતો તું હે જડ ! શા માટે લાજે છે ? કારણ કે, તારો હાથ હલની
 ટોચને યોગ્ય છે અને તેથી તું જહતાવાલો છે.

જહિમા વિદગ્ધગાથા, જવય-જવરયા યજ્ઞાકુરે ।

જંધામઓ ચ જંધાલુયમ્મિ, જંવાલયં ચ જલનીલી ॥૩૨૮॥

जहिमा विदग्धरचिता गाथा । जवओ तथा जवरओ यवाङ्कुरः । जंघा-
मओ तथा जंघालुओ द्वौ अप्येतौ अन्योन्यपर्यायतया 'जङ्घाल'वाचकौ ।
जंघालं जलनीली—शेवालमित्यर्थः । 'जलनीली'शब्दो यदि संस्कृते न रुढ-
स्तदा देख्यः ।

यथा—

जंघालुए ! णइअडं गया सि जं तुह तणुम्मि जंघालो ।

तह जवरयगोवीओ तुह जहिमं तत्थ गायंति ॥२५०॥

तं जवयगौरयंगि भरिउं जंघामओ हविअ वच्च ।

जलणीलिदुग्गमग्गो ण विअम्भइ पाउसो जाव ॥२५१॥ (३२८)

जहिमा—यथा+इमा=अधेमा—पंडिते रचेली
गाथा—उदाहरणरूप गाथा

जवय } —जवारा—यवना भंक्रा
जवरय }

जंघामध } —जंघाल—जंघाधी चालनार
'जंघालुअ' } —मात्र चालीने आजीविका
करनार—खेपियो
जंघाल—जम्घाल—जलनीली—पाणीनी
लील—शेवाल

'जंघालुअ'—'जंघालुअ' शब्द पण देशो छे अने पर्याय बताववानी हवे तेने
नौधी बताव्यो छे.

जलनीली—'जलनीली' शब्द संस्कृतमा प्रचलित न होय तो तेने पण
देख्य समझवौ.

उदाहरण—

जंघालुए ! नदीतटं गता अस्ति यत् तव तनौ जंघालो ।

तथा जवरयगोप्यः तव जहिमं तत्र गायन्ति ॥२५०॥

तवं जवयगौरकाङ्क्षीं स्मृत्वा जंघामओ भूत्वा व्रज ।

जलणीलिदुर्गमार्गः न विजृम्भते प्रावृद्ध यावत् ॥२५१॥

हे खेप करनारी ! तारा शरीर ऊपर पाणीनी लील चोंटी छे अने जवा-
रानी रखेवाळीओ त्यां—नदी कांठे—तारा संबंधमा विदग्धरचित गाथा गाय छे तैधी
एस जणाय छे के तुं नदीने कांठे गयेली छो.

जवारा जेवी गौर शरीरवाळीने संभारिने तुं खेपियो थईने जा; ज्यां सुधी
चोमासुं नधी वेहुं त्यां सुधी शेवालने लीधे न चाली शकाय एवो रस्तो नधी थयो.

१ आचार्य हेमचंद्रे पोतानी अन्ययोगः यवच्छेदवत्रीशीमां 'जङ्घाल'
शब्दने अही जणावेल अर्थमां ज वापर्यो छे:

“लङ्घेम जङ्घालतया समुदं वहेम—चन्द्रयुतिपानतृष्णाम्” ॥३१॥

स्याद्वादमञ्जरी पृ० २३८ पूना,

जच्छंदओ सतंतम्मि, जक्खरत्ती य दीवाली ।

जण्णोहणो णिसियरे, जंघाछेओ य चत्तरए ॥३२९॥

जच्छंदओ स्वच्छन्दः 'क'प्रत्ययाभावे जच्छंदो । जक्खरत्तो दोषालिका ।
जण्णोहणो राक्षसः । जंघाछेओ चत्वरम् ।

यथा—

मणिवलएहिं कुणंती जंघाछेयम्मि जक्खरत्ति व ।

जण्णोहणाण वि तुमं णिसि जच्छंदेण किं डरसि ? ॥२५२(३२९)

विद्ववियम्मि जगडिओ, जंभणअ-आई जह्छिच्छभणिर-आई ।

जरलद्धिय-जरलविया गामीणे, ऊरुए जहणरोहो ॥३३०॥

जगडिओ विद्रावितः—कदर्थित इत्यर्थः । जंभणओ यथेष्टवक्ता । 'जंभ-

जच्छंदओ स्वतन्त्रे, जक्खरत्ती च दीपाली ।

जण्णोहणो निशाचरे, जंघाछेओ च चत्तरके ॥३२९॥

जच्छंदअ	} —यच्छन्दक-जे गमे ते करनारो-गमे तेवा छंद- वाळो-स्वतंत्र-स्वच्छंदी	जण्णोहण—यज्ञावहन-यज्ञने हणनार-राक्षस
जच्छंद		जंघाछेअ—जह्घाछेद-जे स्थान आवतुं जोईने जंघा छेदाय एटले जलदी न ऊपडे ते स्थान-चोक
जक्खरत्ती	—यक्षरात्री-यक्षोनी रात्री-दीवाळी	

उदाहरण—

मणिवलयैः कुर्वतो जंघाछेयम्मि जक्खरत्ति इव ।

जण्णोहणाण अपि त्वं निशि जच्छंदेण किं दरसि ? ॥२५२

मणिनां वलयो-वलयो-द्वारा चोकमां राक्षसोने पण जाणे दीवाळी करती तुं
रात्रे पेला स्वच्छंदीयी गा माटे डरे छे ?

विद्राविते जगडिओ, जंभणअ-आदिः यथेच्छभणक-आदिः ।

जरलद्धिय-जरलविया ग्रामीणे, ऊरुके जहणरोहो ॥३३०॥

जगडिअ—जगडेल-कदर्थना पामेल	जहणरोह—जघनरोह-जघनमांथी-कटना
जंभणअ—यद्भणक-जेवुं इच्छे तेवुं बोलनार-यथेष्टवक्ता	आगला गागमांथी-पेडुमांथी-ऊगनार
	—ऊरु-साथळ

जरलद्धिय } —गामडियो
जरलविय }

ળમળો” [] इति केचित् । उभयत्र आदिग्रहणात् जंपिच्छओ यथादृष्ट-
मभिलपिता । जंपेच्छिरमगिगरो यो यद् यद् दृष्टं तदेव मृगयते इत्यादि । अत्र -
‘जअडइ त्वरते’ इति धात्वादेशेपूक्तमिति नोक्तम् । जरलद्धिओ तथा जरल-
विओ ग्रामीणः । जहणरोहो ऊरुः ।

यथा —

जरलद्धिआइ दट्टुं पवणलहसंत-अंसुयं जहणरोहं ।

ओ ! कामसरजगडिया जरलविया हुंति जंभणया ॥२५३॥ (३३०)

जहणूसवं अट्ठोरु, जंकयसुकओ अप्पसुकयगिज्झम्मि ।

जाडी गुम्मं, जाई सुरा, कविट्ठम्मि जाऊरो ॥३३१॥

जंभणअ-आई—जहिच्छभणिर-आई—आ वने शब्द साथे ‘आई’-‘आदि’

શબ્દ જોડેલો છે માટે ‘જંભણઅ’ની પેઠે ‘જંપિચ્છઅ’ ‘જંપેચ્છિરમગિર’
વગેરે વીજા પળ અનેક શબ્દો સમજી લેવા.

જંપિચ્છઅ-યત્-અપિ-ઈચ્છુક-ગમે તેની ઇચ્છા કરનાર અથવા-યત્પ્રેક્ષક-
જેવું પેગ્ગે-દેગ્ગે-તેવું અભિલપનાર.

જંપેચ્છિરમગિર-યત્પ્રેક્ષકમાર્ગક-જેને જેને પેગ્ગે તેને તેને માગનાર इत्यादि.

जंभणअ-केटलांक संग्रहकारो ‘जंभणअ’ने बदले ‘जंभणभण’ एवो शब्द नोंचे છે.

જઅડ—જઅડइ-ત્વરતે-સીઘ્ર કરે છે-જટ કરે છે-ત્વરા કરે છે [૮-૪-૧૭૦]

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધી વતાવ્યો છે માટે અહીં નોંધ્યો નથી.

उदाहरण—

जरलद्धिआइ दट्टा पवनसंसमान-अंशुकं जहणरोहं ।

ओ ! कामसरजगडिया जरलविया भवन्ति जंभणया ॥२५३॥

‘જુઓ-ક્ષમના વાળોથી કદર્થના પામેલા ગામડિયાઓ, પેલી ગામડિયણના,
પવનથી સરી પડેલ વસ્ત્રવાળા અર્થાત્ ઉઘાડા સાયલને જોઈને જેમ ફાવે
તેમ વોલે છે.

जहणूसवं अट्ठोरु, जंकयसुकओ अप्पसुकृतग्राणे ।

जाडी गुल्मम्, जाई सुरा, कपित्थे जाऊरो ॥३३१॥

૧ ત્વરયતિ’ इ-पा० ।

जहणूसवं अघोरुक्कम् । जंकयसुकओ अल्पसुकुतप्राहः । जाडी गुल्मम् ।
जाई सुरा । जाऊरो कपित्थः ।

यथा—

जाऊरजाडिकंटयफट्टिरजहणूसवा वि तेण समं ।

जाईलुद्धा वच्चसि जंकयसुकया सि तं पुत्ति ! ॥२५४॥(३३१)

जालघडिया सिरहरे, जिग्घियं 'ओसिंघिय'अत्थम्मि ।

'जिण्णोव्भवा य दुव्वाइ, जीवयमई य वाह्मई ॥३३२॥

जालघडिया चन्द्रशाला । जिग्घियं व्रातम् । अत्र 'जिमियं सुक्कम्' इति
'भुजि'धात्वादेशभवम् । जिण्णोव्भवा दूर्वा । जीवयमई मृगाकर्षणहेतुर्व्याधमृगी ।

जहणूसव—अघं ऊरु-साथळ-सुधी पहेर-
वानु वस्त्र-जांघियुं-चट्टी

जंकयसुकअ—यत्कृतसुकुत-थोडा सुकु-
तथी ग्रही शकाय एवो-थोडा सुकु-
तथी वशमां थाय तेवो

जाडी—जाडी-गुल्म-जमीन ऊपर चालता
वेला जेमनुं ऊमुं वृक्ष के थड नथी

जाई—सुरा-दारु

जाऊर—कोठुं

उदाहरण—

जाऊरजाडिकण्टकस्फटितजहणूसवा अपि तेन समम् ।

जाईलुद्धा व्रजसि जंकयसुकया असि त्वं पुत्ति ! ॥२५४

हे पुत्ति ! तारं जांघियुं कौठानी जाडीना कांटामां भरावाधी फाटी गयुं छे
छतां दारुमां लुच्च थयेली तुं तेनी साधे जाय छे तेथी एम जणाय छे के तुं
थोडा ज सुकुतथी तावे था एवी छो अर्थात् थोडुंक मनगमनुं मळे तेटलामां तुं
तावे थनारी छे.

जालघडिया शिरोमृहे, जिग्घियं 'ओसिंघिय'अर्थे ।

'जिण्णोव्भवा च दूर्वायाम्, जीवयमई च व्याधमृगी ॥३३२॥

जालघडिया—जालघटिता-माथानुं घर-
ऊपरनुं घर-जाळीओथी वनावेलो
घरनो ऊपलो माळ-अगाशो

जिग्घिय—जिघ्रित-मुंघेडुं

'जिण्णोव्भवा—जीर्णोद्भवा-जीर्ण थया पछी
फरीवार ऊगनारी-दूर्वा-घरो

जीवयमई—जीवितमृगी-व्याधमृगी-

व्याधं वनावेली हरणी-हरणोने पक-

डवा माटे शिकारीए वनावेली वना-

वटी पण जीवती लागे तेनी मृगी-हरणी

યથા—

જાલમટિયાહ જા તં ન ણિયસિ જીવયમહં વ યયણમ્સ ।

તા ભમ દરિણો ધ્વ તુમં કુલટાજિણ્ણોઘ્મવાહ જિગ્ધંતો ॥૨૫૫॥

અર્થ—‘જીહ્વ લજ્જતે’ હિતિ ધાત્વાદેસોપક્રમિતિ નોક્તમ ॥ (૨૬૨)

જિમિય—‘જિમિય’ પદને જમાવેલું—ગાથેલું—આ વચ્ચે, ‘યુજ’ ધાતુના આદેશ
અપરથી આવેલો છે [૮-૪-૧૧૦]

‘જીહ્—જીહ્વ—લજ્જતે—લજ્જ છે—જામય છે [૮-૪-૧૦૩]

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રારબ્ધમાં નોંધેલો છે માટે અહીં નથી લખ્યો.

ઉદાહરણ—

જાલમટિયાહ યાવત્ તાં ન પદ્યસિ જીવયમહં દ્ય મદનસ્ય ।

તાવદ્ ભ્રમ દરિણ દ્ય ત્વં કુલટાજિણ્ણોઘ્મવાહ જિગ્ધન્ ॥૨૫૬॥

મદનસ્ય વ્યાધની વ્યાધયમ્ની જેવી નેપીને અપરથીમાં જ્યાં મુખી તું જોનો
નથી ત્યાં મુખી દરણની જેમ કુલટા જોઓના ભરેને મુંખનો મુંખનો (તું)
મમ્મા કર.

૧ સંસ્કૃત ધાતુસંપ્રદમાં “નમ્ છન્ નમ્ ઇમ્ જિમ્ અદને” [ધાતુસાં ૫૦
૪૭ ખાંચક ૩૮૧-૩૮૪] નોંધીને વૈયાકરણીય ‘ગાથા’ અર્થનો વાદ્યક ‘જિમ્’
ધાતુ જમાવેલો છે. તેનું મૂત્તરુદ્ધત ‘જિમિતમ્’ ધાતુ તે અપરથી પ્રાકૃત ધાતુ
વર્ણવિકાર કરતાં ‘જિમિત્રં’ પદ અપરથી પાકે છે; છતાં આ હેમચંદ્ર ‘જિમિથ’ને
‘યુજ’ ધાતુના આદેશ દ્વારા વ્યાધવાની યુજના મા માટે કરે છે ? તબ્બે, ‘યુજ’
અને ‘જિમ’ એ વચ્ચે ધાતુઓ વચ્ચે કમું સામ્ય પણ નથી જેવી એ વે વચ્ચે કોઈ
રીતે આદેશ અને સ્થાનાનો સંબંધ સ્થાપી શકાય.

૨ સંસ્કૃત ધાતુસંપ્રદમાં “જીહ્ લજ્જાયમ્” [ધાતુસાં ૫૦ ૧૬૩ અદાદિ-
ગણ ખાંચક ૪] ધાતુ છે. તેનું વર્તમાનકાલમાં ‘જિહ્વેતિ’ રૂપ થાય છે. એ રૂપના
(જિહ્+ણિ) ‘જિહ્’ અંગમાં પ્રાકૃતધાતુ વર્ણવિકાર કરતાં ‘જીહ્’ પદ અપરથી
છે અને એ રીતે પ્રાકૃતમાં પ્રતીત ‘જીહ્’ ધાતુની નિષ્પત્તિ છે; તેમ છતાં ય આ
હેમચંદ્ર ‘લજ્જ’ ધાતુનો ‘જીહ્’ આદેશ લખાવે છે. અને એવો જ અર્થ સમજી
શકાય કે ‘લજ્જ’ અને ‘જીહ્’ વચ્ચે સમાન અર્થવાચક છે; એ સિવાય એ વે વચ્ચે
તેજ પણ સામ્ય ન હોવાથી ‘સ્થાની-આદેશ’નો સંબંધ સંભવી શકતો નથી.

જુળળો છેગે, જુયલો તરુળે, અપરિગ્ગહમ્મિ જુંજુરુડો ।

જુયલિય-જુરુમિલ્લા દુગુણિય-ગહના, જૂયઓ ય વપ્પીદે ॥૩૩॥

જુળળો વિદરવઃ । જુયલો તરુળઃ । જુંજુરુડો અપરિગ્રહઃ । જુયલિયં દ્વિગુણિતમ્ । જુરુમિલ્લં ગહનમ્ । “જૂરુમિલ્લયં” [] ઇતિ ગોપાલઃ । જૂયઓ ચાતકઃ ।

યથા—

જુંજુરુડાઐ ઘનરવજુયલિયવિસમસરવેયણાઐ મહ ।

દુહજુરુમિલ્લઅવત્થં કહ જૂયય ! તસ્સ જુળળજુયલસ્સ ॥૨૫૬॥

અત્ર-‘જૂરવદ્ વચ્ચતિ’ ઇતિ ધાત્વાદેશોપૂત્તમિતિ નોક્તમ્ ॥ (૩૩૩)

જેમળયં દાહિણે અંગે, જો રં ચ ‘જો કિર’અત્થમ્મિ ।

જોક્કલં અચોક્કલે, જોઓ ચંદે, જોગ્ગા ય ચાહુમ્મિ ॥૩૩૪॥

જુળળો છેકે, જુયલો તરુળે, અપરિગ્રહે જુંજુરુડો ।

જુયલિય-જુરુમિલ્લા દ્વિગુણિત-ગહનાઃ, જૂયઓ ચ વપ્પીદે ॥૩૩૩॥

જુળળ—જીર્ણ-વયોવૃદ્ધ-અનુભવી-છેક-

ચતુર

જુયલ—યુવક-તરુળ-જુવાન

જુંજુરુડ—પરિગ્રહ વિનાનો

જુયલિય—યુગલિત-જોડવાલું-દ્વિગુણિત

-વેવડું

જુરુમિલ્લ—ગહન

જૂયઘ—વપૈયો-ચાતક

જુરુમિલ્લ—ગોપાલ નામનો દેશીસંપ્રદાય ‘જુરુમિલ્લ’ને વદલે ‘જૂરુમિલ્લય’ શબ્દ નોંધે છે.

જૂરવ—જૂરવદ્-વચ્ચતિ-વાંચે છે-ઓ છે. ષા ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે [૮-૪-૧૩] માટે અહીં નોંધ્યો નથી.

ઉદાહરણ—

જુંજુરુડાઐ ઘનરવજુયલિયવિપમશરવેદનાયા મમ ।

દુઃખજુરુમિલ્લઅવસ્થાં કથય જૂયઘ ! તસ્ય જુળળ-જુયલસ્સ ॥૨૫૬॥

હું પરિગ્રહ વિનાની છું અને વરસાદની ગર્જનાને લીધે કામદેવની વેદના વેવડી વધી ગઈ છે એવી મારા દુઃખની ગહન અવસ્થાને ચાતક હે ! તે ચતુર જુવાનને તું કહેજે.

જેમળયં દક્ષિણકે અંગે, જો રં ચ ‘યઃ કિલ’ અર્થે ।

જોક્કલં અચોક્ષે, જોઓ ચંદ્રે, જોગ્ગા ચ ચાટૌ ॥૩૩૪॥

યથા—

મેહમ્મિ પિહિયજોઈસવઈ—જોડે રુદરજોઈ—જોઈવ્વે ।

હિંડંતિ^૧ અ જોઈરયા વમ્મહજોડિયસરાહયા કુલડા ॥૨૫૮॥(૩૩૫)

ળયળમ્મિ જોયણં, તહુ સ્વજ્ઞોણ જોઈયં જાણ ।

જોઈંગળો અ ઈંદોવે, જોવારીઈ જોળ્ળાલિયા ॥૩૩૬॥

જોયણં લોચનમ્ । જોઈઓ સ્વયોતઃ । જોઈંગળો ઇન્દ્રગોપઃ । જોળ્ળ-
લિયા જોવારી ધાન્યમ્ । ‘જોવારી’શબ્દોઽપિ દેશ્ય એવ ।

યથા—

ચલજોઈય—જોઈંગળં ઇક્ષિય જોળ્ળલિયકારણં કાલં ।

કાસયવહુહ હરિસા ઉપ્પુલ્લયજોયણા હુંતિ ॥૨૫૯॥(૩૩૬)

ઉદાહરણ—

મેઘે પિહિતજોઈસપતિ—જોડે રુચિરજોઈ—જોઈવ્વે ।

હિણ્ડન્તે^૨ ચ જોઈરયા મન્મથજોડિયસરાહતાઃ કુલડાઃ ॥૨૫૮

મેઘ વરસે છે, મેઘને લીધે ચંદ્ર અને નક્ષત્રો ઢંકાઈ ગયાં છે અને સુંદર
વીજળીનો દીવો ચમકે છે એવે વચ્ચે કામદેવરૂપ શિકારીના વાળીથી વિંધાયેલી
કુલડા સ્ત્રીઓ સ્થલિત થતી થતી-ઠેવાં-ચાતી ચાતી-લપસતી જતી છતાં
ભમ્યા કરે છે.

નયને જોયણં, તથા સ્વયોતે જોઈયં જાનીહિ ।

જોઈંગળો ચ ઇન્દ્રગોપે, જોવારીઈ જોળ્ળાલિયા ॥૩૩૬॥

જોયણ—યોતન-નયન-આંખ

જોઈઅ—યોતિત-સ્વયોત-સ્વજ્ઞો-

આગિયો

જોઈંગળ—ઇન્દ્રગોપ નામનો કીટો

જોળ્ળાલિયા }—જુવાર-જાર-આ નામનું

જોવારી } ધાન્ય

જોવારી—આ શબ્દ પણ દેશી જ છે.

ઉદાહરણ—

ચલજોઈઅ—જોઈંગળં ઈક્ષિત્વા જોળ્ળલિયકારણં કાલમ્ ।

કર્પકવધ્વઃ હર્પાદ્ ઉત્પુલ્લકજોયણા ભવંતિ ॥૨૫૯

૧ -તિ ય જો-પા૦ । ૨ -રી વિ જો-પા૦ ।

૩ મૂલના ‘અ જોઈરયા’ પાઠને ‘અજોઈરયા’ એમ અલંકાર વાંચીએ તો તેનો
અર્થ ‘અસ્થલિત’ એમ સમજાવો-અર્થાત્ ‘એવે વચ્ચે પણ કુલડા સ્ત્રીઓ સ્થલનો
પામ્યા વિના ભમ્યા કરે છે’ એવો એનો સઠંગ અર્થ સમજાવો.

જોવ્વળણીરં તહ જોવ્વળણવેઅં જોવ્વળણોવયં ચ જરા ।

જોવ્વળણીરં તથા જોવ્વળણવેઅં તથા જોવ્વળણોવયં વયઃપરિણામઃ ।
“જોવ્વળણીરો જોવ્વળણોવઓ ક્ષ્ણઃ” [] इति चतुष्पदवर्गे यत् केनचि-
दुक्तं तस्य संमोह एव ।

યથા—

જોવ્વળણીરં તરુણત્તણે વિ વિજિપંદિયાણ પુરિસાણ ।

જોવ્વળણવેઅે વિ ણ જોવ્વળણોવયં હોઙ્ગ ઇયરાણ ॥૨૬૦॥

સજ્જાને અને ઇંદ્રગોપ નામના કીડાઓને ચાલતા જોઈને સ્નેહતની વહુઓ
જાણ્યું કે હવે ‘જાર’ નામના ધાન્યને થવાનો સમય પાસે આવ્યો છે. આ રીતે એ
જાણીને જેમનાં નયનો દર્પથી ફૂલી ગયાં છે એવી તેણીઓ આનંદયુક્ત થાય છે.

જોવ્વળણીરં તથા જોવ્વળણવેઅં જોવ્વળણોવયં ચ જરા ।

જોવ્વળણીર {—યૌવનનીર—જુવાનીનું પાણી—
જોવ્વળણવેઅ {—યૌવનવેગ—જુવાનીનો વેગ—જુવાની જતાં છતાં ય {—જરા—વૃદ્ધાવસ્થા
જોવ્વળણોવય {—તેની અસર વેગરૂપે શરીરમાં રહી છે તે—
જોવ્વળણોવય {—યૌવનઉપવય—જુવાનીની પાસેનું વય—

જોવ્વળણીર—જોવ્વળણોવઅ—કોઈ સંગ્રહકારે આ વસ્તે શબ્દોનો અર્થ ‘ક્ષ્ણ’
—‘રીંછ’ બતાવ્યો છે. અને ‘રીંછ’ અર્થ સમગ્રીને એ સંગ્રહકારે આ વસ્તે
શબ્દોને ચોપગાં ગ્રાણીના વર્ગમાં નોંધી બતાવ્યા છે તે, તેનો સંમોહ—
ભ્રમ જ છે.

ઉદાહરણ—

જોવ્વળણીરં તરુણત્વેऽપિ વિજિતેન્દ્રિયાણાં પુરુષાણામ્ ।

જોવ્વળણવેઅે અપિ ન જોવ્વળણોવયં ભવતિ હતરેપામ્ ॥૨૬૦

ઇંદ્રિયોને જિતી લેનાર પુરુષોને માટે તેમની તરુણઅવસ્થામાં પણ જરા—વૃદ્ધા-
વસ્થા—છે અને વીજાઓને—ઇંદ્રિયોને તાવે રહેનારાઓને—માટે તો વૃદ્ધ અવસ્થા આવવા
છતાં ય વૃદ્ધ અવસ્થા નથી होती.

અથ અનેકાર્થા:-

જળહં લઘુપિઠરે કસિણે ચ, જંપણં અકિત્તિ-વયણેસુ ॥૩૩૭

જળહં લઘુપિઠરમ્ કૃષ્ણં ચેતિ દ્વચર્થમ્ । જંપણં અકીર્તિઃ વક્ત્રં ચ (૩૩૭)

વેડિસ-વરુણેસું જંબુઓ ચ, ગામણિ-વિડેસુ જળઉત્તો ।

જચ્ચંદણં અગરુ કુંકુમં ચ, જોવો ચ વિંદુ-થોવેસુ ॥૩૩૮॥

જંબુઓ વેતસવૃક્ષઃ પશ્ચિમદિક્પાલશ્ચ । જળઉત્તો ગ્રામપ્રધાનપુરુષઃ
વિટશ્ચ । જચ્ચંદણં અગરુઃ કુંકુમં ચ । જોવો વિંદુઃ સ્તોકં ચ । અત્ર-‘જૂરહ
સ્વિયતે ક્રુધ્યતિ ચ’ इति धात्वादेशोपूक्तमिति नोक्तम् ॥ (૩૩૮)

આદિમાં ‘જ’વાળા અનેકાર્થક શબ્દો

જળહં લઘુપિઠરે કૃષ્ણે ચ, જંપણં અકીર્તિ-વદનેષુ ॥૩૩૭॥

જળહ—૧ નાની થાલી ૨ કૃષ્ણ-કાલું

જંપણ—૧ જલ્પન-અકીર્તિ ૨ વદન-

જલ્પન-જે વહે વોલાય તે-વોલવાનું
સાધન-મુઠ

વેતસ-વરુણેષુ જંબુઓ ચ, ગામણી-વિટેષુ જળઉત્તો ।

જચ્ચંદણં અગરુઃ કુંકુમં ચ, જોવો ચ વિંદુ-સ્તોકેષુ ॥૩૩૮॥

જંબુઅ—૧ નેતરનું વૃક્ષ ૨ પશ્ચિમ
દિશાનો દિવપાલ-વરુણ

જચ્ચંદણ—જાત્યચન્દન-૧ અગર ૨ કંકુ
-કેસર

જળઉત્ત—જનપુત્ર } ૧ ગ્રામણી-ગામનો
જનયુક્ત } નાયક ૨ વિટ-જાગ

જોવ—૧ વિંદુ ૨ થોડું

જૂર—જૂરહ-સ્વિયતે-સીજે છે-જૂરે છે, જૂરહ-ક્રુધ્યતિ-ક્રોધ કરે છે.

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે [૮-૪-૧૩૨] [૮-૪-૧૩૫]

માંટે ભેઈ કહ્યો નથી.

अथ 'झ'आदयः

संततवरिसम्मि झडी, झंगो तुष्टे, झला य मयतण्हा ।

झंटी लहु-उड्डकेसेसु, पीलु-मायासु झंडुय-झमाला ॥३३९॥

झडी निरन्तरगृष्टिः । झंगो तुष्टः । झला मृगतृष्णा । झंटी लघ्वर्ध-
केशाः । झंटीओ पीलुवृक्षः । झमालं इन्द्रजालम् ।

यथा—

ण झडिं झंगो वि रवी कुणइ झलं चैय इत्थ मरुदेसे ।

मुंच झमालाइं लुलंतझंटीओ झंडुयाइं चुंटेसु ॥२६१॥(३३९)

झंडलि-झंगर-झरया असई-सुक्कतरु-सुण्णआरेसु ।

झेज्झरि-झरुया खिक्खिरि-मसणसुं, झंपणी पम्हे ॥३४०॥

इवे 'झ' आदिवाला शब्दो

संततवर्षे झडी, झंगो तुष्टे, झला च मृगतृष्णा ।

झंटी लघु-उर्ध्वकेशेषु, पीलु-मायासु झंडुय-झमाला ॥३३९॥

झडी—निरंतर वरसाद-झडी

झंग—तुष्ट-तोष पापेल

झला—मृगतृष्णा-झांगवां

झंटी—झंटीयां-नाना अने ऊभा वाल

झंडुय—पीलुतुं वृक्ष-झालय

झमाल—माया-इन्द्रजाल-धमाल

उदाहरण—

न झडिं झंगो अपि रविः कगेति झलं चैव अत्र मरुदेशे ।

मुञ्च झमालाइं लुलद्झंटीओ झंडुयाइं चुण्टय ॥२६१॥

सूर्यं तुष्टं धयो दीप्य तोषणं मारवाटमां झडि-वरसादनी झडि-करतो नयी
पण ते अही मारवाटमां झांझवां ज करे छे.

इन्द्रजालोने मुकी दे अने दळता नाना वाल माथामां ऊभा छे एयो तुं
पीलुओने चुंटे-मेगां कर.

झंडलि-झंगर-झरया असती-शुष्कतरु-सुवर्णकारेषु ।

झेज्झरि-झरुया खिक्खिरि-मशकेसु, झंपणी पक्ष्मणि ॥३४०॥

ફંડલી અસતી । ફંસરો શુષ્કતરુઃ । ફરબો સુવર્ણકારઃ । ફજ્જરી
સ્પર્શપરિહારાર્થ ચળ્ડાલાદીનાં હસ્તયદિઃ 'સ્ત્રિસ્ત્રિ' इति । ફરબો મશકઃ ।
'મશક'વાચકશબ્દાઃ 'ચીર્યામ્' અપિ વર્તન્તે । યદાહ—“મશકાદ્યાશ્ચીર્યા-
મધ્યુચ્યન્તે કાવ્યતત્ત્વજ્ઞૈઃ” । [] इति । ફંપણી પદ્મ ।

યથા—

ફરુઅ—આકુલમ્મિ મીલિયફંપણિયં ફજ્જરીકરચિરુવં ।

ફંસરતલમ્મિ ફરય—અહમં હહા ! ફંડલી રમઈ ॥૨૬૨॥(૩૪૦)

વચણિજ્ઞે ફક્તિય-ફિંસ્ત્રિયા, ફરંકો ચ તિણપુરિસો ।

ફંટિય-ફંટલિયાઓ પહરિય-ચંકમણ અત્થેસુ ॥૩૪૧॥

ફંડલી—અસતી—કુલડા છો

ફંસર—ફાંસરું—સૂફું ફાડ

ફરય—ફારનારો—ફારણ કરનાર—તોની

‘ફજ્જરિ’—પોતાને કોઈ ન બડકે એવું
વતાવવા ચંડાલ વગેરે, હાથમાં જે
લાકડી રાખે છે તે—એવું બીજું નામ
‘સ્ત્રિસ્ત્રિ’ છે.

ફરુઅ—ફીરકા—મશક—મચ્છર

ફંપણી—પાંપણ

ફરુઅ—‘ફરુઅ’નો અર્થ ‘મશક’ છે અને જે શબ્દો ‘મશક’ અર્થને વતાવે છે
તે વધા ‘ચીરી’ અર્થને પણ વતાવે છે. કોઈપણ કહ્યું છે કે “‘મશક’ને
વતાવનારા શબ્દો ‘ચીરી’ અર્થને પણ વતાવે છે એવો કાવ્યતત્ત્વજ્ઞોનો
અભિપ્રાય છે.”

ડદાહરણ—

ફરુઅ—આકુલે મીલિતફંપણિયં ફજ્જરીકરચિરુપમ્ ।

ફંસરતલે ફરય—અધમં હહા !!! ફંડલી રમયતિ ॥૨૬૨

જ્યાં મચ્છરો વળવળે છે એવા સૂકા ફાડને તલ્લે—નીચે—મીંચાયેલ પાંપણવાળા,
ચંડાલની જેવા કદરૂપા એવા નીચ સોનારની સાથે પેલી અસતી રમે છે. હહા!!!

વચનીયે ફક્તિય-ફિંસ્ત્રિયા, ફરંકો ચ તૃણપુરુષઃ ।

ફંટિય-ફંટલિયાઓ મહત-ચંક્રમણ-અર્થેષુ ॥૩૪૧॥

શ્લેષિયં તથા શિશ્વિયં વચનીયમ્ । ‘અશ્લેષિયં વચનીયમ્’ इति तु
‘उत्’पूर्वेण ‘शिश्विय’शब्देन सिद्धम् । झरंको तृणमयः पुरुषः । “झरंतो”
[] इति केचित् । झंटियं प्रदत्तम् । झंटलिया चङ्क्रमणम् ।

यथा—

ण कुणंति झंटियं ण य झंटलियं झक्रियाइं अगणंता ।

तुह કુપરવાલ ! રિટ્ણો અશ્લેષિય ! રણાજિરે ઝરંક વ્વ ॥૨૬૩॥

અત્ર ‘શહદ્ શીયતે’ ‘ઝંપદ્ ભ્રમતિ’ इत्यादयो धात्वादेशेष्पृक्ता इति
नोक्ताः ॥ (३४१)

दङ्कम्मि झलुसियं तह झलुंकिअं झामिअं चेअ ।

झंकारिय-झंखरिया अवचयणे, झोलियाइ झलझलिया ३४२

શ્લેષિય {—વચનીય-નિંદનીય-નિંદાપાત્ર | ઝરંક—ઘાગનો પુરુષ-ઓટું-ચાટિયો
શિશ્વિય {—પ્રહાર

झंटलिया—चंक्रमण-चारंवार-क्रमण-चालवुं

અશ્લેષિય—આ શબ્દનો અર્થ ‘નિંદનીય’ છે અને તેને, ‘શિશ્વિય’ની ધાગલ
‘ઉત્’ ઉપસર્ગ લગાડીને નાપજાવવાનો છે.

ઝરંક—કેટલાક સંપ્રદાયકારો અને વદલે ‘ઝરંત’ શબ્દ નોંધે છે.

શહદ્—શહદ્-શીયતે-પાતલું કરે છે [૮-૪-૧૩૦]

ઝંપ—ઝંપડ-ભ્રમતિ-ભગે છે [૮-૪-૧૬૧]

આ યજ્ઞે ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં નથી લેવાયા.
उदाहरण—

न कुर्वन्ति झंटियं न च झंटलियं झक्रियाइं अगणयन्तः ।

તવ કુમારપાલ ! રિપવઃ ‘અશ્લેષિય ! રણાજિરે ઝરંક વ્વ ॥૨૬૩

હે અનિદિત કુમારપાલ ! રણાગણમાં ઓટા લેવા અને નિંદનીયોને નહિ
ગણકારતા એવા તારા શત્રુઓ પ્રહાર કરતા નથી તેમ ચંક્રમણ-ભાગવાલું-પણ
કરતા નથી.

दग्धे झलुसियं तथा झलुंकिअं झामिअं चैव ।

झंकारिय-झंखरिया अवचयने, झोलिकायां झलझलिया ॥३४२॥

૧ ‘અશ્લેષિય-રણાજિરે’ એમ અર્થમાં વાંચતાં ‘અનિંદનીય રણાગણમાં’ એવો
અર્થ કરી શકાય અને તે સંગત પણ છે.

શ્લુસિયં શ્લુકિયં શ્લામિયં ત્રયમપિ દગ્ધાર્થમ્ । શંકારિયં તથા શંસ્વરિયં
અવચયનમ્ । શ્લશ્લિયા શ્લોલિકા । ‘શ્લોલિકા’શબ્દો યદિ સંસ્કૃતે ન રૂઢ-
સ્તદા અયમપિ દેશ્યઃ ।

યથા—

તાવશ્લુકિય-દવશ્લુસિઓ તુહ પયાવશ્લામિઓ અ રિઝ ।

ફલશંકારિય-દલશંસ્વરિયાઈ કુણઈ શ્લશ્લિયહત્થો ॥૨૬૪(૩૪૨)

શ્લાડં લયગહ્ણે, શ્લામરો જરી, શ્લાડલં ચ વડણિફલે ।

શ્લારુઅ-શ્લિરિંડ-શ્લીરા ચીરી-જરકૂવ-લજ્જાસુ ॥૩૪૩॥

શ્લાડં લતાગહનમ્ । શ્લામરો પ્રવયાઃ । શ્લાડલં કર્પાસફલમ્ । શ્લારુઆ
‘ચીરી’ । શ્લિરિંડં જીર્ણકૂપઃ । શ્લીરા લજ્જા ।

શ્લુસિય
શ્લુકિય
શ્લામિય

—દગ્ધ-વલ્લેલું

શંકારિય
શંસ્વરિય
શ્લશ્લિયા—શ્લોલી

—ચુંટું-ફલ-ફૂલ-ઉતારવાં

શ્લોલિકા—સંસ્કૃતમાં પ્રચલિત ન હોય તો આ શબ્દને પણ દેશ્ય સમજવો.

ઉદાહરણ—

તાપશ્લુકિય-દવશ્લુસિઓ તવ પ્રતાપશ્લામિઓ ચ રિપુઃ ।

ફલશંકારિય-દલશંસ્વરિયાઈ કરોતિ શ્લશ્લિયહત્થો ॥૨૬૪

તાપથી દાક્ષેલો, દવથી વલ્લેલો અને તારા પ્રતાપથી સલ્લેલો તારો શત્રુ,
હાથમાં શ્લોલી લઈને ફલોને અને પાંદડાંને ચુંટે છે.

શ્લાડં લતાગહને, શ્લામરો જરી, શ્લાડલં ચ વડણિફલે ।

શ્લારુઅ-શ્લિરિંડ-શ્લીરા ચીરી-જરકૂવ-લજ્જાસુ ॥૩૪૩॥

શ્લાડ—લતાગહન-શ્લાડ

શ્લામર—પ્રકર્ષપ્રાપ્ત વચવાલો-ધરડો

શ્લાડલ—વળતું ફલ-કર્પાસતું ફલ-શ્લિડતું

શ્લામઅ—ચીરી-વિશેષ પ્રકારનું જીવડું-

રાત્રે શીં શીં એવા અવાજ કરનારું

જીવડું-મચ્છર

શ્લિરિંડ—જૂનો કૂવો

શ્લીરા—શ્લીલા-લાજ-શરમ

यथा—

झाउलचुंटणकज्जे अझीर ! कढ झामरं णिओएसि ।

झारुअ-झाडच्छजे झिरिंडए एस जं पडिही ॥२६५॥(३४३)

झुंखो वज्जविसेसे, झुत्ती छेयम्मि, झुट्टं अलियम्मि ।

झुल्लुरि-झुंटण-झुंशुमुसया गुम्म-प्पवह-मणहुहेसुं ॥३४४॥

झुंखो 'तुणय'आख्यो वाद्यविशेषः । झुत्ती छेदः । झुट्टं अलीकम् ।
झुल्लुरी गुल्मः । झुंटणं प्रवाहः । अत्र 'झुणइ जुगुप्सते' इति धात्वादेशेपू-
क्तमिति नोक्तम् । झुंशुमुसयं मनोदुःखम् । "झुमुझुमुसयं" [] इत्यन्ये ।

यथा—

तुह णत्थि झुट्टझुत्ती झुंटणतटझुल्लुरीसु णाओ सि ।

झुंशुमुसयवईए मह कहियं तत्थ झुंखवाएहिं ॥२६६॥(३४४)

उदाहरण—

झाउलचुण्टनकार्ये अझीर ! कथं झामरं नियोजयसि ।

झारुअ-झाडच्छजे झिरिंडए पप यत् पतिप्पयति ॥२६५॥

निर्लज्ज है ! झिंटवां चुंट्या माटे घरवा माणसने शा माटे योजे छे ? कारण
के ए घरवो, चीरी-गण गण करतां नानां जीवडां अने लताशोथी ढंकायेला जूता
कूवामां पढी जशे.

झुंखो वाद्यविशेषे, झुत्ती छेदे, झुट्टं अलीके ।

झुल्लुरि-झुंटण-झुंशुमुसया गुल्म-प्रवाह-मनोदुःखेषु ॥३४४॥

झुंख—'तुणय' नामनुं विशेष प्रकारनुं वाजुं

झुल्लुरि—गुल्म-नाना छोड-थड के शाखा

झुत्ति—छेद-काप

वगरनुं झाड

झुट्ट—झुट्टं-अलीक-खोटुं

झुंटण—प्रवाह

झुंशुमुसय—मननुं दुःख

झुमुझुमुसय—बीजा संग्रहकारो 'झुंशुमुसय'ने बदले 'झुमुझुमुसय' एवो
शब्द नोंधे छे.

झुण—झुणइ-जुगुप्सते-घृणा करे छे [८-४-४]

आ धातुने, धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधिलो छे माटे अहाँ नोंध्यो नथी.

उदाहरण—

तव नास्ति झुट्टझुत्ती झुंटणतटझुल्लुरीसु झालोऽसि ।

झुंशुमुसयवत्या मम कथितं तत्र झुंखवादैः ॥२६६॥

સૂરં કુટિલે, સેરો જરઘંટે, સેંદુઓ અ કંદુઅણ ।

અર્ધમહિસીઈ સોટ્ટી, સોડપ્પો ચળયધન્નમ્મિ ॥૩૪૫॥

સૂરં કુટિલમ્ । અત્ર 'સૂરઈ સ્મરતિ' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।
સેરો જરઘંટઃ । સેંદુઓ કન્દુકઃ । સોટ્ટી અર્ધમહિષી । સોડપ્પો ચળકધા-
ન્યમ્ । 'શુષ્કચળકશાકમ્' [] इत्यन्ये ।

મથા—

સોડપ્પછેત્તકંઠે સોટ્ટીઓ કંઠવદ્ધસેરાઓ ।

ઉઅ ચારઈ ગોવવહૂં સેલંતી સેંદુણ સૂરગઈ ॥૨૬૭॥(૩૪૫)

વાહમ્મિ સોડિઓ, સોડલિયા રાસયસરિચ્છકીલાણ ।

સોડિઓ વ્યાધઃ । સોડલિયા રાસકસદશી ક્રોડા ।

તું પ્રસિદ્ધ છો, પ્રવાહકાંઠના નાના છોડોમાં તારો કાપ खोटો નથી. એમ,
મનના દુઃખવાળી તેણીએ ત્યાં છુંચ વગાડનારાઓ દ્વારા મને કહેલું છે.

સૂરં કુટિલે, સેરો જરઘંટે, સેંદુઓ ચ કન્દુકકે ।

અર્ધમહિષ્યાં સોટ્ટી, સોડપ્પો ચળકધાન્યે ॥૩૪૫॥

સૂર—કુટિલ—વન્ન—વાંકું

સેર—ચોંચરો ઘંટ—હેરો—તોફાની ઢોરને
ગલે વાંધવામાં આવતું લાકડું

સેંદુઅ—કંદુક—ગેંદ—દડો

સોટ્ટી—અડધી મેંશ—પાડી—જુવાન મેંશ
સોડપ્પ—ચળાતું ધાન્ય—ચળા

સોડપ્પ—સીજા સંગ્રહકારો 'સૂકા ચળાના શાક'ને 'સોડપ્પ' કહે છે.

સૂર—સૂરઈ—સ્મરતિ—યાદ કરે છે [૮-૪-૭૪]

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે માટે અહીં કાઢ્યો નથી.

ઉદાહરણ—

સોડપ્પક્ષેત્રકંઠે સોટ્ટીઓ કંઠવદ્ધસેરાઓ ।

ઉત ચારયતિ ગોપવધૂઃ ક્રીડન્તી સેંદુણ સૂરગતિઃ ॥૨૬૭

વાંકી ગતિવાળી ગોવાળની વહૂં ચળાના ચેતરને કાંઠે દટા વડે રમતી રમતી,
ગલે હેરાં વાંધેલાં છે એવી સોટ્ટીઓને—અડધી મેંશોને—પહેલવેતરી જુવાન મેંશોને—
પાડીઓને ચારે છે—જો—નજર કર.

વ્યાધે સો'ડિઓ, સોડલિયા રાસકસદશક્રીડાયામ્ ।

સોડિઅ'—વ્યાધ—શિકારી

| સોડલિયા—રાસની રમત જેવી રમત

यथा—

झोंडलियाइ खेलंतु ताव वालाउ हरिणियाउ व्व ।

आरोविऊण चावं पहरैइ ण कामझोडिओ जाव ॥२६८॥

अथ अनेकार्थाः

टङ्कच्छिन्न-अजस-तट-तटस्थ-दीर्घगहिरेसु 'झस'सदो ॥३४६॥

झसो टङ्कच्छिन्नम् अजसः तटः तटस्थः दीर्घगम्भीरश्चेति पञ्चार्थः ॥३४६॥

गय-णट्टेसुं झत्थं च, झंपियं तुट्ट-घट्टिएसुं च ।

झसुरं तंबोल-अत्थेसु, झंडुली असइ-कीलासु ॥३४७॥

झत्थं गतम् नष्टं च । झंपियं त्रुटितम् घट्टितं च । झसुरं ताम्बूलम्, अर्थश्च । झंडुली असती क्रीडा च ॥ (३४७)

उदाहरण—

झोंडलियाइ खेलन्तु तावत् वालाः हरिणिका इव ।

आरोप्य चापं प्रहरति न कामझोडिओ यावत् ॥२६८॥

धनुष चडावीने कामदेवरूप शिकारी ज्यां सुधी प्रहार न करे त्यां सुधी वालाओ, हरणीओनी पेठे रासक्रीडा जेवी रमतो रमो.

आदिमां 'झ'वाला अनेकार्थक शब्दो

टङ्कच्छिन्न-अजस-तट-तटस्थ-दीर्घगभीरेषु 'झस' शब्दः ॥३४६॥

झस—१ टांकणाथी छेदेलं-टांकेलं २ अजस ३ कांठो ४ तटस्थ-मध्यस्थ ५ लांबुं
अने घेसं-ऊंडुं

गत-नष्टेषु झत्थं च, झंपियं त्रुटित-घट्टितेषु च ।

झसुरं ताम्बूल-अर्थेषु, झंडुली असती-क्रीडासु ॥३४७॥

झत्थ—१ गत २ ध्वस्त-नष्ट

झंपिय—१ त्रुटित २ घट्टित

झसुर—१ तंबोल २ अर्थ-प्रयोजन, धन

झंडुली—१ असती-कुलटा २ क्रीडा-
रमत-खेल

१ सरखावो 'झंडली' गा० ३४०

पल्हत्थ-आकुट्टेसुं झसियं, चीहि-मसएसु झिल्लिरिया ।

अंग-किडएसु झीणं, अच्चत्थे अच्चए अ झूसरिअं ॥३४८॥

झसियं पर्यस्तम् आकुट्टं च । अत्र-‘झंखइ संतप्यते विलपति उपाल-
भते निःश्वसिति च’ । ‘झरइ स्मरति क्षरति च’ इति धात्वादेशेपूक्तमिति
नोक्तम् । झिल्लिरिया चीहीतृणम् मशकश्च । झीणं अङ्गम् कीटश्च । झूसरिअं
अत्यर्थम् स्वच्छं च ॥ (३४८)

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञदेशीशब्दसंग्रहवृत्तौ
तृतीयो वर्गः ॥छ॥ ग्रं० २५४ ॥

पर्यस्त-आकुट्टेषु झमियं, चीहि-मशकेषु झिल्लिरिया ।

अङ्ग-कीटकेषु झीणं, अत्यर्थे अच्चके च झूसरिअं ॥३४८॥

झसिय—१ पर्यस्त-पलटो पामेलुं २
आकुट्ट-आक्रोशे भरायेलुं
झिल्लिरिया—१ चांही नामलुं घास-मोध
२ झिल्लिका-मशक-मच्छर

झीण—१ अंग-शरीर २ कीडो
झूसरिअ—१ अधिकाधिक २ स्वच्छ

झंख—झंखइ-संतप्यते-संताप पामे छे [८-४-१४०]

झंखइ—विलपति-विलाप करे छे [८-४-१४८]

झंखइ—उपालभते-उपालंभ आपे छे [८-४-१५६]

झंखइ—निःश्वसिति-नीसासो मूके छे [८-४-२०१]

झर—झरइ-स्मरति-याद करे छे [८-४-७४]

झरइ—झरति-झरे छे-खरे छे-खरी पडे छे [८-४-१७३]

आ वधा धातुओ, धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे माटे अही नोंध्या नथी.

प प्रमाणे आचार्य हेमचंद्रे रचेला पोतानी बनावेली टीकावाळा
शब्दसंग्रहनी वृत्तिनो तृतीय वर्ग पूरो थयो.

चतुर्थः वर्गः

अथ 'ट' आदयः—

टमरो केशचय, टंकिअं पसरिण, विमोटणे टसरं ।

टसरोटं सेहरण, टट्टइया जवणियाण य ॥३४०॥

टमरो केशचयः । टंकिअं प्रसृतम् । टसरं विमोटनम् । टसरोटं
शेखरः । टट्टइया तिरस्करिणी ।

यथा—

मा संठवेणु टमरे टसरियचूअ-अंकुराण टसरोटं ।

टंकिअमयंकजुण्हाइ अंतरे देणु मायि ! टट्टइयं ॥२६९॥ (३४९)

टंवरओ भारियण, करालकण्णाम्मि टप्परओ ।

अरणियकुसुमे टकारिया य, टारो अहमत्तुरण ॥३५०॥

चतुर्थ वर्ग

इवे 'ट' आदिवाळा शब्दां

टमरो केशचये, टंकिअं प्रसृते, विमोटने टसरं ।

टसरोटं शेखरके, टट्टइया जवनिकायां च ॥३४९॥

टमर—केशनो समूह—वाळो जय्यो

टंकिअ—प्रसरंतुं—फेलायेतुं

टमर—मरडयुं

टसरोट—शेखर—छोगुं

टट्टइया—तिरस्करिणी—टट्टो—पडदो—

जवनिका

टटाहरण—

मा संस्थापय टमरे टसरियचूत-अंकुराणां टसरोटं ।

टंकिअमृगाङ्गज्योत्स्नाया अंतरे देहि सखि ! टट्टइयं ॥२६९॥

हे सखि ! वाळना समूहमां, मरडेल्या आंगाना अंकुराओतुं छोगुं न स्थाप
अने चंद्रनी फेलायेली चंद्रिकांनी आढी टट्टी दे—पडदो नाख.

टंवरओ भारिकके, करालकर्णे टप्परओ ।

अरणिकाकुसुमे टकारिया च, टारो अधमत्तुरणे ॥३५०॥

ટંવરઓ ભારિક:-ગુરુ:-ઇત્યર્થઃ । ટપ્પરઓ કરાલકર્ણઃ । ટક્કારી અર-
ણિકુસુમમ્ । ટારો અધમતુરજ્ઞઃ ।

યથા —

ટારમ્મિ ચડિયમિત્તો ટંવરઓ ટપ્પરો ય વામણઓ ।

જ્ઞતિ પડિઓ હસિજ્ઞઙ ટક્કારીચુંટિરીહિં વણે ॥૨૭૦॥ (૩૫૦)

ટિપ્પી.ટિક્કં તિલક, ટિંવરુ તુંવુરુ ચ, ટિંગ્વરો સ્થિરે ।

ટુંટો છિન્નકરે, ટેંટા જૂયપયમ્મિ, ટેક્કરં ચ સ્થલે ॥૩૫૧॥

ટિપ્પી તથા ટિક્કં તિલકમ્ । “ટિક્કં શિરસિ સ્તવકઃ” [] ઇત્યન્યે ।

ટિંવરુ તુમ્બુરુ । ટિંગ્વરો સ્થવિરઃ । અત્ર-“ટિવિલિક્કઙ્—મળ્ડયતિ । ટિરિ-
ટિલ્લઙ્—બ્રામ્યતિ” । એતૌ ધાત્વાદેશેષૂક્તાવિતિ નોકૌ । ટુંટો છિન્નકરઃ ।

ટેંટા ઘૂતસ્થાનમ્ । ટેક્કરં સ્થલમ્ ।

ટંવરભ—ભારે—વજનદાર

ટપ્પરઅ—ટાપરો—વીહામણા કાનવાલો

ટક્કારી
ટક્કારિયા } —અરણીનું ફૂલ

ટાર—ટાર—ટારહો—હલકો ઘોડો

ઉદાહરણ—

ટારમ્મિ ચટિતમાત્રઃ ટંવરઓ ટપ્પરો ચ વામનકઃ ।

જ્ઞટિતિ પતિતો હસ્યતે ટક્કારીચુંટિકાભિઃ વને ॥૨૭૦

શરીરે ભારે, ટાપરો અને ઠિંગણો એવો એ, ટારહો ઊપર ચડતાં વેંત જ પહો
ગયો અને વનમાં અરણીનાં ફૂલોને ચુંટનારીઓ તેની હાંસી કરી.

ટિપ્પી ટિક્કં તિલકે, ટિંવરુ તુંવુરુ ચ, ટિંગ્વરો સ્થવિરે ।

ટુંટો છિન્નકરે, ટેંટા ઘૂતપદે, ટેક્કરં ચ સ્થલે ॥૩૫૧॥

ટિપ્પી } —ટીપકી—ટપકું—તિલક

ટિક્ક } —ટીકી—તિલક—ટીકો

ટિંવરુ—તુંવુરુ—વિશેષ પ્રકારનું ફૂલ

ટિંગ્વર—સ્થવિર—ઘરહો

ટુંટ—હુંડો—કપાયેલા હાથવાલો

ટેંટા—ઘૂત રમવાની જગ્યા—જુગાર
રમવાનું સ્થાન

ટેક્કર—ટેકરો—સ્થલ

ટિક્ક—વીજા સંગ્રહકારો ‘ટિક્ક’નો અર્થ ‘માથા ઊપરનો ગુચ્છો’ કહે છે.

ટિવિલિક્ક—ટિવિલિક્કઙ્—મળ્ડયતિ—માંહે છે—શોમે છે [૮-૪-૧૧૫]

ટિરિટિલ્લ—ટિરિટિલ્લઙ્—બ્રામ્યતિ—ભમે છે [૮-૪-૧૬૧]

આ વચ્ચે ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં નોંધ્યા નથી.

યથા—

ચંદનટિકિયપરવદ્ધું ઇદ દેકરણ રમંતિયં દદ્ધું ।

ટિવરુજોગય! ટિવર! ટુંટય! ટંટિઅ! કરેસિ કિં ટિપ્પિ ॥૨૭૧(૩૫૧)

ટોલો સલભે, ટોલંચ-ટોકળા મહુચ-મજ્જમંડેયુ ।

ટોલો શલભઃ । "ટોલો પિશાચઃ" [] ફલન્યે । યદાહ—"ટોલં પિશાચમ્ આહુઃ સર્વે શલભં તુ રાહુલકઃ" [] । ટોલંચો મધૂકઃ । ટોકળં મયપરિમાણમાણ્ડમ્ । કેચિત્ "ટોકળમ્ગંડં મયમાનમાણ્ડમ્" [] આહુઃ ।

યથા—

ટોલો વ્વ મા પડ તુમં ઉજ્જાણે વાણિણીઝ જં પુરઑ ।

ટોલંચવણે ટોકળદસ્તા મચ્ચણમિજાલાઑ ॥૨૭૨॥

ઉદાહરણ—

ચંદનટિકિયપરવધૂમ્-ઇદ દેકરણ રમમાણિકાં દદ્ધા ।

ટિવરુજોગ્યક ! ટિવર ! ટુંટય ! ટંટિઅ ! કરોપિ કિં ટિપ્પિ ॥૨૭૧

જુગારના અગ્નિદામાં રહેવા છે ! દેવના કપર રમતી અને ચંદનની ટીકી-વાળી ધીજાની ગળને મેળવે, ટિવરનાં વઢ ગાવાને ચોમ્ય એવા દે પરડા ! ટુંટા ! તું શું ટીકી કરે છે ?

ટોલો શલભે, ટોલંચ-ટોકળા મધૂક-મચ્ચમાણ્ડેયુ ।

ટોલ—શલભ—પતંગિયું

ટોકળ—મચ્ચને માપનાતું વાણ

ટોલંચ—મહુલો-મહુચાનું વૃક્ષ

ટોલ—વીજા સંગ્રહકારો 'ટોલ'નો અર્થ 'પિશાચ' થતાવે છે.

"ટોલં પિશાચમ્ આહુઃ સર્વે, શલભં તુ રાહુલકઃ" [] અર્થાત્ "વધ્વા સંગ્રહકારો 'ટોલ'નો અર્થ 'પિશાચ' કહે છે અને એક રાહુલક કહે છે કે 'ટોલ' એટલે શલભ-પતંગિયું.

ટોકળમ્ગંડ—કેટલાક સંગ્રહકારો 'ટોકળ'ને વદલે 'ટોકળમ્ગંડ' શબ્દ થતાવે છે. અર્થ તો જે અહીં 'ટોકળ'નો થતાવ્યો છે તેવો જ 'ટોકળમ્ગંડ'નો કહે છે.

ઉદાહરણ—

ટોલો દ્વ મા પત ત્વમ્ ઉચ્ચાને વાણિણીઝ ચત્ પુરતઃ ।

ટોલંચવણે ટોકળદસ્તા મદનાગ્નિવ્વાલાઃ ॥૨૭૨

તું પતંગિયાની પેટે ઉચ્ચાનમાં ન પડ-ન જા. કારણ કે આગટ મહુચાના વનમાં મય માપવાનું વાણ દાથમાં રાત્રીને કામદેવરૂપ અગ્નિની જ્વાલા જેવીઓ વમમાં રહેનારીઓ-વ્યંતરીઓ ઝમી છે.

અથ અનેકાર્થા:-

અસિ-છિન્ન-સ્વાય-જંઘા-સ્વણિત્ત-ભિત્તી-તડેસુ ટંકો વિ ॥૩૫૨

ટંકો સ્વદ્ધ: છિન્નમ્ સ્વાતમ્ જહ્વા સ્વનિત્રમ્ ભિત્તિ: તટં ચ-ઇતિ
સમાર્થ: ॥ (૩૫૨)

અથ 'ઠ'આદય:-

ઠલ્લય-ઠડ્ય-ઠવિયા ણિદ્વળ-ઉત્ક્ષિત્ત-પડિમાસુ ।

ઠાળો માળે, ઠાણિજ્ઞો ગૌરવિયમ્મિ, સિળ્હણ ઠિક્કં ॥૩૫૩॥

ઠલ્લો નિર્ધન: । ઠડ્યો ઉત્ક્ષિપ્ત: । "ઠડ્યો અવકાશ:" []

ઇત્યન્યે । ઠવિયા પ્રતિમા । ઠાળો માન: । ઠાણિજ્ઞો ગૌરવિત: । અર્થ
દન્યાદિ: અપિ-ઇતિ-એકે "થાણિજ્ઞો" [] ઠિક્કં શિશ્વમ્ ।

હવે આદિમાં 'ટ' વાળા અનેકાર્થક શબ્દો

અસિ-છિન્ન-સ્વાત-જહ્વા-સ્વનિત્ર-ભિત્તિ-તટેપુ ટંકો અપિ ॥૩૫૨॥

ટંક—૧ તરચાર ૨ છેદાયેલું-ટાંકો ૩ સોદેલું ૪ જંઘા-જાંઘ-ટાંગા ૫ સ્વળવાણું

સાધન-ટાંકણું ૬ ભીંત ૭ કાંઠો

હવે આદિમાં 'ઠ' વાળા શબ્દો

ઠલ્લય-ઠડ્ય-ઠવિયા નિર્ધન-ઉત્ક્ષિપ્ત-પ્રતિમાસુ ।

ઠાળો માને, ઠાણિજ્ઞો ગૌરવિતે, શિશ્નકે ઠિક્કં ॥૩૫૩॥

ઠલ્લય—ઠાલો-નિર્ધન-રાંક

ઠડ્ય—ઉત્ક્ષિપ્ત-ઉન્મૂલિત-નિર્વાસિત-
મૂલથી ઊઠી ગયેલ

ઠવિયા—સ્થાપિતા-સ્થાપન કરેલી-
બેસાડેલી-પ્રતિમા

ઠાળ—સ્થાન-માન-સત્કાર-આદર-ગૌરવ

ઠાણિજ્ઞ—સ્થાનીય-ગૌરવયુક્ત-સ્થાન
યોગ્ય-આદરણીય

ઠિક્ક—શિશ્ન-જનનેન્દ્રિય-પુંધિહન

ઠડ્ય—વીજા સંગ્રહકારો 'ઠડ્ય'નો અર્થ 'અવકાશ' વતાવે છે.

થાણિજ્ઞ—કેટલાક સંગ્રહકારો 'ઠાણિજ્ઞ'ને વદલે 'થાણિજ્ઞ' પાઠ વતાવે છે.

અર્થાત્ 'ઠાણિજ્ઞ' પાઠ આદિમાં મૂર્ધન્ય અક્ષરવાળો છે ત્યારે 'થાણિજ્ઞ'
પાઠ આદિમાં દંત્ય અક્ષરવાળો છે એ મેદ છે.

યથા—

ઠાળો ન ઠહ્યાણં, ઠાણિજ્જતં ન યાવિ ઠહ્યાણં ।

ન ચ ઠિયં સંઘાણં, અઠવિયડવલાણ ન ચ પૂયા ॥૨૭૩॥ (૩૫૩)

અથ અનેકાર્થાઃ—

ગૌરવિઅ-ઉદ્દેસું ઠરિયં, ઠિવિયં ઉદ્દ-ણિયડ-દ્દિકાસુ ।

ઠરિયં ગૌરવિત્ત્વં ઝર્વસ્થિતં ચ । ઠિવિયં ઝર્વસ્થિતં નિકટં દ્દિકા ચ-
ઇતિ ધ્યયં । “ઝર્વસ્થિતં ઠિયં” [] ઇતિ-અન્યે ॥

અથ ‘ઠ’આદયઃ—

દંતગ્ગહિય ઠકં, ઠવ્વો ઠાવો ચ વામકરે ॥૩૫૪॥

વદાહરણ—

ઠાળો ન ઠહ્યાણં, ઠાણિજ્જતં ન ચાપિ ઠહ્યાણં ।

ન ચ ઠિયં પળ્લાનામ્, અઠવિયડવલાણાં ન ચ પૂજા ॥૨૭૩

નિર્ધનનો ભાદર નથી અર્થાન્ નિર્ધનોસુ તથાંય કથું સ્થાન નથી. ઉદ્દિકા
લોકોન્ એકે સૂઝાની કાઠી ગયેલા લોકોન્ ગૌરવ નથી, ધંટોને પુધ્ધિન હોતું
નથી અને એ પદ્ધતિ અપ્રતિમારૂપ છે તેમની પૂજા થતી નથી.

દ્વે આદિમાં ‘ઠ’ વાળા અનેકાર્થક શબ્દો

ગૌરવિત્ત-ઝર્વસ્થિ ઠરિયં, ઠિવિયં ઝર્વ-નિકટ-દ્દિકાસુ ।

ઠરિય—૧ ગૌરવિત્ત-ગૌરવવાહું ૨ ઝર્વ સ્થિત-ઝર્વ

ઠિવિય—૧ ઝર્વ-ઝર્વ ૨ પાતે ૩ દ્દિકા-દ્દિકા

ઠિયય—ચીજા સંગ્રહકારો ‘ઝર્વ’ અર્થ માટે ‘ઠિયય’ શબ્દ મોંધે છે.

દ્વે આદિમાં ‘ઠ’ વાળા શબ્દો

દંતગ્ગહિયે ઠકં, ઠવ્વો ઠાવો ચ વામકરે ॥૩૫૪॥

યથા—

ડંડપરિહાણ-ડિંડીપાઉરણા ચડ્યડપ્પયા તુજ્ઞ ।

રિઉળો પલ્લિવણિહરે ડહરી-ડહ્લે વહંતિ ડલસલિરા ॥૨૭૫॥ (૩૫૫)

ડહરો સિમ્, સિરહરમ્મિ ડગ્ગલો, દવપહમ્મિ ડહ્લ્હાડી ।

રચ્છાહ ડંડઓ, ડંમિઓ ચ કિતવમ્મિ, ડંવરો ધમ્મે ॥૩૫૬॥

ડહરો શિશુઃ । ડગ્ગલો ભવનોપરિ મૂમિતલમ્ । ડહ્લ્હાડી દવમાર્ગઃ ।
ડંડઓ રથ્યા । ડંમિઓ ઘૂતકારઃ । ડંવરો ધર્મઃ ।

ઉદાહરણ—

ડંડપરિધાન-ડિંડીપ્રાવરણાઃ ત્યક્તડપ્પયા તત્ત્વ ।

રિપથઃ પલ્લિવણિગૃહે ટહરી-ડહ્લે વહન્તિ ડલસ્સલકાઃ ॥૨૭૫॥

સોડે વડે સાંધેલા કપડાના કટકાનું પહેરણ અને તેવા જ કપડાના કટકાનું પ્રાવરણ-નીચેનું પહેરવાનું-પહેરેલા, ડપ્પતો ત્યાગ કરેલા અને દેખાંથી સ્થલન પામનારા-ડેફાવાલા મારગમાં ચારંચાર ઢેયાં ચાત્રા એવા તારા શત્રુઓ નાના ગામડાના વાણિયાને ઘેર મોટાં ઢાલાં અને પેટીઓને વે છે-વહે છે.

ડહરો શિશુઃ, શિરોગૃહે ડગ્ગલો, દવપથે ડહ્લ્હાડી ।

રથ્યાયાં ડંડઓ, ડંમિઓ ચ કિતવે, ડંવરો ધર્મે ॥૩૫૬॥

ટહર—દમ્પ-^૨દહર-શિશુ-બાલક-છોકરું

ડંડઅ—દળ્ડક-પગડંડી-રથ્યા-શેરી

ડગ્ગલ—ડાગલો-ધર ઝપરની છત-

ડમિથ—દામિક-જુગારી-કિતવ-શટ

ધર ઝપરનું માંતલ-અગાડી

ડંવર—વામ-તાપ

ડહ્લ્હાડી—દગ્ધાટી-દવને લીધે વનેલો

મારગ

ડહ્લ્હ—ડહ્લ્હ-પિવતિ-પિયે છે [૮-૪-૧૦]

ડર—ડરડ—ડરતિ-વ્રસ્યતિ-ડરં છે [૮-૮-૧૧૮]

આ વચ્ચે ઘાતુઓને ધાત્ત્રાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં લખ્યા નથી.

૧ - ડહ્લ્હાલી પાઠ ૧ । ગુઠ ૧ । ૨ અનેકાર્થસંગ્રહમાં (કાંઠ ૩ શ્લોક ૫૫૬)
આઠ હેમચંદ્ર 'દહર'નો 'બાલક' અર્થ યતાવે છે.

યથા—

ગિળિય ડહરે ઉત્તરિય હગલા હંડણ તુહ રિહણો ।

હઠ્ઠાહિ-હંવરિલે જંતિ વણે હંભિય વ્વ જરવસણા ॥૨૭૬॥

અંત્ર-“હલહ-પિવતિ । ડરહ-ત્રસ્યતિ” । एतौ धात्वादेशेषूक्ताविति
નોત્તો ॥ (૩૫૬)

ડાલી સાહાણ, નયણે ડાયલ-હોલ-હોયણયા ।

હિયલી ધૂણા, ભેગમ્મિ હિહુરો, હિંફિયં ચ જલપહિય ॥૩૫૭॥

ડાલી શાખા । ડાયલં હોલો હોયણં ત્રયોઽપિ લોચનાર્થાઃ । હિયલી
સ્થૂણા । હિહુરો મેકઃ । હિંફિયં જલપતિતમ્ ।

યથા—

ગયહોલ ! હોયણેહિં ન ગિયસિ હાલિં હુણેસિ હિયલિક્કણ ।

તા તરલિયડાયલઓ ગુત્તિદ્રહે હિહુરો વ્વ હિંફેસુ ॥૨૭૭॥

ઉદાહરણ—

ગૃહીત્વા ડહરે ઉત્તીર્ય હગલા હંડણ તવ રિપવઃ ।

હઠ્ઠાહિ-હંવરિલે યાન્તિ વને હંભિયા ઇવ જરદ્વસનાઃ ॥૨૭૬

જુગારીની પેઠે ફાટેલ કપડાવાળા તારા શત્રુઓ છોકરાંઓને લઈને અને
ઘરની છત-અગાશી-ઝપરથી કતરીને શેરીને રસ્તે થઈ દવથી વનેલા માર્ગવાળા
અને તાપ-ચામ-વાળા વનમાં જાય છે.

ડાલી શાખાયાન્, નયને ડાયલ-હોલ-હોયણયા ।

હિયલી સ્થૂણા, મેકે હિહુરો, હિંફિયં ચ જલપતિતે ॥૩૫૭॥

હાલી—દલ-હાલ-શાખા

ડાયલ

હોલ

હોયણ

—હોલો-લોચન

હિયલી—હિંચાણી-સ્થૂણા-લોહાની પ્રતિમા

હિહુરો—દહુર-ટ્રાઉં ટ્રાઉં કરનારો-

દેહકો

હિંફિય—પાણીમાં પટવું-પાણીમાં પડેલું

દ્વિમ-દિમહ-હંસતે-સરી જાય છે [૮-૪-૧૯૭]

આ ધાતુને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહ્યો છે માટે અહીં નથી કહ્યો.

ઉદાહરણ—

ગતહોલ ! હોયણેહિં ન પદ્યસિ હાલિં હુનાસિ હિયલિક્કતે ।

તસ્માત્ તરલિતડાયલઓ ગુત્તિદ્રહે હિહુરો ઇવ હિંફેસુ ॥૨૭૭

ગયેલા હોલાવાળા હૈ ! તું હોલાવડે દેખતો નથી, કે હિંચાણી માટે હાલને લગે
છે-કાપે છે તેથી તું ચપલ હોલાવાળા દેહકાની પેઠે જોલજાનાના ઘરમાં પાણીમાં પડ.

૧ હિહુરો પા૦ । મુ૦ ।

અત્ર—“હિમ્મ-સંસતે” । ઇતિ ધાન્વાદેશેષૂકમિતિ નોક્તમ્ ॥ (૨૫૭)

હિંદિલ્લિયં ચ સ્વલિપ્ત ચત્થે, હીરં ચ કંદલપ્ત ।

ઓહ્ણણમ્મિ ય હીણં, તદ્દેવ હીનોવયં ઉવરિં ॥૩૫૮॥

હિંદિલ્લિયં સ્વલિપ્તચિત્તં વચ્ચમ્ । ‘હિંદિલ્લિયં સ્વલિપ્તે હસ્તે’ []

ઇતિ કેચિત્ । યદાહ—“હિંફિય-હિંદિલ્લિયયા પતિતે ચ સ્વલિપ્તહસ્તે ચ”

[] । હીરં કંદલઃ । હીણં અવતીર્ણમ્ । ‘હીણ’વાચકસ્તુ સંસ્કૃતભવ

એવ । હીનોવયં ઉપરિ ।

યથા—

વિષ્ણુ ! હીણો સિ તુમં વલિણિવહીનોવયં પયં દેસિ ।

હીરં લિહંતિ હિંદિલ્લિયં ચ ‘પરિહિંતિ તેણ તુહ રિહણો’ ॥૨૭૮॥ (૩૫૮)

હિંદિલ્લિયં ચ સ્વલિકે વચ્ચે, હીરં ચ કંદલકે ।

અવતીર્ણે ચ હીણં, તથૈવ હીનોવયં ઉપરિ ॥૩૫૮॥

હિંદિલ્લિય—સોઝાણું કપડું-સોઝથી
‘ભરેણું કપડું-ઘાંચીની જેવું કપડું

હીણ—અવતીર્ણ-અવતરેલ
હીનોવય—ઝપર

હીર—કંદલક-અંકુરો

હિંદિલ્લિય—કેટલાક સંગ્રહકારો ‘હિંદિલ્લિય’નો અર્થ ‘સ્વલિપ્ત હસ્ત’-‘સ્વલના પામેલો હાથ’ એવો વતાવે છે તેઓ કહે છે કે—“હિંફિય-હિંદિલ્લિયયા પતિતે ચ સ્વલિપ્તહસ્તે ચ” [] અર્થાત્ “હિંફિય-પતિત-પડેલ અને હિંદિલ્લિય-સ્વલિપ્તહસ્ત-સ્વલના પામેલો હાથ.”

હીણ—‘હીણ’નો અર્થ ‘ઝડેલું’ હોય ત્યારે તેની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ‘હીણ’ના ‘હીન’ ઝપરથી સમજાવાની છે.

ઉદાહરણ—

‘વિષ્ણો ! હીણો અસિ ત્વં વલિનૂપહીનોવયં પદ્મં દદાસિ ।

હીરં લિહન્તિ હિંદિલ્લિયં ચ પગિદ્ધતિ તેન તવ રિપવઃ ॥૨૭૮

હે વિષ્ણો ! તું અવતર્યો છે અને વલિરાજાના માથા ઝપર પગ દે છે તેથી તારા શત્રુઓ અંકુરાગ્રોને ચાટે છે અને ઘાંચીનાં જેવાં સોઝાણાં કપડાં પહેરે છે.

૧ પરિહતિ પા૦ । ૨ રાજા કુમારપાલ માટે આ ગાથાનો અર્થ ઘટાવવાની રીત આ છે:—વિષ્ણુ જેવા હે કુમારપાલ રાજા ! તું અવતર્યો છે અને વલી-વલ્લવાન-રાજાઓના માથા ઝપર પગ દે છે-પગ મૂકે છે, તેથી

हुंवो सवचे, हुंघो उयंचणे, हुंगरो सेले ।

घंटम्मि हुंडुओ, डोला सिविका, दारुहत्यए डोओ ॥३५९॥

हुंवो श्वपचः । हुंघो उदञ्चनविशेषो नालिकेरमयः । हुंगरो शैलः ।
हुंडुओ जीर्णघण्टः । डोला शिविका । अन्दोलनवाचकस्तु 'दोला'शब्दभवः ।
डोओ दारुहस्तः ।

यथा—

हुंगरआणियडोला-डोए 'विक्रितयस्स तुह रिउणो ।

हुंडुयसरस्स हुंवोत्ति छिविय हुंघयजलेण छेइ जणो॥२७९॥(३५९)

तंचोलभायणे डोंगिली, तथा डोलिओ कसिणसारे ।

हुंवो श्वपचे, हुंघो उदञ्चने, हुंगरो शैले ।

घण्टे हुंडुओ, डोला शिविका, दारुहस्तके डोओ ॥३५९॥

हुंव—डोम-श्वपच-कूतराने रांधनार-
चंडाल

हुंघ—खास प्रकारनो हुंघो-नालियेरनो
होको-उदंचन

हुंगर-दुर्गत-हुंगरो-शैल-मुशीवते जई
शकाय एवो प्रदेश

हुंडुअ—जूनो घंट-खोखरो घंट

डोला—डोला-डोली-शिविका-पालखी

डोअ—डोयो-पाणी लेवानो लाकडाना
हाथावाळो लोटो

डोला—'अन्दोलन' अर्थवाळो एटले हिंडोळाना अर्थवाळो 'डोला' शब्द, संस्कृत
'दोला' ऊपरथी उपजाववानो छे.

उदाहरण—

हुंगरआनीतडोला-डोए विक्रीणतः तव रिपोः ।

हुंडुयस्वरस्य हुंवो इति स्पृष्ट्वा हुंघयजलेन लाति जनः ॥२७९॥

हुंगरमांथी आणेलां डोलीओ अने डोयाओने वेचता तथा खोखरा घंट जेवा
अवाजवाळा तारा शत्रुने लोको डोम' समझीने तेमनी पासेनो सामान हुंघाना
पाणी वडे स्पर्शनि-छांटीने ले छे.

ताम्बूलभाजने डोंगिली, तथा डोलिओ कृष्णसारे ।

१ डोवो पा० । २ अन्दोलवा-पा० । ३ विक्रित-पा० १ ।

डोंगिली ताम्बूलभाजनविशेषः । “डोंगिली ताम्बूलिनी” [] इत्येके ।
डोलिओ कृष्णसारः ।

यथा—

दइयम्मि सावराहे एंते डोलियविसालणयणाए ।

डोंगिलिणिहितवीडयकड्ढणमिसओ परंमुहीइ ठियं ॥२८०॥

अथ अनेकार्थाः—

डाऊ फलिहंसदुमे, गणवइपडिमाविसेसे य ॥३६०॥

डाऊ फलिहंसकवृक्षः गणपतिप्रतिमाविशेषश्च ॥ (३६०)

डोंगी य ह्स्थविंवे, तंवोलट्टाणभेए य ।

डोंगी स्थासकः ताम्बूलभाजनविशेषश्च ।

डोंगिली—तंवोल राखवानु खास प्रकारनुं
वासण-पान राखवानु पात्र-पाननी
पेटी-पानदानी

डोलिअ—काळीयार-कृष्णसार नामनो मृग

डोंगिली—केटलाक संग्रहकारो ‘डोंगिली’नो अर्थ ‘तंवोलण’—‘तंवोळीनी छी’
बतावे छे.

उदाहरण—

दयिते सापराघे आयति डोलिअविशालनयनया ।

डोंगिलिनिहितवीटकरूपणमिपतः पराङ्मुख्या स्थितम् ॥२८०

अपराधवाळी पति आवतां, काळीयार जेवी विशाल आंखवाळी छी, पान-
दानीमां मुकेलां पानना बीडाने खेचवाने-लेवाने-वाने मां फेरवीने ऊभी रही.

हवे आदिमां ड’ वाळा अनेक अर्थवाळा शब्दो

डाऊ फलिहंसदुमे गणपतिप्रतिमाविशेषे च ॥३६०॥

डाऊ—१ फलिहंस नाखनुं झाड २ विशेष प्रकारनी गणपतिनी मूर्ति

डोंगी च हस्तविम्बे ताम्बूलस्थानभेदे च ।

डोंगी—१ हाथनुं वीवुं-हाथनो थापो २ विशेष प्रकारनी पानदानी

अथ 'ढ' आदयः—

ढड्डो भेरी, ढंको य वायसे, ढंढणी य कपिकच्छ ॥३६१॥

ढड्डो भेरी । ढंको वायसः । ढंढणी कपिकच्छुः ।

यथा—

गोसुद्धिढंकउले देउलवाइज्जमाणढड्डे य ।

'उट्टविओ वेसाए ढंढणिछित्तो व्व तम्पइ भुअंगो ॥२८१॥ (३६१)

मकुणए ढंकुण-ढेंकुणा, तहा ढंकणी पिहाणीए ।

ढंसयं अजसे, वीणाइ ढंखरी, ढक्कयं तिलए ॥३६२॥

ढंकुणो तथा ढेंकुणो मकुणः । ढंकणी पिधानिका । ढंसयं अयशः ।

ढंखरी वीणामेदः । ढक्कयं तिलकम् ।

हवे 'ढ' आदिवाळा शब्दो

ढड्डो भेरी, ढंको च वायसे, ढंढणी च कपिकच्छुः ॥३६१॥

ढड्ड—भेरी—ढुंढुभि । ढंक—घाड्ड—कागडो । ढंढणी—कौवचनी वेल

उदाहरण—

गोसोत्थितढंककुले देवकुलवाद्यमानढड्डे च ।

उत्थापितः वेश्यया ढंढणिरूप इव ताम्रयति भुजंगः ॥२८१॥

सवारता पोरमां कागडानुं कुळ कउयुं हतुं अने देवळमां भेरि वागती हती
ब्यारे वेस्याए कउवेलो तेनो भुजंग-यार- केम जाणे कौवचनी वेल न अढकी
होय ए रीते तेणीने इच्छे छे.

मकुणके ढंकुण-ढेंकुणा, तथा ढंकणी पिधान्याम् ।

ढंसयं अयशसि, वीणायां ढंखरी, ढक्कयं तिलके ॥३६२॥

ढंकुण } —मांकड
ढेंकुण }

ढंकणी—स्थगनी—ढांकणी

ढंसय—अयश

ढंखरी—ढक्कारी—विशेष प्रकारनी वीणा

ढक्कय—तिलक

यथा—

ढेंखरिय ! ढेंकुणहरे इमाइ मा वच्च ढक्कयं दहुं ।

ढेंकुणखद्धो ढेंकणिहणिओ णीहरसि ढेंसयं लद्धिय ॥२८२॥

अत्र—‘ढक्कइ—छादयति । ढेंसइ—विवर्तते’ । इति धात्वादेशोपूत्ताविति नोक्तौ ॥ (३६२)

चिक्खल्ले ढेंढरिओ, ढेंढसिओ ग्रामयक्षस्मि ।

णिच्चम्मि ढिक्कयं, ढिंढयं जलगण, वलाइया ढेंकी ॥३६३॥

ढेंढरिओ कर्दमः । ढेंढसिओ ग्रामयक्षः । केचिद् ‘ग्रामयक्षः’ [] इत्याचक्षते । यदाहुः—‘ढेंढसिओ ढेंढरिओ ग्रामतरो कर्दमं चाख्ये’ । [] अत्र—‘ढेंढल्लइ—भ्रमति । ढेंढोलइ—गवेपयति’ । इति धात्वादेशोपूत्ताविति नोक्तौ । ढिक्कयं नित्यम् । ढिंढयं जलमध्यपतितम् । ढेंकी वलाका ।

ढक्क—ढक्कइ—स्थगति—छादयति—ढांके छे [८-४-२१]

ढेंस—ढेंसइ—विवर्तते—ध्वंसते—विवर्तं धाय छे—धसी पडे छे [८-४-११८]

आ वच्चे धातुओने धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे माटे अहों लख्या नथी.

उदाहरण—

ढेंखरिय ! ढेंकुणगृहे अस्या मा वज ढक्कयं द्रष्टुम् ।

ढेंकुणखादितः ढेंकणिहतः निस्सरसि ढेंसयं लब्ध्वा ॥२८२॥

विशेष प्रकारनी वीणावाळा हे ! मांकडना वरमां तुं एणीतुं तिलक जोवाने न जा. जईश तो मांकडो द्वारा खवाई जईश भने अयश मेलवीने ढांकणी वडे हणायेलो तुं बहार नीकळीश.

चिक्खल्ले ढेंढरिओ, ढेंढसिओ ग्रामयक्षे ।

नित्ये ढिक्कयं, ढिंढयं जलगते, वलाकिका ढेंकी ॥३६३॥

ढेंढरिअ—चीखल—कादव

ढेंढसिअ—ग्रामनो यक्ष

ढिक्कय—नित्य—रोज—हमेशा

ढिंढय—पाणीमां पडेलुं

ढेंकी—वगली—ढेंक वगली

ढेंढसिअ—केटलाक संग्रहकारो ‘ढेंढसिअ’नो अर्थ ‘ग्रामयक्ष’—‘ग्रामनुं जाड’

यथा—

ढंढसियपूयणपरा ढेंकीओ भणइ ढिकयं का वि ।

दिहो कह वि मह पई ढिहो ढंढरियखुत्तो वा ? ॥२८३॥

अत्र—“ढिकइ—वृषभो गर्जति । ढुमइ, ढुसइ—भ्रमति” । इति धात्वा-
देशोपूक्ताः इति नोक्ताः ॥ (३६३)

अधणे देह्लो, ढेंढिअ-ढोंघरया धूविय-भ्रमिरएसु ।

देह्लो निर्धनः । ढेंढिओ धूपितः । ढोंघरो भ्रमणशीलः ।

वतावे छे. तेओ कहे छे के—“ढंढसिओ ढंढरिओ ग्रामतरौ कर्दमे चावये” []

अर्थात् “ढंढमिअ—ग्रामतरु—गामनुं झाड. ढंढरिअ—कर्दम—कादव”

ढंढह्ल—ढंढाह्लइ—भ्रमति—भमे छे [८-४-१६१]

ढंढोल—ढंढोलइ—गवेषयति—ढंढोळे छे—शोधे छे [८-४-१८९]

ढिक—ढिकइ—वृषभो गर्जति—चलद गाजे छे [८-४-९९]

ढुम—ढुमइ—भ्रमति—भमे छे [८-४-१६१]

ढुस—ढुसइ—भ्रमति—भमे छे [८-४-१६१]

आ वधा धातुओने धात्वादेशना प्रकरणमां कहेछे छे माटे अही जणाव्या नथी.

उदाहरण—

ढंढसियपूजनपरा ढेंकीओ भणति ढिकयं का अपि ।

दृष्टः कुत्रापि मम पतिः ढिहो ढंढरियखुत्तो वा ? ॥२८३॥

ग्रामयक्षनी पूजामां परायण एवी कोई स्त्री नित्यने नित्य वगलीओने कहे
छे के, पाणीमां पडी गयेलो के कादवमां खुती गयेलो एवो मारो पति तमे क्यांय
दीठो—जोयो ?

अधने देह्लो, ढेंढिअ-ढोंघरया धूपित-भ्रमणशीलेषु ।

देह्ल—अधन—निर्धन

ढेंढिअ—धूपित

ढोंघर
ढोंघरय }—रखइ

યથા—

સિરિકુમરવાલ ! રિડળો તુહ દવદડ્ઝંતવીલુધૂમહયા ।

નવઅગરુદેદિયાણં સુમરંતે હેલ-હોંચરા રણે ॥૨૮૪॥

અથ અનેકાર્થાઃ—

હંદો પંક-ગિરન્થે, હંદર-હયરા પિસાય-ઈમામ્ ॥૩૬૪॥

હંદો પદ્મઃ નિર્મલર્થેતિ ગનાદારઃ । હંદગે તથા હયગે પિસાચે
ઈર્પ્યાયાં ચેતિ દ્વાવપિ દ્વચર્થો ॥ (૩૬૪)

પિઠર-ઉપ્પજલેષુ હમરં, હંકા હરિમ-કૂચવતુલામ્ ।

હમરં પિઠરમ્ ઉપ્પજલં ચેતિ દ્વચર્થમ્ । અથ—“હુંદુહડ્-ભ્રમતિ, ગવે-
પયતિ ચ” इति धाःचादेशोपृक्तः इति नोक्तः । હંકા હર્પઃ કૂપતુલા ચેતિ દ્વચર્થા ।

વધાદરણ—

શ્રીકુમારપાલ ! રિપવઃ તવ દવદગમાનવીલુધૂમહતાઃ ।

નવઅગરુદેદિયાણં સ્મરન્તિ હેલ-હોંચરા અરણ્યે ॥૨૮૪

ટે શ્રીકુમારપાલ ! દાનાનલ્કથી ચલતા પીલુના ધૂમાગ્રથી દળાયેલા, નિર્ધન
અને રણુ એવા તારા પ્રવુઓ અરણ્યમાં નવા અગરથી ધૂપિત થયેલાં વસ્ત્રોને કે
એવા વીજા કોઈ પદાર્થોને સંભારે છે.

હવે આદિમાં ‘હ’ વાળા અનેકાર્થક શબ્દો

હંદો પદ્મ-નિર્થે, હંદર-હયરા પિસાચ-ઈર્પ્યામ્ ॥૩૬૪॥

હંદ—૧ પંક-ગારો ૨ નિર્થક

{	ટટર હયર	}	—૧ પિસાચ ૨ ઈર્પ્યા
---	------------	---	--------------------

પિઠર-ઉપ્પજલેષુ હમરં, હંકા હર્પ-કૂપવતુલામ્ ।

હમર—૧ પિઠર-થાલી ૨ ગરમ પાણી | હંકા—૧ હર્પ ૨ કૂવાની તુલા-હોંકવો

હુંદુહડ્ }—હુંદુહડ્-ભ્રમતિ-ભગે છે [૮-૪—૧૬૧]
 હુંદુહડ્ }—હુંદુહડ્-ગવેપયતિ-હંદોલે છે-શોધે છે [૮-૪-૧૮૧]

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે માટે અહીં નથી કહ્યો.

अथ 'ण'आदि:-

गत्था नासारज्जु, आउत्ते णव्व-णोव्वा च ॥३६५॥

गत्था नासारज्जुः । णव्वो तथा णोव्वो आयुक्तः ।

यथा —

भक्खंतेणं गेमं गत्थारहिअ-उसहेण व समगं ।

णव्व ! तए णोव्वाणं अन्नाण वि भंजिओ म्मगो ॥२८५॥

णद्धो आरूढे, णंदा-णंदी-णंदिणीउ गार्हए ।

परिवंचियम्मिं णडिओ च, णच्चिरो रमणसीलम्मि ॥३६६॥

णद्धो आरूढः । णंदा णंदी णंदिणी त्रयोऽप्येते गोवाचकाः । अत्र-
“णक्खा-नखाः । णवि-वैपरीत्ये । णइ-अवधारणे” । एते शब्दानुशासने
साधिताः इति नोक्ताः । णडिओ वञ्चितः । “खेदितः” [] इत्यन्ये ।
णच्चिरो रमणशीलः ।

हवे आदिषां 'ण' वाळा शब्दो

गत्था नासारज्जुः, आयुक्ते णव्व-णोव्वा च ॥३६५॥

गत्था—नाकनी दोरी-नाकमां पहरेखवानी } णव्व
दोरी-नाथ, नथ } णोव्व }—आयुक्त-गामनो मुखी

उदाहरण—

भक्षयता ग्रामं गत्थारहितवृषमेण इव समग्रम् ।

णव्व ! त्वया णोव्वाणं अन्येषामपि भक्षो मार्गः ॥२८५॥

गामना मुखी हे ! नाथ विनाना सांढ-वळद-नी जेम गाम आखावुं भक्षण
करतां तें गामना बीजा मुखीओनो मार्ग भांगी नाख्यो छे.

णद्धो आरूढे, णंदा-णंदी-णंदिणीउ गवि ।

परिवञ्चिते णडिओ च, णच्चिरो रमणशीले ॥३६६॥

णद्ध—नद्ध-आरूढ-चढेलुं-तैयार

णंदा } -नन्दा
णंदी } -नन्दी
णंदिणी } -नन्दिनी } —गाय

णडिअ—नटित-ठणायेल

णच्चिर—नर्तक-रमतियाळ

યથા—

અંવરણદ્વે મેહે ણંદાવાલીળ ણંદિણીગોદ્દે ।

ળ સુણેસિ ણઞ્ચિરાણં જહ ગીયં ણંદિપુત્ત ! ણઢિઓ સિ ॥૨૮૬॥ (૩૬૬)

મલિણમ્મિ ણજ્જરો, ણંદણો ય મિચ્છમ્મિ, ણજ્જરો વિમલે ।

ળલયં ઉસીરે, સીદ્ધે ણંદિક્ખો, ણંદિયં ચ સીહરુત્ત ॥૩૬૭॥

ળજ્જરો મલ્લિનઃ । ણંદણો મૃત્યઃ । ણજ્જરો વિમલઃ । ણલયં ઉસીરમ્ ।

ણંદિક્ખો સિંહઃ । ણંદિયં સિંહરુત્તમ્ ।

ળક્ષ્—કુંસ્કૃત 'નલ' કપરથી 'ળક્ષ્' શબ્દને નીવડાવેલો છે. ણક્ષા—નલો
[૮-૨-૧૧]

ળવિ—'વૈવરીત્ય' અર્થવાલા ધ્વા અવ્યયને ધ્વાકરણમાં સાધી ચતાવ્યું છે [૮-૨-૧૭૮]

ળહ—'અવધારણ' અર્થવાલા ધ્વા અવ્યયને પળ ધ્વાકરણમાં સાધી ચતાવ્યું છે
[૮-૨-૧૮૪]

ળહિય—ચીજા સંગ્રહકારો 'ળહિ'નો અર્થ 'સેવિત'—'સેવવાલું' ચતાવે છે.

ઉદાહરણ—

અમ્બરણદ્વે મેધે ણંદાપાલીનાં ણંદિણીગોદ્દે ।

ન શૃણોપિ ણઞ્ચિરાણં યદિ ગીતં ણંદિપુત્ત ! ણઢિઓ યસિ ॥૨૮૬

આકાશમાં મેધ ચડ્યો હોય ત્યારે ગાયના વાદ્યમાં રમતિયાલ એવી ગોવા-
લણોનાં ગીતને જો તું સાંભળતો નથી તો તું ણંદિપુત્ર છે !—વઢદિયા જેવાં છે !—
ટગાયેલો છે.

મલિને ણજ્જરો, ણંદણો ચ મૃત્યે, ણજ્જરો વિમલે ।

ળલયં ઉસીરે, સિંદ્ધે ણંદિક્ખો, ણંદિયં ચ સિંહરુત્ત ॥૩૬૭॥

ળજ્જર—મલ્લિન—મેલું

ણંદણ—નંદન-આનંદ આપનાર-મૃત્ય-ચાકર

ળજ્જર—વિમલ-નિર્મલ

ળલય—નલદ-ઉસીર—મુગંધીવાલો

ળંદિક્ષ—સિંહ (ળંદિ=ગાય, ક્ષ=લાદ-
લાનાર)

ળંદિય—નંદિત-સિંહની ગર્જના-સિંહનો

અવાજ

યથા —

ગજ્જરજસ ! તુહ સિણો ગરવણંદિક્વ ! ણંદિયં સોહં ।

ગજ્જરવથ્થા ગલયકરા માલિયણંદણા હવિય જંતિ ॥૨૮૭॥(૩૬૭)

દુહિયમ્મિ ગદિઓ, ણંડુરી ય મેગમ્મિ, મંદિરે-ગલિયં ।

ગહરી છુરીએ, ગહુલી કચ્છવએ, ગહમુહો ઘૂએ ॥૩૬૮॥

ગદિઓ દુઃસ્વિતઃ । ણંડુરી મેકઃ । ગલિયં ગૃહમ્ । ગહરી ક્ષુરિકા ।

ગહુલી કચ્છપઃ દિત્વે ગહુલી ઇત્યપિ । ગહમુહો ઘૂકઃ ।

ઉદાહરણ—

ગજ્જરયશઃ ! તવ ગિપ્ત્રઃ નરપતિણંદિક્વ । ણંદિયં શ્રુત્વા ।

ગજ્જરવથ્થાઃ ગલયકરાઃ માલિકણંદણા ભૂત્વા યાન્તિ ॥૨૮૭

પવિત્ર યશવાળા છે નરપતિસિંહ ! તારા શત્રુઓ તારી સિંહગર્જના-સિંહનાદ-સાંભળીને જાણે કે માછીના નોકરો ન હોય તેવા પડીને અર્થાત્ મેલાં કપડાંવાળા અને હાથમાં સુગંધીવાળો લીધો છે એવા યદીને જાય છે.

દુઃસ્વિતે ગદિઓ, ણંડુરી-ચ મેકે, મંદિરે ગલિયં ।

ગહરી છુર્યામ્, ગહુલી કચ્છપકે, ગહમુહો ઘૂકે ॥૩૬૮॥

ગદિઅ—દુઃસ્વિત-દુઃસ્વી

ગંડુરી—દેહકો

ગલિય—નિલય-મંદિર-ઘર

ગહરી—નરાહરી-છરી-નેરણી-નરાને હરનારી

ગવર—કેવલ-માત્ર-ફક્ત [૮-૨-૧૮૭]

ગવરિ—અનંતરતા-અવ્યવધાન-આંતરા વિનાનું [૮-૨-૧૮૮]

આ વજ્રે અધ્યયોને વ્યાકરણમાં કહેવામાં આવ્યા છે

ગજ્જ—ગજ્જહ—જાયતે—

ગવ્વ—ગવ્વહ—જાયતે

} —જણાય છે [૮-૪-૨૫૨]

ગહ—ગહહ—ગુપ્તિ—વ્યાકુલ થાય છે [૮-૪-૧૫૦]

આ ધાતુઓને પણ ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે એ વધાને અહીં કહ્યા નથી.

૧ ગંડુરી પાઠ ૨ । ૨ હેનચદ્ર કહે છે કે-કેટલાક વैयाकरणો 'ગવરિ' અવ્યયના 'અનંતરતા' અને 'કેવલ' એવા બે અર્થો વતાવે છે.

यथा—

णहमुहणल्लिए रण्णे रण्णं सोऊण तुह रिउवहणं ।

णहरीइय व्व णंदुरि-णइलीउ वि णहिआ हुंति ॥२८८॥

अत्र—“णवर-केवळे । णवरि-आनन्तर्ये” । एतो अन्ययो । “णव्वइ, णज्जइ-ज्ञायते । णडइ-गुप्यति” एते धावादेशेपृक्ताः इति नोक्ताः ॥ (३६८)

जत्थ पलासलयाए जणोहिं पइणाम पुच्छिआ जुवई ।

अकहंती णिहणिल्लइ णियमविसेसो णवल्या सा ॥३६९॥

यदाह—“नियमविशेषश्च णवल्या ज्ञेया ।

आदाय पलाशलतां भ्राम्यति लोकोऽखिलो यस्याम् ।

पृष्टा पतिनाम स्त्री निहन्यते चाप्यकथयन्ती” । []

उदाहरण—

णहमुहणल्लिए अरण्ये रुदितं ध्रुत्वा तत्र रिपुवधूनाम् ।

णहरीइता इव णंदुरि-णइलीउ अपि णहिआ भवन्ति ॥२८८॥

पूठना मंदिर-घर-जेना अरण्यमां तारा दावुओनी बहुओनुं रोणुं सांमळीने देडकां अने काचवा पण जाणे नेरणीशी हणाय होय ए रीते दुःखी थाय छे.

यत्र पलाशलतया जनैः पतिनाम पृष्टा युवतिः ।

अकथयन्ती निहन्यते नियमविशेषो णवल्या सा ॥३६९॥

णवल्या—विशेष प्रकारनो नियम-ए नियमनुं स्वरूप आ प्रमाणे कहेल्लं छे:

“नियमविशेषश्च णवल्या ज्ञेया ।

आदाय पलाशलतां भ्राम्यति लोकोऽखिलो यस्याम् ।

पृष्टा पतिनाम स्त्री निहन्यते चाप्यकथयन्ती” ॥ []

अर्थात् “यथा लोको खाखरांनी लता लईने भमता होय, स्त्रीने तिनो पतिनुं नाम पूठता होय अने स्त्री पोताना पतिनुं नाम न कहेती होय त्यारे ए पलाश-खाखरा-नी लता वडे स्त्रीने मारता होय-आ जातना खास प्रकारना नियमनुं-व्रतनुं-नाम ‘णवल्या’ छे.

यथा—

दोलाविलाससमए पुच्छंतीहिं सहीहिं पइणामं ।

लठीहिं हणिज्जंती बहुया णवल्लयवयं भरइ ॥२८९॥(३६९)

णवरिअ सहसा, उवयाइअए णमसियं, तडिम्मि णहवल्ली ।

णव्वाउत्तो भोगी, कणहे णक्खत्तणेमी अ ॥३७०॥

णवरिअ सहसा । णमसियं उपयाचितकम् । “णवसियं” []
इत्यन्ये । णहवल्ली विद्युत् । णव्वाउत्तो ईश्वरः । “नियोगिसुतः” []
इत्यन्ये । णक्खत्तणेमी विष्णुः ।

यथा—

णमसियसएहिं पाविअसिरीइ णक्खत्तणेमिसमं अप्पं ।

णवरिअ णव्वाउत्तय ! मा मुण णहवल्लिचंचला एसा ॥२९०॥(३७०)

उदाहरण—

दोलाचिलाससमये पृच्छन्तीभिः सखीभिः पतिनाम ।

यष्टिभिः हन्यमाना वधुका णवल्लयवतं स्मरति ॥२८९

हिचकी खावानी रमत वखते पतितुं नाम पृछती सखीओए यष्टिओ-लातो-
द्वारा हणाती बहु ‘णवल्लया’ना वतने याद करे छे.

णवरिअ सहसा, उपयाचितके णमसियं, तडिति णहवल्ली ।

णव्वाउत्तो भोगी, कृष्णे णक्खत्तणेमी च ॥३७०॥

णवरिअ—सहसा

णमसिय—नमस्यत—मानता—उपयाचितक

णहवल्ली—नभोवल्ली—नभ-भाकाश-नी

बेल-बीजली

णवसिय—बीजा संग्रहकारो ‘णमसिय’ ने बदले ‘णवसिय’ पाठ बतावे छे.

णव्वाउत्त—बीजा संग्रहकारो ‘णव्वाउत्त’ एटले ‘नियोगिसुत’—‘मुखीनो पुत्र’ एवो अर्थ नोधि छे.

उदाहरण—

णमसियशतैः प्राप्तश्रिया णक्खत्तणेमिसमम् आत्मानम् ।

णवरिअ णव्वाउत्तय ! मा मन्यस्व णहवल्लिचञ्चला एसा ॥२९०

हे स्वामी ! सैकडो मानताओ बडे प्राप्त करेली लक्ष्मी द्वारा तुं तारी पोतानी
जातने विष्णुसमान न मानतो, एवं मानवुं साहस छे, कारण के ए लक्ष्मी तो
बीजली जेवी चंचल छे.

जलभवफलभेदे णइमासयं, उच्छिष्टए णवोद्धरणं ।

णाओ गर्विष्ठे, णाउल्लो गोमी, विलम्भि णारोद्धो ॥३७१॥

णइमासयं जलोद्भवः फलभेदः । णवोद्धरणं उच्छिष्टम् । णाओ गर्विष्ठः । णाउल्लो गोमान् । णारोद्धो विलम् । “कूसारः” [] इत्यन्ये ।

यथा —

णाउल्ल ! णवोद्धरणेण तूस मा विससु णाय-उद्धणयं ।

दुल्लहणइमासयकए सया वि गोद्या ण होइ णारोद्धे ? ॥२९१॥ (३७१)

णालंवी जूडे, णाहिदामं उल्लोअमज्झदामम्मि ॥

णालंपिअं अक्रंदे, जहणम्मि य णाहिविच्छेओ ॥३७२॥

जलभवफलभेदे णइमासयं, उच्छिष्टके णवोद्धरणं ।

णाओ गर्विष्ठे, णाउल्लो गोमी, विले णारोद्धो ॥३७१॥

णइमासय—^१नदी+आश्रय-पाणीमां थनारं
विशेष प्रकारतुं फल

णाअ—{ ज्ञात } गर्विष्ठ-गर्ववाहुं-उन्मत्त
नाग

णवोद्धरण—णवोद्धरण-नवामांथी उद्ध-
रेलुं-वाकी रहेलुं-उच्छिष्ट-एतुं

णाउल्ल—बलद बाळो के गायवाळो-गोप
णारोद्ध—विल-नारं

णारोद्ध—कैटलाक संग्रहकारो ‘णारोद्ध’ एटले ‘कूसार’-‘खाडो’ कहे छे.
उदाहरण—

णाउल्ल ! णवोद्धरणेण तुप्य मा विश णाय^२उद्धणयं ।

दुर्लभणइमासयकृते सदा अपि गोद्या न भवति णारोद्धे ? ॥२९१॥

हे गोमान !-बलदवाळा हे ! पाणीमां थनारा विशेष प्रकारना दुर्लभ फल

माटे तुं उन्मत्त बलद ऊपर न बेस, पण ए एठा फल बडे ज संतोप राख.

^३विलमां हमेशा य गोद्या-घो-नथी होती ?

णालंवी जूडे, णाहिदामं उल्लोचमध्यदाम्नि ।

णालंपिअं आक्रन्दे, जघने च णाहिविच्छेओ ॥३७२॥

१ सं० नदी+आश्रय. प्रा० नई+आसय. अहीं वधारानो ‘मू’ आवतां अने
‘ई’ ह्रस्व यतां नई+मू+आसय-‘नइमासय’ नदीना आश्रयवाहुं-नदीमां थनारं

२ ‘उद्धण’ एटले बलद. जुओ गा० १२३ । ३ तात्पर्य एम लागे छे के-

विलमां घो हमेशां होय छे एथी बलद ऊपर बेसी पाणीमां जतुं नुकसानकारक छे.

ગાલંબી કુન્તલઃ । ગાહિદામં ડલોચમવ્યદામ । ગાલંપિઅં આકન્દિ-
તમ્ । ગાહિવિચ્છેઅો જઘનમ્ । 'ગાહીએ વિચ્છેઅો' ઇતિ વાક્યમપિ જઘનવા-
ચકમ્ । યદાહ—“ગાહીએ વિચ્છેઅો જઘનમ્ કૈશ્વિત્ તુ ગાહિવિચ્છેઅો” []

યથા—

પુણજન્મે કુસુમાઈ ગયાઈ ગાલંવિ-ગાહિદામેસુ ।

ઇય ગાલંપંતે તુહ રિડવહૂણ પિહુનાહિવિચ્છેયા ॥૨૧૨॥(૩૭૨)

‘ગામોક્કસિયં કજ્જે, ણિજ્જ-ણુવન્ના ય સુત્તામ્મિ ।

ભૂએ ણિડો, હરિદ્દા ણિગ્ગા, ણિહસો ય વમ્મીએ ॥૩૭૩॥

ગાલંબી—જૂડો-વાઝ્નો જૂડો

ગાહિદામ—નામિદામ-વચલી માઝા-

ચંદરવાની વચ્ચોવચ લટકતી માઝા

ગાલંપિઅ—આકંદિત-રોષું-આકંદન

કરવું

ગાહિવિચ્છેઅ { -નામિવિચ્છેદ }

ગાહીએ વિચ્છેઅ { -નામ્યાઃ વિચ્છેદ }

નામિથી વિચ્છેદ-નામીથી જે છૂટો પડેલો

છે તે-જઘન-સાથઠ

ગાહિવિચ્છેઅ—આ અતંડ શબ્દની પેઠે ‘ગાહીએ વિચ્છેઅ’ એવા છૂટા છૂટા બે
શબ્દવાઝા એક વાક્યનો પળ ‘જઘન’ અર્થ થાય છે. તે સંબંધે કોઈએ
કાણું છે કે—

“ગાહીએ વિચ્છેઅો જઘનમ્ કૈશ્વિત્ તુ ગાહિવિચ્છેઅો” []

અર્થાત્ ‘ગાહીએ વિચ્છેઅ’ એટલે ‘જઘન’. કેટલાક સંગ્રહકારો ‘ગાહિ-
વિચ્છેઅ’નો પળ ‘જઘન’ અર્થ કહે છે.

ઉદાહરણ—

પુનર્જન્મનિ કુસુમાનિ ગતાનિ ગાલંવિ-ગાહિદામેસુ ।

ઇતિ ગાલંપંતે તવ રિપુવધૂનાં પૃથુનાહિવિચ્છેયા ॥૨૧૨

તારા શત્રુઓની વહૂઓના પહોઝા સાથઠો એ પ્રમાણે આકંદ કરે છે કે-
કેશના જૂઠાની અંદરનાં અને ચંદરવાની વચેની માંઝાનાં ફૂલો પુનર્જન્મમાં ગયાં
અર્થાત્ એ ફૂલો આ જનમમાં મઠનાર નથી.

ગામોક્કસિયં કાર્યે, ણિજ્જ-ણુવન્ના ચ સુત્તે ।

ભૂતે ણિડો, હરિદ્દા ણિગ્ગા, ણિહસો ચ વલ્મીકે ॥૩૭૩॥

૧ ણિજ્જ-ણુ-પા૦ ।

णामोक्कसियं कार्यम् । णिज्जो तथा णुवन्नो सुत्तः । णिडो पिशाचः ।
णिग्गा हरिद्रा । णिहसो वल्मीकः ।

यथा—

णामोक्कसियं तुमए किं रे णिड ! णिग्गराग ! णिहसमुह ! ।

तीए चिय जं णामं लवसि णुवन्नो अणिज्जो य ॥२५३॥ (३७३)

णिहुणं वावारे, कामियाह णिहुया य, णिज्झरं जुण्णे ।

णिवहो सामिद्धीए, णियडी डम्भे, णिहूयं अवि सुरए ॥३७४॥

णिहुणं व्यापारः । णिहुया कामिता । णिज्झरं जीर्णम् । “णिज्झरं”
[] इत्यन्ये । णिवहो समृद्धिः । णियडी दम्भः । यदि ‘निकृति’शब्दस्य
प्रत्यादी [सिद्धहेम० ८ । १ । २०६] पाठ इष्यते तदा न देश्यः । णिहूयं
सुरतम् ।

णामोक्कसिय—कार्य—काज—काम

णिज्ज } —सुत्त—उंघेल
णुवन्न }

णिड—भूत—पिशाच

णिग्गा—हृल्लदर

णिहूय—वल्मीक—राफडो

उदाहरण—

णामोक्कसियं त्वया किं रे णिड ! णिग्गराग ! णिहसमुख ! ।

तस्या एव यद् नाम लवसि णुवन्नो अणिज्जो च ॥२५३॥

रे हृल्लदर जेवा रंगवाळा, राफडा जेवा मुखवाळा हे पिशाच ! तारे तुं
काम छे के तुं सुतो के जागतो तेणानुं ज नाम लव्या करे छे.

णिहुणं व्यापारे, कामितायां णिहुया च, णिज्झरं जीर्णे ।

णिवहो समृद्धौ, णियडी दम्भे, णिहूयं अपि सुरते ॥३७४॥

णिहुण—व्यापार—क्रिया—प्रवृत्ति

णिहुया—निधूता—कामिता—इच्छेली—
इच्छायेली

णिज्झर—निर्झर—झरी गयेलुं—जीर्ण—
जृचुं—वृद्ध—घरडुं

णिवह—निवह—समृद्धि—संपत्ति

णियडि—निकृति—निकृति—दम्भ—कपट

णिहूय—निधूत—सुरत—कामक्रीडा

णिज्झर—घीजा संग्रहकारो ‘णिज्झर’ने बदले ‘णिज्झर’ पाठ वतावे छे.

णियडि—संस्कृत ‘निकृति’ शब्दने प्रत्यादिगणमां [८-१-२०६] उमेरीए

तो तेना ऊपरंथी आ ‘णियडि’ उतरि शके. ए रीते जोडिए तो ‘णियडि’
शब्द देशी नथी.

યથા—

ગિહુઆગિહુઅયાણં મા સંખર મુંચ ગિયડિ-ગિહુણાં ।

જં ગિજ્જારો સિ ર્ણિ કુણસુ મળં પુણ્ણિવહમ્મિ ॥૨૯૪॥(૩૭૪)

તુણ્ણિકમ્મિ ગિઝકો, ગિરુલી મયરાકિહગ્ગાહે ।

ગિહણં કૂલે, ગિગઢો ઘમ્મે, ગિસુયં ગિસામિયં ચ સુણ ॥૩૭૫

ગિઝકો તૂણીકઃ । ગિરુલી મકરાકૃતિગ્રાહઃ । ગિહણં કૂલમ્ । ગિગઢો ધર્મઃ । ગિસુયં તથા ગિસામિયં શ્રુતમ્ ।

યથા—

ગિસુણ ગિરુલીરાવે ગિસામિણ સડગિકલ્લયલે ય વહુ ।

ગઈગિહણ-આગયજારં મુણિય ગિઝકા અહિસરઈ ગિગઢે વિ ॥૨૯૫॥(૩૭૫)

ઉદાહરણ—

ગિહુઆગિહુઅયાણં મા સંસ્મર, મુજ્જ ગિયડિ-ગિહુણાં ।

જં ગિજ્જારો અસિ ર્ણિ કુરુ મનઃ પુણ્ણિવહમ્મિ ॥૨૯૪

કામિતા સ્ત્રીનાં સુરતોને ન સંભાર, કપટની પ્રશ્નિઓને મુકી-દે, કારણ કે હવે તું શુદ્ધ થયો છે માટે પુણ્યની સમૃદ્ધિમાં મનને કર-લગાડ-જોડ.

તૂણીકે ગિઝકો, ગિરુલી મકરાકૃતિગ્રાહે ।

ગિહણં કૂલે, ગિગઢો ધર્મે, ગિસુયં ગિસામિયં ચ શ્રુતે ॥૩૭૫॥

ગિઝક—તૂણીક-મૌન રાખનાર-ચૂપ

રહેનાર-તહિ ચોલનાર

ગિરુલી—મગરની જેવી આકૃતિવાળો

ગ્રાહ-વિશેષ પ્રકારનું જલચર

ગિહણ—કૂલ-કાંઠો

ગિગઢ—ઘામ-ગરમી

ગિસુય } -નિશ્રુત-શ્રુત-સાંભળેલ

ગિસામિય } -નિશામિત-સાંભળેલ

ઉદાહરણ—

ગિસુણ ગિરુલીરાવે ગિસામિણ શકુનિકલ્લકલે ચ વધુઃ ।

નદીગિહણ-આગતજારં મત્વા ગિઝકા અભિસરતિ ગિગઢે અપિ ॥૨૯૫

મગરની જેવા જલચરનો અવાજ સાંભળ્યા છતાં અને સમઢીનો કકઢાટ. પળ સાંભળ્યા છતાં પોતાના ચારને નદીકાંઠે આવેલો માનીને મુંગી મુંગી-ચૂપ ચાપ-વહુ, ઘામમાં પણ અભિસરે છે.

णिरियम्मि णियलं, अविसेसियम्मि णिरियं च,

णिक्खुडं अकंपे ।

णिव्वेढ-णिव्वढा णग्गे, णिज्जूहो य णिव्वस्मि ॥३७६॥

णियलं नूपुरम् । णिरियं अविशेषितम् । णिक्खुडं अकम्पम् । णिव्वेढो
तथा णिव्वढो नग्नः । णिज्जूहो नीत्रम् ।

यथा—

'णिरियट्ठाण ! अठाणय ! किं णियले णियसि णिक्खुडो चोर ! ।

जरणिज्जूहस्मि घरे णिव्वेढो णिव्वढेण पेळियइ ॥२९६॥ (३७६)

'अरिभवणास्मि णियारं, णिव्वूढं पच्छिमंगणए ।

कटिणास्मि णिक्कडं तह, णिफेसो सदणिग्गमणे ॥३७७॥

नूपुरे णियलं, अविशेषिते णिरियं च, णिक्खुडं अकम्पे ।

णिव्वेढ-णिव्वढा नग्गे, णिज्जूहो च नीत्रे ॥३७६॥

णियल—नूपुर-नेउर-झांझर

णिरिय—नर्यु-केवल-एकलं-विशेषित

नहि ते-विशेषता विनालुं

णिक्खुड—कंप विनालुं-निश्चल

णिव्वेढ } —निर्वेष्ट-वेष्टन विनानो-

णिव्वढ } बाँट्या विनानो-नागो

णिज्जूह—त्रिर्यूह-नेजुं-नेहुं-छापरातुं

नेहुं

उदाहरण—

णिरियट्ठाण ! अ'ठाणय ! किं णियले पश्यसि णिक्खुडो चौर ! ।

जरणिज्जूहस्मि गृहे णिव्वेढो णिव्वढेण पीडयते ॥२९६॥

हे साधारण स्थान-गौरव-वाळा, मान वगरना चोर ! अकंप एवो तुं नूपुरोने
शा माटे जुए छे ? जीर्ण नेवांवाळा घरमां नागा वडे नागो पीलाय छे-फेंकाय छे.

अरिभवने णियारं, णिव्वूढं पश्चिमाङ्गणके ।

कटिने णिक्कडं तथा, णिफेसो शब्दनिर्गमने ॥३७७॥

१ ठाण एट्ठे गौरव-मान. जुओ गा० ३५३ । 'णिरियट्ठाणाडठाणय !

आवो पाठ कल्पिए तो तेनो अर्थ—'जेने मान अने अपमाननी विशेषतानी गम
नथी एवा हे चोर !'

गियारं रिपुगृहम् । गिन्वूढं गृहपश्चिमाङ्गणम् । गिक्कडं कठिनम् ।
गिप्फेसो शब्दनिर्गमः ।

यथा—

धणुकर्हणगिक्कडभुज ! चालुक्क ! तुदं गियारगिन्वूढे ।
गीसंकविलसिराणं सिवाण उल्लसइ गिप्फेसो ॥२९७॥ (३७७)
णट्टम्मि गिरादो, गिच्छिण गिरुत्तं, णते गिरिंको च ।
संतुट्टम्मि गिसत्तो वि, गिमेलं दंतमंसम्मि ॥३७८॥

गिरादो नष्टः । गिरुत्तं निश्चितम् । गिरिंको नतः । गिसत्तो संतुष्टः ।
गिमेलं दन्तभांसम् । “गिमेला” [] इति धनपालः ।

गियार—शत्रुतुं घर

गिक्कड—कठण

गिन्वूढ—घरनो पाछलो भाग

गिप्फेस—शब्दनुं नीकळतुं

उदाहरण—

धनुक्पर्पणगिक्कडभुज ! चालुक्क ! तव गियारगिन्वूढे ।
निःशङ्कविलासिनीनां शिवानाम् उल्लसति गिप्फेसो ॥२९७॥

धनुपने खेची खेचीने कठण भुजावाळा हे चालुक्क ! तारा शत्रुओना घरना पाछला भागमां निःशंकपणे विलास करती शियाळोनो शब्दनिर्गम उल्लसे छे एटळे लहेरथी शियाळो बोले छे.

नष्टे गिरादो, निश्चिते गिरुत्तं, नते गिरिंको च ।
संतुष्टे गिसत्तो अपि, गिमेलं दन्तभांसे ॥३७८॥

गिराद—नष्ट—नाश पामेल

गिसत्त—संतुष्ट—संतोष प्राप्त

गिरुत्त—निश्चित—खरेखर

गिमेल—दंतनुं मांस

गिरिंको—नत—नमेल

गिमेला—धनपाल ‘गिमेल’ने बदले ‘गिमेला’ कहे छे.

यथा—

तुह घायणिमेल-उच्छुद्धदंतया रिउगया निरिंकमुहा ।

जंति निरादा तह वि हू जण निरुत्तं तुमं सिण निसत्तो ॥२९८(३७८)

णिट्ठं-णिलंका पडिग्गहम्मि, निज्जोमि-णोमिणो रस्सि ।

अंगुट्ठीइ निरंगी-णीरंगीउ, अहियम्मि निप्पट्टो ॥३७९॥

णिलंको तथा णिलंको पतव्वमहः । निज्जोमो तथा णोमो रस्मिः—रज्जुः—
इत्यर्थः । निरंगी तथा णीरंगी शिरोऽवगुण्ठनम् । निप्पट्टो अधिकः ।

यथा—

निज्जोमिखंचिअ-उसहरहओइण्णे पियमि लेइ वहु ।

निप्पट्टपेम्मधिरइयणिरंगिया करयणिलंके ॥२९९॥

उदाहरण—

तव घातणिमेल-उच्छुद्धदन्तका रिपुगजाः निरिंकमुखाः ।

यान्ति निरादा तथाऽपि गच्छन्ति जगन्ति निरुत्तं त्वमसि न निसत्तो ॥२९८

तारा घाने लीधे दातमांसमांसी-गेटांमांसी-जेमना दांतो जुदा पड़ी गया छे
एवा शत्रुओना हाथीओ नमेला मुरावाळा धईने नाठा जाय छे तो पण तुं जगतमां
खरेत्तर सतुष्ट नथी.

णिलं-णिलंका प्रतिग्रहे, निज्जोमि-णोमिणो रस्मिः ।

अंगुट्ठीइ निरंगी-णीरंगीउ, अधिके निप्पट्टो ॥३७९॥

णिट्ठं	}	—पतव्वमह-पट्टानं ग्रहण	निरंगी	}	—गधुं डांकुं-लाज काढवी
णिलं		करनामं-वासण-ठाम-पट्ठो पात्र	णीरंगी		—बुरखो पहरखो
			निप्पट्ट	—अधिक-वधारे	

निज्जोमि }
णोमि } —रस्मि-रज्जु-दोरखी-राश

उदाहरण—

निज्जामिखंचिअ-घृपभरथाऽचत्तीर्णे प्रिये लात्ति वधूः ।

निप्पट्टप्रेमविगचित्तणिरंगिया 'करकणिलंके ॥२९९

राश लैचीने ऊभा राखेला वळदना रथमांसी ऊतरता प्रियने जोतां ज
अधिक प्रेम्मे लीधे लाज काढली एवी वहु, दाडमोथी भरेला पात्रोने ले छे.

१ 'करक' शब्दको 'दाउम' अर्थ पण छेः—“करको दाडिमे पक्षिभेदे करे
कमण्डली” —[हैम अनेकार्थसं० कां० ३ श्लो० १२-१३]

કિં મામિ ! રોયસિ તુમં ણીરંગિં ચઇય આચમ ણિલંકે ।

પેક્કસિ ણ ચિરા દઇયં ણોમીવહ્મં પુરો વહ્મં વ ॥૩૦૦॥ (૩૭૯)

ગિમ્મંસૂ તરુણે, ણિવ્બુગ્ગો ભગ્ગમ્મિ, ણિક્કલ્લયં ણિહણે ।

સુત્તોત્થિયમ્મિ ણિવ્વિત્તો, ણિસ્સંકો ચ ણિવ્ભરણે ॥૩૮૦॥

ગિમ્મંસૂ તરુણઃ । ણિવ્બુગ્ગો ભગ્નઃ । ણિકલ્લયં નિહતમ્ । ણિવ્વિત્તો
સુતોત્થિતઃ । ણિસ્સંકો નિર્ભરઃ ।

યથા—

ગિસ્સંકકામસરણિકલ્લયા ઇમા સિવિણે તુમં દદ્ધું ।

ગિમ્મંસુય ! નિવ્વિત્તા ણિવ્બુગ્ગમ્મણોરહા હોઈ ॥૩૦૧॥ (૩૮૦)

કિં સલ્લિ ! રોદિપિ ત્વં ણીરંગિં ત્યક્ત્વા આચમ ણિલંકે ।

પ્રેક્ષસે ન ચિરાદ્ દયિતં ણોમીવહ્મં પુરો વહ્મં વા ? ॥૩૦૦

હે સલ્લિ ! રોવે છે કેમ ? તું લાજને છોડીને એ પાત્રોનું આચમન કર,
તું નથી જોતી કે તારો વહાલો, ધણા વલ્લભી બાવેલો છે અને આ તારી સામે
રાશથી વાંધેલો વહ્મ પળ છે.

ગિમ્મંસૂ તરુણે, ણિવ્બુગ્ગો ભગ્ને, ણિકલ્લયં નિહતે ।

સુત્તોત્થિતે ણિવ્વિત્તો, ણિસ્સંકો ચ નિર્ભરકે ॥૩૮૦॥

ગિમ્મંસુ—નિઃશ્મધુ—દાઢી મૂલ વિનાનો—

તરુણ

ણિવ્બુગ્ગ—નિર્મુગ્ધ—ભગ્ન—ભાંગેલ

ણિકલ્લય—નિધન—નિહત—હણાયેલ

ણિવ્વિત્ત—નિવૃત્ત—છુડેને ડઠેલો—જાગેલો

ણિસ્સંક—નિઃશદ્ધ—નિર્ભર

વ્વદાહરણ—

ગિસ્સંકકામસરણિકલ્લયા ઇયં સ્વપ્નકે ત્વાં દદ્ધા ।

ગિમ્મંસુય ! નિવ્વિત્તા ણિવ્બુગ્ગમ્મણોરહા ભવતિ ॥૩૦૧

તરુણ હે ! કામનાં વાગોથી નિર્ભર રીતે હણાયેલી આ છો, તને સ્વપ્નમાં
જોડેને, જાગીને ઝડપાં ભાંગેલ મનોરથવાલી ધાય છે.

णिज्जोओ पयरे, परिहिण्णि गियत्थं, चलस्मि णिक्कज्जो ।

णिव्वणं दुःखकहणे, थड्ढे 'णिव्वूह-णिव्वूढा ॥३८१॥

णिज्जोओ प्रकरः । "पुष्पावकरः" [] इत्यन्ये । गियत्थं परिहि-
तम् । णिक्कज्जो अनवस्थितः । णिव्वाणं दुःखकथनम् । 'णिव्वूहो तथा
णिव्वूढो स्तब्धः ।

यथा—

णिक्कज्जे ! जं मच्चसि गियत्थहारं फुल्लिगणिज्जोअं ।

'णिव्वूहे ! णिव्वाणं कुरु अणिव्वूढयाण तं अम्हं ॥३०२(३८१)

गय-कुसल-उच्चकिईसुं णिम्मय-णिग्घट्ट-णिज्जाया ।

सेद-उच्चिय-उज्जाणा णिवाय-णिच्चिट्ट-णिव्वभग्गा ॥३८२॥

णिज्जोओ प्रकरे, परिहिते गियत्थं, चले णिक्कज्जो ।

णिव्वाणं दुःखकथने, स्तब्धे णिव्वूह-णिव्वूढा ॥३८१॥

णिज्जोअ—समूह

गियत्थ—(नि+वस्+त)—पहेरेलुं—ओढेयुं

णिक्कज्ज—निर्कार्य—काम वगर्नो—चल-
चंचल—अनवस्थित—ढेकाणा विनानो

णिव्वाण—दुःखनुं कथन

णिव्वूह } —स्तब्ध—थंभी गयेलो—स्थिर

णिव्वूढ } —जट

णिज्जोअ—धीजा संग्रहकारो 'णिज्जोअ'नो अर्थ 'पुष्पनो अवकर' बतावे छे.

'अवकर' एटले बहार फेंकवा योग्य फूलनो कचरो.

उदाहरण—

णिक्कज्जे ! यद् मन्यसे गियत्थहारं स्फुटिङ्गणिज्जोअं ।

णिव्वूहे ! णिव्वाणं कुरु अणिव्वूढयाण त्वम् अस्माकम् ॥३०२

हे ढेकाणा विनानी ! तूं पहेरेला हारने तणखानो जन्थो माने छे—समझे छे,
तो थंभी गयेली हे ! तूं अस्तब्ध एवा अमोने तारा दुःखनुं कथन कर.

गत-कुशल-उपकृतिषु णिम्मय-णिग्घट्ट-णिज्जाया ।

स्वेद-उचित-उद्याना णिवाय-णिच्चिट्ट-णिव्वभग्गा ॥३८२॥

નિમ્મઓ ગતઃ । નિઘટ્ટો કુશલઃ । નિજાઓ ઉપકારઃ । નિવાઓ સ્વેદઃ । નિવ્વિટ્ટં ઉચિતમ્ । ઉપમુક્તાર્થં તુ 'નિર્વિટ્ટ'શબ્દભવમ્ । નિઘ્મગં ઉદ્યાનમ્ ।

યથા—

નિઘ્મગ્ગનિમ્મયં તં દદ્ધું પ્યહિયનિવાયસિઢિલંગી ।

તમ્મઇ તુઙ્ગં કપ્પે નિવ્વિટ્ટયનિજ્ઞાયનિઘટ્ટ ! ॥૩૦૩॥(૩૮૨)

સુત્તપસુત્તામ્મિ નિસાયં, ચામુંડાઈ નિમ્મંસા ।

નિદ્ધમ્મો એકમુહમ્મિ, નિંદિણિ-નિયાણિયા કુતિણહરણે ॥૩૮૩॥

નિસાયં સુત્તપસુત્તમ્ । 'ચંડાલ'વાચકસ્તુ 'નિસાય'શબ્દો 'નિપાદ'શબ્દ-ભવઃ । નિમ્મંસા ચામુંડા । નિદ્ધમ્મો એકમુખયાયી । નિંદિણી તથા નિયા-ણિયા કુત્તુણોદ્ધરણમ્ ।

નિમ્મઘ—ગત-ગયેલો

નિઘટ્ટ—નિર્વૃટ્ટ-સ્વ ઘસાયેલો-અનુ-ભવી કુશલ-ચતુર

નિજાઓ—ઉપકાર

નિવાઓ—સ્વેદ

નિવ્વિટ્ટ—ઉચિત

નિઘ્મગ્ગ—ઉદ્યાન

નિવ્વિટ્ટ—'ઉપમુક્ત'—'ઉપભોગમાં આવેલ' એવા અર્થમાં વીજો એક 'નિવ્વિટ્ટ' શબ્દ છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત નિર્વિટ્ટ ઉપરથી સમજવાની છે.

ઉદાહરણ—

નિઘ્મગ્ગનિમ્મયં ત્વાં દદ્ધ્વા પ્રકટિતનિવાયશિશિલાઙ્ગી ।

તામ્યતિ તવ કૃતે નિવ્વિટ્ટયનિજ્ઞાયનિઘટ્ટ ! ॥૩૦૩॥

ઉદ્યાનમાં ગયેલા તને જોઈને સ્થેદને લીધે ઢીલાં અંગોને પ્રકટ કરતી તેળી, હે ઉચિત ઉપકાર કરવામાં કુશલ ! તારા માટે કાંક્ષા રાખે છે.

સુત્તપસુત્તે નિસાયં, ચામુંડાયાં નિમ્મંસા ।

નિદ્ધમ્મો એકમુખે, નિંદિણિ-નિયાણિયા કુત્તુણહરણે ॥૩૮૩॥

નિસાય—સુતેલ અને સારી રીતે સુતેલ

નિમ્મંસા—ચામુંડા દેવી

નિદ્ધમ્મ—એકમુખયાયી—એક તરફ જનાર
—એકમાર્ગી—વેદિયો

નિંદિણિ } નીંદવું-સરાવ ઘાસ કાઢી
નિયાણિયા } નાંચવું-નકામું ઘાસ
કાઢી નાંચવું

નિસાય—'ચંડાલ' અર્થવાળો 'નિસાય' શબ્દ સંસ્કૃત 'નિપાદ' ઉપરથી ઉપજી શકે એમ છે.

યથા—

કેયારણિદિગ્ગિજા નિયાનિયામુલ્લજંપનમિસેળ ।

નિમ્મંસદેવલં નિદ્ધમ્મ ! પ્રિયા વચ્ચઈ નિસાણ ॥૩૦૪॥ (૩૮૩)

નિળ્લાળા નોલચ્છા નોલહ્યા ચેઅ ચંચુમ્મિ ।

નિગ્ગિળ્ણં નિલ્લસિયં ચ નિગ્ગણ, પાડિણ નિસુદ્ધં ચ ॥૩૮૪॥

નિળ્લાળા સ્થા નોલચ્છા તથા નોલહ્યા ચન્નુઃ । નિગ્ગિળ્ણં તથા નિલ્લસિયં નિર્ગતમ્ । નિસુદ્ધં પાતિતમ્ ।

યથા—

નોલહ્યાઈ હળંતો નોલચ્છવરો વિસાલનિળ્લાળો ।

નિગ્ગિળ્ણજિઓ હૂઓ આસમનિલ્લસિયરાવળનિસુદ્ધો ॥૩૦૫(૩૮૪)

નિજ્ઞાઓ નિચ્છંડો નિરાહ-નિગ્ગોર-નિપ્પરિસા ।

નિદ્ધંધસો અ નિન્વેરિસો અ અદણ, નિમેળં અવિ ઠાણે ॥૩૮૫

ઉદાહરણ—

કેદારણિદિગ્ગિજા નિયાનિયામૂલ્યજરૂપનમિસેળ ।

નિમ્મંસદેવકુલં નિદ્ધમ્મ ! પ્રિયા વ્રજતિ નિશાયામ ॥૩૦૪

એક તરફ જનારા-વેદિયા-હે । ક્યારાને નીંદવા માટે નીંદામળનું મૂલ્ય કહેવાને યોગ્ય પ્રિયા, રાત્રિએ ચામુંડાના દેવલમાં જાય છે.

નિળ્લાળા નોલચ્છા નોલહ્યા ચેવ ચન્નૌ ।

નિગ્ગિળ્ણં નિલ્લસિયં ચ નિર્ગતે, પાતિતે નિસુદ્ધં ચ ॥૩૮૪॥

નિળ્લાળા }
નોલચ્છા } —ચાંચ
નોલહ્યા }

નિગ્ગિળ્ણ }
નિલ્લસિય } —નિર્ગત-નીકલેલ-નીસરેલ
નિસુદ્ધ —પાડેલ

ઉદાહરણ—

નોલહ્યાઈ હળંતો નોલચ્છવરો વિસાલનિળ્લાળો ।

નિગ્ગિળ્ણજિઓ હૂઓ આસમનિલ્લસિયરાવળનિસુદ્ધો ॥૩૦૫

આશ્રમમાંથી બહાર નીકળેલા રાવળે પાડી નાંચેલો અને તેને-રાવળને-ચાંચ વડે હળતો-પ્રહાર કરતો-વિશાલ ચાંચવાળો ઉત્તમ પક્ષી-જટાયુ, નિર્જીવ થયો.

નિજ્ઞાઓ નિચ્છંડો નિરાહ-નિગ્ગોર-નિપ્પરિસા ।

નિદ્ધંધસો ચ નિન્વેરિસો ચ અદયે, નિમેળં અપિ સ્થાને ॥૩૮૫॥

૧ ‘નિદ્ધમ્મપ્રિયા’ ગ્રામી સમસ્ત પાઠ કલ્પતાં તેનો અર્થ-‘વેદિયાની પ્રિયા-છત્રી’ એવો થાય.

‘णिज्झाय’आदयः सप्त शब्दा निर्दयवाचकाः । ‘णिव्वेरिस’शब्दः
अत्यर्थेऽपि दृश्यते । णिमेणं स्थानम् ।

यथा—

णिग्घोरे णिच्छुंडो अणिराहे को व्व ण हु अणिप्परिसो ।
णिद्धंघसे अणिव्वेरिसो अणिज्झाय । कथं वि णिमेणे ॥३०६(३८६)
अविभिन्नगेहए णिद्धम-णिद्धय-णिद्धमाया वि ।
णिअरट्ठिए णिअरिअं, णिअंधण-णिअंसणा वत्थे ॥३८६॥

णिद्धमो तथा णिद्धओ तथा णिद्धमाओ अविभिन्नगृहः । अत्र—“णिअइ-
पश्यति । णिव्वाइ-विश्राम्यति । णिमइ-न्यस्यति” । एते धात्वादेशेभूक्ताः
इति नोक्ताः । णिअरिअं निकरेण स्थितम् । णिअंधणं तथा णिअंसणं वस्त्रम् ।

णिज्झाय णिच्छुंड णिराह णिग्घोर णिप्परिस णिद्धंघम णिव्वेरिस	} —निर्दय-दया वगरनो
--	---------------------

णिमेण—स्थान-ठेकाणुं

णिव्वेरिस—आ शब्द ‘अत्यर्थ’-‘घणुं’-‘वधारे घणुं’ एवा अर्थनां पण देखाय छे.
उदाहरण—

णिग्घोरे णिच्छुंडो अणिराहे क इव न खलु अणिप्परिसो ।

णिद्धंघसे अणिव्वेरिसो अणिज्झाय ! कुत्रापि णिमेणे ॥३०६

निर्दय तरफ निर्दय अने दयावाळा तरफ दयावाळो कोण न होय ? हे
दयावाळा ! निर्दय तरफ दयावाळो तो कोईक ज स्थानमां मळो शके.

अविभिन्नगेहके णिद्धम-णिद्धय-णिद्धमाया अपि ।

निकरस्थिते णिअरिअं, णिअंधण-णिअंसणा वस्त्रे ॥३८६॥

णिद्धम णिद्धय णिद्धमाय	} —एक घरवाळो-जेमं घर जुदुं नथी ते
------------------------------	--------------------------------------

णिअरिअ—निकरित-समूहमां रहेल णिअंधण } —कपडें णिअंसण } —निवसन-ओढवातुं कपडें
--

णिअ—णिअइ-पश्यति-देखे छे [८-४-१८१]

णिव्वा—णिव्वाइ—विश्राम्यति-वीसमे छे-वीहमे छे-वीसामो ले छे [८-४-१५३]

यथा—

णिअरिअगुण ! सुणिअंसण ! णिअंधणं कड्ढं णिद्धमो इविअ ।

णिद्धअ ! वयम्मि रमिमो किं पेम्मं अणिद्धमायाण ? ॥ ३०७ (३८६)

णिद्धमणं ओघसरे, णिअक्कलं वट्ठले चेअ ।

णिव्वमिअं परिभुत्ते, पाणिग्रहणम्मि णिव्वहणं ॥ ३८७ ॥

णिद्धमणं गृहजलप्रवाहः । णिअक्कलं वर्तुलम् । णिव्वमिअं परिभुक्तम् ।
णिव्वहणं विवाहः ।

यथा—

गंधव्वे णिव्वहणे तुह णिव्वमिअं णिअक्कलधणीए ।

विरहे सुमरंतीए वाहेहिं वहइ णिद्धमणं ॥ ३०८ ॥ (३८७)

णिम—णिमइ-न्यस्यति-नीमि छे-स्थापे छे [८-४-१९९]

आ प्रणे धातुओने धाव्यादेजना प्रकरणमां कहेला छे माटे अहाँ नभी कथा,

उदाहरण—

णिअरिअगुण ! सुणिअंसण ! णिअंधणं कर्प णिद्धमो भूत्वा ।

णिद्धअ ! वजे रमामहे किं प्रेम अणिद्धमायाणं ? ॥ ३०७

गुणना समूहवाळा ! तारा वस्त्रवाळा हे ! एक घरमां रहेनारी होइने तुं
कपटाने गेंच एक समान घरवाळा हे ! आपणे वज्रमां रसीए, जेमनां जुदां जुदां
घर छे तेओमां प्रेम जुं होय ?

णिद्धमणं ओघसरे, णिअक्कलं वट्ठले चैव ।

णिव्वमिअं परिभुत्ते, पाणिग्रहणे णिव्वहणं ॥ ३८७ ॥

णिद्धमण—घरोना पाणीनो प्रवाह—घरो-

मांथी पाणीनो जे प्रवाह चाले छे

ते-घरना सालमांथी वहेतुं पाणी

णिअक्कल—वर्तुल—गोल

णिव्वमिअ—निर्वमित—सारी रीते भोगवेलुं

—एकवार सारी रीते भोगवेलुं

णिव्वहण—निर्वहण—पाणिग्रहण—विवाह

उदाहरण—

गान्धर्वे णिव्वहणे तव णिव्वमिअं णिअक्कलस्तन्याः ।

विरहे स्मरन्त्याः वाप्यैः वहति णिद्धमणं ॥ ३०८

गान्धर्वे विवाहमां तारा भोगवेलाने तारा विरहमां याद करती गोल स्तन
वाळी एवी तेपीनां आंघुओ केस जाणे घरना खाळनो जलप्रवाह न होय
तेम वहे छे.

અદદમ્મિ ય ગિવચુરિઅં, ગિરંતરં ચેઅ ગિંત્તિરિડી ।

ઓઆરણે ગિવચ્છણ-ગેવચ્છણયા, ચુઅમ્મિ ગિસ્સરિયં ॥૩૮૮

ગિવચુરિઅં અદદમ્ । ગિત્તિરિડી નિરંતરમ્ । ગિવચ્છણં તથા ગેવચ્છણં
અવતારણમ્ । ગિસ્સરિઅં સ્વસ્તમ્ ।

યથા—

ગિંત્તિરિડિવિરહગિવચુરિઅતણુ ગિસ્સરિઅઅંસુ પત્તપિણ ! ।

ગેવચ્છણગ્રહસ્વલિયા સયમેવ ગિવચ્છણીહુઆ વહુઆ ॥૩૦૯॥

અત્ર—“ગિયચ્છઈ-પસ્યતિ । ગિરપ્પઈ-તિષ્ઠતિ । ગિમાણઈ, ગિમ્મવઈ-
નિર્મિમીતે । ગિજ્જરઈ-ક્ષીયતે । ગિહુવઈ-કામયતે । ગિઆરઈ-કાળેક્ષિતં કરોતિ ।

અદ્દદે ચ ગિવચુરિઅં, નિરંતરે ચૈવ ગિત્તિરિડી ।

અવતારણે ગિવચ્છણ-ગેવચ્છણયા, ચ્યુતે ગિસ્સરિયં ॥૩૮૮॥

ગિવચુરિઅં—અદદ-દદ નહિ-શિથિલ
ગિત્તિરિડી—નિરંતર-અંતર વગર-રોજ-
નિરય

ગિવચ્છણ
ગેવચ્છણ } —અવતારણ-ઉત્તરણું-ઉત્ત-
ગેવચ્છણય } રવાનું સાધન નીસરણી વગેરે
ગિસ્સરિઅ—નિરસુત-સરી જવું-સરકી
જવું-લસી જવું-ચ્યુત થવું

સદાહરણ—

ગિત્તિરિડિવિરહગિવચુરિઅતણુઃ ગિસ્સરિઅઅશ્રુઃ પ્રાપ્તપ્રિયે ! ।

ગેવચ્છણગ્રહસ્વલિતા સ્વયમેવ ગિવચ્છણીભૂતા વધુકા ॥૩૦૯

નિરંતર વિરહને લીધે શરીર ઢીલું થઈ ગયું છે અને આંસુઓ ટપકી પડ્યાં
છે. એવી વહુ પોતાનો પ્રિય આવતાં જ, નીચે ઉતરવા માટેની નીસરણી પકડતાં
પડી ગઈ અને પોતે જાતે જ નીસરણીરૂપ બની ગઈ-લાંબી થઈને પડી ગઈ.

ગિયચ્છ—ગિયચ્છઈ-પસ્યતિ-જુણ છે [૮-૪-૧૮૧]

ગિરપ્પ—ગિરપ્પઈ-તિષ્ઠતિ-ઊભો રહે છે [૮-૪-૧૬]

ગિમ્માણ—ગિમ્માણઈ } —નિર્મિમીતે-નિર્મે છે-નિર્માણ કરે છે [૮-૪-૧૯]

ગિમ્મવ—ગિમ્મવઈ } —

ગિજ્જર—ગિજ્જરઈ-નિર્જીર્યતિ-ક્ષીયતે-ક્ષીણ થાય છે [૮-૪-૨૦]

ગિહુવ—ગિહુવઈ-નિધુવતિ-કામયતે-કામના કરે છે [૮-૪-૪૪]

ગિઆર—ગિઆરઈ-નિઆલયતિ-કાળેક્ષિતં કરોતિ-ન્યારે છે-નિહાલે છે-આંસુને
કાળા જેવી કરીને જુણ છે [૮-૪-૬૬]

णिरिग्घइ—निलीयते । णिव्वडइ—पृथक्, स्पष्टो वा भवति । णिट्ठइ—
—निष्ठम्भं करोति । णिव्वोलइ—मन्युना ओष्ठं मलिनं करोति । णिह्णइ—
मुञ्चति । णिउडइ—मज्जति । णिच्छइ, णिज्जोडइ, णिह्णइ—छिनत्ति ।
णिमुट्ठइ—भागक्रान्तो नमति । णिड्डइ—क्षरति । णिट्ठइ—विगलति ।
णिम्महइ—गच्छति । णिल्लसइ—उल्लसति । एते धात्वादेशेपृक्ताः इति
नोक्ताः ॥ (३८८)

णिट्ठइअ—णिकखसरिय—णिरुवक्कया थुक्क—मुसिय—अकणसु ।

णित्तिरिडिअं च तुट्ठे, णीसारो मंडवे चेय ॥३८९॥

णिरिग्घ—णिरिग्घइ—निलीयते—संताई जाय छे [८-४-५५]

णिव्वड—णिव्वडइ—पृथक् भवति—जुदो थाय छे अथवा वा स्पष्टो भवति—स्पष्ट
थाय छे [८-४-६२]

णिट्ठइ—णिट्ठइ—निःस्तम्भति—निष्ठम्भं करोति—थंभी जाय छे—जड थई जाय
छे [८-४-६७]

णिव्वोल—णिव्वोलइ—मन्युना ओष्ठं मलिनं करोति—क्रोधने लांघ के शीकने लीघे
होठ वगाडे छे—मोहं चडावे छे [८-४-६९]

णिह्णइ—णिह्णइ—मुञ्चति—मूके छे [८-४-९१]

णिउड—णिउडइ—मज्जति—मज्जति—बूढे छे [८-४-१०१]

णिच्छइ—णिच्छइ
णिज्जोड—णिज्जोडइ } —छिनत्ति—छेदे छे [८-४-१२४]
णिह्णइ—णिह्णइ

णिमुट्ठ—णिमुट्ठइ—निस्तोदयति—भागक्रान्तो नमति—भारने लीघे नमी जाय छे—
भारने लीघे बांको वळे छे [८-४-१५८]

णिड्डइ—णिड्डइ—निद्रवति—क्षरति—खरे छे—क्षरे छे [८-४-१७३]

णिट्ठइ—णिट्ठइ—विगलति—गळे छे—टपके छे [८-४-१७५]

णिम्मह—णिम्महइ—गच्छति—जाय छे [८-४-१६२]

णिल्लस—णिल्लसइ—उल्लसति—उल्लसे छे—उल्लस पामे छे [८-४-२०२]

आ वधा धातुओने, धात्वादेशाना प्रकरणमां कही वताव्या छे माटे अहाँ
नयी नोंघ्या.

णिट्ठइअ—णिकखसरिय—णिरुवक्कया थुक्क—मुपित—अकृतेपु ।

णित्तिरिडिअं च तुट्ठे, णीसारो मण्डपे चैय ॥३८९॥

ણિદુહિઅં થૂકૃતમ્-નિષ્ટચૂતમ્-ઇત્યર્થઃ । ણિક્વસરિઓ મુષિતઃ
અપદ્ધતસારઃ ઇતિ યાવત્ । ણિરુવકયં અકૃતમ્ । ણિત્તિરિદિઅં ત્રુટિતમ્ ।
અત્ર-“ણિરુવારહ-ગૃહ્ણાતિ । ણિરિણજ્ઞહ-પિનદિ” । ઇત્યેતો ધાત્વાદેશેષૂકૌ
ઇતિ નોક્તૌ । ણીસારો મળ્લપઃ ।

યથા—

તુહ ણિત્તિરિદિઅ-થામા રિડણો ણિક્વસરિઆ વસંતિ વણે ।

ણિરુવકયણીસારે તળ્હાઇ સુસંત-ણિદુહિયા ॥૩૧૦॥ (૩૮૫)

ણીસંપાયં પરિસંતજળવણ, તહ ણુણિમ્મિ ણીહરિયં ।

ણીસીમિઓ ય ણિવ્વાસિયમ્મિ, વાળમ્મિ ણીલકંઠી અ ॥૩૧૦

ણિદુહિઅ—નિષ્ટચૂત-થુંકેલું-થુંકલું
ણિક્વસરિઅ—નિષ્કચૂત-લુંટાયેલો-ધન
હરાઇ ગયું છે-નિષ્ક-સોનામહોર-
દીનારો-સરી ગઈ છે-એવો

ણિરુવકય—ણિરુપકૃત-અકૃત-ન કર્યું
ણિત્તિરિદિઅ—ત્રુટિત-તોડ્યું
ણીસાર—નીસાર-મંડપ

ણિરુવાર—ણિરુવારહ-ગૃહ્ણાતિ-ગ્રહણ કરે છે [૮-૪-૨૦૧]

ણિરિણજ્ઞ—ણિરિણજ્ઞહ-પિનદિ-પીસે છે [૮-૪-૧૮૫]

આ વચ્ચે ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં કશા નથી.

ઉદાહરણ—

તવ ણિત્તિરિદિઅ-સ્થામાનઃ રિપવઃ ણિક્વસરિઆ વસન્તિ વણે ।

ણિરુવકયણીસારે તૃણયા શુણ્યત્-ણિદુહિયા ॥૩૧૦

વઠ્ઠ તુટી ગયેલું છે, ધન ચોરાઈ ગયું છે અને તરશને લીધે થૂંક પણ
સુકાઈ ગયું છે : એવા તારા શત્રુઓ, જ્યાં મંડપ કરવામાં નથી આવ્યો એવા
વૈનમાં વસે છે.

ણીસંપાયં પરિશ્રાન્તજનપદે, તથા ધ્વનૌ ણીહરિયં ।

ણીસીમિઓ ચ નિર્વાસિતે, વાળે ણીલકંઠી ચ ॥૩૧૦॥

णीसंपायं परिश्रान्तजनपदम् । णीहरियं शब्दः । णीसीमिओ निर्वासितः ।
णीलकंडी वाणवृक्षः ।

यथा—

बोलिय वहु णिसमुहं णीसंपाए अणीहरियकंची ।
अहिसरइ णीलकंडीवणम्मि णीसीमियस्स तस्स कए ॥३११॥ (३९०)
णीसणिआ णिस्सेणी, णीआरणं अवि बलिघटीण ।
णूला साहाए, पट्टवासियाए य णेडाली ॥३९१॥

णीसणिआ निःश्रेणी । कप्रत्ययाभावे 'णीसर्णा' इत्यपि । णीआरणं बलिघटी ।
अत्र "णीइ णीणइ णीलुकइ-गच्छति । णीरंजइ-भनक्ति । णुव्वइ-प्रकाशयति" ।
एते धात्वादेशेषूक्ताः इति नोक्ताः । 'णीहम्मियं-निर्गतम्' इति तु निर्पूर्वस्य

णीसंपाय—निःसंपात-संपात-हाल चाल
-वगरनो समय-जनपद याकी गयो
होय ते समय-वधा याकी गया
होय ते समय

णीहरिय—निहादित-अनि-अवाज
णीसीमिअ—निःसंमित-सीमार्साधी बहार
काढेलो-सीमा बहार करेलो-इद बहार
करेलो
णीलकंडी—वाण नामनुं वृक्ष

उदाहरण—

गत्वा बधूः निशामुखं णीसंपाए अणीहरियकाञ्चिः ।

अमिसरति णीलकंडीवने णीसीमियस्स तस्य कृते ॥३११॥

रात्रीए बधा लोको थाकी गया होय-लोकोनी हालचाल बंध परी हांय-
एवे समये कंदोरानो य अवाज न थाय ए रीते णीलकंडीना वनमां जइने
बहु, ते इद बहार थयेलानं साह अमिसरे छे.

णीसणिआ निःश्रेणी, णीआरणं अपि बलिघट्टायाम् ।

णूला शाखायाम्, पट्टवासितायां च णेडाली ॥३९१॥

णीसणिआ } -निःश्रेणिका } -निसरणी-सीदी
णीसणी } -निःश्रेणि } -दादरो
णीआरण—नियारण-बलिनो घट्ट-नवेयनो
कळश-कतारनो घडो

णूला—दान्ता-डाळ
णेडाली—लालाटिक-ललाटपट्टुं पट्टयुक्त
विशेष प्रकारनुं भूषण-कसळनुं विशेष
प्रकारनुं पट्टावाळुं भूषण

णी—णीद
णीण—णीणइ
णीलुक—णीलुकइ } —नयति-गच्छति-जाय छे [८-८-१९२]

‘हम्मि’धातोः सिद्धम् । णूला शाखा । अत्र-“णूमइ-छादयति” इति धात्वादेशे-
पूकमिति नोक्तम् । णेडाली पट्टासिता शिरोभूषणभेदः ।

यथा—

णेडालिसुंदर ! तुमं पुत्तय ! मा चडसु उच्चतरुणूलं ।

जं णीसणिपडिएसु वि णीआरणवल्लहाण होइ छलं ॥३१२॥ (३९१)

णेउडो सद्भावे, कूपतुलाए य णेलिच्छी ।

रवि-वणियसच्चिव-संढा णेसर-णेसत्थि-णेलच्छा ॥३९२॥

णेउडो सद्भाव । णेलिच्छी कूपतुला । णेसरो रविः । णेसत्थी वणिक्-
सच्चिवः । णेलच्छो षण्डः । “वृषभः” [] इत्यन्ये ।

णीरंज—णीरंजइ-भनक्ति-भागे छे [८-४-१०६]

णुव्व—णुव्वइ-प्रकाशयति-प्रकाशे छे [८-४-४५]

णूम—णूमइ-छादयति-ढांके छे [८-४-२१]

आ वधा धातुओ, धात्वादेशना प्रकरणमां वतावेला छे माटे अहीं नथी नोंध्या.
णीहम्मिअ—‘निर्’ उपसर्ग साधेना ‘गति’ अर्थवाळा ‘हम्म’ धातुद्वारा ‘णीहम्मिअ’
-‘निर्गत’-पदने साधवानुं छे.

उदाहरण—

णेडालिसुन्दर ! त्वं पुत्रक ! मा चट उच्चतरुणूलं ।

यद् णीसणिपतितेषु अपि णीआरणवल्लभानां भवति छलम् ॥३१२॥

ललाटपट्टना भूषण वडे भूषित हे सुंदर पुत्र ! तुं ऊंचा झाडनी शाखा ऊपर
न चड; कारण के जेमने नैवेयनो-ऊतारनो-घट प्रिय छे एवी स्त्रीओनुं निसरणीएथी
पढी गयेलाओमां पण छल होय छे.

णेउडो सद्भावे, कूपतुलायां च णेलिच्छी ।

रवि-वणिक्सच्चिव-षण्डा णेसर-णेसत्थि-णेलच्छा ॥३९२॥

णेउड—सद्भाव-सारो भाव-खरी रीत

णेलिच्छी—कूपतुला-गरेडी

णेसर—नैशहर-निशाना अंधकारने हरनार

रवि—सूरज

णेसत्थि—निपद्यास्थायि-निपद्या-दुकानबी

मुख्य बैठक-थंडु; ते ऊपर बेसनार-

नेस्ती-वाणियानो सहायक

णेलच्छ—पंड-नपुंसक

યથા—

ખેસત્થિઅ ! ખેલચ્છો તં ખેડહેળ ખેસર-અત્થમખે ।

ખેલિચ્છિરવં સોડં વચ્ચઈ જં જલમિસેળ તુહ જાયા ॥૩૧૩॥

અત્ર-‘ખેહું-નોડમ્’ ઇતિ તુ ‘નોડ’ શબ્દમવમિતિ નોક્તમ્ ॥ (૩૧૨)

ખદ્વઅડજ્જલદસમીઝસવખેઅમ્મિ ખેડુરિયા ।

ખેડુરિયા. ખાદ્રપદોજ્જ્વલદશમ્યાં કશ્ચિદુત્સવવિશેષઃ ।

યથા—

સંકેયં આગણ ઉવવડમ્મિ દૂઈઈ ઇત્તિ સંલગ્ધિયા ।

અહિસરઈ ણાયરવહૂ ખેડુરિયાદંસળમિસેળ ॥૩૧૪॥

અત્ર-‘ખોહ્હઈ-ક્ષિપતિ’ ઇતિ ધાત્વાદેશેષૂકમિતિ નોક્તમ્ ॥

ખેલચ્છ—વીજા સંગ્રહકારો આ શબ્દનો ‘વૃક્ષ-‘વલદ’-‘સાંદ’ અર્થે વતાવે છે.

ખેહું-ખેહૂ’ એલે ‘નોડ’-‘માલો’. સંસ્કૃત ‘નોડ’ ઉપરથી આ શબ્દ આવેલો છે માટે તેને અહીં વતાવ્યો નથી [૮-૧-૧૦૬]

ઉદાહરણ—

ખેસત્થિઅ ! ખેલચ્છો ત્વં ખેડહેળ ખેસર-અસ્તમયને ।

ખેલિચ્છિરવં શ્રુત્વા વ્રજતિ યદ્ જલમિપેળ તવ જાયા ॥૩૧૩

હે નેસ્તિ ! તું સદ્રાવથી-ચરેચર-ચરી રીતે પંડ છો-નપુંસક છો તેથી સૂર્યાસ્ત થતાં કૂવાની ગરેહીને! અવાજ સાંભળીને તારી છી પાણીને વહાને વહાર જાય છે.

ખાદ્રપદુજ્જ્વલદશમીઉત્સવખેદે ખેડુરિયા ।

ખેડુરિયા-ખાદ્રવા શુ૦(શુકલ) દિ૦(દિવસ) દશમીને રોજ થતો વિશેષ પ્રકારનો ઉત્સવ
ખોહ્હ-ખોહ્હઈ-નોદયતિ-ક્ષિપતિ-ફેંકે છે [૮-૪-૧૪૩]

આ ધાતુને, ધાત્વાદેશોની સાથે વતાવેલો છે માટે અહીં નથી લલ્લ્યો.

ઉદાહરણ—

સંકેતમ્ ધાગતે ઉપપત્તૌ દૂત્યા ઇટિતિ સંલગ્ધિયા ।

અમિસરતિ નાગરવધૂઃ ખેડુરિયાદર્શનમિપેળ ॥૩૧૪

ઉપપત્તિનો સંકેત મળતાં જ દૂતીએ સ્ત્રી પ્ર ચોલાવેલી નાગરની વહુ, ખાદ્રવા
શુ૦ દ૦ દશમીને રોજ થતા ઉત્સવને જોવાનું વાનું કરીને અમિસરે છે,

અથ અનેકાર્થાઃ:-

उच्छुणिवीलणकण्डे तहेव कुंडम्मि गंदं च ॥३९३॥

ગંદં ઇક્ષુનિપીડનકાળડમ્ કુળ્ડાલ્યો માળ્ડવિશેષથેતિ દ્વચર્થમ્ । કેચિત્
તુ “ઇક્ષુનિપીડનકાળડવાચકી એવ ગંદ-કુળ્ડશબ્દો દેશ્યો” [] ઇત્યાહુઃ ।
યદાહ-“ઇક્ષુનિપીડનકાળ્ડં ગંદં કુંડં ચ, ગો-ગંદી । ન તુ કુળ્ડાલ્ય-
માળ્ડવાચી ‘ગંદ’શબ્દો દેશ્યઃ” [] અસ્મામિસ્તુ ઉભયમપિ દૃષ્ટમ્ ઇતિ
અનેકાર્થેષૂપનિવદ્ધમ્ ॥ (૩૯૩)

घाणे मूके णक्को, णण्णो कूपे खल-अग्गजेसुं च ।

कदमिए वइविचरे पओयणे णल्लयं णिमित्ते च ॥३९४॥

हवे अनेक अर्थवाळा शब्दो:

इक्षुनिपीडनकाण्डे तथैव कुण्डे गंदं च ॥३९३॥

ગંદ—૧ શેરડી પીલવાનું કાળ્ડ ૨ નન્દા-કુંડ-નાંદ-વિશેષ પ્રકારનું મોટું વાસણ

ગંદ—કેટલાક સંગ્રહકારો તો કહે છે કે ‘ગંદ’ શબ્દના ઉક્ત બે અર્થ નથી પણ ‘ગંદ’ અને ‘કુંડ’ એ બન્ને શબ્દો સમાન અર્થવાળા છે અર્થાત્ ‘ગંદ’ એટલે ‘શેરડી પીલવાનું કાળ્ડ’ અને ‘કુળ્ડ’ એટલે પણ શેરડી પીલવાનું કાંડ. આ એક જ અર્થના એ બન્ને શબ્દો—‘ગંદ’ અને ‘કુંડ’ શબ્દો-દેશ્ય છે. તેઓ કહે છે કે “ ઇક્ષુનિપીડનકાળ્ડં ગંદ કુંડં ચ, ગો-ગંદી ” [] અર્થાત્ ‘ગંદ’ અને ‘કુંડ’ એટલે શેરડી પીલવાનું કાંડ તથા ગંદી એટલે વલ્લદ-નંદી, વઢી, તેઓ કહે છે કે ‘કુંડા’ અર્થમાં ‘ગંદ’ શબ્દ દેશ્ય નથી. (કારણ કે મોટા કુંડા)-અલિઝર-અર્થમાં સંસ્કૃતમાં ‘નન્દા’ શબ્દ પ્રતીત છે.)

હેમચંદ્ર કહે છે કે અમે તો ‘ગંદ’ શબ્દના બન્ને અર્થો ઢીઠા છે માટે તેને અનેકાર્થક શબ્દોમાં નોંધેલો છે.

घाणे मूके णक्को, णण्णो कूपे खल-अग्गजेसुं च ।

कदमिते वृतिविचरे प्रयोजने णल्लयं निमित्ते च ॥३९४॥

૧ “નન્દા સંપદિ અલિઝરે” (હૈમ અને ૦ કાં ૦ ૨ શ્લો ૨૨૪)

णको घ्राणम् मूकश्च । ग्राहे तु 'णक्'शब्दो 'नक्'शब्दभव एव ।
णणो कूपः दुर्जनः ज्येष्ठो भ्राता चेति त्र्यर्थः । णल्लयं कर्दमितम् वृत्तिविवरम्
प्रयोजनम् निमित्तं चेति चतुर्थम् ॥ (३९४)

रय-दुद्दिणेषु णडुलं, अह णद्धंववयं अघिण-णिदासु ।

सब्भावे अभिप्पाए णाउड्डो, चौर-कंचणे णिक्खो ॥३९५॥

णडुलं रतम् दुर्दिनं च । णद्धंववयं अघृणा, निन्दा चेति द्वयर्थम् ।
णाउड्डो सद्भावः अभिप्रायश्च । "मनोरथः" [] इत्यन्ये । णिक्खो चौरः
काञ्चनं च ॥ (३९५)

कउह-छउमेसु णिव्वं, णिययं रय-सयण-सासय-घडेसु ।

सुत्तोद्धिए णिरासे उव्वड्ड-अक्खिणेषु अ णिविद्धो ॥३९६॥

णिव्वं ककुदम् व्याजश्च । पटलान्ते तु 'णिव्व'शब्दो 'नीव'शब्दभव

णक्—१ नाक २ मृगो

णण—१ कूपो २ खल-दुर्जन ३ नाना-मोदो भाई

णल्लय—१ कादववाळुं २ वाडनुं छिडुं ३ प्रयोजन ४ निमित्त

णक्—ग्राह-जलचर विशेष-अर्थवाळो 'णक्' शब्द देश्य नर्था. ए, संस्कृत
'नक्' शब्द ऊपरथी ज आवेलो छे

रत-दुर्दिनेषु णडुलं, अथ णद्धंववयं अघृणा-निन्दासु ।

सब्भावे अभिप्राये णाउड्डो, चौर-काञ्चने णिक्खो ॥३९५॥

णडुल—१ रत-रतिक्रीडा २ दुर्दिन-

दुदण-करत-कवखतनुं वादळ

णद्धंववय—१ अघृणा २ निन्दा

णाउड्ड—१ सद्भाव २ अभिप्राय

णिक्ख—१ चौर २ निक्क-काञ्चन-सोनुं

णाउड्ड—बीजा संग्रहकारो कहे छे के "णाउड्ड एटले मनोरथ."

ककुद-छगसु णिव्वं, णिययं रत-शयन-शाश्वत-घडेसु ।

सुत्तोत्थिते निराशे उद्धट-अकूपेषु च णिविद्धो ॥३९६॥

णिव्व—१ ककुद-बळदनुं कांच-बळदनी खुंघ २ छग-कपट

णियय—१ रत-रतिक्रीडा २ शयन-पथारी ३ निवत-शाश्वत-निरंतर ४ घडो

१ णिविद्धो मु० । २ सरखावो 'गेउड्ड' गा० ३९९

एव । गिययं रतम् शयनीयम् शाश्वतम् धटश्चेति चतुर्थम् । १ गिविट्टो
सुतोत्थितः निराशः उद्धटः नृशंसश्चेति चतुर्थः ॥ (३९६)

सेय-गणेषु गिहाओ, पुट्टे उव्वेडिए गिरग्घो अ ।

चौर-द्विष-पुट्टेसु गिरिक्कं उज्जुअ-दढेसु गिप्पिच्छं ॥ ३९७ ॥

गिहाओ स्वेदः समूहश्च । १ गिरग्घो पृष्ठम् उद्वेष्टितं च । १ गिरको
चौरः स्थितः पृष्ठं चेति त्र्यर्थः । गिप्पिच्छं ऋजु दढं च ॥ (३९७)

पयड-उज्जु-रिऊसु गिराओ, गिट्टंक्कं च टंकिए विसमे ।

गिहुअं गिवावारे तुहिक्के तह य सुरयम्मि ॥ ३९८ ॥

गिराओ प्रकटः ऋजुः रिपुश्चेति त्र्यर्थः । गिट्टंक्कं टङ्कच्छिन्नम् विषमं
च । गिहुअं निर्व्यापारम् तूष्णीकम् सुरतं चेति त्र्यर्थम् ॥ (३९८)

गिविट्ट—१ सुट्टेने ऊठेलो २ निराश ३ उद्धट ४ कूर-कृपा विनानो

गिवा—‘गिवा’ एटले ‘छापरा ऊपरना पडाळनो छेडो-नेवुं’. आ भर्षवाळो
गिवा, संस्कृत ‘नीव’ ऊपरथी ज आवेलो छे.

स्वेद-गणेषु गिहाओ, पृष्टे उद्वेष्टिते गिरग्घो च ।

चौर-स्थित-पृष्टेषु गिरिक्कं, ऋजुक-दढेषु गिप्पिच्छं ॥ ३९७ ॥

गिहाभ—१ स्वेद-परसेवो २ समूह

गिरिक्क—१ चौर २ स्थित ३ पृष्ठ

गिराघ—१ पृष्ठ-पूछेल-पूछवुं-प्रश्न २

गिप्पिच्छ—१ सरळ २ दढ

उद्वेष्टित

प्रकट-ऋजु-रिपुसु गिराओ, गिट्टंक्कं च टङ्किते विषमे ।

गिहुअं निर्व्यापारे तूष्णीके तथा च सुरते ॥ ३९८ ॥

गिराभ—१ प्रकट २ सरळ ३ रिपु-शत्रु

गिट्टंक्क—१ निष्टङ्क-टांकणाथी टांकिलुं २ विषम-सम नहि ते-ऊंचुंनीचुं

गिहुअ—१ व्यापार-प्रश्रुति-विनानुं २ तूष्णीक-मौन राखनार-चूप रहेनार ३ सुरत-

निधूत-रतिकोडा

ગિવ્વલિયં જલધૌં પવિગણિં વિહલિં ચેવ ।

વાયસ-મૂકેસુ ગિઝક્કણો, ગિહેલણં અગાર-જઘણેસુ ॥૩૯૯॥

ગિવ્વલિયં જલધૌંતમ્ પ્રવિગણિતમ્ વિઘટિતં ચેતિ ત્ર્યર્થમ્ । “ગિવ્વલેહ્-
-દુઃખં મુચ્ચતિ, નિષ્પવતે, ક્ષરતિ ચ” इति धात्वादेशे सिद्धम् । ગિઝક્કણો
વાયસઃ મૂકશ્ચ । ગિહેલણં ગૃહમ્ જઘનં ચ । અત્ર-“ગિવ્વરહ્-દુઃખં કથયતિ,
છિનત્તિ ચ । ગિહોહ્-નિવારયતિ, પાતયતિ ચ । ગિલ્લકહ્-તુહતિ,
નિલીયતે ચ । ગિવહ્-ગિરિણાસહ્-ગચ્છતિ, પિનઠિ, નશ્યતિ ચ । ણીલુંછહ્-

ગિવ્વલિયં જલધૌંતે પ્રવિગણિતે વિઘટિતે ચૈવ ।

વાયસ-મૂકેસુ ગિઝક્કણો, ગિહેલણં અગાર-જઘણેસુ ॥૩૯૯॥

ગિવ્વલિય—૧ પાણીથી ધોયેલ ૨ પ્રવિગણિત ૩ વિઘટિત-વગડેલું

ગિઝક્કણ—૧ કાગડો ૨ મૂંગો

ગિહેલણ—૧ અગાર-ઘર ૨ જઘન-સાથલ

ગિવ્વલ—ગિવ્વલેહ્-દુઃખં મુચ્ચતિ-દુઃખ મૂકે છે. [૮-૪-૧૨]

ગિવ્વલેહ્-નિષ્પવતે-નીપજે છે. [૮-૪-૬૨]

ગિવ્વલેહ્-ક્ષરતિ-ઘરે છે. [૮-૪-૧૭૩]

ગિવ્વર—ગિવ્વરહ્-દુઃખં કથયતિ-દુઃખ કહે છે. [૮-૪-—૩]

ગિવ્વરહ્-છિનત્તિ-છેદે છે. [૮-૪-૧૨૪]

ગિહોહ્—ગિહોહ્-નિવારયતિ-નિવારે છે. [૮-૪-૨૨]

ગિહોહ્-પાતયતિ-પાડે છે. [૮-૪-૨૨]

ગિલ્લક—ગિલ્લકહ્-તુહતિ-તોડે છે. [૮-૪-૧૧૬]

ગિલ્લકહ્-નિલીયતે-સંતાય છે. [૮-૪-૫૫]

ગિવહ્—ગિવહ્-ગચ્છતિ-જાય છે. [૮-૪-૧૬૨]

ગિવહ્-પિનઠિ-પીસે છે. [૮-૪-૧૮૫]

ગિવહ્-નશ્યતિ-નાસે છે. [૮-૪-૧૭૮]

ગિરિણાસ—ગિરિણાસહ્-ગચ્છતિ-જાય છે. [૮-૪-૧૬૨]

ગિરિણાસહ્-પિનઠિ-પીસે છે. [૮-૪-૧૮૫]

ગિરિણાસહ્-નિર્ણયતિ-નાસે છે. [૮-૪-૧૭૮]

ણીલુંછ—ણીલુંછહ્-નિષ્પત્તિ-નીવડે છે-નીકલે છે. [૮-૪-૭૧]

ણીલુંછહ્-આચ્છોટ્યતિ-છોડે છે-પછાડે છે.

નિષ્પત્તિ, આચ્છોટ્યતિ ચ । ણીરવહ-વુમુક્ષતે, આક્ષિપતિ ચ । ણીહરહ-
નિઃસરતિ, આક્રન્દતિ ચ । ણુમહ-ન્યસ્યતિ, છાદયતિ ચ" ઇતિ ધાત્વા-
દેશેષૂક્તાઃ ઇતિ નોક્તાઃ ॥ (૩૧૯)

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपलक्ष्यशब्दसंग्रहवृत्तौ
चतुर्थो वर्गः ॥छ॥ ग्रन्थाग्रम् १७३२ ॥

ણીરવ—ણીરવહ-વુમુક્ષતે-આવાને ઇચ્છે છે. [૮-૪-—૫]

ણીરવહ-આક્ષિપતિ-આક્ષેપ કરે છે. [૮-૪-૧૪૫]

ણીહર—ણીહરહ-નિઃસરતિ-નીસરે છે-નીહરે છે. [૮-૪-—૭૯]

ણીહરહ-નિહ્રૂદતિ-આક્રન્દતિ-રહે છે-

મોટેથી વૂમ પાડે છે. [૮-૪-૧૩૧]

ણુમ—ણુમહ-ન્યસ્યતિ-સ્થાપે છે-નીમે છે. [૮-૪-૧૯૯]

ણુમહ-છાદયતિ-ચાંદે છે-ઢાંકે છે. [૮-૪-—૨૧]

આ વધા ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યા છે તેથી અહીં
ફરીવાર નોંધ્યા નથી.

પ્રમાણે આચાર્ય હેમચંદ્રે રચેલા અને પોતાની બનાવેલી ટીકાવાળા
દેશીશબ્દસંગ્રહની વૃત્તિનો ચતુર્થ વર્ગ પૂરો થયો.

પંચમઃ વર્ગઃ

અથ 'ત'આદયઃ—

તંવા ગાર્હ, તંટં પુટ્ટં, સુત્ત-ઉત્પલેસુ તગ્ગ-તણા ।

તટ્ટી વર્હૈઠ્ઠ, સોગમ્મિ તમો, તવણી ય ભક્ષ્વમ્મિ ॥૪૦૦॥

તંવા ગૌઃ । તંટં પૃષ્ઠમ્ । તગ્ગં સૂત્રમ્ । 'સૂત્રમ્' इति सामान्याभिधानेऽपि 'સૂત્રકક્કણમ્' उच्यते । यदाह—“तगं च सूत्रकक्कणकम्” [] ।
તણં ઉત્પલમ્ । તટ્ટી વૃત્તિઃ । તમો શોકઃ । તવણી ભક્ષણયોગ્યં કણાદિ ।

પંચમ વર્ગ

હવે આદિમાં 'ત'વાળા શબ્દોઃ

તંવા' ગૌઃ, તંટં પૃષ્ઠમ્, સૂત્ર-ઉત્પલેસુ તગ્ગ-તણા ।

તટ્ટી વૃત્તૌ, શોકે તમો, તવણી ચ ભક્ષ્યે ॥૪૦૦॥

૧ તંવા- { તમ્પા^૧ } -ગાય
તમ્વા

તંટં—પૃષ્ઠ-પીઠ-પાછલો ભાગ

તગ્ગ—ઢાગહો-ધાગો-સૂતર-સૂતરનું કંકણ

તણ—તૃણ-ઉત્પલ-ઉત્પલ કમલ

તટ્ટિ—ટટ્ટી-વાડ-ટાટી

તમ—શોક

તવણિ—ભક્ષ્ય-સ્વાવાયોગ્ય કણ વગેરે

તગ્ગ—મૂલ ગાયમાં 'તગ્ગ'નો અર્થ માત્ર 'સૂતર' ચતાવ્યો છે તો પણ અહીં તેનો 'સૂત્રકંકણ'—'સૂતરનું કંકણ' ^૨ એવો વિશેષ અર્થ સમજાવાનો છે. કાણું છે કે "તગ્ગં ચ સૂત્રકક્કણકમ્" [] તગ્ગ એટલે સૂત્રકંકણ

૧ ધા૦ હેમચંદ્ર પોતાના સંસ્કૃતકોશમાં 'ગાય'ના અર્થમાં 'તમ્પા' અને 'તંવા' એમ બન્ને શબ્દો ધાપે છે: “ગૌઃ x x x તમ્પા નિલિમ્પિકા તંવા”—(અભિધાન૦ કાં૦ ૪ શ્લો૦ ૩૩૨) પ્રસ્તુત 'તંવા' અને ઉક્ત 'તમ્પા' અને 'તંવા' એ બધા સમાન શબ્દો છે. ૨ જુઓ વર્ગ ૩ ગા૦ ૩૦૬ નું વિવરણ

યથા—

તંટવહન-તટ્ટિવિધિર્હિં તંવેચારણય ! તગ્ગવલ્લનેર્હિં ।

તળલોચના ણ તવર્ણિ કુર્ણંતિ વિરહે તમં જડા જંતિ ॥૩૧૫॥(૪૦૦)

તેમણં ચુલ્હી, તહરી વહલસુરા, વાવડે તવઓ ।

તસિયં શુક્રે, સયણે તલ્હડં, ઓલ્હમ્મિ તળ્ણાયં ॥૪૦૧॥

તેમણં ચુલ્હિઃ । તહરી પઢ્કિલા સુરા । તવઓ વ્યાપૃતઃ । તસિયં શુષ્કમ્ ।
તલ્હડં શય્યા । તળ્ણાયં આર્દ્રમ્ ।

યથા—

વિરહમ્મિ તુજ્ઞ સૂહવ ! તસિય તળ્ણાયકમલતલ્હડણ ।

તેમણં વ તપ્પઈ સહી તહરીતવઓ ણ જાણસિ તુમં તુ ॥૩૧૬॥(૪૦૧)

ઉદાહરણ—

તંટવહન-તટ્ટિવિધિભિઃ તંવેચારણક ! તગ્ગવલ્લનૈઃ ।

તળલોચના ન તવર્ણિ કુર્વન્તિ વિરહે તમં જડા યાન્તિ ॥૩૧૫

ગાયોને રેચારનાર હે ! પ્રિયના વિરહનો પ્રસંગ આવનાં ઉત્પલ-કમલ-જેવાં
લોચનવાલી સ્ત્રીઓ જડ બને છે અને જડ થયેલી એવી તેગીઓ શોક પામે છેઃ
આમ થવાથી જ તે વિરહિણી સ્ત્રીઓ પીઠ ઉપર ખાર વહાને, તટ્ટીઓ-ટાટ્ટીઓ-
થનાવીને અને સૂત્રનાં-સૂતરનાં-કંકણોને વળીને રાધાચોર્ય કળ વગેરેને કરી શક્તી
નથી-મેલવી શક્તી નથી-પેદા કરી શક્તી નથી અથવા રસોઈ કરી શક્તી નથી.

તમણં ચુલ્હિઃ, તહરી વહલસુરા, વ્યાપૃતે તવઓ ।

તસિયં શુષ્કે, શયને તલ્હડં, આર્દ્રે તળ્ણાયં ॥૪૦૧॥

તમળ—ચૂલો

તસિય—તુકું

તહરિ—ઘટ્ટ થયેલો દારૂ-જાડો દારૂ

તલ્હડ—તપ્પક-શયન-પથારી

તવઝ—વ્યાપારવાલો—ક્રિયાવાલો

તળ્ણાય—આહું-મીઠું

ઉદાહરણ—

વિરહે તવ સુભગ ! તસિય તળ્ણાયકમલતલ્હડણ ।

તમણં ઇવ તપ્પયતે સહી તહરીતવઓ ન જાનાસિ ત્વં તુ ॥૩૧૬

હે સુભગ ! તારો વિરહ થયે મીના કમઝની પથારી મુઝાઈ જતાં મગી,
ચૂલાની પેઠે તપે છે, તું તો ઘટ્ટ થયેલા મગનાં વ્યાપૃત-નગનુઝ બનેલો છે તેથી
જાણતો નથી.

૧ “તેમની ચુલ્હિભિદિ-અપિ”—તેમને ૦ કાં ૦ ૩ શ્લો ૩૦૨ ।

૨ મૂળનું આ ‘તંવેચારણય !’ પદ સંયોધનરૂપે લઈએ તો આ અર્થ નંગન છે
અને તે પદનો ‘ગાયોને ચારવાનું’ એવો અર્થ લઈએ તો ‘ગાયોને ચારવાની પ્રવૃત્તિવડે’
એવો અર્થ પણ અહીં સંગત છે

તચ્છિંડં ચ કરાલે, નગરારક્ષે તલારો ચ ।

તત્તિહો તલ્હિચ્છો ચ તત્પરે, તળચણ તળેસી ચ ॥૪૦૨॥

તચ્છિંડં કરાલમ્ । તલારો નગરારક્ષકઃ । તત્તિહો તથા તલ્હિચ્છો
તત્પરઃ । તળેસી તૃણપ્રકરઃ ।

યથા—

દોસગવેસણતત્તિહ ! તલારભયા તળેસિઅંતરિયા ।

ઉત તઈ તલ્હિચ્છા સા તમતચ્છિંડે પડિચ્છઈ કુડંગે ॥૩૧૭॥(૪૦૨)

તરસં મંસે, તંવેહિ-તંવટકારિયાઉ સેહાલી ।

ઈચ્છાઈ તક્કણા, તંતડિ-તોંતડિયા કરંવમ્મિ ॥૪૦૩॥

તચ્છિંડં ચ કરાલે, નગરારક્ષે તલારો ચ ।

તત્તિહો તલ્હિચ્છો ચ તત્પરે, તૃણચયે તળેસી ચ ॥૪૦૨॥

તચ્છિંડ—કરાલ—ચીહામણું

તલાર—નગરનો રક્ષક—કોટવાલ

તત્તિહ—તત્પર

તલ્હિચ્છ—તલ્હિસ—તત્પર—એક લક્ષ્યવાળો

તળેસિ—તૃણનો ઢગલો

વદાહરણ—

દોપગ^૧વેપણતત્તિહ ! તલારભયાત્ તળેસિઅન્તરિતા ।

ઉત ત્વયિ તલ્હિચ્છા સા તમસ્તચ્છિંડે પ્રતીક્ષતે કુડંગે ॥૩૧૭

દોપ શોધવામાં તત્પર હે ! જો નજર કર, તારામાં તત્પર એવી તેળી કોટવાલના
ભયને લીધે તૃણના—ઘાસના—ઢગલામાં સંતાયેલી રહી, અંધારાથી ભયંકર એવા કુડંગમાં—
ક્ષાહના જાળામાં—તારી પ્રતીક્ષા કરે છે—રાહ જૂએ છે.

તરસં^૨ માંસે, તંવેહિ—તંવટકારિયાઉ શેફાલી ।

ઈચ્છાયાં તક્કણા, તંતડિ^૩—તોંતડિયા કરમ્મે ॥૪૦૩॥

૧ ‘દોસગવેસણતત્તિહ’ એ જો ‘કોટવાલ’નું વિશેષણ લઈએ તો પણ અર્થ સંગત છે.

૨ પિણિતં ‘તરસં માંસમ્’—(અમરકો. મનુષ્યવર્ગ કાં. ૨ શ્લો. ૬૩) અમરકોશમાં
‘તરસ’ ચન્દ ‘માંસ’નો પર્યાય છે. ૩ —ડિ—તોંતડિ—પા. ૧ ।

તરસં માંસમ્ । તંવેહી તથા તંવટકારી શેફાલિકા । તક્કણા ઇચ્છા ।
તંતડી તથા તોંતડી કરમ્વઃ ।

યથા—

ચય તંવેહિકુડંગં ણ તંવટકારિરત્તવસણો અયં ।

ણ હુ તરસતક્કણં કંઘુતોંતડી કલમતંતડી હરઈ ॥૩૧૮॥ (૪૦૩)

ગોહુમકુંકુમિયાણ ચ તંવિરા તંવરત્તી ચ ।

તરવટ્ટો પેણ્ણાહમ્મિ, તડવડા આહલિતરુમ્મિ ॥૪૦૪॥

તંવિરા તથા તંવરત્તી ગોધૂમેપુ કુહ્કુમચ્છાયા । તરવટ્ટો પ્રપુનાટઃ ।
તડવડા આહલિવૃક્ષઃ ।

તરસ—માંસ

તંવેહિ

તંવટકારી

તંવટકારિયા

ઉદાહરણ—

તક્કણા—તર્કણા—ઇચ્છા

તંતટિ

તોંતટિ

કરંવ—કરંવો

ત્યજ તંવેહિકુડંગં ન તંવટકારિરત્તવસનોડયમ્ ।

ન ચ્છલુ તરસતક્કણં કંઘુતોંતડી કલમતંતડી હરતિ ॥૩૧૮

શેફાલિકાના જાળાને તજી દે, આ, શેફાલિકા રંગથી રંગાયેલ વસ્ત્રવાલો નથી.
એ સ્વરેસ્વર છે કે, માંસ ખાવાની ઇચ્છાને કાંગનો કરંવો કે કલમી ચોરાનો કરંવો
હરી શકતો નથી—મટાડી શકતો નથી.

ગોધૂમકુહ્કુમિકાયાં ચ તંવિરા તંવરત્તી ચ ।

તરવટ્ટો પ્રપુનાટે, તડવડા આહલિતરૌ ॥૪૦૪॥

તંવિરા } તાન્ના—{તાંવા જેવી લાલ—

તંવરત્તિ } તપ્પરત્તિ—{ ઘડમાં આવતી

કંકુજેવી છાંયા—ગેહ

તરવટ્ટ—પ્રપુનાટ કે પન્નાટનું વૃક્ષ—કુંવારિયો

તડવડા—તડવટ તડવટ અવાજ કરતું

આવલનું શાટ

તલ્લિણ—તલિણ એટલે સૂક્ષ્મ. સંસ્કૃત 'તલિન' શબ્દ ઊપરથી આ 'તલિણ' શબ્દ
આવેલો છે

તર—તરડ—શકનોતિ—શકે છે—સમર્થ થાય છે [૮-૪-૮૬]

તચ્છ—તક્ષ્ણોતિ—તાસે છે—પાતલું કરે છે—ઢોલે છે [૮-૪-૧૧૪]

તડ—તડડ

તટ્ટ—તટ્ટ

તટ્ટવ—તટ્ટવ

તનોતિ—તાણે છે—લાંબું પહેલું કરે છે—વિસ્તારે છે [૮-૪-૧૩૦]

આ ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં નોંધ્યા નથી.

યથા—

સહિ ! તંવરત્તિરમ્મે છિત્તે મુત્તમ્પિ તંવિરંચ્છિ ! પિણ ।

તરવટ્ટ-તડવડાડલકુડંગણ કીસ ચલિયા સિ ? ॥૩૧૯॥

અત્ર-‘તલિણં સૂક્કમ્’ इति ‘तलिन’शब्दभवंम् । ‘तरइ-शक्नोति’ । ‘तच्छइ-तक्ष्णोति’ । ‘तडइ तड्ढइ तड्ढवइ-तनोति’ । एते धात्वादेशेषूक्ता इति नोक्ताः ॥ (४०४)

ઈંદોવે તંવકિમી, તળસોહી મલ્હિયાણ ય ।

સુરયમ્મિ તત્તુડિહ્લં, પસારિણ ચેય તળરાસી ॥૪૦૫॥

તંવકિમી इन्द्रगोपः । तणसोह्री मल्लिका । तत्तुडिह्लं सुरतम् । तणरासी प्रसारितम् ।

ઉદાહરણ—

સહિ ! તંવરત્તિરમ્મે ક્ષેત્રે સુપ્તે ‘તંવિરાશિ’! પ્રિયે ।

તરવટ્ટ-તડવડાડલકુડંગણ કે કસ્માત્ ચલિતા અસિ ? ॥૩૧૯॥

हे सखि ! हे घट्टमां आवेल गेर जेवी लाल आंखवाली ! घट्टमां आवेल गेरथी रमणीय थयेल खेतरमां प्रिय सुतो छे छतां तुं कुंवाडिया अने आवळथी खीचोखीच एवा जाळामां शा माटे चाली छो ?

इन्द्रगोपे तंवकिमी, तणसोह्री मल्लिकायां च ।

સુરતે તત્તુડિહ્લં, પ્રસારિતે ચૈવ તળરાસી ॥૪૦૫॥

તંવકિમિ—તાપ્રક્રમિ-તાંવા જેવો લાલ ક્રમિ	તળસોહિ— ^૨ તૃણશૂન્ય-મલ્હિકા-મોગરો
-કરમિયું-લાલ કીડો-इन्द्रगोप नामनो	તત્તુડિહ્લ-સુરત-રતિકીડા
વરસાદી કીડો	તળરાસિ— ^૩ તૃણરાશિ-ફેલાયેલું-પ્રસારિત

૧ ‘તંવિરંચ્છિપિણ’ એમ અલંકાર સમક્ષિણ તો ‘ઘટ્ટમાં આવેલા ગેર જેવી લાલ આંખવાળો પ્રિય સુતો છે છતાં’ એમ અર્થ થઈ શકે.

૨ ‘તૃણશૂન્યં સુ મલ્હિકા’ (અમરકો. વનૌપધિ. કાં. ૨ શ્લો. ૬૯)

‘તૃણશૂન્યં મલ્હિકાયાં કેતકીશાશ્વિનઃ ફલે’—(હૈમવનેકા. કાં. ૪ શ્લો. ૨૨૪)

સં. ‘તૃણશૂન્ય’ કે ‘તૃણશૂન્ય’ અને દેશ ‘તળસોહિ’ એ ત્રણે શબ્દો એક સરખા છે.

૩ તળરાશિ એટલે ઘાસનો ઢગલો; એ અર્થ પ્રધાન છે છતાં ઘાસ ચારે વાજુ ફેલાયેલું હોય છે તેથી ‘તળરાશિ’ શબ્દ ‘ફેલાયેલા-પ્રસારિત’ અર્થમાં પણ વપરાવા લાયકો હોય એમ માસે છે.

યથા—

જઈ તત્તુડિલપંડિય ! તળસોલીવલ્લહો ગઓ કાલો ।

તુહ વિરહે તળરાસિયતંવકિમી પાડસો કહં તીએ ? ॥૩૨૦॥ (૪૦૫)

સાલિમ્મિ તલપ્ફલ-તાલહલા, રુહિએ તડમડો ય ।

તંતુકલ્લોડી ય તુરી, ઉડુવે તરિયવ્વ-તળવરંડીઓ ॥૪૦૬॥

તલપ્ફલો તથા તાલહલો શાલિઃ । તડમડો ક્ષુભિતઃ । તંતુકલ્લોડો વાયકતન્ત્રોપકરણમ્ । તરિયવ્વં તથા તળવરંડી ઉડુપઃ ।

યથા—

ફીસ તલપ્ફલગોવીતડમડિઓ જાસિ તાલહલછેતં ।

તંતુકલ્લોડિય ! વચ્ચસુ તરિયવ્વણિઉત્ત ! તળવરંડીએ ॥૩૨૧॥ (૪૦૬)

ઉદાહરણ—

યદિ તત્તુડિલપંડિત ! તળસોલીવલ્લભઃ ગતઃ કાલઃ ।

તવ વિરહે તળરાસિયતંવકિમી પ્રાવૃટ્ કથં તસ્યાઃ ? ॥૩૨૦

રતિક્રીડામાં પંડિત હે ! જો મોગરાને શ્રિય એવો સમય-ડનાલો-ચાશ્યો ગયો તો તારા વિરહમાં તેનીનો, જે વચ્ચેતે ઇંદ્રગોપ ફેલાયેલા હોય એવો પાડસનો સમય અર્થાત્ ચોમાસું કેમ જશે ?

શાલૌ તલપ્ફલ-તાલહલા, ક્ષુભિતે તડમડો ચ ।

તંતુકલ્લોડી ચ તુરિઃ, ઉડુપે તરિયવ્વ-તળવરંડીઓ ॥૪૦૬॥

તલપ્ફલ } શાલિ-સાલ-સાલના ચોલા
તાલહલ }

તડમડ—ક્ષુભિત-ક્ષોભવાલો

તંતુકલ્લોડિ—તુરિ-વળનારના-વળકરના-
ચંત્રનું ઉપકરણ

તરિયવ્વ } -તરીતવ્ય { -ઉડુપ-તરવાનું
તળવરંડિ } -તળવરંડિકા { સાધન-ત્રાપો
-તરવા માટેની
ઘાસની વંદી-ત્રાપો

ઉદાહરણ—

કસ્માત્ તલપ્ફલગોવીતડમડિઓ યાસિ તાલહલક્ષેત્રમ્ ।

તંતુકલ્લોડિય ! વ્રજ તરિયવ્વનિયુક્ત ! તળવરંડીએ ॥૩૨૧

તુરિવાલા વળકર હે ! ચોલાની રચવાલ ગોપીઓથી ક્ષુભિત થયેલો તું ચોમાના ક્ષેત્ર-લેતર-તરફ શાશ્વી જાય છે ? હે ત્રાપાના કામ માટે નિમાયેલા । તું ત્રાપા તરફ જા.

૧ 'તરિયવ્વણિઉત્તતળવરંડીએ' એમ અલંકાર વાંચિએ તો 'ત્રાપાના કામ માટે જે સાધન યોજેલું છે એવી તળવરંડી-ત્રાપા-તરફ જા' એવો અર્થ સંગત થઈ શકે.

तद्दिअसं अणुदिवसे, तद्दल्लिया चैव गोवाटे ।

तद्दियचयं च णच्चे, तलयागत्ती य कूवम्मि ॥४०७॥

तद्दिअसं—अदूरविष्कर्णात् 'तद्दिअसियं' 'तद्दिअहं' इत्यपि—अनुदिवसम् ।
तद्दल्लिया गोवाटे । तद्दियचयं नृत्यम् । तलयागत्तो कूपः ।

यथा—

तरुण ! तद्दल्लियरक्खय ! भूमयातद्दियचण्ण तद्दिअसं ।

तलयागत्ति वच्चइ णिसि वहुआ पाणियमिसेण ॥३२२॥ (४०७)

तडफडियं परिचलियम्मि, कुरवण तंवकुसुमो य ।

गालिय-अंगुलिणसुं तलसारिय-तणयमुदियाओ य ॥४०८॥

तद्दिअसं अनुदिवसे, तद्दल्लिया चैव गोवाटे ।

तद्दियचयं च नृत्ये, तलयागत्ती च कूपे ॥४०७॥

तद्दिअस	}—अनुदिवस-दिवसेदिवसे-रोज	तद्दल्लिया—गायनो वादो
तद्दिअसिय		तद्दियचय—नृत्य-नाच
तद्दिअह		तलयागत्ति—कूपो

तद्दिअस—आ शब्दने मल्लना आवे एवा अर्थान् आ शब्दनी पसेना 'तद्दियसिय'
अने 'तद्दिअह' शब्दो ण अही समझी लेवा.

उदाहरण—

तरुण ! तद्दल्लियरक्ख ! भूमयातद्दियचण्ण तद्दिअसं ।

तलयागत्ति वज्जति निशि वधुका पानीयमिपेण ॥३२२

तरुण हे ! गायना वादना रक्ख हे ! भवाना नाच साथे—भवानो सनकारो यतां
अथवा भवां नचावती नचावती-वहु, कूवा तरफ रोज रात्रे पाणीने बाने जाय छे.

तडफडियं परिचलिते, कुरवके तंवकुसुमो च ।

गालित-अङ्गुलीयकेषु तलसारिय-तणयमुदियाओ च ॥४०८॥

१ -इ ओ ! व-पा० । २ राता कांटाओल्लियाना वृक्ष माटे अमरकोशमां ("कुरवकः
अरणे"—अमरको० वनौपधीव० कां० २ श्लो० ७५) 'कुरवक' शब्द छे ए जोतां /
'तंवकुसुम'—'ताम्रकुसुम' शब्द 'कुरवक'नी रताशने लीधे अन्वर्थ छे.

तडफडियं परितश्चलितम् । तंवकुसुमो कुरवकः । तलसारियं गालि-
तम् । अन्ये तु “तलसारिओ नालिकः” [] इति पठन्तः ‘तलसारियं
मुग्धम्’ आचक्षते । तणयमुद्दिया अङ्गुलीयकम् ।

यथा—

अइ तलसारियपेम्मय ! तुह विरहे तीइ एत्थ तडफडियं ।

तंवकुसुमस्स मूले ओपडिआ तणयमुद्दिया कहइ ॥३२३॥

अत्र— ‘तलअंटइ-भ्रमति’ इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम्॥ (४०८)

ताला लाजा, रम्मम्मि तामरो, रोयणम्मि ताडिअयं ।

तारत्तरो मुहुत्ते, जलभवफुल्लम्मि तामरसं ॥४०९॥

तडफडिय—तरफड्युं-परिचलित-चारे		तलसारिअ—गळी गयेल-गाळेलुं
कोरथी चालवुं-कंपवुं		तणयमुद्दिया—अंगुलीयक-वीटी
तंवकुसुम—जेने तांवा जेवां लाल फूल होय		
छे-कुरवकनुं वृक्ष-राता कांटाशेळियानुं झाड		

तलसारिअ—वीजा संग्रहकारो मूल गाथामां ‘गालिय’ने बदले ‘नालिय’ पाठ
वतावे छे अने एवो पाठ वतावी ‘तलसारिअ’नो अर्थ ‘नालिय’-एटले ‘मुग्ध-
मूढ’ जणावे छे

तलअंट—तलअंटइ-भ्रमति-भ्रमे छे [८-४-३०]

आ धातु, धात्वादेशो साथे जणावेलो छे माटे अहीं नथी लख्यो.

उदाहरण—

अयि तलसारियप्रेमक ! तव विरहे तथा अत्र तडफडियं ।

तंवकुसुमस्स मूले अवपतिता तणयमुद्दिया कथयति ॥३२३॥

गळी गयेला प्रेमवाळा हे ! तारो विरह थतां तेणी अहीं तरफडी हती, ए हकीस्त
लाल फूलवाळा कुरवकना मूल नीचे पडी गयेली (तेणीनी) वीटी ज कहो आपे दे.

ताला लाजाः, रम्ये तामरो, रोदने ताडिअयं ।

तारत्तरो मुहुर्ते, जलभवफुल्ले तामरसं ॥४०९॥

તાત્યા લાજાઃ । તામરં રમ્યમ્ । તાડિઅયં રોદનમ્ । તારત્તરો મુદ્ધર્નઃ ।
તામરસં જલોદ્યં પુષ્પમ્ । 'પમ'વાચકસ્તુ 'તામરસે'શબ્દઃ સંસ્કૃતત્તમ ણ્વ ।

યથા—

તાડિઅયપરં ચાલં કુલડા તાલાદિ મોલવિય જાર ।

તારત્તરેણ તામરતામરસે સરિચ્છીર્મિ ॥૩૨૪॥ (૪૦૭)

તાલા—લાજા—ચોલાની ધાળી

તારત્તર—મુદ્ધર્ન—મુદ્ધર્ન

તામર—રમ્ય—મુંદર

તામરમ—તામરમ—પાણીમાં થયેલું ફૂલ

તાડિઅય—તાડિઅય-રોડ છાની કુટીને ગેરું

તામરસ—'પમ' અર્થનાલો 'તામરસ' શબ્દ તો સંસ્કૃતત્તમ છે અર્થાત્ 'તામરસ'
નો 'પમ' અર્થ હોય ત્યારે તે રેણી નથી પણ સંસ્કૃત 'તામરસ'નાં જેણે
છે-સંસ્કૃત-'તામરમ' અને પ્રાકૃત 'તામરસ' એ બે શબ્દોમાં કશો ભેદ નથી.

ઉદાહરણ—

તાડિઅયપરાં ચાલાં કુલડા તાલાદિ મોલયિત્વા ચાતિ ।

તારત્તરેણ તામરતામરસે સરિચ્છીર્થે ॥૩૨૪॥

કુલડા છી, રોતી-છાની કુટી-ચાલિકાને ચોલાની ધાળી ધાપી મોલવીને-
મમજાવીને-મુંદર ફૂલવાડા નદીના ઘાટ કાપર મુદ્ધર્નમાં જાય છે.

૧ 'તામરસ' શબ્દઃ મ્લેચ્છભાષાસંબન્ધી, ન તુ આર્યભાષાસંબન્ધી-દર્શ્યં
મીમાંસામૂત્રભાષ્યચ્છરો જૈમિનિમુનિઃ પ્રાહ સ્વભાષ્યે (અ૦ ૧ પા૦ ૩ સૂ૦ ૧૦
અધિ૦ ૫) અતઃ જ્ઞાયન્ ચન્ 'તામરસ' શબ્દઃ ન સંસ્કૃતઃ કિન્તુ પશ્વાન્
સંસ્કૃતે પ્રવિષ્ટઃ ।

૨ 'તામરસ' શબ્દ આર્યશાસ્ત્રાની ભાષાનો નથી; મ્લેચ્છ શાસ્ત્રાની ભાષાનો છે
અમ મીમાંસાદર્શનકાર જૈમિનિમુનિ (મીમાંસાદર્શન અ૦ ૧ પા૦ ૩ સૂ૦ ૧૦
અધિ૦ ૫) જણાવે છે અટલે 'તામરસ' મૂળ, સંસ્કૃત નથી કિન્તુ પછીથી એ
સંસ્કૃતમાં પેલી ગયેલો છે.

તાલપ્ફલી ય દાસી, તિત્તી સારમ્મિ, દૂસહે તિવ્વં ।

તિરિડો તિમિરે, તિણિસં મધુપડલે, તિમિણં અલ્લદારુમ્મિ ॥૪૧૦॥

તાલપ્ફલી દાસી । તિત્તી સારમ્ । તિવ્વં દુર્વિષહમ્ । “તિવ્વં અત્યર્થમ્”
[] इति सातवाहनः । ‘तिरिडो तिमिरवृक्षः । ‘तिणिसं मधुपटलम् ।
तिमिणं आर्द्रदारु ।

यथा—

વચ્ચનાઈ તાલપ્ફલી અસુણંતી ‘તિણિસતિત્તિમહુરાઈ ।

તિવ્વવિલિયસ્સ પડ્ડણો ઓ ! પહરઈ તિરિડતિમિણેણ ॥૩૨૬॥

अत्र ‘तालिअंटइ-भ्रमति’ इति धात्वादेशोपूक्तमिति नोक्तम् । (४१०)

તાલપ્ફલી ચ દાસી, તિત્તી સારે, દુસસહે તિવ્વં ।

‘તિરિડો’ તિમિરે, તિણિસં મધુપડલે, તિમિણં આર્દ્રદારુણિ ॥૪૧૦॥

તાલપ્ફલી—દાસી—ચાકરઢી

તિત્તિ—વૃત્તિ—સાર

તિવ્વ—તીવ્ર—દુસ્સહ—સહન કરતાં કષ્ટ

પડે તેવું—સહવામાં મુશ્કેલ

‘તિરિડ’—તિરીટ—તિમિર નામનું વૃક્ષ—

તિરીટનું છાડ—લોધરનું છાડ

તિણિસ—મધુપટલ—મધપોતું—મધપૂડો

‘તિમિણ’—તિમિત—આલું લાકડું—મીઠું

લાકડું—લીલું લાકડું

તિવ્વ—સાતવાહન નામનો દેશીસંગ્રહકાર કહે છે કે, “ ‘તિવ્વ’ એટલે
‘અત્યર્થ’—ઘણું—વધારેમાં વધારે—અતિશય. ”

તાલિઅંટ—તાલિઅંટઈ—ભ્રમતિ—ભ્રમે છે [૮-૪-૩૦] આ ધાતુ, ધાત્વાદેશોમાં
કહેલો છે માટે અહીં કશો નથી.

उदाहरण—

વચ્ચનાનિ તાલપ્ફલી અગૃણ્વતી તિણિસતિત્તિમધુરાણિ ।

તિવ્વવ્યલીકસ્ય પલ્લુઃ ઉત્ત પ્રહરતિ તિરિડતિમિણેણ ॥૩૨૫॥

મધપૂડાના સાર જેવાં મધુર વચ્ચનોને નહિ સાંભળતી દાસી, જેનું ગુણ
અસાધ્ય છે એવા પતિને લોધરના લીલા લાકડાથી પ્રહાર કરે છે—મારે છે. જો-
નજર કર.

૧ તિણસ—પા૦ ૧ ।

૨ અમરકોશમાંનો અને હેમચન્દ્રના ડગાદિપ્રકરણમાંનો ‘તિરીટ’ શબ્દ
‘વિશેષ પ્રકારના વૃક્ષ’ અર્થને વતાયે છે:

“લોધ્ર: તિરીટ:”—(અમર૦ વનોપધીવ૦ કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૩૩)

અર્થાત્ ‘તિરીટ’ એટલે લોધ્ર—લોધર. “તિરીટં કૂલવૃક્ષ:” (ડગાદિ૦ ૪૦
૧૫૧) ‘તિરીટ’ એટલે કૂલવૃક્ષ—(કૂલ—કાંઠો. વૃક્ષ—છાડ ?)

૩ ‘તિમિત’ એટલે ‘મીઠું—પલ્લવ:’—“આર્દ્ર સાર્દ્ર વિલજ્ઞં તિમિતમ્” શ્વેદિ-
(અમર૦ વિશેષ૦ ૧૦ કાં૦ ૩ શ્લો૦ ૧૦૫)

उष्णपवने तिरिङ्गी, तिगिच्छी तिगिया य कमलरज ।

तिविडी पुटिका, गुरु तित्तुयं च, ण्डाणोद्धियम्मि तित्तिरियं ४११

તિરિડ્ડી ઉષ્ણવાતઃ । તિગિચ્છી તિગિયા ચ કમલરજઃ । તિવિડી
પુટિકા । “તિવિડા મૂર્ચી” [] દ્વિ કેચિન્ । તિત્તુયં ગુરુ । તિત્તિરિયં
સ્નાનાર્દ્રમ ।

यथा—

तिगिच्छिमुखमिजमभर ! निव ! कलुप्तितिगिण तिरिङ्गिम्भि ।

तित्तुयदुग्धा तृह रिज णडतित्तिरिया जिमंति तिविडीण॥३२६(४११)।

उष्णपवने तिरिङ्गी, तिगिच्छी तिगिया च कमलरजमि ।

तिविडी पुटिका, गुरु तित्तुयं च, स्नानार्द्रिते तित्तिरियं ॥४११॥

તિરિડ્ડિ—કનો પવન

તિવિડિ—પટિયો

તિગિચ્છિ } કમલની રજ—કમલ ફલની
તિગિયા } સારી પટેલી રજ

તિત્તુય—ગુદ-મારે-મોટું

તિત્તિરિય—ન્દાવાને તીથે મીનુ

તિવિડા—કંટલાક સંગ્રહકારો ‘તિવિડિ’ને બદલે ‘તિવિડા’ શબ્દ કાઢે છે
અને ‘તિવિડા’ બદલે ‘મીય’ જણાવે છે.

वेदाहरण—

तिगिच्छिमुखमियशोभर ! नृप ! कलुप्तितिगिण तिरिङ्गिम्भि ।

तित्तुयदुग्धाः तव रिपवः नदीत्तित्तिरिया जेमन्ति तिविडीण ॥३२६॥

કમલની રજ જેવા સુમંથી યજ્ઞના સમૂહવાળા હે રાજા ! કમલની કલુપ્તિ-
મેલી-રજવાળો કનો પવન વાર્તા મોટા-મારે-દુઃસ્વવાળા અને નદીસ્નાનથી મીન
પચેલા એવા તારા શત્રુઓ પહિયામાં જમે છે.

તિમિરચ્છ-તિમિચ્છાહા કરંજ-પહિયા, તિમિંગિલો મીણે ।

તિપ્પીકયમ્મિ તિક્કલાલિયં, તહ તિરોવઈ વયંતરિણે ॥૪૧૨॥

તિમિરચ્છો કરંજદ્રુમઃ । તિમિચ્છાહો પથિકઃ । “તિમિચ્છઓ” []
 इति कश्चित् । तिमिङ्गिलो मीनः । मत्स्यविशेषवाचकस्तु संस्कृतसमः । तिक्क-
 लियं तीक्ष्णीकृतम् । तिरोवई वृत्त्यन्तरितः ।

यथा—

હણિઓ તિમિંગિલધણ્ણ એસ તિક્કલાલિણ વ સરેણં ।

મુચ્છઈ તિમિરચ્છતલે તિરોવઈપિઓ તિમિચ્છાહો ॥૩૨૭॥ (૪૧૨)

તિમિરચ્છ-તિમિચ્છાહા કરંજ-પથિકાઃ, તિમિંગિલો મીને ।

તીક્ષ્ણીકૃતે તિક્કલાલિયં, તથા તિરોવઈ વૃત્યન્તરિતે ॥૪૧૨॥

તિમિરચ્છ—તિમિરચ્છાય^૧—કરંજનું વૃક્ષ

તિમિચ્છાહ—વટેમાર્ગ—પથિક

તિમિંગિલ—તિમિંગિલ—માછલી

^૨તિક્કલાલિય—તીક્ષ્ણ-તીક્ષ્ણ કરેલું—

તોલું—ધારવાલું

^૩તિરોવઈ—તિરોવૃત્તિ—વાડની પાછલ

રહેલો—જેની વચ્ચે વાડનો આંતરો છે—

વાડની પાછલ સંતાયેલો

તિમિચ્છઞ—કોઈ સંગ્રહકાર ‘તિમિચ્છાહ’ને વડે ‘તિમિચ્છઞ’ એવો પાઠ
 સમજે છે.

તિમિંગિલ—વિશેષ પ્રકારના જલચરને—આસ પ્રકારના માછલાને—માટેનો ‘તિમિંગિલ’
 શબ્દ પ્રાકૃતમાં અને સંસ્કૃતમાં—વજ્રમાં—સમાન છે અર્થાત્ ‘વિશેષ પ્રકારના
 માછલા’ અર્થમાં ‘તિમિંગિલ’ શબ્દ દેશી નથી.

ઉદાહરણ—

હતઃ તિમિંગિલધ્વજેન એપ તિક્કલાલિણ ઇવ શરેણ ।

મૂર્છંતિ તિમિરચ્છતલે તિરોવઈપ્રિયઃ તિમિચ્છાહો ॥૩૨૭॥

કેમ જાણે તીક્ષ્ણ ધારદાર શર-વાળ-વડે હળાયો ન હોય એ રીતે કામદેવ
 દ્વારા તીક્ષ્ણ શર વડે હળાયેલો એ મુસાફર—કે જેની પ્રિયા વાડ પાછલ છે એવો એ,
 કરંજના શાઢ તલે મૂર્છા પામે છે.

૧ કરંજઃ પા૦ ।

૨ આ ‘કરંજનું વૃક્ષ, રાત્રે વિશેષ સુશોભિત હોય છે માટે એનું વીલું નામ
 ‘નક્તમાલ’ (નક્ત=રાત્રિ, માલ=શોભનાર) છે. એ જોતાં આ ‘તિમિરચ્છાય’—‘ઝંઝાર
 જેવી છાયાવાલું’—પદ અન્વય છે.

૩ ‘તીક્ષ્ણ’ શબ્દને સ્વાર્થમાં ‘લ’ પ્રત્યય થતાં ‘તીક્ષ્ણલ’ વને અને એ
 કપરથી ‘તિક્કલ’ દ્વારા ‘તિક્કલાલિય’ પદ ઋત્યું હોય એમ જણાય છે.

૪ ‘તિરો’ એટલે પાછલ, ‘વૃત્તિ’—‘વહ’ એટલે વાડ.

તુંગી રચળી, તુળ્લી ય સૂચરે, તુચ્છં ઓમુકે ।

તુલસી સુરસલયામ્, તુંડીરં મધુરવિવમ્મિ ॥૪૧૩॥

તુંગી-રાત્રિઃ । તુળ્લી-મૂકરઃ । તુચ્છં-અવશુષ્કમ્ । અવ-‘તુંદ-ઉદરમ્’ ।
‘તુંદ-આસ્યમ્’ । ‘તુંબી-અભ્યવૃઃ’ । एते संस्कृतसम-वाचोक्ताः । तुलसी
सुरसलता । तुंडीरं मधुरविभवम् ।

યથા—

તુંડીરઉદ્ધિ ! તુમણ અનુચ્છતુલસીદિં અચિયા ચંડી ।

તુંગીવડપુણકલં જં આદિતુળ્લીચલં વરં લહસિ ॥૩૨૮॥ (૪૧૩)

તુંગી રેજની, તુળ્લી ચ સૂચરે, તુચ્છં અવશુષ્કે ।

તુલસી સુરસલતાયામ્, તુંડીરં મધુરવિવમ્મે ॥૪૧૩॥

તુંગી^૧—તુળ્લી-^૧રાત્રી-રાત્ર

તુલ્લી—સુરસલતા—સારા રમવાલી લતા—

તુળ્લી—મૂકર

તુલસી—તલસીનો છોટ

તુચ્છ—તુચ્છ-અવશુષ્ક-મુગાયેલ

^૨તુંડીર—તુણ્ડીકેર-^૨મોટું ટીંબોફં

તુંદ-ઉદર-તુંદ-મોટું પેટ. તુંડ-મુગ-તોડ. તુંબી-તુંબી-અભ્યવૃ-લડાયા-લડકીઃ

આ ધ્રુવે શબ્દો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં મળતા છે—સંસ્કૃતમાં છે—માટે
અહીં મોંઘ્યા નથી.

ઉદાહરણ—

તુંડીરઓદ્ધિ ! ત્વયા અનુચ્છતુલસીદિં અર્ચિતા ચળ્લી ।

તુંગીપતિપૂર્ણકલં યદ્ આદિતુળ્લીચલં વરં લભસે ॥૩૨૮॥

મોટા ટીંબોરા જેવા લાલ ટોટવાલી છે । તેં નહિ મુકાયેલ-લીલી-તાજી-
તુલસીઓ દ્વારા પંડીને ધર્મો-પૂજી-છે જેથી તમે ચંદ્રની પેટ પૂર્ણકલાવાદ્યા અને
આદિ વગર જેટલુ ચલ ભગવાનારા વરનો લાભ મળ્યો છે.

૧ ‘રાત્રી × તુળ્લી મોતી શતાશ્વી ચ’—(ત્રિકાણ્ડશેષ કાલવર્ષ શ્લો ૧૮૯)

“તુળ્લી વેદ્યામ્ મેરુનેડાપિ”—(દ્વિમઅભિ ૦ કાં ૨ શ્લો ૫૬ શ્લિ ય ૦ પ્રં ૦)

“તુળ્લીશઃ શાશાપ્તે”—(દ્વિમઅનવાર્થ ૦ કાં ૩ શ્લો ૭૧૩) તુળ્લી+શ્લેષ=તુળ્લીશ-

“તુળ્લી—રાત્રી-નો શ્લેષ તે તુળ્લીશ—ચંદ્ર”—આ રીતે ‘તુળ્લી’ શબ્દ સંસ્કૃતમાં પણ છે.

૨ “તુણ્ડીકેરી રક્ષકલા વિમ્બિકા” (અમર ૦ વનોપાધિવ ૦ કાં ૨ શ્લો ૦

૧૩૯ તથા દ્વિમઅનેકાર્થસં ૦ કાં ૪ શ્લો ૨૫૫)

‘તુણ્ડીકેરી’ છટ્ટે ટીંબોરાની વેલ કે ટીંબોરાં. પ્રસ્તુત ‘તુંડીર’ અને આ ‘તુણ્ડીકેરી’
એ વખે મળતા શબ્દો છે.

तुण्हिको मिउअचलम्मि, तुलग्गं कागतालीए ।

तुच्छय-तुच्छइया रंजिए, जरघडम्मि तुंडूओ ॥४१४॥

तुण्हिको मृदुनिश्चलः । तुलग्गं काकतालीयम् । तुच्छयं तथा तुच्छइयं रञ्जितम् । तुंडूओ जीर्णघटः ।

यथा—

अस्मिं तुलग्गदिट्ठे तुच्छइया मेल्लिऊण तुंडूअं ।

किं अहिसरसि सखि! तुमं ण तुच्छयो एस होहि तुण्हिका ॥३२९॥४१४

तुणओ तूरविसेसे, तुंतुकखुडिओ तुराजुत्ते ।

दारु तुसेयजंभं, तूओ तह उच्छुकम्मयरे ॥४१५॥

तुणओ 'झुंख'-आख्यस्तूर्यविशेषः । अत्र 'तुवरो-रसविशेषः' इति संस्कृतसमत्वानोक्तः । तुंतुकखुडियो त्वरायुक्तः । तुसेयजंभं दारु । तूओ इक्षुकर्मकरः ।

तुण्हिको मृदुअचले, तुलग्गं काकतालीये ।

तुच्छय-तुच्छइया रञ्जिते, जरघटे तुंडूओ ॥४१४॥

तुण्हिक—मृदुनिश्चल-नरम छातां दड

तुलग्ग—तुलाग्र-काकतालीय-अकस्माद्

तुच्छय

तुच्छइय

रंजित-रंगेल-खुशी

तुंडूअ—जूनो घडो

उदाहरण—

अस्मिन् तुलग्गदिट्ठे तुच्छइया मुक्त्वा तुंडूअं ।

किम् अभिसरसि सखि! त्वं न तुच्छयो एष भव तुण्हिका ॥३२९॥

सखी हे! काकतालीयन्याये अकस्मात् आने जोतां रंगमां आवी गयेली तुं जूनो घडो मूकी दईने शा माटे अभिसरे छे? ए, रंगमां आवेली नथी अर्थात् जेने जोईने तुं रंगमां आवी छो ते रंगमां आव्यो नथी माटे तुं मृदु छातां निश्चल था.

तुणओ तूर्यविशेषे, तुंतुकखुडिओ त्वरायुक्ते ।

दारुः तुसेयजंभं, तूओ तथा इक्षुकर्मकरे ॥४१५॥

तुणअ—विशेष प्रकारतुं तूर्य-वाजुं-

झुंख नामतुं वाजुं

तुंतुकखुडिअ—त्वरावाळो-उतावळो

तुसेयजंभ—लाकडुं

तूअ—टोयो-शेरडी माटेनो नोकर-

शेरडीना खेतरमांथी जनावरोने

हांकनार

યથા—

તૂઘો વાયડ તુણયં ઉચ્છુણિવીટણતુસેયજંભટિઓ ।

તં સુણિય ગોવવહુયા તુંતુકસુડિયા અહિસરેડ ॥૩૩૦॥

અર્થ—‘તૂહો—સરિદવનાર’ इति ‘તોય’ શબ્દમયવાચીકઃ ॥ (૪૧૫)

પુરિસામ્મિ તૂહણો તોલણો ચ, સિંચલિત્તમ્મિ તૂલિણિયા ।

તેંદુયં અપિ તુંતુરુપ, તોસં દ્રવ્યમ્મિ, તોમરી વટ્ટી ॥૪૧૬॥

તૂહણો તથા તોલણો પુરુષઃ । તૂલિણી શાન્મલિઃ । તેંદુયં તુમ્બુરુ ।

અર્થ ‘તેઅવદ્—પ્રદીપ્યતે’ इति ધાવાદેશોપૃક્ત इति નોકઃ । તોસં ધનમ્ ।

તોમરી વટ્ટી ।

તુચર—‘તૂરો રય’ ણ અર્થમાં વપરાતો ‘તુચર’ શબ્દ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં સમાન છે—સંસ્કૃતમય છે માટે થાતો નોંધો નથી.

તૂહ—‘નરીનો ઘાટ’ ણ અર્થમાં વપરાતો ‘તૂહ’ શબ્દ સંસ્કૃત ‘તોય’ શબ્દ ઉપરથી આવે છે અર્થ અહીં તેને રમ્યો નથી. ‘તોય’ ઉપરથી ‘તૂહ’ સાધવા માટે ગુણ [૮-૧-૧૦૪]

ઉદાહરણ—

તૂઘો વાયદ્યતિ તુણયં ઇશુનિપીટનતુસેયજંભસ્થિતઃ ।

તં શ્રુત્વા ગોપવધુકા તુંતુકસુડિયા અભિસરતિ ॥૩૩૦॥

શેરડી પીલનાના ચંપના—ચીનોટાના—ત્યાકટા ઉપર વેટેલો ટોયો ઝુંલ નામના વાજાને ઘમટે છે, તેને તાંબાકીને ગોવાકીની વહુ રતાવલી પર્વી અભિસરે છે.

પુરુષે તૂહણો તોલણો ચ, શાલ્પેલિતરૌ ‘તૂલિણિયા’ ।

‘તેંદુયં અપિ તુમ્બુરુકે, તોસં દ્રવ્યે, તોમરી વટ્ટી ॥૪૧૬॥

તૂહણ } —પુરુષ
તોલણ }

‘તેંદુય—તિન્દુક—તુંતુરુ—ટીંચરુ’ શાહ

તોસ—ધન

‘તૂલિણિયા—તૂલિનિકા—‘શાન્મલિ’નું વૃક્ષ—
સંમલાનું પ્રાક

તોમરી—વટ્ટી—વેલડી

૧ તૂલ પટકે રૂ. સિંચલિ—સંમલા—ના વૃક્ષને ‘રૂ’ હોય છે માટે તેનું નામ ‘તૂલિની—તૂલિણી’—અંગત નથી—અન્યથ છે.

૨ ધમરકોશમાં ‘ટીંચરુ’ અર્થમાં ‘તિન્દુક’ શબ્દ નોંધેલો છે:—‘તિન્દુકઃ સ્ફૂર્જકઃ’ (વનોપધિય ૦ કાં ૨ શ્લો ૩૮)

तुण्हिको मिउअचलम्मि, तुलगंगं कागतालीए ।

तुच्छय-तुच्छइया रंजिए, जरघडम्मि तुंडूओ ॥४१४॥

तुण्हिको मृदुनिश्चलः । तुलगंगं काकतालीयम् । तुच्छयं तथा तुच्छइयं रञ्जितम् । तुंडूओ जीर्णघटः ।

यथा—

अस्मिं तुलगगदिष्टे तुच्छइया मेल्लिऊण तुंडूअं ।

किं अहिसरसि सहि! तुमं ण तुच्छयो एस होहि तुण्हिका ॥३२९(४१४

तुणओ तूरविसेसे, तुंतुक्खुडिओ तुराजुत्ते ।

दारु तुसेयजंभं, तूओ तह उच्छुकम्मयरे ॥४१५॥

तुणओ 'झुंख'-आख्यस्तूर्यविशेषः । अत्र 'तुवरो-रसविशेषः' इति संस्कृतसमत्वान्नोक्तः । तुंतुक्खुडियो त्वरायुक्तः । तुसेयजंभं दारु । तूओ इक्षुकर्मकरः ।

तुण्हिको मृदुअचले, तुलगंगं काकतालीये ।

तुच्छय-तुच्छइया रंजिते, जरघटे तुंडूओ ॥४१४॥

तुण्हिक—मृदुनिश्चल-नरम छातां दृढ

तुलग—तुलाग्र-काकतालीय-अकस्माद्

तुच्छय

तुच्छइय

} रंजित-रंगेल-खुशी

"तुंडूअ—जूनो घडो

उदाहरण—

अस्मिन् तुलगगदिष्टे तुच्छइया मुक्त्वा तुंडूअं ।

किम् अभिसरसि सखि ! त्वं न तुच्छयो षप भव तुण्हिका ॥३२९॥

सखी हे ! काकतालीयग्याये अकस्मात् आने जोतां रंगमां आवी गयेली तुं जूनो घडो मूकी दईने शा माटे अभिसरे छे ? ए, रंगमां आवेलो नथी अर्थात् जेने जोईने तुं रंगमां आवी छो ते रंगमां आव्यो नथी माटे तुं मृदु छातां निश्चल था.

तुणओ तूर्यविशेषे, तुंतुक्खुडिओ त्वरायुक्ते ।

दारुः तुसेयजंभं, तूओ तथा इक्षुकर्मकरे ॥४१५॥

तुणअ—विशेष प्रकारतुं तूर्य-वाजुं-

झुंख नामतुं वाजुं

तुंतुक्खुडिअ—त्वरावाळो-उतावळो

तुसेयजंभ—लाकडुं

तूअ—टोयो-शेरडी माटेनो नोकर-

शेरडीना खेतरमांथी जनावरोने

हांकनार

यथा—

तूओ वायइ तुणयं उच्छुणिवीडणतुसेयजंभट्ठिओ ।

तं सुणिय गोववहुया तुंतुक्खुडिया अहिसरेइ ॥३३०॥

अत्र—‘तूहो—सरिदवतारः’ इति ‘तीर्थ’शब्दभक्तवानोक्तः ॥ (४१५)

पुरिसम्मि तूहणो तोलणो य, सिंवलितरुम्मि तूलिणिग्या ।

तेंडुयं आवि तुंवुरुए, तोसं दव्वम्मि, तोमरी वल्ली ॥४१६॥

तूहणो तथा तोलणो पुरुषः । तूलिणी शाल्मलिः । तेंडुयं तुम्बुरु ।

अत्र ‘तेअवइ—प्रदीप्यते’ इति धात्वादेशेष्क इति नोक्तः । तोसं धनम् ।

तोमरी वल्ली ।

तुवर—‘तूरो रस’ ए अर्थमां वपरातो ‘तुवर’ शब्द प्राकृत अने संस्कृतमां समान

छे—संस्कृतसम छे माटे अहां नोंथ्यो नथी.

तूह—‘नदीनो घाट’ ए अर्थमां वपरातो ‘तूह’ शब्द संस्कृत ‘तीर्थ’ शब्द ऊपरथी

आवे छे एथी अही तेने लाय्यो नथी. ‘तीर्थ’ ऊपरथी ‘तूह’ साधवा माटे

जुओ [८-१-१०४]

उदाहरण—

तूओ वादयति तुणयं इक्षुनिपीडनतुसेयजंभस्थितः ।

तं श्रुत्वा गोपवधुका तुंतुक्खुडिया अभिसरति ॥३३०॥

शेरकी पीलवाना यंत्रना—सींचोडाना—लाकडा ऊपर वेटेलो टोयो झुंख नामना

वाजाने धगाडे छे, तेने सांभलीने गोवाळनी वहु उतावळी एवी अभिसरे छे.

पुरुषे तूहणो तोलणो च, शाल्मलितरौ तूलिणिग्या ।

तेंडुयं अपि तुम्बुरुके, तोसं द्रव्ये, तोमरी वल्ली ॥४१६॥

तूहण
तोलण }—पुरुष

‘तूलिणिग्या—तूलिनिका—‘शाल्मलितुं वृक्ष—
संमळानुं झाड

‘तेंडुय—तिन्दुक—तुंवुरु—टींवरुं झाड

तोस—धन

तोमरी—वल्ली—वेलही

१ तूल एटले रु. सिंवलि—संमळा—ना वृक्षने ‘रु’ होय छे माटे तेनुं नाम
‘तूलिनी—तूलिणी’—असंगत नथी—अन्वर्थ छे.

२ अमरकोशमां ‘टींवरु’ अर्थमां ‘तिन्दुक’ शब्द नोंवलो छे—‘‘तिन्दुकः
स्कृजेकः’’ (वनोपधिव० कां० २ श्लो० ३८)

યથા—

તૂહણ ! તૂલિણિ-તેંડુય-તોમરિગહણે ગિરિમ્મિ કિં મમસિ ।

મુત્તૂળ તોલણવયં ણ હુ તોસં લભ્મણ કહ વિ ॥૩૩૧॥ (૪૧૬)

આણિમિત્તતપ્પરે તોક્કઓ, તદ્દા તોડણો અસહ્ણામ્મિ ।

તોઅય-તોમરિયા વપ્પીહય-સત્થપ્પમજ્ઞાણસું ચ ॥૪૧૭॥

તોક્કઓ અનિમિત્તતપ્પર : । તોડણો અસહ્ણ : । તોઅઓ ચાતક :

તોમરિઓ શસ્ત્રપ્રમાર્જક :

^૧તેઅચ—તેઅચ્છ-પ્રદીપ્યતે-દીપે છે-તેજવાલું થાય છે. આ 'તેઅવ' ધાતુ,
ધાત્વાદેશોમાં કહેલો છે માટે અહીં લખ્યો નથી [૮-૪-૧૫૨]

ઉદાહરણ—

તૂહણ ! તૂલિણિ-તેંડુય-તોમરિગહણે ગિરિ કિં મમસિ ।

મુક્ત્વા તોલણવતં ન ચલુ તોસં લભ્યતે કથમપિ ॥૩૩૧॥

હે પુરુષ ! તું સેમલો, તુંવુરુ અને વીજી લતાઓથી ગહન-દુર્ગમ-એવા પહાડમાં
શાને મમે છે. ચોક્કસ છે કે પુરુષવત-પુરુષાર્થ-સિવાય કોઈ પણ પ્રકારે ધનનો
લાભ થતો નથી.

અનિમિત્તતપ્પરે તોક્કઓ, તદ્દા તોડણો અસહ્ણે ।

તોઅય-તોમરિયા વપ્પીહક-શસ્ત્રપ્રમાર્જકેષુ ચ ॥૪૧૭॥

^૨તોક્કઅ—વિના નિમિત્તે કાર્યમાં તપ્પર—
પ્રયોજન વિના કાર્યમાં તપ્પર—
સ્વાર્થ વિના કામ કરનાર

તોડણ—અસહ્ણ-સહ્ણશીલ નહિ-મોહ
તોહી લેનાર

^૩તોઅય—^૩વપ્પીયો-ચાતક

તોમરિઅ—શસ્ત્રોનો પ્રમાર્જક-શસ્ત્રોને
સાફ કરનાર-શસ્ત્રોને પાણી પાનાર-
સરાણિયો

૧ 'તેઅવ' ધાતુ અને સં- 'તેજસ્' પ્રા० 'તેઅ' શબ્દ વચ્ચે અસાધારણ
સમાનતા છે. 'દીપ' સાથે સમાનતા નથી. માટે 'તેઅવ'ની વ્યુત્પત્તિ માટે 'તેજસ્'
શબ્દનો આશ્રય લેવો સુસંગત છે.

૨ 'તોગો' કે 'તોગાજી' એવું વિશેષનામ મારવાડમાં કે ચારણજાતિમાં
પ્રચલિત છે. એ વિશેષનામ અને પ્રસ્તુત 'તોક્કઅ' એ વચ્ચે શબ્દો સમાન જણાય છે.

૩ 'તોય' એટલે 'પાણી'. વપ્પીયાનો અમુક પ્રકારે પાણી સાથે વિશેષ સંબંધ
છે તેથી આ વપ્પીયાનો વાચક 'તોઅય' શબ્દ 'તોય' સાથે સંબંધ ધરાવતો જણાય છે.

યથા—

વમ્મહસરતોમરિણ માણસિણિમાણતોડણે કાલે ।

તોઅઅ ! મજ્ઞ અવત્થાકહણે દહઅસસ તોક્કઓ હોહિ ॥૩૨(૪૧૭)

અથ અનેકાર્થાઃ—

તંડં સ્વલીણલાલય-સિરહીણ-સરાહિણસું ચ ।

ગામણિ-સેજાસુ તલં, તલ્લં પલ્લલય વરુઅ-સેજાસુ ॥૪૧૮॥

તંડં કથિકાલાલકમ્ શિરોવિહીનમ્ સ્વરાધિકં ચેતિ ટ્યર્થમ્ । તલ્લં પ્રામેશઃ શય્યા ચ । તલ્લં પલ્લલમ્ વરુકાલ્યં તૃણમ્ શય્યા ચેતિ ટ્યર્થમ્ ॥(૪૧૮)

ઉદાહરણ—

મન્મથશરતોમરિણ મનસ્વિનીમાણતોડણે કાલે ।

તોઅય ! મમ અવસ્થાકથને દયિતસ્ય તોક્કઓ ભવ ॥૩૩૨॥

ચાતક છે ! કામનાં શસ્ત્રોને સાફ કરનાર અને મનસ્વિની-સ્ત્રીઓ-નાં ગાનને સહન નહિ કરનાર એવો કાલ આવતાં તું, પ્રિયને મારી અવસ્થા કહેવા માટે સ્વાર્થ વિના તત્પર થા-થજે.

હવે 'ત' આદિવાળા અનેકાર્થક શબ્દો:

'તંડં સ્વલીણલાલક-શિરોહીન-સ્વરાધિકેષુ ચ ।

ગ્રામણી-શય્યાસુ તલં, તલ્લં પલ્લલક-વરુક-શય્યાસુ ॥૪૧૮॥

'તંડ-તણ્ડ-૧ ઘોટાના 'ચોકડાનું લાલક-	તલ-૧ ગામનો ફેશ-ગામધણી ૨ શય્યા
ફીણ-ચોકડા ઉપરની-લાલ ૨	-પથારી
માથા વિનાનું ૩ સ્વરથી વધારે-	'તલ-તટાગ-૧ તાલ-નાનું તણાવ ૨
સ્વરથી અધિક	વરુ નામનું ઘાસ ૩ તલ્પ-શય્યા-સેજ

૧ મેદિની અને હૈમ અનેકાર્થસંગ્રહ કોશમાં 'તણ્ડક' શબ્દના અનેક અર્થો વતાવતાં પ્રસ્તુત 'ફીણ' અર્થ પણ નોંધેલો છે: "તણ્ડક: સ્વચ્છને ફેને સમાસપ્રાયવાચિ ચ" મેદિની (અમરટીકા કાંડ ત્રીજું લિંગાદિસંગ્રહ શ્લો ૩૩ તથા હૈમ અને ૦ કાં ૩ શ્લો ૪૩-૪૪)

૨ હૈમચંદ્રે પોતાના અનેકાર્થસંગ્રહમાં 'તલ્લ' શબ્દના અનેક અર્થો વતાવ્યા છે તેમાં 'જલાધાર' અર્થ પણ દર્શાવ્યો છે. "તલ્લ: જલાધારભેદે" (કાં ૨ શ્લો ૪૭૯) વિચાર કરતાં તટાગ-તલાય-શબ્દ સાથે 'તલ્લ' શબ્દનું વિશેષ સામ્ય છે.

૩ સંસ્કૃતમાં 'પથારી' અર્થનો 'તલ્પ' શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. અહીંના 'શય્યા-પથારી'-અર્થવાળા 'તલ્લ' અને ઉક્ત 'તલ્પ' વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે,

તત્પરઆ-આએસેસું તત્તી, તમળી ય વાહુ-મુજ્જેસુ ।

તલિમો કુદ્દિમ-સેજ્જા-ઘરોદ્ધમ્-વાસમવળ-મટ્ટેસુ ॥૪૧૯॥

તત્તી તત્પરતા આદેશશ્ચ । તમળી મુજઃ મૂર્જ ચ । તલિમો કુદ્દિમસ્
શય્યા ગૃહોર્ધ્વમૂમિઃ વાસમવળમ્ બ્રાણ્ડશ્ચેતિ પચ્ચાર્થઃ ॥ (૪૧૯)

કળ્પનાહરણવિસેસે વરંગણ ચેય તલવત્તો ।

તાલૂરો ફેળ-કાવિદેસુ, તિરિડિયં સતિમિર-વિચિણસુ ॥૪૨૦॥

તલવત્તો કર્ણાભરણવિશેષઃ વરાજ્ઞં ચ । તાલૂરો ફેળઃ કર્પિત્યતરુશ્ચ ।
“તાલૂરો આવર્તશ્ચ” [] હિતિ કેચિત્ । તિરિડિયં તિમિરયુતમ્ વિચિતં ચ ॥ (૪૨૦)

તત્પરતા-આદેશેષુ તત્તી, તમળી ચ વાહુ-મૂર્જેપુ ।

તલિમો કુદ્દિમ-શય્યા-ગૃહોર્ધ્વમ્-વાસમવળ-બ્રાણ્ડેષુ ॥૪૧૯॥

તત્તિ—૧ તત્પરતા ૨ આદેશ

તમળી—૧ વાહુ-હાથ ૨ મોજપત્ર

“તલિમ” —૧ કુદ્દિમ ૨ શય્યા ૩ ઘર
કપરની ઓ ૪ રહેવાનું ઘર ૫ મટ્ટો
—મટ્ટી

કર્ણાભરણવિશેષે વરાજ્ઞકે ચેય તલવત્તો ।

તાલૂરો ફેળ-કર્પિત્યેષુ ચ, તિરિડિયં સતિમિર-વિચિતેષુ ॥૪૨૦॥

“તલવત્ત” —તાલપત્ર—૧ “કાને પહેરવાનું
વિશેષ પ્રકારનું આભરણ-કુંડલ ૨
વરાંગક-તમાલપત્ર-તત્ર

“તાલૂર” —૧ ફીળ-સમુદ્રનાં ફીળ ૨
કોઠીનું છાદ-કોઠીનું ફલ
“તિરિડિય” —૧ તિમિરયુક્ત-તિમિરવાદું
૨ વિચિત-સંપૂર્ણ

તાલૂર—કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો “તાલૂર” પટ્ટલે ‘પાણિનો આવર્ત-પાણીનું
મમ્બું’ એવો અર્થ પણ બતાવે છે.

૧ સં. ચર્મી (ચર્મિન્) શબ્દ ‘મોજપત્ર’ અર્થનો વાક્ય છે—(હેમ અનેકાર્થસં.
કાં. ૨ શ્લો. ૨૫૯)

૨ ‘તલિમ’ શબ્દના અનેક અર્થો નોંધતાં આ. હેમચંદ્રે અનેકાર્થસંગ્રહમાં
તેના ‘કુદ્દિમ’ અને ‘પધારી’ અર્થ પણ નોંધેલા છે.—“તલિમે તત્પ-સહયોઃ વિતાને
કુદ્દિમે” (કાં. ૩ શ્લો. ૪૫૭)

૩ ‘તાલપત્ર’ શબ્દનો ‘કર્ણાભરણ-કાનનું ઘરેણું’ અર્થ યમરકોશકારે નોંધેલો
છે: “કર્ણિકા તાલપત્રમ્” (મનુષ્યવર્ગ કાં. ૨ શ્લો. ૧૦૩) હેમચંદ્રે ‘તાલપત્ર’નો
‘કુંડલ’ અર્થ બતાવ્યો છે. (અનેકાર્થસં. કાં. ૪ શ્લો. ૨૫૪)

૪ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના સંસ્કૃત કોશમાં ‘તાલૂર’ શબ્દને ‘પાણીની
મમરી’ અર્થમાં નોંધેલો છે: “આવર્તઃ પયસાં ત્રમઃ । તાલૂરઃ વોલકથ” —(અભિપ્રાનવિ.
કાં. ૪ શ્લો. ૧૪૨) ૫ સરસ્વાતો ‘તિરિડ’—ગા. ૪૧૦ ।

कोडअ-विवाह-सरिमव-हविअ-सिणिद्ध-कुतुवेसु तुप्पो वि।
पीणाम्मि 'तुरी' सहो उवगरणे तूलियाणं च ॥४२१॥

तुप्पो कौतुकम् विवाहः सर्पपः म्रक्षितम् सिग्गः कुतुपश्चेति पठ्यर्थः ।
तुरी पीनम् तूलिकानामुपकरणं चेति द्वैचर्या ॥ (४२१)

णायन्वा तुंविह्ठी मधुपटले उवखले चैअ ।

तिट्ठो शलह-पिसह्हा, तउवट्ठिय-कणिग्ग्यासु तोवट्ठो ॥४२२॥

तुंविह्ठी मधुपटलम् उदृखलं चेति द्वैचर्या । तिट्ठो शलभः पिशाचश्च ।
तोवट्ठो त्रपुपट्टिकाख्यः कर्णागरणभेदः कमलकर्णिका चेति द्वैचर्यः ॥ (४२२)

कौतुक-विवाह-सर्पप-हविष्क-सिग्ग-कुतुपेषु तुप्पो अपि ।

पीने 'तुरी'शब्दः उपकरणे तूलिकानां च ॥४२१॥

तुप्प—१ कौतुक २ विवाह ३ सरसप
४ हनिष-म्रक्षित-घी भयया होमया
योग्य ५ सिग्ग ६ "कुल्लुं-घी
तेल भरवानुं कुल्लुं

तुरी—१ स्थूल-पुष्ट २ तूलिकोत्तुं-
चिताराओनुं ? उपकरण

ज्ञातव्या तुंविह्ठी मधुपटले उदृखले चैव ।

तिट्ठो शलभ-पिशाचाः, त्रपुपट्टिका-कर्णिकासु तोवट्ठो ॥४२२॥

तुंविह्ठी—१ मधुपट्टो २ माणीयो

तोवट्ठ—१ त्रपुपट्ट-कानमां पहरेयानी

तिट्ठ—१ तीर-पतंग-२ पिशाच-भूत

तोटी-टोटी २ कमल फूलनी फिनारी

१ म्रक्षितः मु० ।

२ द्वैचर्यः पा० पा० १ ।

३ -णविशेषः पा० ।

४ हेमचन्द्र भोताना उणादिप्रकरणमां 'तृप्र' शब्दना अनेक अर्थो आपतां
'घी' अर्थे ण नोपे छे:-“तृप्रम्-गेषान्तधर्म, आज्यम्, काष्ठम्, पापम् दुःखं च”
(उणादि सू० ३८८) सं० तृप्र=प्रा० तुप्प.

५ घी तेल भरवाना नाना पात्रने संस्कृतमां 'कुतुप' कहे छे: “सा एव
अल्पा कुतुपः पुमान्” (अमर० वैश्यवर्ग कां० २ श्लो० ३३ तथा अभिधान०
कां० ४ श्लो० ११)

અથ 'થ'આદિ:-

થગ્ધો ગાથે, નિલય થહો, થરો દહિસરે, થરૂ છરૂણ ।

થંવં વિસમે, થકો અવસરમ્મિ, પસુમ્મિ થદ્ધિ-થવા ॥૪૨૩॥

થગ્ધો ગાથ: । થહો નિલય: । થરો દધિસાર: । થરૂ ત્સરૂ: । થંવં વિપમમ્ । થકો અવસર: । થટ્ટી તથા થવો પશુ: ।

યથા -

દહિયં થરેણ, સ્વગા થરૂહિ, કૂવા અ થગ્ધસલિલેહિં ।

સોહંતિ થંવથક્કા મહેહિ, થટ્ટીથવેહિ ગામથહા ॥૩૨૩॥ (૪૨૩)

હવે આદિમાં 'થ' વાળા શબ્દો:

થંગ્ધો ગાંથે, નિલયે થહો, થરો દધિસરે, થરૂ ત્સરૂંકે ।

થંવં વિપમે, થકો અવસરે, પંશૌ થદ્ધિ-થવા ॥૪૨૩॥

થગ્ધ—અસ્તાથ—અથાગ—અગાથ—ઘણું
જંડું

થહ—નિલય—ઘર

થર—દધિસાર—માણન કે દહીંની તર

થરૂ—ત્સરૂ—તરવારની મૂઠ

થંવ—વિપમ—સમ નહિ તે

થક—અવસર—સમય

થદ્ધિ } સ્તવ્ધિ-થદ્ધિ- {
થવ } સ્તમ-થમ { -પશુ-વકરો

ઉદાહરણ—

દધિકં થરેણ, સદ્ધા: થરૂહિ, કૂપાશ્ચ થગ્ધસલિલૈ: ।

શોમન્તે થંવથક્કા મટે: , થટ્ટી-થવેહિ ગામથહા ॥૩૨૩॥

દધિસાર—તર—વડે દહીં, મૂઠેવડે તરવારો, જંડાં પાણી વડે કૂવા, વિપમ અવસરવાળાઓ મટો વડે અને ગામનાં ઘરો પશુઓની—વકરાંઓની—શોમે છે.

૧ -ધિસર: પાં ૧ ।

૨ જેનો તાગ ન જણાય તેવા પાણી માટે પોતાના સંસ્કૃત કોશમાં આં હેમચન્દ્ર અસ્થાથ, અસ્થાગ, અસ્તાથ અને અગાથ એવા ચાર શબ્દો આપે છે. —(અભિધાનં કાં ૦ ૪ શ્લો ૧૨૬) પ્રસ્તુત 'થગ્ધ' અને 'અસ્થાથ' એ વસ્તે શબ્દો તદ્દન મળતા છે.

૩ અમરકોશ અને અભિધાનચિંતામણિમાં 'ત્સરૂ' શબ્દ, 'તરવારનો મૂઠ' અર્થ માટે છે: "ત્સરૂ: સ્વદ્ધાદિમુટ્ટી સ્થાત્" (કૃત્રિયવં કાં ૦ ૨ શ્લો ૧૦ તથા અભિધાનં કાં ૦ ૩ શ્લો ૪૪૬) પ્રસ્તુત 'થરૂ' અને પાલિભાષાનો 'થરૂ' તથા સંસ્કૃત 'ત્સરૂ' એ ત્રણે સમાન શબ્દો છે.

૪ પ્રસ્તુત 'થવ' અને 'સ્તમ' એ વસ્તે શબ્દો સમાન છે. સંસ્કૃત કોશકારોએ 'વકરો' અર્થ માટે સ્તમ, સ્તુમ, વસ્ત વગેરે શબ્દો આપેલા છે:—(અમરં કાં ૦ ૩ વૈશ્યવર્ગ શ્લો ૭૬ ટીકા તથા અભિધાનચિન્તાં કાં ૦ ૪ શ્લો ૩૪૧)

वित्तिण्णम्मि थस-थसल-थामा, थविया पसेवियाण य ।

थंडिल्ल-थमिय-थलया मंडल-विस्मरिय-मंडवेसुं च ॥४२४॥

थसो थसलो थामो गते त्रयोऽपि विस्तीर्णार्थाः । थवी प्रसेविका । थंडिल्लं मण्डलम् । थमियं विस्मृतम् । थलओ मण्डपः ।

यथा—

थामत्थणथंडिल्ले ! थसकटि ! तुह थेविअमुन्नद्विअयाण ।

थलय-आगओ वि दइओ थमिओ किं थसलदोसो व्व ॥३३४(४२४)

भल्लायण थउड्डं, वीसामे थत्तियं चेय ।

चंचूड थग्गया, थवइल्लो दीहउरुजुअलउवविट्ठो ॥४२५॥

थउड्डं भल्लातकम् । थत्तियं विश्रामः । थग्गया चक्षुः । थवइल्लो प्रसारितोरुदयोपविष्टः ।

विस्तीर्णे थस-थसल-थामा, थविया प्रसेविकायां च ।

थंडिल्ल-थमिय-थलया मण्डल-विस्मृत-मण्डपेषु च ॥४२४॥

थस	{-विस्तीर्ण-विस्तारवाळुं-विशाल	थंडिल्ल—स्थण्डिल-मंडल
थसल		थमिय—विस्मृत-विस्मरण-भूली जयं
थाम		थलअ—स्थलक-मंडप-मंडवो

थविया—स्थापिका-थेली

उदाहरण—

थामस्तनथंडिल्ले ! थसकटि ! तव थविअशून्यहृदयायाः ।

थलय-आगतोऽपि दयितः थमिओ किं थसलदोष इव ? ॥३३४॥

हे विशाल स्तनना मंडलवाळी ! हे विशाल कटवाळी ! थेली जेवा शून्य हृदयवाळी एवी तारे गांठवे आवेलो पण प्रिय केम जाणे विशाल दोषवाळो होय ए रीते शुं वीसराइ गयो ?

भल्लातके थउड्डं, विश्रामे थत्तियं चैव ।

चञ्चवाम् थग्गया, थवइल्लो दीर्घउरुगुलउपविष्टः ॥४२५॥

थउड्डं—भल्लातक-मिलासुं

थत्तिय-वीसामो

थग्गया—चांच

थवइल्ल—वे साथळ लांवां पसारिने वेठेलो

यथा—

णिव ! तुह भएण णट्टा भुंजिअसुअथगया-अद्धखद्धफला ।

रिउणो कुणंति खिन्ना थवइल्ला थत्तिं थउडुतले ॥३३५॥ (४२५)

थरहरियं कम्पिअण, घणाम्म थारो, थिरे थिमियं ।

थिरणामो चलचित्ते, दरिए थुण्णो अ, वट्टिए थुल्लो ॥४२६॥

थरहरियं कम्पितम् । थारो घनः । 'थाणयं-आलवालः' इति 'स्थानक'-
शब्दभवः । थिमियं स्थिरम् । थिरणामो चलचित्तः-यः कचिदपि धृतिं न
वभाति । थुण्णो दत्तः । थुल्लो परिवर्तितः ।

उदाहरण—

नृप ! तव भयेन नष्टाः भुक्तशुकथगया-अर्धखादितफलाः ।

रिपवः कुर्वन्ति खिन्नाः थवइल्ला थत्तिं थउडुतले ॥३३५॥

हे राजा ! तारा भयभीत भोगेला-नासेला तथा सूडानी चांचधी अडधां ठोलेलां
फळो जेमणे साधां छे एवा तारा खिन्न थयेला शत्रुओ भिलमाना झाडने तळे-
नीचे-वे सायळ लांवां पतारीने बेटेला बीसामो करे छे.

थरहरियं कम्पितके, घने थारो, स्थिरे थिमियं ।

थिरणामो चलचित्ते, दत्ते थुण्णो च, वर्तिते थुल्लो ॥४२६॥

थरहरिय—थरहरिबुं-थरधरिबुं-कंपबुं

थार—घन-मेघ

थिमिअ—स्थिति-स्थिर

थिरणाम—स्थिरनाम-नामनो ज स्थिर—

—चलचित्तवाळो-चंचल-अस्थिर-जे

क्यांय पण घीरज न वांचे-राखे-ते

थुण्ण—दत्त-दर्पवाळो-अभिमानी

थुल्ल—परिवर्तन पावेलो-फेरवावेलो

थाणय—'आलवाल'—'वयारो'-अर्थवाळो 'थाणय' शब्द, संस्कृत 'स्थानक'
ऊपरधी उतारवानो छे

યથા—

ધુણત્તણધુદ્ધમુદ્ધો માણિણિલોભો પ્રિયમ્મિ થિરણામો ।

ધારસ્થણિયં સોઠં ધરદરિયતણુ દવેઙ્ ધિમિયમણો ॥૩૩૬॥ (૪૨૬)

ધુલમો દૃસે, ધુક્કિયં ડન્નયણ, ધુદ્ધહીરં અવિ ચમરે ।

ધુરુણુલ્લણયં મેજ્ઞા, વાયયમંઢમ્મિ ધૂરી ચ ॥૪૨૭॥

ધુલમો પટકુટી । ધુક્કિયં ડનનમ । અન્નયણે તુ 'ધુક્કિયં' 'ધાકૃત'-
શબ્દભવમેવ । ધુદ્ધહીરં ચામરમ્ । ધુરુણુલ્લણયં જ્ઞાયા । 'ધૂ' તન્તુવાયોપ-
કરણમ્ ।

યથા—

તુદ્ધ ધુક્કિય-અંસરિણો ધુરુણુલ્લણય-ધુદ્ધહીર-ધુલમાઈ ।

ઓમુત્તૂણ પળટ્ટા ધૂરિકરા તન્તુવાયવેસેણ ॥૩૩૭॥ (૪૨૭)

વદાદરણ—

ધુણત્તણધુદ્ધમુગ્ધઃ માણિનીલોકઃ પ્રિયે થિરણામો ।

ધારસ્તનિનં શ્રુત્વા ધરદરિયતનુઃ ભવતિ ધિમિયમનાઃ ॥૩૩૬॥

અભિમાનને લીધે મુગ્ધ કેરવાને-મરણીને-થેઠેલો, પ્રિય સરળ ચંચલ ચિત્તવાલો
માણિનીલોક—પ્રીયમુદાય, મેષનો મગ્ગદાટ માંમળીને શરીર કંપતાં-જરીરમાં
પ્રજારી આવતાં-ધિયર મનવાલો થઈ જાય છે.

ધુલમો દૃષ્યે, ધુક્કિયં ડન્નતકે, ધુદ્ધહીરં અપિ ચામરે ।

ધુરુણુલ્લણયં જ્ઞાયા, વાયકમાળ્હે ધૂરી ચ ॥૪૨૭॥

ધુલમ—કપડાની કોટલી-નાનો તંતુ-રાવટી । ધુરુણુલ્લણય—જ્ઞાયા-સેજ-પથારી
ધુક્કિય—ડન્નતક-કંનું ધૂરી—વળનારનું એક ઉપકરણ-સાધન
ધુદ્ધહીર—ચામર

ધુક્કિય—'ધુક્કયું' અર્થનો 'ધુક્કિય' શબ્દ સંસ્કૃત 'ધૂકૃત' ઝવરથી જ આવેલો
છે. 'ધૂકૃત' 'અમ્બૂકૃત' 'ધૂક્કયું'; એ ત્રણે પર્યાય શબ્દો છે.

વદાદરણ—

તવ ધુક્કિય-અંસરિપ્તઃ ધુરુણુલ્લણય-ધુદ્ધહીર-ધુલમાઈ ।

અવમુચ્ય પ્રતપ્તા ધૂરિકરાઃ તન્તુવાયવેસેણ ॥૩૩૭॥

કંઠના સ્કંધવાળા તારા શત્રુઓ સેજ, ચામર અને રાવટીને મુકીને વળકરનો
વેપ કરી હાથમાં ધૂરિ-તુરાઈ-લદ નાસી ગયા-નાઠા.

ધૂળો તુરણ. કોલેમ્મિ ધૂલઘોળો ય, વિન્દુએ યેવો ।

થેરો કે, થેરાસણ-થેવરિયા પડમ-જન્મતૂરેસુ ॥૪૨૮॥

ધૂળો અર્થઃ । ધૂલઘોળો સૂકરઃ । યેવો વિન્દુઃ । 'સ્તોક'વાચકસ્તુ 'યેવ'શબ્દઃ 'સ્તોક'શબ્દભવ એવ । થેરો વ્રહ્મા । 'ધૂળો યેળો-ચોરઃ' ઇતિ રત્નેનશબ્દમયો । થેરાસણં પદ્મમ્ । થેવરિયં જન્મનિ તૂર્યમ્ ।

ધૂળો તુરંગે, કોલે ધૂલઘોળો ચ, વિન્દુકે યેવો ।

થેરો કે, થેરાસણ-થેવરિયા પદ્મ-જન્મતૂર્યેષુ ॥૪૨૮॥

ધૂળ—ઘોડો

ધૂલઘોળ—૧ધૂલઘોળ-જાડાં નસ્કોરાં

વાલો-સૂકાર

યેવ—સ્તેપ-ટીપું-વિન્દુ

થેર—સ્થવિર-ધરતો-વ્રહ્મા

થેરાસણ—સ્થવિરાસન-થેર-વ્રહ્મા-તું

આસન-પદ્મ-કમલ

થેવરિયા—જન્મતી વસ્તે વાણું વાગે તે

થેવ—'યોડું' અર્થનો 'યેવ' શબ્દ તો સંસ્કૃત 'સ્તોક' શબ્દ ઉપરથી જ નિપજાવવાનો છે [૮-૨-૧૨૫]

ધૂળ-થેળ—'ચોર' અર્થના 'ધૂળ' અને 'થેળ' એ બન્ને શબ્દો સંસ્કૃત 'સ્તેન' ઉપરથી આવેલા છે [૮-૧-૧૪૭]

૧ ભાર ઉપાદનાર ઘોડા માટે અમરકોશમાં (ક્ષત્રિયવર્ગ કાં० ૨ શ્લો० ૪૬) 'સ્થોરી' કે 'સ્થૌરી' શબ્દ આપેલો છે. પ્રસ્તુત 'ધૂળ' અને 'સ્થોરી' કે 'સ્થૌરી' શબ્દો બન્ને સમાનતા જણાય છે.

૨ અમરકોશમાં (કાં० ૨ શ્લો० ૨ સિંહાદિવર્ગ) 'સુવ્વર' માટે 'ઘોળી' (ઘોળા-નાક, ઘોળી-જાડા નાકવાલો) શબ્દ નોંધેલો છે અને અભિધાનચિંતામણિમાં (કાં० ૪ શ્લો० ૩૫૪) 'ઘોળી' તથા 'સ્થૂલનાસ' શબ્દો આપેલા છે. આ જોતાં પ્રસ્તુત 'ધૂલઘોળ' અને ઉક્ત 'ઘોળી' તથા 'સ્થૂલનાસ' એ બધા સમાન શબ્દો છે.

૩ આ० હેમચન્દ્ર પોતાના સંસ્કૃત કોશ અભિધાનચિંતામણિ (કાં० ૨ શ્લો० ૧૨૫)માં 'વ્રહ્મા'ના પર્યાય માટે 'સ્થવિર' શબ્દ આપે છે. એ 'સ્થવિર' અને પ્રસ્તુત 'થેર' બન્ને સમાન શબ્દો છે. [૮-૧-૧૬૬]

૪ વ્રહ્માનું આસન 'કમલ' કહેવાય છે (કમલાસન-વ્રહ્મા) માટે [થેર-વ્રહ્માનું. આસન-આસન] 'થેરાસણ' અને 'સ્થવિરાસન' બન્ને શબ્દો એક સરખા છે.

યથા—

ઉત્કર્ણિયરચિથૂળ-આદિથૂલઘોળં અણજઙ્ગયણયેરં ।

થેરાસળ-અંકજિણ ! તુહ થેવરિયં જણહરિસજલથેવે ॥૩૩૮(૪૨૮)

કમપિહુવટ્ટે થોરો, વલમ્મિ થોહં ચ, ચોલળ થોલો ।

થોરો ક્રમપૃથુપરિવર્તુલઃ । સ્થૂલાર્થસ્તુ 'સ્થૂલ'શબ્દભવ ણ્વ । થોહં વલમ્ । 'થોલો' વાંચકદેશઃ ।

યથા—

થોરમુઅયંમ ! ઇર્ણિ તુહ થોહેળં રણે હયવર્ડો ।

મુયમિક્ષવણિમિત્તં રિઉમુદ્દંતવહુડ થોલં ઉદ્દંતિ ॥૩૩૯॥

ઉદાહરણ—

ઉત્કર્ણિતરચિથૂળ-આદિથૂલઘોળં અનધ્યયનથેરં ।

થેરાસળ-અંકજિણ ! તથ થેવરિયં જનયતિ હર્પજલથેવે ॥૩૩૮॥

પદ્મના નિશાનવાળા છે । જન ! અર્થાન્ છે 'પદ્મપદ્મો' ! જે વહે સૂર્યના ઘોડાના કાન અને આદિયરાહના કાન કંવા થઈ ગયા છે અર્થાન્ જે વહે સૂર્યના ઘોડા અને આદિયરાહ ચમકી ગયા છે અને જે વહે ત્રણા, અધ્યયન વિનાનો થઈ ગયો છે—વાજાના અમાજને લીધે ત્રણાનો વેદપાઠ અટકી પડ્યો છે એવું તારા જન્મ વચ્ચે વાગતું વાહું હર્પજનક પાળીનાં ટીપાંબોને પેદા કરે છે અર્થાત્ એવું વાહું સાંભળી હર્પનાં આંધુ-પાળી-ભાવે છે.

ક્રમપૃથુવૃત્તે થોરો, વલે થોહં ચ, ક્રોડકે થોલો ।

થોર—સ્થૂલ-અનુક્રમે પહોલું અને ગોલ—થોહ—વલ

વચ્ચે ઉતરતે ક્રમે પહોલું અને ગોલ 'થોલ—થોલો-વચ્ચનો છેડો

થોર—'સ્થૂલ-જાડું' અર્થનો 'થોર' શબ્દ તો સંસ્કૃત 'સ્થૂલ'માંથી જ થયેલો છે.

ઉદાહરણ—

[૮-૧-૨૫૫]

થોરમુજસ્તમ્મ ! હદાર્ની તથ થોહેળં રણે હતપતયઃ ।

મુતમિક્ષાનિમિત્તં રિપુશુદ્ધાન્તવધ્વઃ થોલં ઉદ્દંતિ-ઉદ્દયન્તે (?) ॥૩૩૯॥

જેના મુજસ્તમ્મ સ્તમ્મ વચ્ચે ઉતરતે ક્રમે પહોલો અને ગોલ છે એવા હે રાજા ! તારા વચ્ચે લીધે રણમાં હરણાં જેમના પતિઓ હણાયેલા છે એવી શત્રુના અંતઃપુરની વહુઓ પુત્રની મિક્ષાને માટે તારા પાસે ચોલો પાથરે છે—ચોલાને ઉડાડે છે.

૧ સ્થૂલાર્થઃ 'થોર'શબ્દઃ-દત્તિ ભાવઃ । ૨ જેનોના છટ્ટા તીર્થકરતું મામ છે.

૩ સરગ્રાવો 'ચોલ' માં ૨૫૪. 'ચોલ' અને 'ચોલ'નો ચોલો' એનો સમાન અર્થ જોતાં આ શબ્દ લિપિભેદને લીધે નવો થયો હોય તો ના ન કહેવાય.

અથ અનેકાર્થા:-

ઠાળ-ઉળડ-પિહુસુ થાહો, ણિન્નેહદય-દરિણસુ

થિણ્ણો વિ ॥૪૨૯॥

તત્ર 'થક્કહ-તિષ્ઠતિ, ફક્કતિ ચ'-ઇતિ ધાત્વાદેશેષૂક્તમિતિ નોક્તમ્ ।
ઠાળં સ્થાનમ્, ઉળડં ગમ્ભીરજલમ્, પૃથુ વિસ્તીર્ણમ્, તત્ર ત્રયેઽપિ 'થાહ'-
શબ્દઃ । "થાહો દીર્ઘઃ" [] इत्यन्ये । थिण्णो निःस्नेहदयः दसक्षेति
द्वयर्थः । 'थिप्पह-विगलति, तृप्यति च'-इति धात्वादेशेषूक्तमितीह
नोक्तम् ॥ (૪૨૯)

ભયરાહિય-ણિભરેસું વદ્ધસિરક્કે ચ થિરસીસો ।

દરક્કુવિચવયણસંકોચણ-મૌણેસું થુહુંકિયં ચૈય ॥૪૩૦॥

હવે અનેક અર્થવાલા યકારાદિ શબ્દો:

સ્થાન-ઉળડ-પૃથુ થાહો, નિઃસ્નેહદય-દસેષુ થિણ્ણોઽપિ ॥૪૨૯॥

'થાહ-૧ સ્થાન ૨ સ્તાધ'-હું- થિણ-સ્થાન-૧ દયા અને સ્નેહ
અથાહ ૩ પહોલું વિનાનો ૨ દસ-દર્પવાલો-અભિમાની

થાહ-વીજા દેશીસંગ્રહકારો 'થાહ'નો અર્થ 'લાંબો' એમ વતાવે છે.

થક્ક-થક્કહ-તિષ્ઠતિ-ઉભો રહે છે [૮-૪-૧૬]

થક્કહ-ફક્કતિ-નીચે જાય છે [૮-૪-૮૭]

આ 'થક્ક' ધાતુ, ધાત્વાદેશોમાં ગણાવેલો છે માટે અહીં નથી વ્યયો.

થિપ્પ-થિપ્પહ-સ્તેપતે-વિગલતિ-ગલે છે-જરે છે-ચૂં છે-ટપકે છે [૮-૪-૧૭૫]

થિપ્પહ-તૃપ્યતિ-તૃપ્ત થાય છે-ધરાય છે [૮-૪-૧૩૮]

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશોની સાથે વતાવેલો છે માટે અહીં નોંધ્યો નથી.

ભયરહિત-નિર્ભરેષુ વદ્ધશિરસ્કે ચ થિરસીસો ।

દરક્કુપિતવદનસંકોચન-મૌણેષુ થુહુંકિયં ચૈય ॥૪૩૦॥

૧ સરસાનો 'થક્ક' ગા. ૪૨૩ ।

૨ આ. હેમચંદ્ર 'વિન્નગલ'નો 'થિપ્પ' આદેશ વતાવે છે. પરંતુ સં. 'સ્તિપ્' અને પ્રા. 'થિપ્' એ બે વચ્ચે વિશેષ સમાનતા છે તેથી એમની વચ્ચે સ્થાની અને આદેશનો સંબંધ ઘટમાન થાય પરંતુ 'વિગલ' અને 'થિપ્પ' વચ્ચે નહીં.

૩ સં. 'તૃપ્' દ્વારા જ વર્ણવિકારની પદ્ધતિ 'થિપ્' ઉચ્ચારણ સહજ સંગતે છે, તેથી એ માટે આદેશવિધાનની અપેક્ષા નથી.

थिरसीसो निर्भोकः निर्भरः सशिरस्त्राणश्चेति त्र्यर्थः । थुहुंकिं दर-
कुपितवदनसंकोचनम् मौनं चेति द्व्यर्थम् ॥ (४३०)

पासायसिहर-वप्पीहणसु रप्फे तद्वा थूहो ।

थेणिल्लियं हरिय-भीणसु, रजग-मूलणसु थोवो वि ॥४३१॥

थूहो प्रासादशिखरम् चातकः वल्मीकं चेति त्र्यर्थः । थेणिल्लियं हतम्
भीतं च । थोवो रजकः मूलकश्च ॥ (४३१)

अथ 'द'आदिः-

दरं अद्वे, दयं अंबू, दंतो कडग, दवो य गग्गरण ।

दच्छं तिक्खे, सुत्तकणयम्मि दंडी दसेरो य ॥४३२॥

थिरसीस—स्थिरशीर्ष—१ स्थिर माथा-
वाळो—निर्भय २ निर्भर ३ जेने माथे
माथातुं रक्षण करतो टोप बांधिलो,
छे ते—माथा ऊपर पहरेला वहतरपाळो

थुहुंकिं—१ थोडा कोपने लीधे मुखतुं,
संकोचातुं २ मौन

पासादशिखर-वप्पीहकेषु रप्फे तथा थूहो ।

थेणिल्लियं हत-भीतेषु, रजक-मूलकेषु थोवो अपि ॥४३१॥

थूह—१ महेलतुं शिखर २ वपेयो
३ स्तूप—राफडो

थेणिल्लिय—१ हरेलुं—चोरेलुं २ भीत-भय
थोअ—१ थोवी २ मूलो

हवे 'द' आदिवाळा शब्दोः

दरं अर्थ, दयं अम्बु, दंतो कटके, दवो च गद्गदके ।

दच्छं तीक्ष्णे, सूत्रकनके दंडी दसेरो च ॥४३२॥

१ -रः षट्शिर-मु० । २ "स्तोकः स्यात् चातक-अल्पयोः"—अनेकार्थ०
कां० २ श्लो० २१ । सं० स्तोके प्रा० थोअ, प्रस्तुत 'थूह' अने 'वपेया' अर्थवालो
'थोअ' ए वजे शब्दो मळता जणाय छे. ३ थोवो पा० १ । मु० ।

४ प्रा० थूअ-थूह. सं०-स्तूप-साथे प्रस्तुत 'थूह' शब्दानी सरखामणी
थई शके एम छे.

५ सं० 'स्तेन'-प्रा० थेण एटले चोर, चोरतुं कार्य ते 'थेणिल्लिय' ए रीते
'थेणिल्लिय'-'चोरेलुं' शब्दानी संबंध उक्त 'थेण' साथे सुघटित छे.

દરં અર્ધમ્ । દયં જલમ્ । “દયં શોકઃ” [] इत्यन्ये । दंतो पर्व-
तैकदेशः । दधो गद्गदः । परिहासवाचकस्तु ‘दवो’ ‘द्रव’शब्दभवः । वन-
वह्निवाची तु संस्कृतसमः । दच्छं तीक्ष्णम् । दंडी तथा दसेरो सूत्रकनकम् ।
“दंडी डंडीवत् सूचीसंघटितवस्त्रयुगम्-अपि” [] इत्यन्ये ।

દર—^૧દલ-અડધું

દય—^૨દક-પાણી

દંત—^૩દન્ત-દાંતો-પર્વતનો એક ભાગ

દવ—દ્રવ-ધ્રુવું-ગલ્લગલું થયું

દચ્છ—દક્ષ-તીક્ષ્ણ-તીર્ણ

દંડિ } —સૂત્રકનક-સોનાનો ઘોરો
દસેર }

દય—ઘીજા દેશોસંગ્રહકારો ‘દય’નો અર્થ ‘શોક’ કહે છે.

દવ—‘દવ’ શબ્દના ઘીજા પણ બે અર્થો છે: ‘દવ’-પરિહાસ અને દવ-વનદવ-
દાવાનલ-વનનો અગ્નિ. ‘પરિહાસ’ અર્થવાળો ‘દવ’, સંસ્કૃત ‘દ્રવ’માંથી લાવવાનો
છે. ‘દાવાનલ’ અર્થવાળો તો ‘દવ’ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં સમાન છે-
સંસ્કૃતસમ છે.

દંડી—“‘ડંડી’ શબ્દ જે અર્થને બતાવે છે તે અર્થ આ ‘દંડી’ શબ્દનો પણ છે”
[] એમ ઘીજા દેશોસંગ્રહકારો કહે છે-‘ડંડી’ ણ્ટલે સોય વડે સીવેલું
વસ્ત્રયુગલ. ‘દંડી’ શબ્દનો પણ એ અર્થ છે. સરખાવો ગા० ૩૫૫

૧ ‘અર્ધ’ અર્થનો ‘દલ’ શબ્દ સંસ્કૃતમાં પ્રતીત છે. “દલં શસ્ત્રીછદે અર્ધ-
પર્ણયોઃ”-અનેકાર્થ ૦ કાં ૦ ૨ ૪૮૧ । પ્રસ્તુત ‘દર’ અને આ ‘દલ’
બંને સમાન છે.

૨ ‘પાણી’ અર્થના ‘ડદક’ અને ‘દક’ વચ્ચે શબ્દો પ્રસિદ્ધ છે. પ્રસ્તુત ‘દય’
અને સં ૦ ‘દક’ તદ્દન સમાન છે.

૩ પર્વતના ઢિલચાળ માટે અને પહાડમાંથી ફૂટેલા-ચઢાર નીકળેલા-પહાડના જ
તિરછા ભાગો માટે સંસ્કૃત કોશમાં ‘દન્ત’ શબ્દ નોંધેલો છે: “દન્તઃકાઃ તુ બહિ-
સ્તિર્યક્પ્રદેશા નિર્ગતા ગિરેઃ” [અભિધાન ૦ કાં ૦ ૪ ૪૮૦ ૧૦૦ તથા “દન્તઃ
દશન-સાનુનોઃ”-અનેકાર્થ ૦ કાં ૦ ૨ ૪૮૧]

મૂલ તો ‘દન્ત’ ણ્ટલે ‘દાંત’. અને દાંતની જેમ જે ભાગ ફૂટી નીકળેલો
છે તે પણ દંત. આ જોતાં સં ૦ દન્ત અને પ્રસ્તુત ‘દંત’ એ વચ્ચે પદો સમાન છે.
ગુજરાતમાં પાલણપુરની પાસે આવેલા ઢુંગરોવાળા ભાગો ઉપર દાંતાનું રાજ્ય આવેલું
છે. ‘દાંતા’માં અંવાજીનું મંદિર છે. ‘દાંતા’નું રાજ્ય માટેનો ‘દાંતા’ અને પ્રસ્તુત
‘દંત’ એ વચ્ચે પદો પણ સમાન છે.

यथा—

दच्छतवं केण कयं दंते सहि ! दरदयम्मि को पडिओ ।

जो दंडिमंडियउरो सदसेरं दवसरं तुमं रमइ ॥३४०॥ (४३२)

सोयम्मि दसू, दअरी सुराइ, दमओ दरिदम्मि ।

दत्थर दक्खज्जा करसाडय-गिट्ठेसु, दंतिओ मसग ॥३३३॥

दसू शोकः । दअरी गुरा । दमओ दग्धिः । दत्थगे हन्तशाटकः ।

दक्खज्जो गृध्रः । दंतिओ शशकः ।

यथा—

दक्खज्जेण झडप्पिअदत्थरसंछन्नदंतिअयमंसे ।

कुणइ दसुं आरदंती दअरीपाणाउला दमयवेसा ॥३४१॥ (४३३)

उदाहरण—

दच्छतपः केन कृतं दंते सखि ! दरदयम्मि कः पतितः ? ।

यो दंडिमण्डितउराः सदसेरं दवस्वरां त्वां रमयति ॥३४०॥

हे सखि ! आंतामां नीक्ष्य तप कोने कयुं, अउथा पाणीनां दोग पडयो !
जे, सूत्रकक-मोताना दोग-थी मोभिद छानीवाओ, मोताना दोगवाओ अने गदगद
स्वराओ एवी तने रमाते छे.

शोकं दसू, दअरी सुरायाम्, दमओ दरिद्रे ।

दत्थर-दक्खज्जा करशाटक-गृध्रेषु, दंतिओ शशके ॥३३३॥

दसू—शोक

दअरी—गुरा-दारु

दमअ—दमय-दग्धि-शोक

दत्थर—हन्तशाटक-हयजपट्टे-हाम-

वज्र-दायसी शाटक

दक्खज्ज—दक्षाय-ग्रीध

दंतिअ—शशको

દવર-દહિટ્ટા તન્તુ-કવિટ્ટેસુ, દૈય-દયાહ્યા અવિણ ।

દડવડ-દહિટ્ટ-દયાવળા ય ધાડિ-નવનીત-દીનેસુ ॥૪૩૪

દવરો તન્તુ : । દહિટ્ટો કપિત્થ : । અત્ર-‘દરિઓ-દસ :’ इति ‘દસ’-
શબ્દભવ : , ‘દંસદ-દર્શયતિ’ इति ધાત્વાદેશેષૂક : इति નોકો । દૈયં તથા
દયાહ્યં રક્ષિતમ્ । દડવડો ધાટી । દેહિટ્ટં નવનીતમ્ । દયાવળો દીન : ।
યથા—

દૈયદયાવળય ! તુમં દવર-આહતણૂ દહિટ્ટવટ્થણી ।

દહિટ્ટકોમલંગી વિરહદડવડા દયાહું જોગા ॥૩૪૨॥(૪૩૪)

દવર-દહિટ્ટા તન્તુ-કપિત્થેસુ, દૈય-દયાહ્યા અવિતે ।

દડવડ-દહિટ્ટ-દયાવળા ચ ધાટિ-નવનીત-દીનેસુ ॥૪૩૪॥

દવર—દોરો-તન્તુ-તાંતળો	દડવડ—ધાડ
દહિટ્ટ—‘દધિત્થ-કોઠું	દહિટ્ટ—દધિપુષ્પ-દહીનું ફૂલ-માલગ
દૈય } —‘દયિત-રક્ષિત-પાલિત- દયાહ્ય } પાઠવું	દયાવળ—‘દયામળો-દયાપાત્ર-દીન-રાંક

દરિમ—સં૦ ‘દસ’ કપરથી ‘દરિમ’ શબ્દને નિપજાવવાનો છે : [૮-૧-૧૪૪]

દંસ—દંસદ-દર્શયતિ-દેલાદે છે. ‘દંસ’ ધાતુ, ધાત્વાદેશેષોમાં જણાવેલો છે માટે
અહીં નથી જણાવ્યો. [૮-૪-૩૨]

ઉદાહરણ—

દૈયદયાવળય ! ત્વયા દવર-આહતણૂ દહિટ્ટવૃત્તસ્તની ।

દહિટ્ટકોમલાક્ષી વિરહદડવડા દયાહું યોગ્યા ॥૩૪૨॥

રક્ષા કરેલી છે દીનોની જેણે એવા હે ! દોરા જેવા પાતળા શરીરવાળો,
કોઠા જેવા ગોળ સ્તનવાળો, માલગની પેટે કોમઝા અંગવાળો અને વિરહે જેણી પર
ધાડ મારી છે-જે વિરહિણી છે-એવી આની તારે રક્ષા કરવી જોઇ.

૧ અમરકોશમાં ‘કોઠા’ના અર્ધવાળો ‘દધિત્થ’ શબ્દ નોંધેલો છે : “કપિથે
શ્યુઃ દધિત્થ-ગ્રાહિ-મન્મથાઃ તસ્મિન્ દધિફલઃ”-કાં૦ ૨ વર્નોપધિવર્ગ ૧લો ૨૧ ।
પ્રસ્તુત ‘દહિત્થ’ અને સં૦ ‘દધિત્થ’ એ બન્ને સમાન છે.

૨ ‘રક્ષણ’ અર્થના સં૦ ‘દય’ ધાતુનું ભૂતકૃદંત ‘દયિત’ ધાય. પ્રસ્તુત ‘દૈય’
અને ‘દયાહ્ય’ એ બન્ને પદો સં૦ ‘દયિત’ની સાથે સ્પષ્ટ સમાનતા રાખે છે.

૩ સં૦ ‘દયા’ શબ્દને મત્વર્થીય ‘મળ’ પ્રત્યય [૮-૨-૧૫૯] લાગતાં
‘દયામળ’ રૂપ નીપજે. એ ‘દયામળ’ અને પ્રસ્તુત ‘દયાવળ’ બન્ને ઠીક ઠીક સમાનતા છે.

दवहुत्तं गिम्हमुहम्मिं, दहित्थारो दहिसरम्मि ।

दहवोली थालीए, दरवल्ल-दयच्छरा य ग्रामेसे ॥४३५॥

दवहुत्तं ग्रीष्ममुखम् । दहित्थारो दधिसरः । “दहित्थरो” []
इत्यन्ये । दहवोली स्थाली । दरवल्लो तथा दयच्छरो ग्रामन्वामो ।
यथा—

सदहित्थारयदहिणा णवदहवोलीइ विरइयकरवं ।

दवहुत्ते अलहंतो दरवल्ल ! दयच्छरो सि कइं ? ॥३४३॥ (४३५)

णिविडम्मि दम्मिमल्लं, दरमत्त-दरंदरा हठ-उल्लासा ।

दरवल्लहो य दइए, दरवल्लणिहेलणं च मुत्तघरे ॥४३६॥

दवहुत्तं ग्रीष्ममुखे, दहित्थारो दहिसरे ।

दहवोली स्थाल्याम्, दरवल्ल-दयच्छरा च ग्रामेशे ॥४३५॥

‘दवहुत्त’—ग्रीष्मसुखं मुख-उनाळ्यानी शम्भुआत्तं } दरवल्ल
दहित्थार-दहिनां तर-दधिसर } दयच्छर } ग्रामेश-ग्राम भणी
दहवोली—थाली

दहित्थर—बीजा देशीसंप्रदकारो ‘दहित्थार’ने बदले ‘दहित्थर’ शब्द कहे छे,
उदाहरण—

सदहित्थारकदध्ना नवदहवोलीइ विरचितकरम्यम् ।

दवहुत्ते अलभमानः दरवल्ल ! दयच्छरोऽसि कथम् ? ॥३४३॥

ग्रामना भणी छे ! नवी थळीमां, दहीनी तर माथेना दही वने बनविता
परंवेने उनाळ्यानी शम्भुआत्तमां न पामतो एवो तुं नमनो भणी केवोद छे !

निविडे दम्मिमल्लं, दरमत्त-दरंदरा हठ-उल्लासाः ।

दरवल्लहो च दयिते, दरवल्लणिहेलणं च शून्यगृहे ॥४३६॥

१ -त्थारयं द-पा० ।

२. सं० ‘दव’ एतले अग्रि. ठेनी-‘हुन’ एतले वसुं. ‘दवहुन’ एतले ‘आमनी
ग्रामे’ आ गेने ‘दवहुन’ शब्द ग्रीष्ममुख-ग्रीष्मना अर्थन-अर्थ मते बदलेनी
माडे छे. ‘हुत्त’ शब्द, आ संपूर्ण शास्त्रा वर्णमां आदसर छे.

દરુમ્મિલ્લં ઘનમ્ । દરમત્તા ચલાત્કારઃ । દરંદરો ઝલાસઃ । દરવલ્લહો
દયિતઃ । દરવલ્લણિહેલણં શન્યગૃહમ્ ।

યથા—

દરવલ્લહાહ તુહ તઙ્ ન સિણેહદરંદરો દરુમ્મિલ્લો ।

તા જઙ્ દરમત્તાણ દરવલ્લણિહેલણમ્મિ તં રમસિ ॥૩૪૪॥

અત્ર-‘દલ્વીઅરો-સર્પઃ’ इति ‘દર્વીઅર’શબ્દભવઃ, ‘દલ્લવલ્લ-દર્શ-
યતિ’-इति धात्वादेशोपृक्तः इति नोक्तौ ॥ (૪૩૬)

દરુમ્મિલ્લ—નિધિદ-ઘન—તોષોલોચ

દરમત્તા—હઠ-ચલાત્કાર

દરંદર—ઝલાસ

દરવલ્લહ—દગિન-ચલ્લમ-સ્વામી

દરવલ્લણિહેલણ—તુનું ઘર

દલ્વીઅર—દલ્વીઅર છૂટે સર્પ. ‘દલ્વીઅર’ શબ્દ સંસ્કૃત ‘દર્વીઅર’^૧ જગરથી
લાવવાનો છે.

દલ્લવલ્લ—દલ્લવલ્લ-દર્શયતિ-દેખાડે છે. આ ‘દલ્લવલ્લ’ ધાતુ, ધાત્વાદેશોમાં કહેલો
છે માટે અહીં કયો નથી. (૮-૪-૩૨)

ઉદાહરણ—

દરવલ્લહાહ તથ ત્વયિ ન સ્નેહદરંદરો દરુમ્મિલ્લો ।

તાવદ્ યદિ દરમત્તાણ દરવલ્લણિહેલણમ્મિ ત્વં રમસે ॥૩૪૪॥

જો તું ચલાત્કારે સુના ધરમાં રમે છે તો તારી દયિતાનો-ઝોનો-સાથમાં
સ્નેહનો ઝલાસ નિધિદ નથી.

૧ ‘દરવલ્લહ’ પદમાંનો ‘વલ્લહ’ અંગ સં. ‘વલ્લ’ (છૂટે ‘પ્રિયતમ’) માથે
સરલાવવા જેવો છે.

૨ ‘દરવલ્લણિહેલણ’ શબ્દમાંનો ‘ગિહેલણ’ શબ્દ ‘ધર’ અર્થનો સુવર છે
અને ણ, આ સંપ્રદર્શી ચોપા વર્ગમાં આવેલો છે. શા. ૩૧૧.

૩ સં. ‘દર્વી’ છૂટે પાળ. સં. ‘અર’ છૂટે હાથ. જેને ‘દલ્લવલ્લ’ દલ્લવલ્લ
છે-હાથને પાળ આપે છે તે ‘દર્વીઅર’-સર્પ.

દાઓ પહિહ્, કંચીહ દાર-દોરા ચ, દાલિયં ણયણે ।

દારિય-દારદ્વંતા-દાદલિયા વેસ-પેહ-અંગુલિયા ॥૪૩૭॥

દાઓ પ્રતિભૂઃ । દારો તથા દોરો કટિસૂત્રમ્ । દાલિયં ચક્ષુઃ । દારિયા વેશ્યા । અત્ર 'દાવહ-દર્શયતિ' इति धात्वादेशोपूक्तमिति नोक्तम् । દારદ્વંતા પેટા । દાદલિયા અઙ્ગુલિઃ ।

અથા—

ચલદાલિય-દાદલિઆણ રણિરદારાણ દારિયજનાણ ।

દોરેરવો દારદ્વંતાંણ જણઅથઘણ્ણયદાઓ ॥૪૪૫॥(૪૩૭)

દાઓ પ્રતિભૂઃ, કાઠચ્યાં દાર-દોરા ચ, દાલિયં નયને ।

દારિય-દારદ્વંતા-દાદલિયા વેશ્યા-પેટા-અઙ્ગુલિકાઃ ॥૪૩૭॥

દાઅ—દાયાદ-દાયાય-પ્રતિભૂ-પ્રતિનિધિ

દાર } —કાઘી-મેલલા-કટિસૂત્ર-
દોર } કંદોરો

દાલિય—નયન

દારિયા-દારિકા-વેશ્યા

દારદ્વંતા—પેટી

દાદલિયા—આંગલી

દાવ—દાવહ-દર્શયતિ-દેસાહે છે. 'દાવ' ધાતુ, ધાત્વાદેશોર્માં કણ્યો છે માટે અહીં નથી કણ્યો [૮-૪-૩૨]

સદાહરણ—

ચલદાલિય-દાદલિઆણ રણકદારાણ દારિયજનાનામ્ ।

દોરેરવો દારદ્વંતાંણ જનઅર્થક્ષેપણકદાઓ ॥૪૪૫॥

જેમની આંખો અને આંગલીઓ ચંચલ છે, કંદોરો ધ્વજ કરે છે એવી વેશ્યાઓના કંદોરાનો ધ્વજ, 'એમની પેટીમાં માળસોળ ધનનો ક્ષેપ કરેલો છે' અર્થાત્ 'માળસોળ તેમને ધન આપ્યું છે' એનો પ્રતિનિધિ છે.

દિયહમ્મિ દિઓ, સુળ્ળાર-અણત્થેસું દિયજ્ઞ-દિપ્પંતા ।

દિવ્વાસા ચામુંડા, જડે દિઅલિઓ, દિયાહમો ભાસે ॥૪૩૮॥

દિઓ દિવસઃ । દિયજ્ઞો સુવર્ણકારઃ । દિપ્પંતો અનર્થઃ । દિવ્વાસા
ચામુંડા । દિઅલિઓ મૂર્ખઃ । દિયાહમો ભાસપક્ષી ।

અથા—

પુરિસદિયાહમ ! દિઅલિઅદિયજ્ઞ ! વિક્લસિ ણ તીઈ દિપ્પંતં ।

જં દિવ્વાસાભવણે દિઅ-અંતસમયંસિ નાગઓ સિ ત્વમં ॥૩૪૬(૪૩૮

દિવસે દિઓ, સુવર્ણકાર-અનર્થેણ દિયજ્ઞ-દિપ્પંતા ।

દિવ્વાસા ચામુંડા, જડે દિઅલિઓ, દિયાહમો ભાસે ॥૪૩૮॥

દિઅ—દિવા-દી-દિવસ
દિયજ્ઞ—સોની-સોનાર
દિપ્પંત—અનર્થ

દિવ્વાસા—^૩દિવ્યવાસા }-ચામુંડા દેવી
દિગ્વાસા }
દિઅલિઅ—જડ-મૂર્ખ
દિયાહમ—^૪દ્વિજાધમ-ભાસ નામનું પક્ષી

ઉદાહરણ—

પુરુષપદિયાહમ ! દિઅલિઅદિયજ્ઞ ! વીક્ષસે ન તસ્યા દિપ્પંતં ।

યદ્ દિવ્વાસાભવને દિઅ-અન્તસમયે નાગતોઽસિ ત્વમ્ ॥૩૪૬॥

હે પુરુષોમાં ભાસ પક્ષી જેવા મૂર્ખ સોની ! તું તેણીના અનર્થને દેખતો-
જોતો-નથી, કે તું ચામુંડાના ભવનમાં દિવસના અંત સમયે-છેક સાંજે ન આવ્યો.

૧ -જ્ઞ । દિક્લસિ પા૦ । મુ૦ । ૨ -સયણમ્મિ ણા-પા૦ ।

૩ જેમનું વજ્ર દિવ્ય છે તે 'દિવ્યવાસા' અથવા જેમનું વજ્ર દિશારૂપ છે તે 'દિગ્વાસા' એ રીતે દે૦ 'દિવ્વાસા' પદને સં૦ 'દિવ્યવાસા' કે 'દિગ્વાસા' સાથે સરસાવી શકાય એમ છે.

૪ 'દ્વિજ' ઇટલે પક્ષી. પક્ષીઓમાં જે અધમ-હલકો-તે દ્વિજાધમ. એ રીતે દે૦ 'દિયાહમ' અને સં૦ દ્વિજાધમ' એ બન્ને શબ્દો સમાન જેવા છે.

દિયધુત્તઓ ય કાગે, કર્કિડે દીવઓ ચેવ ।

સંઘમ્મિ દીહજીહો, દુલ્લં વત્થમ્મિ, દુત્તિ-સિગ્ગમ્મિ ॥૪૪૦॥

દિયધુત્તો કાકઃ । અત્ર ‘દિવાહત્તી-ચાળ્ડાલઃ’^૧ ઇતિ ‘દિવાકીર્તિ’શબ્દ-
ભવત્વાનોક્તઃ । દીવઓ કૃકલૈશઃ । દીહજીહો શઙ્ખઃ । દુલ્લં વલ્લમ્ । દુત્તિ
શીઘ્રમ્ ।

યથા—

ઓ ! દીહજીહહજ્જલદુલ્લો ગામણિજુયાણઓ દુત્તિ ।

દિયધુત્તમુકમલકલસમત્થઓ દીવઓ વ્વ ઝમ્મુહહ ॥૩૪૮॥(૪૪૦)

દિયધુત્તઓ ચ કાકે, કર્કટે દીવઓ ચૈવ ।

શઙ્ખે દીહજીહો, દુલ્લં વલ્લે, દુત્તિ શીઘ્રે ॥૪૪૦॥

દિયધુત્ત {દ્વિજધૂર્ત ^૨ }	-પક્ષીઓમાં	લુચ્ચો	દીહજીહ— ^૧ દીર્ઘજિહ્વ-શંખ
દિયધુત્તય {દ્વિજધૂર્તક}	-કાગડો		દુલ્લ— ^૩ દુકૂલ-વલ્લ-હગલો
દીવઓ—દીપક ^૩	-કાકીડો		દુત્તિ— ^૪ દ્રુત-શીઘ્ર-જલદી

૧.દિવાહત્તિ—‘દિવાહત્તિ’ ઇટલે ચાંડાલ. ‘દિવાહત્તિ’ શબ્દને સં. ‘દિવાકીર્તિ’
શબ્દમાંથી લાવવાનો છે માટે ઘઠોં લખ્યો નથી.

ઉદાહરણ—

ઓ ! દીહજીહહજ્જલદુલ્લો ગ્રામણીયુવકઃ દુત્તિ ।

દિયધુત્તમુકમલકલપમસ્તકઃ દીવઓ ઇવ ઝમ્મુખયતિ ॥૩૪૮॥

શંખ જેવાં ઝજળાં વલ્લવાલો અને કાગડાં નાચેલ ચરક દ્વારા મેલા માથા-
વાલો ઇટલે જેને માથે કાગડો ચરકી ગયો છે એવો ગામધણીનો જુવાન વા જુવાન
ગામધણી, કાકીડાની પેટે ઓ ! શીઘ્ર ઝંચું મુલ કરે છે.

૧ -લાસઃ મુ. ।

૨ “લુચ્ચામાં લુચ્ચા કાગડા છે સૌ પક્ષીઓમાં એ નાગડા છે” એવો લોક-
પ્રવાદ જોતાં ‘કાગડા’ માટે ‘દ્વિજધૂર્ત’ શબ્દ વંચવેસતો છે. દ્વિજ-પક્ષી. ધૂર્ત-લુચ્ચો.
આ રીતે દે. ‘દિયધુત્તઅ’ અને સં. ‘દ્વિજધૂર્તક’ એ વચ્ચે શબ્દો સમાન છે.

૩ કાકીડો ચોમાસામાં નવા નવા રંગ કરે છે તેથી તે ઘણો દીપે છે-
દીપી નીકળે છે માટે તેને માટે ‘દીપક’-‘દીવય’ પદ વંચવેસે એવું છે.

૪ શંખ વેદિયવાલું ગ્રાણી છે અને તેની જીમ્ ઘણી ટાંવી હોય છે
તેથી સં. ‘દીર્ઘજિહ્વ’ અને દે. ‘દીહજીહ’ એ વચ્ચે શબ્દો સમાન છે.

૫ સં. ‘દુકૂલ’ અને દે. ‘દુલ્લ’ એ વચ્ચે શબ્દો સમાન છે.

૬ સં. ‘દ્રુત’ અને દે. ‘દુત્તિ’ એ વચ્ચે શબ્દો એકવીજા મળતા-છે.

દિયધુત્તઓ ચ કાગે, કક્કિંડે દીવઓ ચૈવ ।

સંસ્થમ્મિ દીહજીહો, દુલ્લં વત્થમ્મિ, દુત્તિ સિગ્ધમ્મિ ॥૪૪૦॥

દિયધુત્તો કાકઃ । અત્ર 'દિવાહત્તિ-ચાંડાલઃ' इति 'દિવાકીર્તિ' શબ્દ-
ભવવાનોક્તઃ । દીવઓ કૃકલૈશઃ । દીહજીહો શહ્નઃ । દુલ્લં વત્થમ્ । દુત્તિ
શીઘ્રમ્ ।

યથા—

ઓ ! દીહજીહઁઝ્જલદુલ્લો ગામણિજુયાણઓ દુત્તિ ।

દિયધુત્તમુક્કમલકલ્લસમ્પત્થઓ દીવઓ વ્વ ઇમ્મુહહ ॥૩૪૮॥(૪૪૦)

દિયધુત્તઓ ચ કાકે, કર્કટે દીવઓ ચૈવ ।

શહ્નલે દીહજીહો, દુલ્લં વત્થે, દુત્તિ શીઘ્રે ॥૪૪૦॥

દિયધુત્ત {દ્વિજધૂર્ત^૧}—પક્ષીઓમાં લુચ્ચો | દીહજીહ—^૨દીર્ઘજિહ્વ-શંખ
દિયધુત્તય {દ્વિજધૂર્તક} —કાગડો | દુલ્લ—^૩દુકૂલ-વત્થ-ડગલો

દીવઅ—દીપક^૪—કાકીડો | દુત્તિ—^૫દ્રુત-શીઘ્ર-જલદી

।દિવાહત્તિ—'દિવાહત્તિ' એટલે ચાંડાલ. 'દિવાહત્તિ' શબ્દને સં. 'દિવાકીર્તિ'
શબ્દમાંથી લાવવાનો છે માટે અહીં રહ્યો નથી.

ઉદાહરણ—

ઓ ! દીહજીહઁઝ્જલદુલ્લો ગામણીયુવકઃ દુત્તિ ।

દિયધુત્તમુક્કમલકલ્લપમસ્તકઃ દીવઓ ઇવ ઇન્મુલ્લયતિ ॥૩૪૮॥

શંખ જેવાં ઝઝઝાં વત્થવાલો અને કાગડાએ નાચેલ ચરક દ્વારા મેલા સાથા-
વાલો એટલે જેને માથે કાગડો ચરકી ગયો છે એવો ગામધણીનો જુવાન વા જુવાન
ગામધણી, કાકીડાની પેઠે ઓ ! શીઘ્ર ઝંઝું મુલ્ય કરે છે.

૧ - લામઃ મુ. ।

૨ "લુચ્ચામાં લુચ્ચા કાગડા છે સૌ પક્ષીઓમાં એ નાગડા છે" એવો લોક-
પ્રવાદ જોતાં 'કાગડા' માટે 'દ્વિજધૂર્ત' શબ્દ વંધવેસતો છે. દ્વિજ-પક્ષી. ધૂર્ત-લુચ્ચો.
આ રીતે દે. 'દિયધુત્તઅ' અને સં. 'દ્વિજધૂર્તક' એ વત્થે શબ્દો સમાન છે.

૩ કાકીડો ચોમાસામાં નવા નવા રંગ કરે છે તેથી તે ઘણો દીપે છે-
દીપી નીકળે છે માટે તેને માટે 'દીપક'-'દીવય' પદ વંધવેસે આવું છે.

૪ શંખ વેશ્વરિયવાલું પ્રાણી છે અને તેની જીભ ઘણી લાંબી હોય છે
તેથી સં. 'દીર્ઘજિહ્વ' અને દે. 'દીહજીહ' એ વત્થે શબ્દો સમાન છે.

૫ સં. 'દુકૂલ' અને દે. 'દુલ્લ' એ વત્થે શબ્દો સમાન છે.

૬ સં. 'દ્રુત' અને દે. 'દુત્તિ' એ વત્થે શબ્દો એકબીજા મળતા છે.

યથા—

દુકરવેવિરતણુ ! પિહુદુત્થે ! ણિઅયદુક્કભારેણ ।

જઈ દુલ્હિદુદ્ધયસુદ્ધા પડસિ ત્વં તા ણુ કસસ દુવ્વોલ્લો ? ॥૩૪૧(૪૪૧)

દુહોલી અ દુમાલી, દુલ્લગ્ગં અઘટમાણમ્મિ ।

દૂહવજણમ્મિ દુત્થોહ-દૂસલા દૂહલો ચેઅ ॥૪૪૨॥

દુહોલી વૃક્ષપટ્તિઃ । દુલ્લગ્ગં અઘટમાનમ્ । દુત્થોહો દૂસલો દૂહલો
ત્રયોઽપ્યેતે દુર્ભગવાચકાઃ । ‘દૂહવ’શબ્દસ્તુ ‘દુર્ભગ’શબ્દભવ્ય इति નોપાત્તઃ ।

ઉદાહરણ—

દુકરવેપમાનતનુકે ! પૃથુદુત્થે ! નિજકદુક્કભારેણ ।

યદિ દુલ્હિદુદ્ધયસુદ્ધા પતસિ ત્વં તાવત્ નુ કસ્ય દુવ્વોલ્લો ? ॥૩૪૧॥

માઘની રાત્રીએ ચારે પ્રહર સુધી સ્નાન કરવાથી કંપતા શરીરવાલી અને
પહોલા ઝળન-સાથલ-ઘાલી હે ! જો તું પોતાના સાથલના ભારને લીધે, કાચવાના
સમૂહથી ક્રુદ્ધ થઈ પડી જાય છે તો કોને ઠપકો દેવો ?

દુહોલી ચ દુમાલિઃ, દુલ્લગ્ગં અઘટમાને ।

દુર્ભગજને દુત્થોહ-દૂસલા દૂહલો ચૈવ ॥૪૪૨॥

દુહોલિ—^૧દ્રુદુઓલિ-દ્રુમ દ્રુમની શ્રેણી-
વૃક્ષ વૃક્ષની કતાર
દુલ્લગ્ગ—^૨દુર્લગ્ગ-અઘટમાન-અઘટવું-
અયુક્ત

દુત્થોહ
દૂસલ
દૂહલ } —^૩દુર્ભગ-માગ્યહીન-ન ગમે
તેજો-કમનસીય

દૂહવ—દૂહવ-દુર્ભગ, ‘દૂહવ’ શબ્દ સં. ‘દુર્ભગ’ ઉપરથી લાવવાનો છે માટે અહીં
લખ્યો નથી: [૮-૧-૧૧૨]

૧ દ્રુદુ=જાડ જાડ, ધાવલિ-ઓલિ-હાર-શ્રેણી.

૨ દુર્=ચરાચ રીતે. લગ્ગ=લાગેલું.

૩ પ્રાકૃતમાં ‘દુર્ભગ’ માટે ‘દૂહવ’ અને ‘દુહવ’ એમ બન્ને શબ્દ છે.

યથા—

દૂસલ-અદૂહલાણં પેમ્મં દુત્થોદ્દા ! મુદુલ્લગ્ગં ।

કિં કદ્દ વિ કયા વિ મરુત્થલમ્મિ પલ્લવદ્દ દુદ્દોલી ? ॥૩૫૦(૪૪૨)

દુમ્મુહ-દુમળીઓ કવિ-લુહાસુ, દુગ્ધુટ્ટ-દૂળયા હસ્તી ।

દુજ્ઞાયં વસણે, દુક્કુહો અસહ્ણમ્મિ, દુદ્દમો દિઅરે ॥૪૪૩॥

દુમ્મુહો મર્કટઃ । 'દહિમુહ'શબ્દોઽપિ દેશ્યઃ કપિવાચી કૈશ્વદુક્તઃ ।
દુમળી મુથા । દુગ્ધુટ્ટો તથા દૂળો હસ્તી । દુજ્ઞાયં વ્યસનમ્ । દુક્કુહો
અસહનઃ । અરોચકિનિ અપિ લક્ષ્યેષુ દૃશ્યતે । દુદ્દમો દેવરઃ ।

ઉદાહરણ—

દૂસલ-અદૂહલાણં પ્રેમ દુત્થોદ્દા ! મુદુલ્લગ્ગં ।

કિં કથમપિ કદાઽપિ મરુત્થલે પલ્લવયતિ દુદ્દોલી ? ॥૩૫૦॥

હે કમનસીય ! ભાગ્યહીન અને સાદા ભાગ્યવાળા વચ્ચેનો પ્રેમ બળવટતો છે
અર્થાત્ અદુર્ભંગ અને દુર્ભંગોમાં પરસ્પર પ્રેમસંબંધ ઘટી શકતો નથી. શું ક્યારેય
અને કેમે કરીને-કોઈ પણ રીતે-મારવાડમાં છાટ-છાટની હાર પલ્લવિત થાય ચરી ?

દુમ્મુહ-દુમળીઓ કપિ-મુથામુ, દુગ્ધુટ્ટ-દૂળયા હસ્તી ।

દુજ્ઞાયં વ્યસને, દુક્કુહો અસહને, દુદ્દમો દેવરે ॥૪૪૩॥

દુમ્મુહ—'દુર્મુગ્ધ-વાનરો

દુમળિ—ચૂનો

દુગ્ધુટ્ટ } —દાથી

દોગધોટ્ટ }

દૂળય } —દ્વિગ્જત-દુગ્ધ-જેનાં જે-

દૂળ } કુમસ્થલો-ગ્જત છે-ઝંચાં

છે તે-દ્વિગ્જત-દાથી

દુજ્ઞાય—દુર્જાત-વ્યસન

દુક્કુહ—'દુક્કુહ-અગ્ધન-સહનશીલ નહિ
તે-ઈર્ષ્યાલુ

દુદ્દમ—દુર્દમ-દુઃખે દગી શકાય-કેમે
કરીને દમી ન શકાય-દેવર-દિયર

૧ લાંબા પૃંછડાવાળા 'વાનર'નું મુઘ કાલું હોય છે માટે સંસ્કૃતકોશકારોએ
તેનું ધીનું નામ 'અસિતાનન'—(કાળા મુઘવાળો) આપેલું છે: "અથ અસૌ ગોલા-
દ્ગૂલઃ અસિતાનનઃ" (હે० અભિધાન० કાં० ૪ શ્લો० ૩૫૮) પ્રસ્તુત 'દુમ્મુહ'
—(દુર્મુગ્ધ) અને 'અસિતાનન' એ વચ્ચે શબ્દો પર્યાયમુચક છે.

૨ પ્રાકૃતમાં 'ધુટ્ટ' કે 'ધોટ્ટ' વાનુ 'પીવા'ના અર્થમાં પ્રચલિત છે: [૮-૪-૧૦]
દુ+ધુટ્ટ=દુધુટ્ટ. સંસ્કૃતમાં 'દ્વીપ' (જે વડે પીણ તે દ્વીપ-દાથી) શબ્દ છે તેમ આ
દુગ્ધુટ્ટ (દુ+ધુટ્ટ=દુ-જે વડે. ધુટ્ટ-પીણ તે દુગ્ધુટ્ટ-દાથી) શબ્દ છે.
માપાના 'ધંટ' 'ધંટો' શબ્દ આ 'ધુટ્ટ' ઝપરથી આવેલા છે.

૩ આ० હેમચંદ્ર અનેકાર્થસં० કાં० ૩ શ્લો० ૩૫૯ માં 'કુહન' શબ્દનો
'ઈર્ષ્યાલુ' અર્થ આપે છે.

યથા—

દુઘુદ્દ-દૂણતટ્ટા દુમણિસિઅઘરે તુહ પિયા નટ્ટા ।

તા દુમ્મુહવલ ! દુદમ ! વિસેસુ મા દુકુહત્તદુજ્ઞાયં ॥૩૫૧॥

અત્ર 'દુમહ-ધવલયતિ' इति धात्वादेशोपूक्तमिति नोक्तम् ॥ (૪૪૩)

દુહઓ રુણ્ણે, દુણિઠ્ઠ-દુણિઠ્ઠિવિવત્તા ય દુચ્ચરિઆ ।

દુંદુમિણી રૂવવઈ, ગલગજ્ઞિયયમ્મિ દુંદુમિયં ॥૪૪૪॥

દુહઓ ચૂર્ણિતઃ । દુણિઠ્ઠો તથા દુણિઠ્ઠિવિવત્તો દુશ્ચરિતઃ । “દુણિ-
વિવત્તો-દુર્દર્શઃ” [] इत्यन्ये । દુંદુમિણી રૂપવતી । દુંદુમિયં ગલગર્જિતમ્ ।

દહિમુહ—કેટલાક સંગ્રહકારોપ 'વાનર' અર્થના 'દહિમુહ' શબ્દને દેશ્ય
કયો છે.

દુકુહ—'દુકુહ' શબ્દ, કેટલાંક સદાહરણોમાં 'અરોચકિ' અર્થમાં પણ દેખાય છે.
'અરોચકિ' એટલે શ્વેત વિનાનો.

દુમ-દુમહ-ધવલયતિ-ધોલે છે. 'દુમ' ધાતુ, ધાત્વાદેશોમાં કહેલો છે માટે
અહીં લખ્યો નથી: [૮-૪-૨૪]

સદાહરણ—

દુઘુદ્દ-દૂણત્તસ્તા દુમણિસિવિવત્તે તવ પ્રિયા નટ્ટા ।

તસ્માત્ દુમ્મુહવલ ! દુદમ ! વિશ મા દુકુહત્તદુજ્ઞાયં ॥૩૫૧॥

હાથીથી ત્રાસ પામેલી એવી તારી પ્રિયા ચૂનાથી થોલેલા-ધોળા-ઘરમાં નાઠી-
નાસી ગઈ. તેથી હે વાનર જેશ-હનુમાન જેવા-ચલચાલા દિયર ! અસહનતાના
વ્યસન તરફ ન જા-ન પ્રવેશ-ઈર્ષ્યાલુ ન વન.

દુહઓ રુણ્ણે, દુણિઠ્ઠ-દુણિઠ્ઠિવિવત્તા ચ દુશ્ચરિતાઃ ।

દુંદુમિણી રૂપવતી, ગલગર્જિતકે દુંદુમિયં ॥૪૪૪॥

હુહઅ—દુઃક્ષત-ચૂર્ણિત-ચૂરા થયેલ

દુણિઠ્ઠ { -દુર્નિશ્ચિત્ત- } -દુશ્ચરિત-
દુણિઠ્ઠિવિવત્ત { -દુર્નિશ્ચિત્ત- } દુરાચારી

દુંદુમિણી—રૂપવતી-રૂપાઢી

દુંદુમિય—ગલ્લાની ગર્જના-ગલ્લાનો મોટો
શ્વાજ

દુણિઠ્ઠિવિવત્ત—વીજા દેશીસંગ્રહકારો 'દુણિઠ્ઠિવિવત્ત' એટલે 'દુર્દર્શ-દુઃકે
જોઈ શકાય તેવું' એવો અર્થ બતાવે છે.

यथा—

दुण्णिक्क ! दुण्णिक्खित्तं भज तं चिय मयणवाणदुहअ--अंगो ।
सुकुल्लवधदुंदुमिणि ददुं किं करसि दुंदुमियं ? ॥३५२॥ (४४४)

दुल्लसिया दासीए, दुरंदरं दुक्खउत्तिण्णे ।

दुद्धोलणी दुहिअदुज्झाप, तिमिरे दुरालोओ ॥४४५॥

दुल्लसिया दासी । दुरंदरं दुःखोत्तीर्णम् । दुद्धोलणी या दुग्धापि
दुहते । दुरालोओ तिमिरम् ।

यथा—

रक्खसु दुद्धोलणियं दुल्लसियापुत्त ! घणदुरालोए ।

जीइ पसाएण सया दालिदुदुरंदरा अम्हे ॥३५३॥ (४४५)

उदाहरण—

दुण्णिक्क ! दुण्णिक्खित्तं भज तामेव मदनवाणदुहय-अङ्गः ।

सुकुलोद्भवदुंदुमिणि दृष्ट्वा किं करोषि दुंदुमियं ॥३५२॥

दुश्चरित हे ! मदनना वाण वडे चूरा थयेल अंगवालो तुं ते ज दुश्चरिता
छोने भज-सेव-आश्रित कर. सुकुलमां जन्मला हवाली छोने जोइने तुं शा साटे
गल्लं गजवे छे.

दुल्लसिया दास्याम्, दुरंदरं दुःखोत्तीर्णे ।

दुद्धोलणीः दुग्धदुह्यायाम्, तिमिरे दुरालोओ ॥४४५॥

दुल्लसिया—दुल्लसिता-दासी

दुरंदर—दुःखधी ऊतरी जयुं-दुःखधी

पार जयुं

दुद्धोलणी—फरी फरीने दोही शकाय

ते-जं एक वार दोही होय ते ज

पाछां फरी वार दोही शकाय ते

दुरालोअ—दुरालोक-तिमिर-अंधकार

उदाहरण—

रक्ष दुद्धोलणियं दुल्लसियापुत्र ! घनदुरालोए ।

यस्याः प्रसादेन सदा दारिद्र्यदुरंदरा वयम् ॥३५३॥

हे दासीपुत्र ! फरी फरीने दोहवा दे एवी तेने-ते गायने-तुं गाड अंधकारमां
साचव-जोई न जाणे ए रीते साचव, के जेण्णगा प्रसादशी हमेशां वने दारिद्र्यना
दुःखधी ऊतरी गया छिए-दारिद्र्यनो नान करा शक्या छिए.

१ दुण्णिक्खित्तं पा० । २ -लणी वा दुहिया वि दुज्जए ति-पा० ।

३ वा शब्दमां 'दुग्ध' शब्दनो संबंध छे एम तेना भाय पद 'दुद्ध'
रूपरशी जणाई आवे छे.

संढे दुअक्खरो, तह दुमंतओ केसबंधम्मि ।

दुम्मइणी-दुत्थुरुहंडाओ तह कलहसीलाए ॥४४६॥

दुअक्खरो षण्हः । दुमंतओ केशबन्धः । दुम्मइणी तथा दुत्थुरुहंडा
कलहसीला स्त्री । दुत्थुरुहंडो पुरुषोऽपि ।

यथा—

दुत्थुरुहंड ! दुअक्खर ! दुम्मइणीए दुमंतए तीए ।

बंधसु कुसुमामेलं अम्हे ण हु तुज्झ जोग्गाओ ॥३५४॥

अत्र—‘दुगुच्छइ दुगुच्छइ-जुगुप्सते’ ‘दुहावइ-छिनत्ति’ एते धात्वा-
देशोपक्ताः इति नोक्ताः ॥ (४४६)

षण्ढे दुअक्खरो, तथा दुमंतओ केशबन्धे ।

दुम्मइणी-दुत्थुरुहंडाओ तथा कलहसीलायाम् ॥४४६॥

दुअक्खर—द्विअक्षर-षण्ह-नपुंसक

दुमंतअ—दु+अन्तक=दुमंतअ-वे छेडा-

वाळो केशबंध-केशोनुं बांधवुं

दुम्मइणी } —दुर्मनाः-कजियाळी-कल-
दुत्थुरुहंडा } हसील-स्त्री-कजिया कर-

वानी टेववाळो स्त्री

दुत्थुरुहंड—कजियाळो-कलही पुरुष-
कजिया करवानी टेववाळो पुरुष

दुगुच्छ- { दुगुच्छइ } जुगुप्सते-घृणा करे छेः [८-४-४]
दुगुच्छ - { दुगुच्छइ }

दुहाव—दुहावइ-द्विधापयति-छिनत्ति-छेदे छे-वे कटका करे छेः [८-४-१२४]

आ वजे धातुओ, धात्वादेशोमां कहेला छे माटे अहीं कया नथी.

उदाहरण—

दुत्थुरुहंड ! दुअक्खर ! दुम्मइणीए दुमंतए तस्याः ।

वधान कुसुमागोडं वयं न खलु तव योग्याः ॥३५४॥

कजियाळा नपुंसक हे । ते कजियाळी स्त्रीना वे छेडावाळा केशबंधमां तुं
फूलनो अंयोडो बांध. कारण के, असे तारे योग्य एवीओ नथी.

१ -रहंडा-पा० १ । २ -रहंडी पा० १ । ३ -रहंड दु-पा० १ ।

सरिगाइ दुंववत्ती, दुवहणिया पटिगहण ।

लज्जदुर्मणम्मि दहटो, देहणि-दोहणीउ पंकम्मि ॥४४७॥

दुंववत्ती सरिग । दुवहणिया पटिगहणः । दहटो लज्जादुर्मणाः । अत्र
'दुम-परिगणयन' इति भाष्ये 'दुम' इति नाकम् । देहणी तथा दोहणी पदः ।

यथा—

मा लज्ज दुंववत्तीदोहणिगुत्ता चिरेण आविति ! ।

धोणमि देहणि तुह पयाण दुवहणीण दहट ! ॥३५५॥

अत्र 'देवद-परिगण' इति भाष्ये 'देवद' इति नाकम् ॥ (४४७)

पिणम्मि देवउण्णं पुण्णं, दांगं च जुगलम्मि ।

कवय सव चमत्तेसुं दोह्णिअ दोह्णिअ दोआला ॥४४८॥

सरिति दुंववत्ती, दुवहणिया पतिग्रहके ।

लज्जादुर्मनसि दहटो, देहणि-दोहणीउ पङ्क ॥४४७॥

दुववत्ती—सरिग-नदी

दहट—लज्जाने लीपे दुष्ट मनवाली

दुवहणी
दुवहणिया } — पात्र-पात्र

देहणि
दोहणि } — पंक-गारो

दुम—दुम-परिगणयन-परिगणयन भाष्ये 'दुम' इति नाकम् [८-८-२३]

देवद—देवद-परिगणयन-देवद इति [८-८-१८१]

आ पात्रो, पात्रोपात्रो लज्जा छे माटे अहं लज्जा नदी.

उदाहरण—

मा लज्जस्य दुंववत्तीदोहणिगुत्ता चिरेण आवन्ति ! ।

धोतयामि देहणि तव पदानां दुवहणीण दहट ! ॥३५५॥

नदीना कावयमां नदी गच्छती अने देवी मोटी आवती एवी है ! तुं मा
लाज, गार घरणोना वादयनं, पात्र वटे तु भोटे नातुं छुं, लज्जाने लीपे दुष्ट
हृदयवाली है !

पक्वे देवउण्णं पुण्णं, दांगं च जुगले ।

कृपक-शत्र-वृषभेषु दोह्णिअ-दोह्णिअ-दोआला ॥४४८॥

દેવઉપ્પ પક્કપુષ્પમ્ । દોગ્ગં યુગમ્ । દોદ્ધિઓ ચર્મકૂપઃ । દોહૂઓ
રાવઃ । દોઆલો વૃપમઃ ।

યથા—

દોહૂઅમુહા દોઆલવાહના ગલિયવાહુદોગ્ગવલા ।

જીવંતિ દોદ્ધિઅવહા તુહ રિણ્ણો મહુઅદેવઉપ્પેહિં ॥૩૫૬॥(૪૪૮)

દોવેલી સાયંભોયણમ્મિ, તહ દોણઓ ય આડત્તે ।

જુપ્પહાઈ દોસિણી, કાઢિયડમ્મિ દોહાસલં ચેઅ ॥૪૪૯॥

દોવેલી સાયંભોજનમ્ । દોણઓ આયુક્તઃ । “હાલિકઃ” [] હત્યમ્પે ।
દોસિણી જ્યોત્તના । દોહાસલં કટીતટમ્ ।

દેવઉપ્પ—^૧દેવપુષ્પ—પવત્ર પુષ્પ—પાકું

ફૂલ—સરી જવાની તૈયારીમાં આવી રહેલું

ફૂલ—દેવને ચડાવવા યોગ્ય ફૂલ

^૨દોગ્ગ—દ્વિક—ત્રે ત્રે—યુગલ—જોડું

ઉદાહરણ—

દોદ્ધિઅ—ચર્મકૂપ—ચામડાનો કૂચો—

ચામડાનો કોસ

દોહૂઅ—શવ—મહદું

દોઆલ—વૃપમ—વલ્લદ

દોહૂઅમુહાઃ દોઆલવાહનાઃ ગલિતવાહુદોગ્ગવલાઃ ।

જીવંતિ દોદ્ધિઅવહાઃ તવ રિપવઃ મધૂકદેવઉપ્પેહિં ॥૩૫૬॥

મહદા જેવાં મુલવાલા, વલ્લદના વાહન વાલા—વલ્લદ કપર વેસતા, વલ્લે
દાધમાંથી વલ્લ ગલી ગયું છે એવા અને ચામડાના કોસને વહનારા તારા શત્રુઓ
મહુહાનાં પાકાં ફૂલો खाईને જીવે છે,

દોવેલી સાયંભોજને, તથા દોણઓ ચ આયુક્તે ।

જ્યોત્તનાયાં દોસિણી, કટિતટે દોહાસલં ચૈઅ ॥૪૪૯॥

દોવેલી—દ્વિવેલા—બીજી વેલાનું ભોજન—

સાંજનું ભોજન—વાહુ

દોણઅ—આયુક્ત—ગામનો મુલ્લી

દોસિણી—જ્યોત્તના—ચંદ્રિકા—ચાંદની

દોહાસલ—કટીતટ—કડનો ભાગ

દોણઅ—વીજા દેશીસંગ્રહકારો કહે છે કે ‘દોણઅ’ એટલે ‘હાલિક’—હલ્લ
ચલાવનાર—હલ્લ હાંકનાર—લેહુત.

૧ પાકાં ફૂલોને માટે અહીં ‘દેવપુષ્પ’ શબ્દ વપરાયેલો છે એથી એમ સ્પષ્ટ
જણાય છે કે જે ફૂલો દેવ કપર ચડાવવાનાં હોય તે પાકેલાં—પોતાની મેઢે સરી
પડે એવાં—હોવાં જોઈએ.

૨ ‘ત્રે જળ’ માટે વપરાતો મરાઠીનો ‘દોષે’ શબ્દ, પ્રસ્યુત ‘દોગ્ગ’ સાથે
મલતો આવે છે.

यथा—

तुह दोहासलदंसणपरवसो गामदोणओ वहिणि ! ।

ता एहि मह घरेदोवेलिमिसा दोसिणी ण जा फुरइ ॥३५७॥ (४४९)

दोसाणियं च विमलीकयस्मि, दोणकिया सरहा ।

दोसाकरणं कोपे, दोसणिजंतो य चंदस्मि ॥४५०॥

दोसाणियं निर्मलीकृतम् । दोणका सरहा । दोसाकरणं कोपः । दोस-
णिजंतो चन्द्रः ।

यथा—

दोसणिजंतयदोसाणियसीलाए इमाइ अहरदलं ।

दोणकाए दट्टं दोसाकरणं करेसि किं इत्थं ? ॥३५८॥ (४५०)

उदाहरण—

तव दोहासलदर्शनपरवशः ग्रामदोणओ भगिति ! ।

तस्माद् एहि मम गृहे दोवेलिमिपात् दोसिणी न यावत्

स्फुरति ॥३५७॥

हे वहेन ! ग्रामनो मुखी, तारा कटीतटने जोईने परवश थयो छे तेथी
तुं ज्यां मुधीमां चंद्रिका-चांदनी-न स्फुरे-न लीले त्यां मुधीमां सांजना भोजनसुं-
चाळुसुं-चासुं करीने मारे घरे आची जा.

दोसाणियं च विमलीकृते, दोणकिया सरहा ।

दोसाकरणं कोपे, दोसणिजंतो च चन्द्रे ॥४५०॥

दोसाणिय—निर्मल करेल-चोवसुं

दोसाकरण—कोप

दोणका, दोणकिया—सरहा-मधमाख

दोसणिजंत—चंद्र-चांदो

उदाहरण—

दोसणिजंतयदोसाणियशीलाया अस्या अधरदलम् ।

दोणकाए दट्टं दोसाकरणं करोपि किमत्र ? ॥३५८॥

चंद्र समान निर्मल शीलवाली एवी आ (वाई)तुं अधर-पत्र, मधमाखीए
करवसुं छे, एमां कोप शाने करे छे ?

अथ अनेकार्थाः-

दलियं निकूणिगच्छे दारुमि य अंगुलीए अ ।

दीह-विरलेसु दरविंदरं च, प्रसव-गयणेसु दामणिआ ॥४५१॥

दलियं निकूणिताक्षम् दारु अङ्गुली चेति त्र्यर्थम् । दरविंदरं दीर्घम्
विरलं च । दामणी प्रसवः नयनं च ॥ (४५१)

उद्देहि-वाहहरिणीसु दीविया, दुह-कडीसु दुग्गं च ।

जह्णट्टियमि वत्थे जह्णे वि अ दुग्णिअत्थं च ॥४५२॥

दीविआ उपदेहिका मृगाकर्षणी व्याधमृगी चेति द्व्यर्था । दुग्गं दुःखम्
कटी च । दुग्णिअत्थं जघनस्थितवस्त्रम् जघनं च ॥ (४५२)

दुच्चंवालो कलही दुच्चरिओ परुसवयणो य ।

णेहट्टावणभंडे तुंवीए तह य दुद्धिणिआ ॥४५३॥

हवे 'द'आदिवाळा अनेकार्थक शब्दोः-

दलियं निकूणिताक्षे दारुणि च अङ्गुल्यां च ।

दीर्घ-विरलेषु दरविंदरं च, प्रसव-नयनेषु दामणिआ ॥४५१॥

दलियं—१ आंखने फांगी करवी २

लाकुडुं ३ आंगळी

दरविंदर—१ लांघुं २ विरल

दामणी—१ प्रसव-प्रसूति थवी २ नयन

-नेण-नेत्र

उपदेहिका-व्याधहरिणीषु दीविया, दुःख-कटीषु दुग्गं च ।

जघनस्थिते वस्त्रे जघनेऽपि च दुग्णिअत्थं च ॥४५२॥

दीविया—१ उद्धई २ हरणोने फसाववा

माटे शिकारीए वनावेली हरणी-

व्याधमृगी

दुग्गं—१ दुःख २ कड

दुग्णिअत्थं—१ जघन ऊपरसु वस्त्र २ जघन

दुच्चंवालो कलही दुश्चरितः परुषवचनश्च ।

स्नेहस्थापनभाण्डे तुम्ब्यां तथा च दुद्धिणिआ ॥४५३॥

दुच्चंवालो कलहनिरतः दुश्चरितः परुषवचनश्चेति व्यर्थः । दुद्धिणि-
कप्रत्ययाभावे-दुद्धिणी स्नेहस्थापनभाण्डम् तुम्बी चेति द्वयार्था ॥ (४५३)

दुच्चंडिओ य दुल्ललियम्मि तहा दुच्चियद्धम्मि ।

दुप्परियल्लं असक्के दुउणम्मि तहा अणम्मसिए ॥४५४॥

दुच्चंडिओ दुर्ललितः दुर्विदग्धश्च । दुप्परियल्लं अशक्यम् द्विगुणम्
अनभ्यस्तः चेति व्यर्थम् ॥ (४५४)

दूणावेढं असक्के सरे य, दोसो अद्ध-कोवेसु ।

दोहणहारी पाणिअहारीए पारिहारिणीए अ ॥४५५॥

दूणावेढं अशक्यम् तडागश्च । दोसो अर्धम् कोपश्च । दोहणहारी जले-
हारिणी पारिहारिणी च ॥ (४५५)

दुच्चंवाल—१ कलही-कजियाळो २ दुरा-
चारी ३ कठोर वचन वालो

दुद्धिणी } —१ स्नेहस्थापनानुं पात्र-
दुद्धिण्या } तेल वगैरे चीकणी वस्तुओ
मूक्वानुं मांड-पात्र २
तुंबी-दूबी-दुधियानुं शाक

दुच्चंडिओ च दुर्ललिते तथा दुर्विदग्धे ।

दुप्परियल्लं अशक्ये द्विगुणे तथा अनभ्यसिते ॥४५४॥

दुच्चंडिओ—१ दुश्चण्डित-दुर्ललित २
दुर्विदग्ध

दुप्परियल्लं—१ दुष्पार्य-पार न पामी
शकाय एवं-अशक्य २ द्विपरिवर्त-
वमणुं ३ अभ्यासमां नहि आवेल्लं

दूणावेढं अशक्ये सरसि च, दोसो अर्ध-कोपेषु ।

दोहणहारी पानीअहारिण्यां पारिहारिण्यां च ॥४५५॥

दूणावेढ—१ अशक्य २ तडाग-तळाव
दोस—१ अर्ध २ कोप

दोहणहारी—१ पाणी भरनारी-पाणि-
यारी-पनीहारी २ दोहनहारी-दोह-
वानुं पात्र लह जनारी-दोहन कर-
नारी-दोहनारी

અથ 'ધ'આદિ:-

ધર-ધવ્વા તૂલ-રયા, ભમરે ધંગ-ધુયગાય-ધૂમંગા ।

ધય-ધંધા નર-લજ્જા, ધવલો જજ્ઞોત્તમે, ધરે ધયણં ॥૪૫૬॥

ધરં તૂલમ્ । ધવ્વો વેગઃ । ધંગો ધુયગાઓ ધૂમંગો એતે ત્રયોડપિ
ભ્રમરાર્થાઃ । ધઓ પુરુષઃ । ધંધા લજ્જા । ધવલો યો યત્યાં જાતૌ ઉત્તમઃ ।
ધયણં ગૃહમ્ ।

યથા—

ધયણ-ધરસયણ-ધંધા ધયધવલે ચડ્ય કત્થ ચલિયા સિ ।

ળિસિ ધંગકેસિ ! ધવ્વા પરિમલભમિરધુયગાયધૂમંગિ ! ॥૩૫૯(૪૫૬

હવે 'ધ' આદિવાળા શબ્દો:-

ધર-ધવ્વા તૂલ-રયાઃ, ભ્રમરે ધંગ-ધુયગાય-ધૂમંગા ।

ધય-ધંધા નર-લજ્જાઃ, ધવલો જાત્યોત્તમે, ગૃહે ધયણં ॥૪૫૬॥

ધર—^૧ધર-તૂલ-લ

ધવ્વ—વેગ-ધવ

ધંગ } —ભ્રમર-ભમરો

ધુયગાય }

ધૂમંગ } —ધૂમાન્ન-ધૂમ જેવા કાલા અંગ-
શરીર-વાલો-ભમરો

ધર્મ—ધવ-પુરુષ

ધંધા—લાજ

ધવલ—ધવલ-જે જાતમાં 'જે' ઉત્તમ
હોય તે. જેમકે; નરધવલ-ઉત્તમ પુરુષ.
અથધવલ-ઉત્તમ ઘોડો

^૨ધયણ—ધર

હદાહરણ—

ધયણ-ધરશયન-ધંધા ધયધવલે ત્યક્ત્વા કુત્ર ચલિતાડસિ ।

નિશિ ધંગકેશિ ! ધવ્વા પરિમલભ્રમણશીલધુયગાયધૂમંગિ ! ॥૩૫૯॥

ધરના રુચી વનેલી પથારીમાં સૂતાં લાજ આવે છે એવી તું ઉત્તમ પુરુષોને
છોડીને રાત્રીએ વેગથી ક્યાં ચાલી છો ? હે ભમરાના જેવા કેશવાળી અને જેની
સુવાસમાં ભમરા ભમે છે એવી હે !

૧ આ૦ હેમચંદ્ર પોતાના સં૦ અનેકાર્યસંગ્રહમાં 'ધર' શબ્દનો 'કપાસતું
તૂલ' અર્થે વતાયે છે: "ધરઃ કૂર્માધિપે ગિરૌ । કર્પાસતૂલેડય" (કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૪૨૦)

૨ 'ધામ' (ધામ-ધર) અને 'ધયણ' એ વજ્રે શબ્દો 'ધા'-'ધારણ' કરતું
ધાતુ દ્વારા આવેલા છે.

ધણિય-ધરગ્ગા દહ-કર્પાસેસુ, પિદ્ધુમ્મિ ધસલ-ધુત્તા ચ ।

ધણિયા પ્રિયાદ્, ધન્નાડસો કદિજ્જંતઆસીસે ॥૪૫૭॥

ધણિયં ગાદમ્ । ધરગ્ગો કર્પાસઃ । ધમલો તથા ધુત્તો વિસ્તીર્ણઃ ।

ધણિયા પ્રિયા । ધન્નાડસો કથ્યમાન-આશીર્વાદઃ । “ધન્નાડમો આજોઃ-પ્રથ”

[] इति केचित् ।

યથા—

ધણિયધસલધણકલમં ધુત્તણિયમ્વં ધરગ્ગસિયદ્ધમિયં ।

ધણિયં લલ્હિય જુવાણો મન્નદ્ ધન્નાડસત્તર્ણ સદલ્લં ॥૩૬૦॥(૪૫૭)

ધણિય-ધરગ્ગા દહ-કર્પાસેસુ. પૃથૌ ધસલ-ધુત્તા ચ ।

ધણિયા પ્રિયાયામ્, ધન્નાડસો કથ્યમાનઆશિપિ ॥૪૫૭॥

ધણિયં—ગાદ-દટ

ધણિયા—ધનિકા—પ્રિયા

ધરગ્ગ—ધરાપ્ર-કપામ

ધન્નાડમ—‘ધન્ય’+આયુષ્માન્ !’ એવો

ધમલ | —પહોહું-ધિન્નાસ્વાહું

આશીર્વાદ-‘ધન્ય આયુષ્માન્’ એ પ્રમાણે
કહેવાતો આજીર્વાદ

ધન્નાડસો—કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો કહે છે કે ‘ધન્નાડસો’ એટલેજ આશિપ.

ઉદાહરણ—

ધણિયધસલસ્તનકલશાં ધુત્તનિતમ્વાં ધરગ્ગસિતદ્ધસિતામ્ ।

ધણિયં લલ્હિયા યુવા મન્યતે ધન્નાડસત્તર્ણ સફલમ્ ॥૩૬૦॥

ગાદ-દહ-પહોહા કલશ જેવા સ્તનવાલી, પહોહા નિતંબવાલી, કપામ જેવા
ધૈત દાસ્યવાલી પ્રિયાને મેઢવીને યુવાન, ‘ધન્ય આયુષ્માન્’ એવા પોતા માટે
કહેવાતા આશીર્વાદને સફળ માને છે.

૧ સરસ્વાતો ‘ધર’ શબ્દ માં. ૪૫૬ ।

૨ સંસ્કૃત અનેકાર્થકોશમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર ‘વધ્’ અર્થમાં ‘ધનિકા’ શબ્દ
અને ‘ધવ-પુરુષ-વર’ અર્થમાં ‘ધનિક’ શબ્દ આપે છે: “ધનિકો ધાન્યકે ધવે
॥૪૯॥ ધનાટ્યે, ધનિકા વધ્વામ્”—૫૦ (કાંઠ ૩) પ્રસ્તુત ‘ધણિયા’ અને ઉક્ત
‘ધનિકા’ એ બન્ને શબ્દો સમાન છે.

૩ ‘આયુષ્માન્’ શબ્દનું સંવોધન-એકવચન ‘આડસો’ થાય છે. ‘હે આયુષ્માન્-
ચિરંજીવ ! તું ધન્ય થા’ એવા અર્થવાળા આશીર્વાદમૂલક વાચ્ય માટે ‘ધન્ય+
આયુષ્માન્’ શબ્દ વપરાય. એ રીતે પ્રસ્તુત ‘ધન્નાડસો’ અને ‘ધન્યાયુષ્માન્’ એ બન્ને
શબ્દો સમાન છે. પછીથી એ શબ્દ કેવળ આશીર્વાદવાળી થયો માટે છે.

ધંસાડિઓ વવગણ, હંસે ધવલસડળો, લહું ધારં ।

ધારા આજિમુહે, ધાડી ઇ ણિરસિણ, ધાડિઓ અ આરામે ૪૫૮

ધંસાડિઓ વ્યપગતઃ । ‘મુક્ત’ અર્થસ્તુ ‘મુચિ’ધાત્વાદેશસિદ્ધઃ । ધવલ-
સડળો હંસઃ । ધારં લઘુ । ધારા રણમુલ્કમ્ । ધાડી નિરસ્તમ્ । ધાડિઓ
આરામઃ । અત્ર ‘ધાડઈ-નિઃસરતિ’ ઇતિ ધાત્વાદેશેષૂક્તમિતિ નોક્તમ્ ।

ધંસાડિઓ વ્યપગતે, હંસે ધવલસડળો, લઘુ ધારં ।

ધારા આજિમુલ્કે, ધાડી ઇ નિરસ્તે, ધાડિઓ ચ આરામે ॥૪૫૮॥

^૧ધંસાડિઅ—વ્યપગત-નાશ પામેલ

^૨ધવલસડળ—ધવલશકુલ-ધોલો પક્ષી
—હંસ

ધાર—લઘુ

ધારા—^૩ધારા-રણમુલ્ક-યુદ્ધભૂમિનો
અગ્ર ભાગ

ધાડી—નિરસ્ત

ધાડિઅ—આરામ-વાગ

ધંસાડિય—‘ધંસાડિઅ’ એટલે ‘મુક્ત’-‘હૂટો.’ આ અર્થનો ‘ધંસાડિઅ’ શબ્દ ‘મુચ’
ધાતુના આદેશ ‘ધંસાડ’ ઉપરથી લાવવાનો છેઃ [૮-૪-૧૧]

ધાડ—ધાડઈ-નિરસરતિ-નીહરે છેઃ [૮-૪-૧૧]

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે માટે અહીં કહ્યો નથી.

૧ “ઈ-જે-રાઃ પાદપૂરણે” ૮ । ૨ । ૨૧૭ । એ સૂત્રમાં ‘ઈ’ને પાદપૂરક
કહેલો છે.

૨ ‘ધ્વંસ્’ ધાતુને પ્રેરણાસૂચક ‘આડ’ પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું ‘ધંસાડિઅ’
રૂપ થાય. આ ‘ધંસાડિઅ’ અને ‘ધ્વંસ્’નું ‘ધંસાડિઅ’ વચ્ચે સમાન છે.

૩ સંસ્કૃતકોશોમાં (અમરકોશ વર્ગ ૧૫ કાં. ૨ શ્લો. ૨૩. અમિધાન-
ચિન્તા. ૦ કાં. ૪ શ્લો. ૩૧૧) ‘હંસ’ માટે ‘શ્વિતચ્છદ’ ‘શ્વિતગદ્ધ’-(ધોલી પાંત-
વાલો) શબ્દ વપરાયેલો છે માટે ‘ધવલશકુલ’-(ધોલું પક્ષી) શબ્દ પણ ‘હંસ’ માટે
ઉચિત છે અને એ રીતે ‘ધવલસડળ’ અને ‘ધવલશકુલ’ એ વચ્ચે શબ્દો એકસરખા છે.

૪ હેમચંદ પોતાના સંસ્કૃત અનેકાર્થસંગ્રહકોશમાં ‘સૈન્યનું અગ્ર’ અર્થ માટે
‘ધારા’ શબ્દ નોંધે છેઃ “ધારા ઉત્કર્ષે સ્થાપ્યગ્રે સૈન્યાગ્રે વાજિનાં ગતૌ”-કાં. ૨
શ્લો. ૪૨૧ ।

વથા—

ધારાઢ ધાડિય-અંગા અધાર-ણિવ-ધવલસડળ ! તુહ રિડળો ।

ધંસાડિયસયલદુહા રમંતિ સુરધાડિય સુરવહૃદિ ॥૩૬૧॥(૪૫૮)

ફલભેય ધાળૂરિયં, ઇંદાળી ધુંધુમારા ય ।

ધુકુદુય-ધુકુદુગિયા ડલ્હસિય, ગજે ધૂળો ॥૪૫૯॥

ધાળૂરિયં ફલભેદઃ । ધુંધુંમારા ઇન્દ્રાળી । ધુકુદુયં તથા ધુકુદુગિયં ડલ્હસિતમ્ । ધૂળો ગજઃ । અત્ર 'ધૂયા-દુહિતા' ઇતિ 'દુહિતૃ'શબ્દભવત્વા-નોક્તમ્ ।

ડદાહરણ—

ધારાઢ ધાડિય-અક્ષા અધાર-નૃપ-ધવલસડળ ! તવ રિપવઃ ।

ધંસાડિયસકલદુઃખા રમન્તે સુરધાડિય સુરવધૂમિઃ ॥૩૬૧॥

મોટા રાજાઓમાં હંસ જેઞા હે રાજા ! યુદ્ધભૂમિને મોઁરે જેમનાં અંગો નિરસ્ત થયાં છે ઁવા અને જેમનાં વર્ધાં દુઃખો નાશ પાની ગયા છે ઁવા તારા ઁવ્રુઓ દેવોના ઁાગમાં દેવોની વહુઓ સાથે રમે છે.

ફલભેદે ધાળૂરિયં, ઇન્દ્રાળી ધુંધુમારા ય ।

ધુકુદુય-ધુકુદુગિયા ડલ્હસિતે, ગજે ધૂળો ॥૪૫૯॥

ધાળૂરિય—વિશેષ પ્રકારનું ફલ

ધુંધુમારા—ઇન્દ્રાળી

ધુકુદુય
ધુકુદુગિય } —ડલ્હસિત
ધૂળ—ગજ-હાથી

ધૂયા—ધૂયા ઁટલે 'દુહિતા'—'ઁકરી.' આ 'ધૂયા' શબ્દને સંસ્કૃત 'દુહિતૃ' ઁપરથી લાવવાનો છે [૮-૨-૧૨૬] માટે અહીં લખ્યો નથી.

૧ સરલ્લાઓ 'દૂળ'—વર્ગ ૫ ગાં ૪૪૩ ।

૨ 'ધૂનયતિ' ક્રિયા 'વારંવાર હલવું'—'ધૂનવું' અર્થને વત્તાવે છે. હાથી વારંવાર હલ્ત્યા કરે છે માટે તેને 'ધૂળ' નામ મઁયું હોય ઁ સંભવિત છે. સં. ધૂન—પ્રાં. ધૂળ.

યથા—

ધૂમમહિસીઃ ધૂમરિયજલે કો ચડઈ ધૂમિયાકાલે ।

ધૂમસિદ્ધાઓ મીઓ ધૂલીવટ્ટે ય ધૂમદારે ય ॥૩૬૩॥(૪૬૦)

ધૂરિયઅં દીદે, ધૂમદ્વયમહિસીઓ વહુલાસુ ।

ધૂરિયં દીર્ઘમ્ । ધૂમદ્વયમહિસીઓ કૃત્તિકાઃ ।

યથા—

ધૂમદ્વયમહિસીસું ગણ દિનેસે અધૂરિયાઓ વિ ।

પિયવિરહવિહુરિયાણં રયણીઓ જુગસમા હુંતિ ॥૩૬૪॥

ઉદાહરણ—

ધૂમમહિસીઃ ધૂમરિયજલે કઃ ચટતિ ધૂમિયાકાલે ।

ધૂમસિદ્ધાઓ મીતઃ ધૂલીવટ્ટે ચ ધૂમદારે ચ ॥૩૬૩॥

ધુમ્મસ પડવાને વચ્ચે ધુમ્મસ દ્વારા ધુમ્મસવાલું પાળી થયે ધુમ્મસથી મય પામેલો એવો કોણ ઘોડાઓ ઉપર ચડે અને ગોંચલાઓ ઉપર ચઢે ?

ધૂરિયઅં દીર્ઘે, ધૂમદ્વયમહિસીઓ વહુલાસુ ।

ધૂરિય } —છાંતું
ધૂરિઅય }

ધૂમદ્વયમહિસી—^૧ધૂમશ્વજમહિપી—કૃત્તિકા

ઉદાહરણ—

ધૂમદ્વયમહિસીસું ગતે દિનેશે અધૂરિયાઓ અપિ ।

પ્રિયવિરહવિધુરિતાનાં રજન્યઃ યુગસમા ભવન્તિ ॥૩૬૪॥

સૂર્ય કૃત્તિકાઓમાં ગયા પછી, પ્રિયતા વિરહને લીધે વ્યાકુલ થયેલીઓને, નાની પળ રાત્રીઓ, યુગ જેવલી થાય છે—છાંતે છે.

૧ હેમચંદ્રે (અભિધાનચિન્તા૦ કાં૦ ૨ શ્લો ૨૩) 'કૃત્તિકા'ને માટે 'અગ્નિદેવા'—(જેનો દેવ, અગ્નિ છે) શબ્દ વ્રણો છે એ જોતાં (ધૂમશ્વજ=અગ્નિ. મહિપી=રાણી—અગ્નિની રાણી) 'ધૂમશ્વજમહિપી' અને 'ધૂમદ્વયમહિસી' એ વચ્ચે શબ્દો સમાન છે.

अथ अनेकार्थाः-

भज्जा-पज्जत्तीसुं वद्धयणीसंकए य धणी ॥४६१॥

धणी भार्या पर्याप्तिः वद्धोऽपि निःशङ्कश्चेति त्र्यर्थो 'धणी'शब्दः ॥(४६१)

चउरंगुलहस्तवणे चण्डिणरवलिम्मि धम्मओ तह य ।

धारावासो घण-भेनेसुं, धूमद्धओ सरे महिसे ॥४६२॥

धम्मओ चतुरङ्गुलो हस्तत्रणः चण्डीपुरुषोपहारश्च ।

यदाह—

“चौरा दुर्गापुरतो हत्वा पुरुषं तदङ्गरुधिरेण ।

गहने कुर्वन्ति बलिं धर्मार्थं धम्मयं तं तु” ॥ []

धारावासो मेघः भेकश्च । धूमद्धओ तटाकः महिषश्च ॥

हवे 'ध' आदिवाळा अनेकार्थक शब्दोः-

भार्या-पर्याप्तिषु वद्धकनिशङ्कके च धणी ॥४६१॥

धणी—१ भार्या २ पर्याप्ति-पूरतुं थवुं ३ वद्ध-बांधेलो पण निशङ्क

चतुरङ्गुलहस्तवणे चण्डिनरवलौ धम्मओ तथा च ।

धारावासो घन-भेकेषु, धूमद्धओ सरसि महिषे ॥४६२॥

धम्मभ—१ चार आंगलनो-चार आंगल जेटलो-हाथनो घा २ धर्मक-चण्डीने

पुरुष चढाववो ते-पुरुषनो उपहार आपवो-पुरुषनु निवेद धरवुं ते

'धम्मय' शब्दनो अर्थ बतावतां कष्टु छे के—

“चौरा दुर्गापुरतो हत्वा पुरुषं तदङ्गरुधिरेण ।

गहने कुर्वन्ति बलिं धर्मार्थं 'धम्मयं' तं तु” ॥ []

“चोर लोको दुर्गादेवीनी सामे पुरुषने हणीने तेना अज्ञना सोहीधी जंगलमां धर्मेने माटे जे बलिदान आपे छे तेनुं नाम 'धम्मय' ”

धारावास—१ धारावर्ष-मेघ २ धारावास-देडको । धूमद्धअ—१ धूमध्वज-तळाव २ पाडो

‘નકાર’આદયસ્તુ દેશ્યામ્ અસંમવિનઃ એવેતિ ન નિવઢાઃ યત્ત્ર “વા
આદૌ” [૮-૧-૨૨૯] ઇતિ સૂત્રિતમ્ અમ્માભિઃ તત્ત્વ સંક્રમમયપ્રાકૃત-
શબ્દાપેક્ષયા ન દેશો-અપેક્ષયા ઇતિ સર્વમવદાતમ્ ॥ (૪૬૨)

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञदेशीशब्दसंग्रहवृत्तौ
पञ्चमो वर्गः ॥छ॥ ग्रन्थाग्रम् । श्लो । २८९ ।

દેશ્ય પ્રાકૃતમાં આદિમાં ‘નકાર’વાળા શબ્દો સંમવતા જ નથી માટે તેમને
અહીં નોંધ્યા નથી.

‘વા આદૌ’ [૮-૧-૨૨૯] આ સૂત્રમાં “આદિના ‘ન’ નો ‘ળ’ વિકલ્પે
ધાય છે” એવું જે વિધાન અમારા તરફથી કરવામાં આવ્યું છે તે, મંસ્કૃત જપરથી
આવતા પ્રાકૃત શબ્દોને લાગુ પડે છે, દેશ્યપ્રાકૃત શબ્દોને લાગુ પડતું નથી; એથી
નકારાદિ શબ્દોને અહીં નહિ નોંધવાનું કારણ વધી રીતે સ્પષ્ટ છે.

પ્રમાણે આચાર્ય હેમચંદ્રે રચેલા અને પોતાની ચનાધેલી ટીકાવાળા
દેશીશબ્દસંગ્રહની વૃત્તિનો પાંચમો વર્ગ પૂરો થયો.

ષષ્ઠઃ વર્ગઃ

અથ 'પ'આદિઃ—

પેટ્ટી પદ્મપસૂયા, પચ્છી પિટ્ટિકા, પલં પસેયમ્મિ ।

ગામઢાળે પદ્મં, ધવલે પદ્મં, અધિરોહિણી પજ્ઞા ॥૪૬૩॥

પેટ્ટી પ્રથમપ્રસૂતા । પચ્છી પિટ્ટિકા । પલં પ્રસ્વેદઃ । પદ્મં ગ્રામસ્થાનમ્ ।
પદ્મં ધવલમ્ । પજ્ઞા અધિરોહિણી । અધિકારવાચકસ્તુ 'પજ્ઞા'શબ્દઃ પ્રવંધ-
ભેદવાચક'પર્યાય'શબ્દભવ એવ । માર્ગવાચકસ્તુ 'પથા'શબ્દભવઃ ।

ષષ્ઠ વર્ગ

દ્વચ્ચે આદિમાં 'પ'કારવાળા શબ્દોઃ—

પટ્ટી પ્રથમપ્રસૂતા, પચ્છી પિટ્ટિકા, પલં પ્રસ્વેદે ।

ગ્રામસ્થાને પદ્મસ્, ધવલે પદ્મં, અધિરોહિણી પજ્ઞા ॥૪૬૩॥

પટ્ટી—પાટી—પ્રથમ પ્રસૂતા-પહેલી વીઆણી

પદ્મ—પાણ્ડુ-ધોલું

પચ્છી—પિટ્ટિકા—પેટી

પજ્ઞા—પથા-ઉપર ચઢવાનું સાધન-
નીસરણી

પલ—પરસેવો

પદ્મ—પાદર-ગામનું સ્થાન-ગામ આવાનું
મહીયારું સ્થાન-ઝર્યા લોકો પોત
પોતાનું ચાતર રાહે છે.

પજ્ઞા—'પજ્ઞા' શબ્દનો અર્થ 'અધિકાર-પ્રકરણ' (જેમકે વિદ્યાનો અધિકાર,
સજ્જનનો અધિકાર) છે અને વીજો અર્થે પજ્ઞા એટલે માર્ગ-રસ્તો. 'અધિકાર'
અર્થમાં એ 'પજ્ઞા' શબ્દને સંસ્કૃત 'પર્યાય' ઝવરથી લાવવાનો છે.

૧ પટ્ટી મુ० । ૨ પિટ્ટિકા પા० । ૩—'પર્યાય'શ-મુ० ।

૪ હેમચંદ્ર કહે છે કે 'પર્યાય' શબ્દ વિશેષ પ્રકારના પ્રવંધનો સૂચક છે. 'પર્યાય'
અને 'પજ્ઞા'ની સમાનતા આ રીતે છેઃ પર્યાય-પજ્ઞાય-પજ્ઞાઅ-પજ્ઞા. અમરકોશમાં
'પર્યાય'ના ત્રે અર્થે વતાવ્યા છેઃ-અવસર-પ્રસંગ અને ક્રમ-શનુક્રમ. "પર્યાયઃ
અવસરે ક્રમે" (અમર० નાનાર્થવર્ગ કાં० ૩ શ્લો० ૧૪૬)

અભિયાનવિતામણિ તથા અનેકાર્યસંગ્રહમાં 'પર્યાય'ના અર્થો નીચે પ્રમાણે
નોંધેલા છેઃ—

"પર્યાયઃ અનુક્રમઃ ક્રમઃ" (અભિયાન० કાં० ૬ શ્લો० ૧૩૯) અર્થાત્ પર્યાય

ચા—

પેટીપયપદ્મજનો પદ્મર્ષિ ણમ જુવડપલ્લજનણો ।

ગુણવચ્છો જસસ-ખંસે ભુજપજ્ઞાણ ચટ્ટેડ જયલક્ષ્મી ॥૩૬૫॥(૪૬૩)

પત્તિ-પસાદ્ય-પત્તપસાદ્ય-સ- પુલ્લિન્દશિરઃપણે ।

પત્તપિસાલસં હત્ય ચ, પંતી વેળી, ગુદાદ પદ્મસો ॥૪૬૪॥

પત્તો તથા પસાદ્ય તથા પત્તપસાદ્ય તથા પત્તપિસાલસં દ્વયેને જવાબઃ શબ્દાઃ પુલ્લિન્દશિરઃમિ ચત્ત પદ્મપુટં તદાચક્રાઃ । પંતો વેળી-કેશરચના । પદ્મસો મિરિગુદા ।

શબ્દે 'પાતે' અર્થેના 'પદ્મ' શબ્દેને સંસ્કૃત 'પદ્મ' જગ્યાએ લખવાનો છે. .

અનુવચ્છ—

પેટીપયઃપદ્મપદ્મજાઃ પદ્મર્ષિઃ ણમ જુવડિપલ્લજનનઃ ।

ગુણવચ્છો જસસ-ખંસે ભુજપજ્ઞાણ ચટ્ટિતિ જયલક્ષ્મીઃ ॥૩૬૫॥

પાટીના મુખ જેવા મોજા ચત્તવચ્છો જસ-પાદરનો મળી, જુવડીઓને પરમેશ્વો ત્યાંથી છે છે, ગુવડી પેટી છે અને હાથનો નામગણી કરા કરના તેમાં હાથર જલલક્ષ્મી ચરે છે.

પત્તિ-પસાદ્ય-પત્તપસાદ્ય-શબ્દાઃ પુલ્લિન્દશિરઃપણે ।

પત્તપિસાલસં અત્ર ચ, પંતી વેળી, ગુદાયામ્ પદ્મસો ॥૪૬૪॥

પત્તિ	{ — મિત્રના માથા કાપવું પાદકાનું પુટ-પાદ- જાનો વટો	પંતી—પદ્મિકા-વેળી-કેશ રચના-કેશોને
પસાદ્ય		ઓલી વેળી કરવી તે-મેળી
પત્તપસાદ્ય		
પત્તપિસાલસં		પદ્મ—ગુદા-ગુદા

ગુટ્ટે શત્રુક્રમ. "પર્યાયઃ અવગરે કમ્ । નિર્માણે દ્રશ્યપદ્મે ચ" (અનેવાયેં કાં ૩ શ્લો ૪૮૯) અર્થાત્ પર્વાય ગુટ્ટે ૧ અવગર-પ્રમેય. ૨ કમ-અનુવચ્છ. ૩ નિર્માણ-રચના-પ્રમેયરચના. ૪ દ્રશ્યનો ધર્મ-પદાર્થનો સામાન.

૧ અવગરકોશ અને અભિમાનકોશ યદ્યેમાં 'પદ્મ'નો 'માર્ગ' અર્થ ચતાવેલો છે.

"સરણિઃ પદ્મતિઃ પદ્મ" (અમરં પુરવર્ગ કાં ૨ શ્લો ૧૫)

"પદ્મ પદ્મતિઃ વર્ત્ત" (અભિમાન કાં ૪ શ્લો ૪૫)

यथा—

पहुंसे पत्तिकरो पत्तपसाइयसिरो रिऊ तुज्झ ।

पत्तपिसालसहत्थं सपसाइयपंतिथं रमइ सवरिं ॥३६६॥ (४६४)

पल्लू सेवा, पणिया करोडिया, पण्हओ य थणधारा ।

पडिबेलिए पएसो, पम्हारो पम्हरो य अवमजू ॥४६५॥

पल्लू सेवा । पणिया करोटिका । पण्हओ स्तनधारा । पएसो प्राति-
वेदिमकः । पम्हारो तथा पम्हरो अपमृत्युः ।

यथा—

जह पण्हओ तह-एही पम्हरभीए ! सुओ अ पम्हारो ।

क्रिज्जउ अज्ज पएसिणि ! सुरपल्लू चइय पणियकर्माइं ॥३६७॥ (४६५)

उदाहरण—

पहुंसे पत्तिकरो पत्तपसाइयसिराः रिपुः तव ।

पत्तपिसालसहस्तां सपसाइयपंतिथं रमयति शचरीम् ॥३६६॥

जेना हाथमां, नाथामां खोसवानुं पर्णपुट छे अने जेणे माथामां पर्णपुट
खोसेलुं छे एवो तारो दानु, जेणीना हाथमां पर्णपुट छे अने जेणीनी वैणीमां-
पेंथोमां-पर्णपुट छे-एवी मीलडीने पर्वतनी गुफामां रमाडे छे.

पल्लू सेवा, पणिया करोटिका, पण्हओ च स्तनधारा ।

प्रतिवेशिके पएसो, पम्हारो पम्हरो च अपमृत्युः ॥४६५॥

पल्लु—सेवा

पणिया—करोटिका-माटीनुं के कांवानुं
-विशेष प्रकारनु पात्र-कषरोट

पण्हओ—प्रस्तन-पानो-पोताना संतानने
जोतां ज स्तनमार्था दूधनी धार छुटवी

पएस—प्रातिवेशिक-पाडोरी

पम्हार } —अपस्मार-अपस्मर-अपमृत्यु
पम्हर } —खराव मरण-बाई आवती
मरण पामनुं ते

उदाहरण—

यथा पण्हओ तथा-एप्यति पम्हरभीते ! श्वश्च पम्हारो ।

क्रियताम् अद्य पएसिणि ! सुरपल्लू त्यक्त्वा पणियकर्माणि ॥३६७॥

अपमृत्युकी बीतरी हे ! जेन पानो आवशे तेम आवती काले अपमृत्यु
पण आवशे तो धाजे हे पाडोसण ! कषरोट संबंधी कामकाज छोडी दइने
देवसेवा करो.

કપ્પાસમ્મિ ચ પલહી, પવિયા સ્વગપાણપત્તામ્મિ ।

પડઢ-પઝઢા મેહમ્મિ, મિગવિસેસમ્મિ પસઓ ચ ॥૪૬૬॥

પલહી કર્પાસઃ । પવિયા પશ્ચિનાં પાનમાજનમ્ । પડઢં તથા પઝઢં ગૃહમ્ । “પડઢો ગૃહસ્ય પાશ્ચિનપ્રદેશઃ” [] इति केचित् । पसओ मृगविशेषः ।

યથા—

કત્ય ચ ગુણમણિપડઢં લાયણનિહી કલાપઝઢં સા ।

પસયસમપલહિદસણો પવિયાપાણો ચ કન્થ તુમ્ ? ॥૩૬૮॥(૪૬૬)

પરઢા સપ્પવિસેસે, પડલં ણિન્ને, રવિમ્મિ પચ્છહો ।

પહ્ણં કુલે, દિણે પડઓ, પહ્ણી સંસુહાગયનિરોહે ॥૪૬૭॥

કર્પાસે ચ પલહી, પવિયા સ્વગપાનપાત્રે ।

પડઢ-પઝઢા મેહે, મૃગવિશેષે પસઓ ચ ॥૪૬૬॥

પલહિ—કપાસ

પવિયા—પ્રપિકા-પ્રપા-પરવ-પશ્ચીઓને

પાણી પીવાતું પાત્ર-પરવલી

પડઢ

પઝઢ

—ગૃહ-ઘર

પસઓ—પૃષ્ઠ-વિશેષ પ્રકારનો મૃગ-

ચમરી ગાય

પડઢ—કેટલાક સંગ્રહકારો ‘પડઢ’ એટલે ‘ઘરનો પાછલો ખાન’ એવો અર્થ કરે છે.

उदाहरण—

કુત્ર ચ ગુણમણિપડઢં લાયણનિધિઃ કલાપઝઢં સા ।

પસયસમપલહિદશનઃ પવિયાપાનશ્ચ કુત્ર ત્વમ્ ? ॥૩૬૮॥

ગુણમણિતું ઘર, લાયણનો મંદાર ધને કલાઓતું ઘર એવી તેણી ક્યાં ? અને ચમરી ગાયના જેવા તથા કપાસના જેવા ગંતવાલો અને પશ્ચીઓ ઝ્યાં પાણી પીએ છે ત્યાંથી પાણી પીનારો એવો તું ક્યાં ?

પરઢા સર્પવિશેષે, પડલં નીત્રે, રવૌ પચ્છહો ।

પહ્ણં કુલે, દિને પડઓ, પહ્ણી સંસુહાગતનિરોથે ॥૪૬૭॥

परडा सर्पविशेषः । पडलं नीत्रम् । पच्चूहो रविः । पंहणं कुलम् ।
पडओ दिनम् । पडणी संमुखागतनिरोधः ।

यथा—

तइं पडणियरिउवहुया परडा-आउलजुणपडलउडएसु ।
पडअम्मि लियंति सया डरिया चालुकपडणपच्चूह ! ॥३६९॥४६७॥

पयला निद्रा, पययं अनिशम्, पडवा पडकुडीए ।

पहियं महिए, पसियं पूगफले, पड्डसं सुसंजमिए ॥४६८॥

पयला निद्रा । पययं अनिशम् । पडवा पडकुटी । पहियं मथितम् ।

पसियं पूगफलम् । पड्डसं सुसंयमितम् ।

परडा—पृदाकु-परडकुं-विशेष प्रकारनो
साप

पडल—पटल-पडाल-ढोळाववाळो छाप-
रानो भाग

पच्चूह—प्रत्यूष-रवि-सूरज

पहण—कुल

पडअ—पो फाटवी-दिवस लगवो

पडणि—सामे आवेलाने अटकावतुं-सामे
आवेलाने रोक्री राखतुं

उदाहरण—

त्वया पडणियरिपुवधुकाः परडा-आकुलजीर्णपडलउडजेपु ।

पडअम्मि लीयन्ते सदा दरिताः चालुक्यपडणपच्चूह ! ॥३६९॥

चालुक्योना कुळमां सूर्य जेवा हे राजा ! तें, सामे आवेला छतां अटकावेला
एवा तारा दात्रुओनी सदा भय पामेली एवी वहुओ, परडकांओधी-खीचोखीच
भरेलां एवां जूतां पडालवाळां झुपडाओमां दिवसे लीन थई जाय छे-संताई जाय छे.

पयला निद्रा, पययं अनिशम्, पडवा पडकुट्याम् ।

पहियं मथिते, पसियं पूगफले, पड्डसं सुसंयमिते ॥४६८॥

पयला—प्रचला-निद्रा-चालतां चालतां
भावती उप

पययं—अनिशम्-रोज

पडवा—पडकुटी-कपडांनी कोटडी-तंदू

पहियं—मथित-मथेळें-वलोवेळें

पसियं—फोफल-सोपारीतुं फल

पडस—सुसंयमित-सारी रीते बांधेल

यथा—

पडवा-अंतरे धनिवहू पयलं मुत्तूण पडुसिय नीविं ।

दहिपहियं विरगंती पययं पसिएण कागं उडुवड् ॥३७०॥ (४६८)

पणियं पयडे, परिहो रोसे, पणओ य पंकम्मि ।

पयलो' णिड्डे, विपुले पड्ढ-पेढाल-पेजाला ॥४६९॥

पणियं प्रकटम् । विक्रतव्ये तु संस्कृतभवमेव । परिहो रोपः । पणओ पङ्कः । पयलो नीडम् । पडलो पेढालो पेजालो एते त्रयोऽपि विपुलार्थाः । “पेढालं वर्तुलम्” [] इति द्रोणः ।

उदाहरण—

पडवा-अन्तरे धनिवधूः पयलं मुक्त्वा पडुसिय नीविम् ।

दधिपहियं विरगन्ती पययं पसिएण काकम्-उड्वाययति ॥३७०॥

निशाने तजीने, चापरानी नाहीने मारी रीने बांधीने तंभूमां दहीतुं मथन करती-दर्हां धलोवती धनवाननी नहु, मोपागे वडे कागडाने रोज उडाडे छे.

पणियं प्रकटे, परिहो रोपे, पणओ च पङ्के ।

पयलो नीडे, विपुले पड्ढ-पेढाल-पेजाला ॥४६९॥

पणिय—प्रकट

परिह—{ प्रतिघ- }
 { परिघ- } -रोप-कोध

पणओ { पलल }
 { पनक } -पक-कादव

पयल—प्रचल-नीड-माळो

पड्ढ }
पेढाल } -विपुल-बहोलुं
पेजाल }

पणिअ—‘पणिअ’ एटले पण्य-करियाणुं-वेचवानी वस्तु. आ अशेनो ‘पणिअ’ शब्द, संस्कृत ‘पण्य’ ऊपरथी लाववानो छे.

पेढाल—द्रोण नामनो देशीसंग्रहकार बहे छे के “पेढाल एटले वर्तुल-वाटलुं-गोल.”

યથા—

પેઢાલસ્થંધ ! પેજ્જાલવચ્છ ! ચાલુક ! તદ્ પણિયપરિહે ।
 રિઉળો પડ્ધપણં વસંતિ પયલ-આડલે સમુદ્ધતટે ॥૩૭૧॥ (૪૬૯)
 ચોરણિવહે પડીરો, પત્ત-વહોલેસુ પંચુડિ-પરક્કા ।
 ચોરમ્મિ પલાઓ, પત્થર-પટ્ટલ-પટ્ટુઆ ચરણઘાપ ॥૪૭૦॥

પડીરો ચોરસમૂહઃ । લિપિભ્રષ્ટાસ્તુ “ચોરણિવહે પડીર” इति तरुवर्गे
 पठन्ति । पंचुडी पत्रम् । परकं अल्पं लोटः । पलाओ चोरः । पत्थरा
 पट्टला पट्टुआ त्रयोऽप्यमी चरणघातवाचकाः ।

યથા—

एस परकपडीरो पत्थरकुसलेण पट्टुअं दिंतो ।
 पंचुडिया व्व विकिण्णो पलायरक्खेण पट्टुलार्हि पि ॥३७२॥ (४७०)

उदाहरण—

पेढालस्कन्ध ! पेज्जालवक्षः ! चालुक्य ! त्वयि पणियपरिहे ।
 रिपवः पड्धपणं वसन्ति पयल-आकुले समुद्रतटे ॥३७१॥

विशाल खंभावाळा, विशाल छातीवाळा हे चालुक्य ! तारो कोप प्रकट થયે
 શત્રુઓ, ફેલાયેલ કાદવવાळा અને માळाઓથી સીંચોસીંચ ભરેલા સમુદ્ર કાંઠે રહે છે.

ચોરનિવહે પડીરો, પત્ર-વહોલેસુ પંચુડી-પરક્કા ।

ચોરે પલાઓ, પત્થર-પટ્ટલ-પટ્ટુઆ ચરણઘાતે ॥૪૭૦॥

પડીર—પાટનર-ચોરનો સમૂહ-ચોરનું
 ટોહું

પંચુડી—પક્ષ-પત્ર-પાંચડી

પરક—વહેલો-નાનું ક્ષરણ

પલાઓ—પલાય-પલાયન કરી જનાર-ચોર

પત્થરા

પટ્ટલા } -પગનો ઘા-પાટુ

પટ્ટુઆ

પડીર—લિપિભ્રષ્ટ-લિપિ વાંચવા-સમજવા-નાં અકુશલ-સંગ્રહકારો ‘ચોરણિવહે’
 ને વદલે ‘ચોરણિવહે’ પાઠ વતાવે છે, એમ વતાવી આ ‘પડીર’ શબ્દને
 તરુવર્ગમાં-શાકનાં નામો સાથે-આપે છે અને ‘પડીર’ એટલે ‘ચોરનો સમૂહ’
 અર્થ વતાવે છે.

उदाहरण—

एष परकपडीरो पत्थरकुशलेन पट्टुअं ददत् ।

पंचुडिया इव विकीर्णः पलायरक्खेण पट्टुलार्हि पि ॥३७२॥

વહેલાનું-નાના ક્ષરણાનું-નાના ક્ષરણ તરફ રહેતું ચોરનું એ ટોહું; પાટ
 મારવામાં કુશલ એવા કોઈ વડે પાટુ દેતું ચોરના રક્ષક-ઘોડવાઠ-વડે પાટુઓ દ્વારા
 પળ પાંચડીને પેઠે વેરાઈ ગયું છે.

૧ -એ વિસં-પા૦ ।

दरियाम्मि पद्मटो, घालाम्मि पटोओ, पयामं अनुपुव्वे ।

कुसुमे पम्भं, ओलि-जलणभेदं पटालि-पप्फाडा ॥४७१॥

पद्मटो दपः । पटोओ घालः । पयामं अनुपुव्वम् । पम्भं कुसुमम् ।
पटालो पटालि । पप्फाडो अग्निभेदः ।

मथा—

जिणद पम्भमरो वि ह भुवणपटालि पयामथोरोरु ! ।

एस पद्मटो मयणो अपटोअपयावपप्फाडो ॥३७३॥ (४७१)

पत्थिय-पसंदि-पम्भोआ सिग्ग-सुवण्ण-भोगेषु ।

पद्धरं उज्जु, महादिट्टे पद्दं, पक्खरा तुग्गकवच्चे ॥४७२॥ . .

हमे पद्मटो, घाले पटोओ, पयामं अनुपुव्वे ।

कुसुमे पम्भं, आवलि-ज्वलनभेदेषु पटालि-पप्फाडा ॥४७१॥

पद्मटो—पद्म-रस-दपराळी

पम्भ—पम्भ-कुसुम-रस

पटोओ—पोन-घालक

पटालि—आदि-दप-पटाली

पयाम—अनुपुव्वे-अनुपुव्वे

पप्फाड—विशेष प्रसारनी अग्नि

उदाहरण—

जयति पम्भमरोऽपि खलु भुवणपटालि पयामस्थूलोरु !

एव पद्मटो मयनः अपटोअप्रतापपप्फाडो ॥३७३॥

अनुपुव्वे—ऊपर नीचे ए वगे—स्थूल कहवाली हे ! कलनां वाणवाळो छनां य
आ दपराळी अने अवाल-मोटा-प्रतापप विशेष प्रसारनी अग्निना तेजवाळी मदन,
समारनी पटालीने-अग्निने-गरेगर जीते छे.

पत्थिय-पसंदि-पम्भोआ शीघ्र-सुवर्ण-भोगेषु ।

पद्धरं ऋजु, सदादिष्टे पद्दं, पक्खरा तुरगकवच्चे ॥४७२॥

પત્થિઓ શીઘ્રઃ । પસંહિ કનકમ્ । પવ્મોઓ ભોગઃ । પદ્ધરં ક્ષજુ ।
પહદં સદાદૃષ્ટમ્ । પક્ષરા તુરગસંનાહઃ ।

યથા—

પક્ષરિયપત્થિયહઓ પસંહિગોરો રણે જયસિરીણ ।

પવ્મોઅકણ પહદો સિ પદ્ધરં કુમરવાલ ! તુમં ॥૩૭૪॥(૪૭૨)

સુરસ્વાયમ્મિ પદ્ધમં, પત્થીણં સ્થૂલવત્થમ્મિ ।

પંચિવદ્ધં પેરિચણ, ઘણે પવદ્ધો ચ, પજ્ઞણં પાણે ॥૪૭૩॥

પદ્ધમં સુરસ્વાતમ્ । પત્થીણં સ્થૂલવત્તમ્ । “સામાન્યેન પત્થીણં સ્થૂલમ્”

[] ફલ્યેકે । પંચિવદ્ધં પ્રેરિતમ્ । પવદ્ધો ઘનઃ—લોહકુટ્ટનોપકરણમ્ ફલ્યર્થઃ ।
પજ્ઞણં પાનમ્ ।

પત્થિય—પ્રસ્થિત-શીઘ્ર-ઉતાવલો-ત્વરાવાલો

પસંહિ—સોતું

પવ્મોઅ—પ્રભોગ-ભોગ

ઉદાહરણ—

પદ્ધર—પ્રાધ્વર-પાથરું-ક્ષજુ-સરલ-સીધું

પહદ—નિત્ય દૃષ્ટ-રોજ નજરે ચડતું

પક્ષરા—પાક્ષર-ઘોઢાતું વક્તર

પક્ષરિયપત્થિયહયઃ પસંહિગૌરઃ રણે જયધિયા ।

પવ્મોઅકૃતે પહદોઽસિ પદ્ધરં કુમારપાલ ! ત્વમ્ ॥૩૭૪॥

કુમારપાલ હે ! જેના ઘોડા પાક્ષરેલા અને ઉતાવલા છે, જે સોના જેવો ગૌર
છે એવો તું રણસંધ્યામળાં જયશ્રીદ્વારા ભોગને માટે સરલ રીતે નિત્ય નજરમાં આવ્યા
કરે છે.

સુરસ્વાતે પદ્ધમં, પત્થીણં સ્થૂલવત્તે ।

પંચિવદ્ધં પ્રેરિતકે, ઘને પવદ્ધો ચ, પજ્ઞણં પાણે ॥૪૭૩॥

પદ્ધમ—દેવે સોલેલું

પત્થીણ—પ્રસ્થાન-વિશેષ ઘટ-જાડું કપડું

પંચિવદ્ધ—પ્રવિદ્ધ-પ્રેરિત

પવદ્ધ—પ્રવદ્ધ-ઘણ-લોહાને કૂટવાતું

ઉપકરણ

પજ્ઞણ—પાયન-પાન-પીવું

૧ હેમચંદ્ર પોતાના સંસ્કૃત-અભિયાનચિંતામણિ-પ્રોશમાં (પાં. ૪ સ્તો. ૩૧૭)
‘તુરગસંનાહ’ના પર્યાયરૂપે ‘પ્રક્ષર’ અને ‘પ્રક્ષર’ એ બે શબ્દો નોંધે છે. પ્રસ્તુત
‘પક્ષરા’ અને સં. ‘પ્રક્ષર’ અને ‘પ્રક્ષર’ એ વધા સમાન શબ્દો છે. મને લાગે
છે કે ‘પાક્ષર’ ઘોડાને બન્ને પડલે રહે છે તેથી ‘પક્ષરા’ શબ્દનો વિશેષ સંબંધ
પક્ષ-‘પડલું’ શબ્દ સાથે છે.

યથા—

एसो पचद्धदत्थो पत्थीणी तद् य तेन पच्चिद्धा ।

દયકામિણિ ! કિં વચસિ પદમ્મજલપજ્જનમિસેણ ॥૩૭૫॥(૪૭૨)

પડિય-પરેયા વિઘટ્ટિયં-પિસહ્ણણસું ચ, પંપુઅં દીર્ઘે ।

પપ્પીઓ વપ્પીહે, પચ્છહો પરિયલી ચ થાલમ્મિ ॥૪૭૪॥

પડિયં વિઘટ્ટિતન્ । પરંઓ પિશાચઃ । પંપુઅં દીર્ઘમ્ । પપ્પીઓ ચાતકઃ ।
પચ્છહો તથા પરિયલી સ્થાલમ્-ભોજનભાણ્ડમ્-ઇતિ યાવત્ ।

યથા—

अपडियपंपुअपिस्मं जीइ समं भुत्तं एकपच्चे ।

તં કિં પરેય ! જેચ્છસિ પરિયલિપડિયં જલં વ પપ્પીઓ ॥૩૭૬॥(૪૭૪) ’

પત્થીણ—કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો કહે છે કે “પત્થીણ એટલે જાહું-
ગમે તે જાણું.”

ઉદાહરણ—

पप पचद्धदत्तः पत्थीणी तथा च तेन पच्चिद्धा ।

દત્તકામિણિ ! કિં વ્રજસિ પદમ્મજલપજ્જનમિસેણ ॥૩૭૫॥

થા, હાથમાં ઘણવાળો છે અને તેણે જાણ કપડાવાળીને પ્રેરેલી છે તો હે
હતભાગી સ્ત્રી ! દેવે શોધેલા છાણું પાળી પિવાને વાને શા માટે જાય છે ?

પડિય-પરેયા વિઘટ્ટિત-પિશાચેષુ ચ, પંપુઅં દીર્ઘે ।

પપ્પીઓ વપ્પીહે, પચ્છહો પરિયલી ચ સ્થાલે ॥૪૭૪॥

પડિય—પટિત-વિઘટ્ટિત-વગટેલું

પરેય—પરેત-પ્રેત-મૃત-પિશાચ

પંપુઅ—પંપુડું-લાંબું

પપ્પીઅ—વપ્પયો-ચાતક

પચ્છહ

પરિયલિ } —થાલ-છાવાણું માંદ-ભાણું

ઉદાહરણ—

अपडियपंपुअप्रेम यया समं भुक्तम् एकपच्चे ।

તાં કિં પરેય ! જેચ્છસિ પરિયલિપટિતં જલમ્ ઇવ પપ્પીઓ ॥૩૭૬॥

નહિ વગટેલા લાંબા પ્રેમપૂર્વક જેનીની માથે એક થાળીમાં છાણું છે તેણીને
હે મૃત ! જેમ વપ્પયો થાળીમાં પડેલા પાણીને ન ચાહે તેમ તું શા માટે વાહતો નથી ?

पञ्चुत्थं पडिवविए, पद्दारो छिन्नणंगूले ।

पम्हल-पसरेहा केसरे, पवसियम्मि परिउत्थो ॥४७५॥

पञ्चुत्थं प्रत्युत्तम् । पद्दारो छिन्नलाङ्गूलः । पम्हलो तथा पसरेहो किञ्चत्कः ।
परिउत्थो प्रोषितः ।

यथा—

परिउत्थ ! चलसु काले केयइपसरेह-णीमपम्हल्लिए ।

पञ्चुत्थदुहा मरिही तुह दइया चमरिय व्व पद्दारा ॥३७७॥ (४७५)

जीवाइ पडंच-पडंसुआ य, भल्ली पलासि-पासाला ।

पत्तल-पडुवइया पत्तिसमिद्धं चैय तिव्वम्मि ॥४७६॥

पडंचा तथा पडंसुआ ज्या । 'प्रतिश्रुत्'वाचकस्तु 'पडंसुआ'शब्दस्तद्भव
एव । पलासी तथा पासाला भल्ली । पत्तलं पडुवइयं पत्तिसमिद्धं एते त्रयोऽपि

पञ्चुत्थं प्रत्युत्तम्, पद्दारो छिन्नलाङ्गूले ।

पम्हल-पसरेहा केसरे, प्रोषिते परिउत्थो ॥४७५॥

पञ्चुत्थ—प्रत्युत्त-ऊगी नीक्केल्ले.

पद्दार—बांडो-कपायेल पूछडावाळो

पम्हल }
पसरेह } —पम्हल-केसर-फूलनं केसर

परिउत्थ—(परि+वस्+त)-प्रवासे गयेल

उदाहरण—

परिउत्थ ! चल काले केतकीपसरेह-नीपपम्हल्लिए ।

पञ्चुत्थदुःखा मरिप्यति तव दयिता चमरिका इव पद्दारा ॥३७७॥

प्रवासी हे ! उयारे केतकी अने नीप-कदंब-ने केसर आवे छे ते वखते
चाल. ऊगी नीक्केल्ल दुःखवाली तारी स्त्री, कपायेला पूछडावाळी चमरी गायनी
पेठे मरशे.

जीवायां पडंच-पडंसुआ च, भल्लिः पलासि-पासाला ।

पत्तल-पडुवइया पत्तिसमिद्धं चैव तीक्ष्णे ॥४७६॥

पडंचा } —प्रत्यसा— } पणल-ज्या—
पडंसुआ } —प्रतिश्रुत्— } धनुपनी दोरी

पलासि }
पासाला } —भल्लि-भालं

તીક્ષ્ણાર્થાઃ । “પત્તલં કૃશમ્” [] इत्यन्ये । ‘પત્તલં પત્રવહુલમ્’ इति तु ‘पत्रल’शब्दभवम् ।

યથા—

મધુમાસે મમરોલી વમ્મદવીરસસ ધનુ-પટંચ વ્વ ।

સદ્યારવંજરી ઉળ પત્તિસમિદ્ધા પલાસિ વ્વ ॥૩૭૮॥

તદ્દા રળાઝ રિઝળો પટંમુઆ-અપ્પાળળે વિ ચાલુકા ! ।

પત્તલકોવો પટુવડપાસાલાદિ કરેસિ કિં તુમયં ? ॥૩૭૯॥

અત્ર-‘પવિત્તો વર્મ’ । ‘પઅરો યાર’ । इति ‘पवित्र’-‘प्रदर’शब्द-भवौ । ‘પહ્લ્લથો પહ્લ્લો પર્યસ્તઃ’ इति ‘पर्यस्त’शब्दभवौ । तथा “‘पट्टइ-पिवति’ । ‘પંગદ-ગૃહ્ણાતિ’ । ‘પગદ-અમતિ’ ” । इति धात्वादेशेपृक्ता इति , नोक्ताः ॥ (४७६)

પત્તલ { -પત્તલ - } -પત્તલ-તીક્ષ્ણ
પટુવડય { -પટુપત્રિક- } -અળીદાર-
પત્તિસમિદ્ધ { -પત્રીસમૃદ્ધ- } પાતલ-ધારદાર પત્રીવાલું

પટંમુઆ-‘પટંમુઆ’-‘પ્રતિશ્રુત’-‘પ્રતિધ્વનિ’-‘પટછદો’, આ અર્થવાલો ‘પટંમુઆ’ શબ્દ સંસ્કૃત ‘પ્રતિશ્રુત’ ઉપરથી ઉપજાવવાનો છે [૮-૧-૮૮]

પત્તલ-વીજા દેશીસંગ્રહકારો વહે છે કે “ ‘પત્તલ’ ઇટલે ‘કૃશ’-‘પાતલું.’ ”

પત્તલ-‘પત્તલ’નો વીજો અર્થ ‘પત્રવહુલ’-‘ઘળાં પત્રવાલું’-‘ઘળાં પાંડડાંવાલું’ થાય છે અને આ અર્થમાં એ ‘પત્તલ’ને સંસ્કૃત ‘પત્રલ’ ઉપરથી લાવવાનો છે.

પવિત્ત-પવિત્ત ઇટલે ‘ટામ’. સંસ્કૃત ‘પવિત્ર’ ઉપરથી ‘પવિત્ત’ શબ્દને લાવવાનો છે.

પઅર-પઅર ઇટલે ‘યાર’. સંસ્કૃત ‘પ્રદર’ ઉપરથી ‘પઅર’ શબ્દને લાવવાનો છે.

પહ્લ્લથ-પહ્લ્લથ } -વદલો-વદલું. આ વસ્ત્ર શબ્દોને સંસ્કૃત ‘પર્યસ્ત’ ઉપરથી
પહ્લ્લ -પહ્લ્લ } લાવવાના છે [૮-૨-૪૭]

પટ્ટ-પટ્ટ-પિવતિ-પીંચ છે. [૮-૪-૧૦]

પંગ-પંગદ-ગૃહ્ણાતિ-ગ્રહણ કરે છે. [૮-૪-૨૦૧]

પર-પરદ-અમતિ-મમે છે. [૮-૪-૧૬૧]

આ પાતુઓ, ધાવાદેશો સાથે કહેલા છે માટે અહીં લક્ષ્યા નથી.

ઉદાહરણ—

મધુમાસે મમરાવલિઃ મન્મથવીરસ્ય ધનુપ્-પટંચા-ઇવ ।

સહકારમજ્જરી પુનઃ પત્તિસમિદ્ધા પલાસિ ઇવ ॥૩૭૮॥

પદ્ધેહં પદ્ધવરં મુસલે, પગ્ગેજ્જ-પહયરા ણિયરે ।

પલહિય-પુરોહઢા વિષમે, પરિયટ્ટો ચ રજગમ્મિ ॥૪૭૭॥

પદ્ધેહં તથા પદ્ધવરં મુસલમ્ । પગ્ગેજ્જો તથા પહયરો નિકરઃ । પલહિયં તથા પુરોહઢં વિષમમ્ । યદાહ—“પલહિયં વિષમમ્, અસમં ચ પુરોહઢં ગદિતમ્” [] इति । अत्र चतुरक्षरपकारादिशब्दप्रस्तावे उकारसहितपकारादि-‘पुरोहड’शब्दपाठोऽर्थानुरोधात् । अन्ये तु “‘पलहियं पुरोहडं’ इति अन्योन्य-पर्यायतया आवृत्तमहीवागुवाचकौ” [] इत्याहुः । यदाह—“आवरि-यमहीवत्थू पुरोहडो पलहियो तह य” [] “पुरोहडं पेच्छोक्कडं” [] इति तु सातवाहनः । परियट्टो रजकः ।

વસંત માસમાં, ભમરાઓની ટોલી, કામદેવવીરની કેમ જાણે ધનુષની દોરી ન હોય એવી લાગે છે અને આંધારની માંજર, કેમ જાણે કામદેવનું અળીયાઢું માઢું ન હોય તેવું જણાય છે.

પ્રસ્તા રણાત્ રિપવઃ પઢંસુઆ-આસ્ફાલનેઽપિ ચાલુક્ય ! ।

પસલકોપઃ પહ્વદ્વિપાસાલાહિ કરોપિ કિં ત્વમ્ ? ॥૩૭૯॥

ચાલુક્ય હે ! તારા ધનુષની દોરીનો ટંકારવ ચતાં ચ રણસંગ્રામથી શત્રુઓ ત્રાસેલા છે તો પછી તીક્ષ્ણ કોપવાળો તું અળીયાઢું માઢું વડે શું કરે છે ? અર્થાત્ પછી તારે અળીયાઢું માઢાંશું શું કામ છે ?

પદ્ધેહં પદ્ધવરં મુસલે, પગ્ગેજ્જ-પહયરા નિકરે ।

પલહિય-પુરોહઢા વિષમે, પરિયટ્ટો ચ રજકે ॥૪૭૭॥

પદ્ધેહં } —મુસલ-મુસલું-સાંવેહું
પદ્ધવર }
પગ્ગેજ્જ } -નિકર-સમૂહ
પહયર } -પ્રકર-પયર-સમૂહ

પલહિય } —વિષમ-સમ નહિ તે
પુરોહઢ }
પરિયટ્ટ—ધોવી-પરીટ

પલહિય-પુરોહઢ—આ બે શબ્દોનો જે અર્થ, મૂલગાથામાં લક્ષ્યો છે તેનો કોઈએ કહેલો સંવાદ આ પ્રમાણે છે:

“પલહિયં વિષમમ્ અસમં ચ પુરોહઢં ગદિતમ્”

અર્થાત્ પલહિય-વિષમ-સમ નહિ તે
પુરોહઢ-અસમ-સમ નહિ તે

યથા—

પરિચટ્ટ ! સિલાપહયરપુરોહડાઓ જલં નર્દત્તુહા ।

સવિલંબં આણિજ્જહ સુંદર ! મા કુપ્પમ્મ ઇમાઇ ॥૩૮૦॥

તુહ ગયવિસાણપચ્છેડસ્વંડિયા પલહિયા વિ રિવ્વપ્પા ।

હયમહપગ્ગેજ્જા હુંતિ પચ્ચવરપાણિતુલ્લ ! ચાલુક્ક ! ॥૩૮૧॥ (૪૭૭)

પહિસાર-પાહિસારા પહુયાહ, પહિચ્છઓ સમય ।

પલિહસ્સં પલિહાઓ ચ ઉદ્ધુદારુમ્મિ, પયવર્દે સેના ॥૪૭૮॥

પુરોહડ—આ પ્રકરણ, આદિમાં ‘મ’સ્વરયુક્ત ‘પ’વાળા શબ્દોનું છે નહિ કે આદિમાં

‘ડ’યુક્ત ‘પ’વાળા શબ્દોનું—‘પુ’ વાળા શબ્દોનું. છતાં અહીં અર્થ આપવાની

અનુકૂળતાને લીધે આદિમાં ‘પુ’વાળા ‘પુરોહડ’ શબ્દનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

વીજા દેશીસંગ્રહકારો તો ‘પલહિય’ અને ‘પુરોહડ’ એ બન્ને શબ્દોને

પરસ્પર પર્યાયવાચક તરીકે નોંધે છે અને તે બન્નેનો અર્થ ‘આશ્રિતમહીવાસ્તુ’—

‘હાકેલી જમીનનું વાસ્તુ’ એવો થતાવે છે. તેઓ કહે છે કે “આશ્રિતમહીવાસ્તુઃ

પુરોહડો પલહિઓ તથા ચ”

સાતવાહન નામનો દેશીસંગ્રહકાર તો કહે છે કે—

“પુરોહડં પચ્છોક્કઠં” અર્થાત્ પુરોહડં પંથાદુત્કટમ્ । પુરોહડ એટલે પાછલા ભાગમાં
ઉત્કટ—કંડું (?)

ઉપાહરણ—

પરિચટ્ટ ! સિલાપહયરપુરોહડાઓ જલં નદીતીર્થાત્ ।

સવિલમ્બમ્ આનીયતે સુન્દર ! મા કુપ્પ્ય વસ્યે ॥૩૮૦॥

ધોવી હે ! પથરના સમૂહથી વિપમ બનેલા—સરખી રીતે નદી બાંધેલા અર્થાત્

સાલ્વાસ્વડિયાવાળા નદીના ઘાટેથી થાટું મોટું પાણી લવાય છે માટે હે સુન્દર !

તું ણીના ક્ષર ક્રોધ ન કર.

તવ ગજવિપાણપચ્છેડસ્વંડિતાઃ પલહિયા અપિ રિપુષપ્રાઃ ।

હતમટપગ્ગેજ્જા ભવન્તિ પચ્ચવરપાણિતુલ્લ ! ચાલુક્ક્ય ! ॥૩૮૧॥

જેના હાથમાં મુસલ છે એવા બલદેવ જેવા હે ચાલુક્ય ! તારા શત્રુઓના

વિપમ કિલ્લાઓ પણ તારા હાથીના દંતશબ્દરૂપ મુસલો દ્વારા સ્વંદિત થતાં આપોઆપ

એ કિલ્લાના રક્ષક મટોનું ટોળું ફળાણું થઈ જાય છે—ફળાઈ જાય છે.

પહિસાર-પાહિસારા પહુતાયામ્, પહિચ્છઓ સમયે ।

પલિહસ્સં પલિહાઓ ચ ઉદ્ધુદારુણિ, પયવર્દે સેના ॥૪૭૮॥

પહિસારો તથા પાહિસારો પટુતા । “પહિસારો પટુઃ” [] इत्यन्ये ।
પહિચ્છઓ સમયઃ । પલિહસ્સં તથા પલિહાઓ ઝર્વદારુ । ષયવર્ઘે સેના ।

યથા—

પલિહાયત્થિમિયાણ અપાહિસારાઈ કહ વિ તુહ વિરહે ।
તીઈ ણિસા વોલીણા કહ ગોસપહિચ્છણ હોદી ? ॥૩૮૨॥

તુહ કુમરવાલ ! પયવઈદંસણમિત્તેણ થંમિય વ્વ રણે ।
રિણ્ણો ગયપહિસારા જાયા પલિહસ્સસંઠાણા ॥૩૮૩॥ (૪૭૮)

एरंडदुमे पंचगुली य, घग्घरगलम्मि पडिसाओ ।
पंकुल्लियं गविट्ठम्मि, पडियरो चुल्लिमूलम्मि ॥४७९॥

પહિસાર } -પટુતા-હાપણ-ચતુરાઈ
પાહિસાર }
પહિચ્છઓ—સમય-વસ્તુ

પલિહસ્સ } -ઝંઝું લાકડું-ઝંઝું લાકડું
પલિહાઓ }
પયવઈ—પદવતી-પાયગા-પાયદળ-સેના

પહિસાર-વીજા વેશોસંગ્રહકારો કહે છે કે—“પહિસાર એટલે પટુ-ચતુર-હુશીયાર.

उदाहरण—

પલિહાયસ્તિમિતાયાઃ અપાહિસારાઈ કથમપિ તવ વિરહે ।
તસ્યા નિશા ગતા કથં ગોસપહિચ્છણ ભવિષ્યતિ ? ॥૩૮૨॥

તારા વિરહમાં ઝંઝા લાકડાને ટેકે સ્થિર રહેલી અને ચતુરાઈ વિનાની એવી
તેણીની રાત કોઈ પણ રીતે ચાલી ગઈ, હવે સવારને સમયે કેમ થશે ?

તવ કુમારપાલ ! પયવઈદર્શનમાત્રેણ સ્તસ્મિતા ઇય રણે ।
રિપવઃ ગતપહિસારા જાતાઃ પલિહસ્સસંસ્થાનાઃ ॥૩૮૩॥

હે કુમારપાલ ! તારી સેનાના માત્ર દર્શનથી રણસંગ્રામમાં તારા શત્રુઓ
ચતુરાઈ વિનાના અને ઝંઝા લાકડાના ઘાટ જેવા થયા છે ધર્મ્યાત્ કેમ જાણે યંત્રી
ગયા હોય-ઘોઢાઈ ગયા હોય.

एरण्डदुमे पञ्चगुली च, घर्घरगळे पडिसाओ ।
पंकुल्लियं गवेपिते, पडियरो चुल्लिमूले ॥४७९॥

पंचंगुली एरण्डवृक्षः । पडिसाओ धर्घरकण्ठः । पंफुल्लियं गवेपितम् ।
पडियरो चुल्लीमूलम् ।

यथा—

पडिसाइले ! पंचंगुलीसु किं कंचुअं गवेसेसि ? ।

पडियरकम्मयरि ! तए वि कीसपंफुल्लिओ नलेसु इमो ? ॥३८४(४७९

पडिसुत्ती पडिसूरो पडिसंतं चैय पडिकूले ।

पायवडणे परेवय-पाडवणा, पूयलम्मि पहएल्लो ॥४८०॥

पडिसुत्ती पडिसूरो पडिसंतं एते त्रयोऽपि प्रतिकूलार्थाः । “पडिसंतं
अस्तमितम्” [] इति तु सातवाहनः । परेवयं तथा पाडवणं पादपतनम् ।
पहएल्लो पूपः ।

पंचंगुलि—पञ्चाङ्गुलि-जेतुं पांदडं पांच
आंगलीवाळं हाथ जेयुं छे एटके
पांच आंगलीवाळुं छे ते-एरंडातुं झाड

पडिसाओ—घरघरो-गळगळो-कंठ
पंफुल्लिय—गवेपित-फफोळेलुं-फफोळवुं-
गोतेळुं-गोतवुं-शौघवुं
पडियर—चूलातुं मूळ

उदाहरण—

पडिसाइले ! पंचंगुलीसु किं कञ्चुकं गवेपयसि ? ।

पडियरकम्मकरि ! त्वया अपि कस्मात् पंफुल्लिओ नलेषु अयम् ? ॥३८४

हे गळगळा कंठवाळी ! तारा कंचुकने त्यां एरंडाओना झाडोमां शुं शोधे छे !
हे चूलाना मूळनी चाकरडी ! तें पण शा माटे एने नळोमां-नळ नामना
घासमां-शोष्यो ?

पडिसुत्ती पडिसूरो पडिसंतं चैव प्रतिकूले ।

पादपतने परेवय-पाडवणा, पूपे पहएल्लो ॥४८०॥

पडिसुत्ति } -प्रतिश्रोतः-प्रतिकूल
पडिसूर }
पडिसंत }

परेवय } पदेपात- } प्रणिपात-पने
पाडवण } पादपतन- } पडवुं-पगेलागवुं
पहएल्ल-पूटलो

पडिसंत—सातवाहन नामनो देशीसंग्रहकार कहे छे के ‘पडिसंत’ एटके
अस्तमित-आधमवुं-भायमी जवुं.

યથા—

પડિસુત્તી પડિસૂરે પરેવયપરમ્મિ જો અપડિસંતો ।

પાઢવણં પહણ્ણા ય તસ્સ દિજ્જંતુ ગામજક્વસ્સ ॥૩૮૫॥(૪૮૦)

ઇંદસુણ પહંતો, લક્ષ્ણારત્તામ્મિ પલ્લવિયં ।

પડિહત્થી વુહ્ણીણ, પડિહત્થ-પડિક્કયા પડિકિદીણ ॥૪૮૧॥

પહંતો જયન્તઃ । પલ્લવિયં લાંક્ષારત્તમ્ । ‘પલ્લવિયં પલ્લવાકારમ્’ इति
તુ ‘પલ્લવ इव आचरति’ इति किंवन्तसिद्धत्वात्નોक्तम् । પડિહત્થી વૃદ્ધિઃ ।
પડિહત્થો તથા પડિક્કઓ પ્રતિક્રિયા । “પડિહંત્યો પ્રતિવચનમ્” []
इति तु सातवाहनः ।

—ઉદાહરણ—

પડિસુત્તી પડિસૂરે પરેવયપરે યઃ અપડિસંતો ।

પાઢવણં પહણ્ણા ચ તસ્ય દીયન્તાં ગ્રામયક્ષસ્ય ॥૩૮૫॥

જે પ્રતિકૂલ તરફ પ્રતિકૂલ છે અને પગે પડનાર તરફ અપ્રતિકૂલ-અનુકૂલ
છે તે ગ્રામયક્ષને પગેલાં ગણું અને પૂડલા થો.

ઇન્દ્રસુતે પહંતો, લાંક્ષારત્તે પલ્લવિયં ।

પડિહત્થી વૃદ્ધૌ, પડિહત્થ-પડિક્કયા પ્રતિકૃત્યામ્ ॥૪૮૧॥

પહંત—ઇન્દ્રનો પુત્ર-જયંત

પલ્લવિય—પલ્લવિત-લાક્ષથી રંગેલ-લાલોદું

પડિહત્થિ—વૃદ્ધિ-વધારો

પડિહત્થ પડિક્કય	{	પ્રતિહસ્ત-	}	-સામે હાથ વતા-
		પ્રતિકૃત-		વવો-પ્રતીકાર
		પ્રતિકૃતિ-		કરવો-સામે થયું

પલ્લવિય—‘પલ્લવિય’ એટલે ‘પલ્લવિત’-પલ્લવના આકારે જેવું. આ અર્થનો ‘પલ્લવિય’

શબ્દ સંસ્કૃત ‘પલ્લવિત’ ઉપરથી લાવવાનો છે: ‘પલ્લવ’ શબ્દને ‘આચાર’
અર્થમાં એટલે ‘પલ્લવ इव आचरति’ એવાં અર્થમાં ‘વિવપ્’ [૩-૪-૨૫]
પ્રત્યય લગાવી તે ‘ઉપરથી તેવું’ ભૂતકૃદંત ‘પલ્લવિત’ થાય છે.

પડિહત્થ—સાતવાહન નામનો દેશીસંગ્રહકાર ‘પડિહત્થ’ એટલે ‘પ્રતિવચન-
સામે વચન-ઉત્તર’ એવો અર્થ આપે છે.

यथा—

तुमइ पडिकयकुसले पइहंतसरिच्छपत्तपडिहत्थि ! ।

पल्लविअ-उल्लणिवसणा णमंति पडिहत्थ-अक्खमा रिउणो ॥३८६(४८१

पंडवियं पांडवियं जलउल्ले, पल्लवम्मि पत्थरिओ ।

पक्खडियं प्रस्फुरिए, जडे पल्लिहओ, पडित्थिरो सरिसे ॥४८२

पंडवियं तथा पांडवियं जलार्द्रम् । पत्थरिओ पल्लवः । पक्खडियं प्रस्फुरितम् । पल्लिहओ मूर्खः । पडित्थिरो सदृशः ।

यथा—

पत्थरियसत्थरे वि हु पंडविए अंसुपांडवियसिहिणा ।

सा तप्पइ तुह पल्लिहय ! पक्खडिए सिहिपडित्थिरे विरहे ॥३८७(४८२

उदाहरण—

त्वयि पडिकयकुसले पइहंतसदृक्षप्राप्तपडिहत्थि ! ।

पल्लविअ-आर्द्रनिवसना नमन्ति पडिहत्थ-अक्षमा रिपवः ॥३८६॥

इंद्रपुत्र जयंतनी समान पामेल वृद्धिवाळा हे ! तूं सामे थवामां कुशल छे तेथी सामे थवामां असमर्थ एवा तारा शत्रुओ लाखे रगेलां सीनां कपडां पहेरी तने नमे छे.

पंडवियं पांडवियं जलार्द्रे, पल्लवे पत्थरिओ ।

पक्खडियं प्रस्फुरिते, जडे पल्लिहओ, पडित्थिरो सदृशे ॥४८२॥

पंडविय } -पाणीथी भीमुं-पाणीथी
पांडविय } पल्लेल्लं

पत्थरिय-पाटव-पांदडां

पक्खडिय-प्रस्फुरित-स्फुरण थयुं-प्रकट थयुं

पल्लिहअ-परिघक-जड

पडित्थिर-सरखुं-जेवुं

उदाहरण—

पत्थरियसत्थरे अपि खलु पंडविए अश्रुपांडवियशिखिना ।

सा तप्पते तव पल्लिहय ! पक्खडिए शिखिपडित्थिरे विरहे ॥३८७॥

हे जड ! तारो अमि जेवो विरह प्रकट यतां, पाणीथी पल्लेजो पांदडानी पथारीमां पण आंसुओ वडे पल्लेल्ल स्तनवाळी तेणी खरेखर संताप पामे छे.

१ सरखावो 'पल्लिहअ' गा० ४७८ । परिघ एटले 'वारणाने वंध करवानो आगालियो' एनी जेवो जे जड, ते पण 'परिघ' ।

पडिवेसो विक्रवेवे, पचत्तरं चाटु, परिहणं वसणे ।

परिहट्टी आयट्टी, पडिहारीए पडिच्छिया चेअ ॥४८३॥

पडिवेसो विक्रवेः । पचत्तरं चाटु । परिहणं परिधानम् । परिहट्टी
आकृष्टिः । पडिच्छिया प्रतीहारी । “पडिच्छिया चिरप्रसूता महिषी”
[] इत्यन्ये ।

यथा—

किं परिहणं जलोहेसि सयणे किं करसि कमलपडिवेसं ? ।

कुणसु पचत्तरणिउणे ! पडिच्छिए ! हिययसलपरिहट्टिं ॥३८८८॥

पण्फिडियं पडिफलिए, पडोहरं पच्छिमंगणए ।

पडुवत्ती पडिसारी जवणीइ, पसेवओ धंभे ॥४८४॥

पडिवेसो विक्रवे, पचत्तरं चाटु, परिहणं वसने ।

परिहट्टी आकृष्टिः, प्रतिहार्यां पडिच्छिया चैव ॥४८३॥

पडिवेस—प्रतिद्वेप—विक्षेप

पचत्तर—चाटु—खुशामतनी वाणी

परिहण—परिधान—पहेरवानुं वस्त्र—पहेरण

परिहट्टि—परिकृष्टि—आकर्षण—खेंचनुं

पडिच्छिया—प्रतीच्छिका—प्रतीहारी

पडिच्छिया—बीजा देशोसंग्रहकारो कहे छे के, “पडिच्छिया एटले लांवा
समययी बीआयेली भेंस”

उदाहरण—

किं परिहणं जलार्द्रयसि शयने किं करोषि कमलपडिवेसं ।

कुरु पचत्तरनिपुणे । पडिच्छिए ! हृदयशल्यपरिहट्टिं ॥३८८८॥

तुं तारं पहेरवानुं वस्त्र शाने भीनुं करे छे ? पयारीमां कमलजो विक्रवे-
द्वेप-शाने करे छे ? चाटु बोलवामां निपुण हे प्रतीहारि ! तुं हृदयना शल्यने
खेंचवानुं कर-हृदयमांना शल्यने खेंची काढ.

पण्फिडियं प्रतिफलिते, पडोहरं पश्चिमाङ्गणके ।

पडुवत्ती पडिसारी जवन्याम्, पसेवओ व्रसणि ॥४८४॥

પપ્પિહિયં પ્રતિફલિતમ્ । પડોહરં ગૃહપથિમાક્ષણમ્ । પડુવત્તી તથા
પહિસારી જવનિકા । પસેવઓ વ્રહ્મા ।

યથા—

વાહપહિસારિદુણં પડોહરે ચંદિમાઇ પડુવત્તિ ।

કુણઇ મળોપપ્પિહિયે તઇ મુણઇ દિણં પસેવયદિણં સા ॥૩૮૯॥(૪૮૪

પરિવાહો દુવ્વિણયમ્મિ, પહિસંગં ચ કંઠઅમ્મિ ।

રુદ્ધમ્મિ પંડરંગો, પક્ષગ્ગાહો ય મયરમ્મિ ॥૪૮૫॥

પપ્પિહિય—પ્રતિફલિત—પ્રતિફલિત—
પ્રતિવિધિત થયું—સામે દેરાયું
પડોહર—ઘરની પાછલ્લયું આંગણું

પડુવત્તી }
પહિસારી }—^૩પ્રતિસીરા—જવનિકા—પહડો
પસેવઓ—^૪પ્રસેવક—વ્રહ્મા

ઉદાહરણ—

યાપ્પપહિસારિદ્વિગુણાં પડોહરે ચન્દ્રિકાયાઃ પડુવત્તિ ।

કરોતિ મનઃપપ્પિહિય ત્વયિ મન્યતે દિનં પસેવયદિનં સા ॥૩૮૯॥

તું મનમાં પ્રતિવિધિત યતાં—મનમાં તારો વિચાર આવતાં—તેણી આંધુની
જવનિકા કરતાં વમળી જવનિકા, ઘરના પાછલ્લા આંગણમાં ચંદ્રિકાની આડી કરે
કરે છે અને એમ કરતી તેણી દિવસને વ્રહ્માના દિવસ જેવડો લાંબો માને છે.

પરિવાહો દુવ્વિણયે, પહિસંગં ચ કકુદે ।

રુદ્ધે પંડરંગો, પક્ષગ્ગાહો ચ મકરે ॥૪૮૫॥

૧ —રિઝણં (—રિગુણામ્) પા૦ ૧ । ૨ કંઠઅમ્મિ પા૦ । ૩ અમરકોશમાં
(મનુષ્યવર્ગ કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૧૨૦) જવનિકા—‘પહડા’—ના અર્થમાં ‘પ્રતિસીરા’ શબ્દ
આપેલો છે. ૪ ‘સિવ્’ એટલે સીવયું, પ્રસેવક એટલે પ્રકર્યપણે સીવનારો, વ્રહ્મા આ
જગતરૂપ પહડાને સીવનારો છે એટલે સંભવ છે કે એ ‘પ્રસેવક’ કહેવાયો હોય,

પરિવાહો દુર્વિનયઃ । પટ્તિસંગં કકુદમ્ । પંડરંગો રુદ્રઃ । પક્ષગાહો
મકરઃ ।

યથા—

તદ્ પંડરંગવિસપટ્તિસંગસમસ્થં ! કુમરવાલ ! ણિવ ! ।

સાસિયજન્ જડ્ પરં પક્ષગાહદ્વયસ્સ પરિવાહો ॥૩૧૦॥ (૪૮૬॥

પરિલિય-પટ્તિછંદા લીન-મુહા, પચ્છેણયં ચ પાહેજ્ઞં ।

સંમુહાગમણે પચ્છદ્વારો પચ્ચોવણી ચૈવ ॥૪૮૬॥

પરિલિયો લીનઃ । “પરિયલો લીનઃ” [] इत्यन्ये । पट्टिछंदो मुखम् ।

પરિવાહ—પરિવાહ-દુર્વિનય-દુષ્ટ રીતનો
વિનય-કુવિનય
પટ્તિસંગ—‘પૃષ્ઠીશક્તિ’-ચકુદ-ચલ્લદસું સ્થાંધ-
-કાંધ-ચલ્લદની પીઠ પર શિંગડા જેવું-
ચલ્લદની પીઠ પરનો લંચો ભાગ

પંડરંગ—(પાણ્ડુર+અન્ન)—રુદ્ર-મહાદેવ-
ભૂમિતિ લગાડેલી હોવાથી ધોળા
અંગવાળા શિવ
પક્ષગાહ—પક્ષગ્રાહ-મગર

ઉદાહરણ—

ત્વયિ પંડરંગવૃપપટ્તિસંગસમસ્કન્ધ ! કુમારપાલ ! નૃપ ! ।

શાસિતજગતિ યદિ પરં પક્ષગાહધ્વજસ્ય પરિવાહો ॥૩૧૦॥

મહાદેવના પોઠિયાના કાંધની જેવા કાંધવાળા હે રાજા કુમારપાલ ! જગતને
તું શાસિત કરે છે છતાં જો કોઈનો દુર્વિનય હોય તો તે કેવળ કામદેવનો
દુર્વિનય ! ! !

પરિલિય-પટ્તિછંદા લીન-મુસ્તાનિ, પચ્છેણયં ચ પાથેયમ્ ।

સંમુસ્તાગમણે પચ્છદ્વારો પચ્ચોવણી ચૈવ ॥૪૮૬॥

પરિલિય—લીન

| પટ્ટિછંદ—મુસ્ત

૧ પરિયો લી-મુ૦ । ૨ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના અનેકાર્થસંગ્રહ નામના
સંસ્કૃત કોશમાં ‘પૃષ્ઠશક્તિ’ શબ્દને ‘સાંઢ’ અર્થમાં જણાવેલો છે. જેને પીઠમાં
શિંગડું છે તે ‘પૃષ્ઠશક્તિ’. આ જોતાં ‘પૃષ્ઠીશક્તિ’ ‘પૃષ્ઠશક્તિ’ અને ‘પટ્તિસંગ’ એ
ત્રણે શબ્દો સમાન છે.

પચ્છેણયં પાહેજ્જં પાથેયમિત્યર્થઃ દ્વાવપિ દેસ્યો અન્યોન્યપર્યાયતયા નિવદ્ધો ।
પચ્છુદ્ધારો તથા પચ્છોવણી સંમુસ્વાગમનમ્ ક્રિયાશબ્દો એતો, તેન સંમુસ્વાગતે
પચ્છુદ્ધરિઓ પચ્છોવણિઓ ઇત્યાદિયપિ ભવતિ ।

યથા—

લોચનચકોરપચ્છેણયંતપડિહંદચંદિમા કુણસુ ।

હિયપરિલિયા વિ પચ્છુદ્ધારં પચ્છોવણીપરે દડ્ઠે ॥૩૯૧॥ (૪૮૬)

પચ્છુહિયં પળ્હવિં, પડચ્ચરો સાલસરિસમ્મિ ।

પરિહાય-પરિચ્છૂઢા ક્ષીણ-ઉત્તિસક્તા, પડિવચ્ચરો કૂરે ॥૪૮૭॥

પચ્છેણય—પથ્યદન^૧-રસ્તામાં યાવાનું | પચ્છુદ્ધાર } -પ્રત્યુદ્ધાર } -સામે આવવું,
માતું-પાથેય-રસ્તામાં કામ આવે તે | પચ્છોવણી } -પ્રત્યવગમની }

પરિયલ—વીજા દેશીસંગ્રહકારો 'પરિલિખ'ને વદલે 'પરિયલ' શબ્દ આપે છે.

પચ્છેણય-પાહેજ્જ—'પચ્છેણય' અને 'પાહેજ્જ' (—પાથેય) આ વચ્ચે શબ્દો દેશી
છે અને તેમને અહીં એક વીજાના પર્યાય તરીકે નોંધી લેવાયા છે.

પચ્છુદ્ધાર-પચ્છોવણી—આ વચ્ચે શબ્દો ક્રિયાવાચક છે તેથી એ શબ્દો કપરથી
ક્રિયાપદ, કૃદંત વગેરે વધું ય થઈ શકે છે. જેમકે—

પચ્છુદ્ધરિઓ }
પચ્છોવણિઓ } —સામે ગયેલો વગેરે

ઉદાહરણ—

લોચનચકોરપચ્છેણયંતપડિહંદચન્દ્રિકા કુરુ ।

હૃદયપરિલિખા અપિ પચ્છુદ્ધારં પચ્છોવણીપરે દયિતે ॥૩૯૧॥

હ્યારે સ્વામી, સામે આવવામાં તત્પર છે ત્યારે આંતરૂપ ચકોરને માતા-
સમાન મુખચંદ્રિકાવાળી તું હૃદયમાં લીન છે છતાં ય સામે આવવાનું કર.

પચ્છુહિયં પ્રસ્નુતે, પડચ્ચરો શ્યાલસદ્દશે ।

પરિહાય-પરિચ્છૂઢા ક્ષીણ-ઉત્તિસક્તા, પડિવચ્ચરો કૂરે ॥૪૮૭॥

૧ 'પથ્યદન'નું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ 'પચ્છયણ' થાય. આ જોતાં 'પચ્છયણ'
(પથિ+શ્વદન-માર્ગમાં યાવાનું-માતું) અને 'પચ્છેણય' એ વચ્ચે શબ્દો સરસા જેવા
છાગે છે. ૨ સં. 'પાથેય' દ્વારા 'પાહેજ્જ' શબ્દ નીપજી શકે તેમ છે છતાં આ
દેવચંદ્ર 'પાહેજ્જ'ને દેસ્ય કહે છે.

पच्चुहियं प्रस्तुतम् । “पच्चुअं प्रस्तुतम्” [] इत्यन्ये । पडच्चरो श्याल-
प्रायो विदूषकादिः । परिहाओ क्षीणः । परिच्छूढो उरिक्षतः । पडिक्खरो क्रूरः ।

यथा—

किं तं छुहपरिहाओ परिच्छूढकरो पडच्चर ! रडेसि ।

अपडिक्खरपच्चुहियाइ गदहीए थणंधओ होहि ॥३९२॥ (४८७)

खेत्तसए परिवासो, पयट्टिओ तह पवट्टियए ।

पज्जत्ताम्मि प्होइयं, अह खेत्ते पल्लवाय-पोरयया ॥४८८॥

परिवासो क्षेत्रशयः । पयट्टिओ प्रवर्तितः । प्होइयं पर्याप्तम् । “प्रमु-
त्वम्” [] इत्यन्ये । पल्लवायं तथा पोरयं क्षेत्रम् । “‘वल्लवायं’
इति दन्तोष्ठ्यादिरप्ययम्” [] इति गोपालः ।

पच्चुहिय—चूयुं-चूयेलं-प्रस्तुत-पाने
भावेलं

पडच्चर—साळा जेवो विदूषक वगेरे

पच्चुअ—बीजा देशीसंग्रहकारो ‘पच्चुहिय’ने बदले ‘पच्चुअ’ (प्रच्युत)
शब्द बतावे छे.

परिहाअ—परिहा+त-क्षीण-दूबळो

परिच्छूढ—उरिक्षत

पडिक्खर—क्रूर

उदाहरण—

किं त्वं छुधापरिहाओ परिच्छूढकरः पडच्चर ! रटसि ।

अपडिक्खरपच्चुहियाइ गर्दभ्याः स्तनंधयो भव ॥३९२॥

साळा हे ! भूखथी दूबळो, हाथ उलाळतो तुं शाने रडे छे, अक्रूर अने
पाने भावेल दूधने टपकावती एवी गधेदीनी वालक-पुत्र-पाने.

क्षेत्रशये परिवासो, पयट्टिओ तथा प्रवर्तितके ।

पर्याप्ते प्होइयं, अथ क्षेत्रे पल्लवाय-पोरयया ॥४८८॥

परिवास—परिवास-क्षेत्रमां जइने रात्रे
सत्तार-वाहु

पयट्टिअ—प्रवर्तित-प्रवर्तवेल-चलावेल-
प्रचारमां आणेल

प्होइय—प्र+भू+त-पूरतुं-प्होचतुं-पर्याप्त

पल्लवाय

पोरय

पोरयय

} क्षेत्र-खेतर

યથા—

પરિવાસ ! સાલ્હિપોરયગોવીદંસણપયટ્ટિયમણો જં ।

ળ ણિણસિ દિવા ત્રિ મિને પહોદ્યં પલ્લવાયરક્ષાણ ॥૩૯૩॥ (૪૮૮)

પંચાદિયપણ્ણાસાણ પંચાવેણ્ણ-પણવેણ્ણા ।

પપ્ફોહિયં ચ પવલ્લોહિયમ્મિ, સુરયમ્મિ પરમાર્થો ॥૪૮૯॥

પંચાવણ્ણા તથા પળવણ્ણા પચ્ચાધિકપચ્ચાશત્ । પપ્ફોહિયં પવલ્લોહિય-
નિર્ણાટિતમિત્યર્થઃ । પરમાર્થો સુરતમ્ ।

પહોદ્ય—વોજા દેશીસંગ્રહકારો કહે છે કે “ ‘પહોદ્ય’ એટલે ‘પ્રભુત્વ’-
સ્વામિત્વ ”.

વલ્લવાય—ગોપાલ નામનો સંગ્રહકાર કહે છે કે ‘વલ્લવાય’ની જેવો ‘દંત્ય’
અને ઓષ્ઠય ‘વ’ જેની આદિમાં છે એવો ‘વલ્લવાય’ શબ્દ પણ છે અને
‘વલ્લવાય’ તથા ‘વલ્લવાય’ એ વચ્ચેનો અર્થ એક છે.

ઉદાહરણ—

પરિવાસ ! શાલિપોરયગોવીદર્શનપયટ્ટિઅમના યત્ ।

ન પદ્યસિ દિવાપિ મૃગાન્ પહોદ્યં પલ્લવાયરક્ષયા ? ॥૩૯૩॥

વાહુ હે ! તું ચોખાના ક્ષેત્રની રહેવાળી-ગોપી-ના દર્શન માટે મનને પ્રવર્તાવ્યું
છે. કારણ કે તું દિવસે પણ મૃગોને જોતો-જોઈ શકતો-નથી તો ક્ષેત્રની રહ-
વાળીથી સર્વું અર્થાત્ તું હવે ક્ષેત્રનું રહોનું કરી રહ્યો.

પચ્ચાધિકપચ્ચાશતિ પંચાવણ્ણ-પળવણ્ણા ।

પપ્ફોહિયં ચ પ્રલ્લોહિતે, સુરતે પરમાર્થો ॥૪૮૯॥

પંચાવણ્ણા } -પચ્ચપચ્ચાશત-પંચાવન-પાંચ
પળવણ્ણા } વધારે પચાસ

પપ્ફોહિય- } -પ્રસ્ફોટિત-નિર્ણાટિત-
પવલ્લોહિય- } ક્ષાટેલું-ક્ષાપટેલું-લંલેરેલું-
પ્રતીઘાત પામેલું

પરમાર્થ—સુરત—કામક્રીડા

૧ -વપ્ત-પા૦ । ૨ -વપ્ત । પા૦ । ૩ નિર્ધાટિ-પિશ૦ । મુ૦ પાઠ૦ ।

૪ ‘વ’ કેવલ ઓષ્ઠય છે અને ‘વ’ દંત્ય અને ઓષ્ઠય છે. અહીં ‘વલ્લવાય’
સમક્ષો છે નહીં કે ‘વલ્લવાય’; માટે ‘દંત્યોષ્ઠય’ એમ કહેલું છે.

यथा—

रइपप्फोडिय ! परभायलुद्ध ! वेसाइ देसु दीणारे ।

पंच वि पणवणसमे पंचावणं पि मा खु पंचसमं ॥३९४॥ (४८९)

पडियलि-पविरइया तुरिय, पुण्णम्मि पडिहत्थ-पोणियया ।

पडिखंधं पडिखंधी जलवहणे, मत्थयम्मि पवरंगं ॥४९०॥

पडियली तथा पविरइओ त्वरितः । पडिहत्थो तथा पोणिओ पूर्णः । पडिखंधं पडिखंधी जलवहनम्—जलमुद्यतेऽनेनेति जलवहनम्—इत्यादि । अन्ये “जलवाहम्” [] आहुः । पवरंगं शिरः उत्तमाङ्गवत् शिरोवाचकत्वेन नायं कवीनां रूढः इति देश्येषु निबद्धः ।

उदाहरण—

रतिपप्फोडिय ! परभायलुद्ध ! वेसयायै देहि दीनारान् ।

पञ्चाऽपि पञ्चपञ्चाशत्समान् पञ्चपञ्चाशतमपि मा खलु

पञ्चसमम् ॥३९४॥

रतिथी झाडिला, कामक्रीडामां लुब्ध हे ! वेश्याने पंचावन समान एवी पाच पण सोनामहोरो आप, परंतु पंचावनने य पांच समान न कर.

पडियलि-पविरइया त्वरिते, पूर्णे पडिहत्थ-पोणियया ।

पडिखंधं पडिखंधी जलवहने, मस्तके पवरंगं ॥४९०॥

पडियलि { प्रतिस्वरिन् }	—त्वरित-स्वरायुक्त	पडिखंध { प्रतिस्कन्ध-पाणी वहेवानुं }
पविरइय { प्रविरयित }	—रय-वेग-बालु	पडिखंधि { साधन-मसक, कावढ-वेढुं वगेरे }
पडिहत्थ { }		पवरंग—प्रवराङ्ग-प्रवर अंग-उत्तम अंग
पोणियय { -पूर्ण-पूर्व }		—माथुं

पडिखंध-पडिखंधि—घीजा देशीसंग्रहकारो कहे छे के “‘पडिखंध’ अने ‘पडिखंधि’ एटले ‘जलवाह’-‘पाणीने वहेनार’-‘पाणीने लावनार’.

पवरंग—जे रीते ‘उत्तमाङ्ग’ शब्द ‘माथा’ अर्थमां प्रसिद्ध छे ते रीते आ ‘पवरंग’ शब्द ‘माथा’ अर्थमां कविओए रूढ नथी कयों माटे तेने देश्य दावदोनी साथे नोधी बताव्यो छे. (वाकी संस्कृत प्रवर+अङ्ग-‘प्रवराङ्ग’ ऊपरशी ए ‘पवरंग’ जरूर आवी शके.)

यथा—

अणपद्वियत्ति ! पद्विखं अणोणिण, कुण नयेण पद्विद्वये ।

पद्विखंये पद्विखंयीणिउत्त ! किं कंदुणमि पवंगं ॥३९५॥ (४९०)

णगराग्नि पद्विद्वानं, न्कयं पमुहत्ता-परमुहत्ता य ।

पाणिपणिणगमणाग्नि य परित्तालो पद्विद्वान्निद्वो न्ये ॥३९६॥

पद्विद्वानं नगरा । पमुहत्तो न्या पमुहत्तो वृत्तः । पद्विद्वानं न्या

पद्विद्वान्निद्वो जडनिर्गमः ।

यथा—

નાશયતિ । પળામહ-અર્પયતિ । પયરહ, પમ્હુહહ-સ્મરતિ । પયલ્હહ-પ્રસરતિ ।
 પહલ્હહ-ઘૂર્ણતે । પળ્ળાહહ-મૃદનાતિ । પહુહહ-ધુમ્બયતિ । પચ્ચારહ--ઉપા-
 લમતે । પચ્છહહ, પચ્છંદહ, પદમહ-ગચ્છતિ । પલ્લહહ, પલ્હત્થહ-પર્યસ્યતિ ।
 પડલહ-પચતિ । પજ્જરહ, પચ્છહહ-ક્ષરતિ" । इत्येते धात्वादेशेषूक्ताः इति
 નોંકાઃ ॥ (૪૯૧)

પલ્હત્થ-પલ્હત્થહ-પર્યસ્તયતિ-વિરેચયતિ-પલટે છે-સુદું કરે છે [૮-૪-૨૬] .

પલાવ-પલાવહ-પલાયતે-નાશયતિ-નાસે છે-નષ્ટ કરે છે [૮-૪-૩૧]

પળામ-પળામહ-પ્રણામયતિ-અર્પયતિ-આપે છે [૮-૪-૩૯]

પયર-પયરહ-સ્મરતિ-ચાદ કરે છે [૮-૪-૪૪]

પમ્હુહ-પમ્હુહહ-સ્મરતિ-ચાદ કરે છે [૮-૪-૪૪]

પયલ્હ-પયલ્હહ-પ્રચલતિ-પ્રસરતિ-ફેલે છે-ફેલાય છે [૮-૪-૪૫]

પહલ્હ-પહલ્હહ-ઘૂર્ણતે-ધૂમે છે-પહોલે છે [૮-૪-૧૧૫]

પળ્ળાહ-પળ્ળાહહ-મૃદનાતિ-મર્દે છે-મસલે છે [૮-૪-૧૨૬]

પહુહહ-પહુહહહ-ધુમ્બયતિ-સ્રભમે છે [૮-૪-૧૫૪]

પચ્ચાર-પચ્ચારહ-ઉપાલમતે-ઉપાલમે છે-ઠપકો આપે છે [૮-૪-૧૫૬]

પચ્છહ-પચ્છહહ-ગચ્છતિ-જાય છે [૮-૪-૧૬૨]

પચ્છહ-પચ્છહહ-ગચ્છતિ-જાય છે [૮-૪-૧૬૨]

પદમ-પદમહ-પદયતિ-ગચ્છતિ-જાય છે [૮-૪-૧૬૨]

પલ્લહ-પલ્લહહ-પર્યસ્તયતિ-પર્યસ્યતિ-પલટે છે [૮-૪-૨૦૦]

પલ્હત્થ-પલ્હત્થહ-પર્યસ્તયતિ-પર્યસ્યતિ-પલટે છે [૮-૪-૨૦૦]

પડલ-પડલહ-પચતિ-પાક કરે છે-રાંધે છે [૮-૪-૧૦]

પજ્જર-પજ્જરહ-ક્ષરતિ-સરે છે [૮-૪-૧૭૩]

પચ્છહ-પચ્છહહ-ક્ષરતિ-સરે છે [૮-૪-૧૭૩]

આ વધા ધાતુઓ, ધાત્વોદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં નથી વ્યાખ્યા.
 ઉદાહરણ—

મહિકલપપરસુદત્તય ! ગુરુભુજપસુદત્ત ! તવ પદ્મદાણે ।

ગૃહપરિહલાવિયા કરિમદપરિહાલેર્હિ મવન્તિ આપૂર્ણાઃ ॥૩૯૬॥

પૃથ્વીમાં કલ્પવૃક્ષ જેવા અને વૃક્ષની પેઠે ભારે લાંબી મુજાવાલા હે રાજા !
 તારા નગરમાં-પેંઠળમાં-પુરમાં-ઘરના પાળી નીકળવાના માર્ગો-ઘરની ચાલો, હાથીનો
 મદ નીકળવાથી-હાથીનો મદ ક્ષરવાથી મરાઈ રહે છે. -

पणअत्तियं पयाडिए, इत्थीपणए पणामणिया ।

परिवारिओ य घडिए, पुलोअणे पसवडक्कं च ॥४९२॥

पणअत्तियं प्रकटितम् । पणामणिया स्त्रीषु प्रणयः । परिवारिओ घटितः । पसवडक्कं विलोकनम् ।

यथा—

तीए रइसव्वस्सं पणअत्तिपसवडक्कलीळाए ।

कह लहसि णिटुरक्खर ! अणपरिवारियपणामणिओ ? ॥३९७॥ (४९२)

पव्वइसेल्लं वालमयकंदुए, तरुणियाइ पडुजुवई ।

चिरसुयमहिसी परिहारिणी य, पडिअज्झओ उवज्झाए ॥४९३॥

पणअत्तियं प्रकटिते, स्त्रीप्रणये पणामणिया ।

परिवारिओ च घटिते, प्रलोकने पसवडक्कं च ॥४९२॥

पणअत्तिय—प्रकटित—प्रगटेल्—प्रगटवुं

पणामणिया—प्रणामनिका—प्रणाम करवा—

स्त्रीओ तरफ प्रणय-स्नेह-वताववानी रीत

परिवारिओ—घटित—घटवुं—उचित—योग्य

पसवडक्क—जोवुं—नजर करवी

उदाहरण—

तस्या रतिसर्वस्वं पणअत्तिपसवडक्कलीलायाः ।

कथं लभसे निष्ठुराक्षर ! अणपरिवारिअपणामणिओ ॥३९७॥

जेणीए विलोकननी—नजर करवानी—लीला प्रगटेली छे एवी तेणीनुं रतिसर्वस्व, अघटित रीते प्रणय वताववानी रीतवालो तुं शी रीते मेळवी शक ! हे निष्ठुर अक्षरवाळा !

पव्वइसेल्लं वालमयकन्दुके, तरुणिकायां पडुजुवई ।

चिरसुतमहिपी परिहारिणी च, पडिअज्झओ उपाध्याये ॥४९३॥

पव्वइसेल्लं वालमयः कन्दुकः । पड्डुजुवई तरुणी । परिहारिणी चिस्-
प्रसूता महिषी । पडिभज्जओ उपाध्यायः ।

यथा—

पडिभज्जय ! तुह सीसो परिहारिणिदुद्धपानदुल्लिओ ।

पड्डुजुवईण णिमित्तं पव्वइसेल्लाई गुंफेइ ॥३९८॥ (४९३)

पव्वइसेल्ल—वालमय कन्दुक—वाळोमांथी
वनावेलो गेद—दडो—गुच्छो
पड्डुजुवई—पट्टयुवति—चतुर युवति—
तरुण ली

परिहारिणी—लांवा समये विआयेली भेश
—वाखडी भेश
पडिभज्जअ—प्रति+भज्जय (?) भणाव-
नार—उपाध्याय—शिक्षक

उदाहरण—

पडिभज्जय ! तव शिष्यः परिहारिणिदुग्धपानदुल्लितः ।

पड्डुजुवईण निमित्तं पव्वइसेल्लाई गुम्फति ॥३९८॥

हे उपाध्याय ! तारो शिष्य, वाखडी भेशनुं दूध पीवाथी छकेलो थई
तरुणीओने माटे वाळोना दडा—गुच्छा—गुंथे छे.

१ वालमयः कन्दुक पड्डु—पा० १ । वालमयकांडुकं मुद्रित० मुंवाई० पाठा० ।
वालमयकांडकं पा० ।

कलकत्तायुनिवर्सिटिप्रकाशिते तथा मुंवाईसिरीसप्रकाशिते च देशीनाम-
मालापुस्तके अत्र स्थले 'वालमयकण्डकम्' इति पाठः । तथा अत्र मदीयसंशो-
धनोपयुक्त 'पा०' प्रतौ अपि स एव पाठः । स च पाठः विचार्यमाणः न कमपि
रुजुतमर्थं दर्शयति । संस्कृताभिधानकोशेषु न क्वापि 'कण्डक' शब्दः दृष्टवरः ।
अत एव मुंवाईसिरीसप्रकाशिते पुस्तके पाठान्तरेषु 'कांडुकं' इति पाठं निक्षिप्य
संशोधकमहाशयैः 'काण्डकम्' इति कल्पितम् । अत्र "काण्डः नाले अधमे वर्गे
दृक्कन्धे अवसरे शरे । सहः—खाचा—अम्बुषु स्तम्बे" (हे० अनेकार्थसं० कां० २
श्लो० १०९) इत्येवम् 'काण्ड' शब्दस्य अर्थदशकं वर्तते तथाऽपि तेषु दशस्वपि
अत्र 'वालमयकण्डकम्' इत्यत्र कल्पित—'काण्डक' इत्यस्य नैकोऽपि अर्थः घटते
अत एव 'काण्डकम्' इति कल्पनमपि नार्थावहं प्रतिभाति । किन्तु 'कांडुकं' इति
पाठान्तराधारेण 'कन्दुक' इति पदयोचना सुघटा । तथा अत्र मदीयसंशोधनोपयुक्त-
'पा० १' प्रतौ 'वालमयः कंडुक' इति स्पष्टः पाठस्तदाधारेण पूर्वदर्शित 'कांडुकं'
इति पाठान्तराधारेण च अस्माभिः अत्र 'वालमयः कन्दुकः' (वालमयकन्दुकम्)
इति पाठः संगतीकृत्य निक्षिप्तः । तथा च अत्र उदाहरणमाध्याम्य 'पड्डुजुवईण
णिमित्तं पव्वइसेल्लाई गुंफेइ' इत्यस्य अर्थोऽपि सुसंगतो भवति—अर्थात् तरुणीनां
निमित्तं वालमयानि—गुच्छकरूपणि—कन्दुकानि रचयति इत्यर्थः सुप्रतीतिकरः ।

पडिण्डिओ कयत्थे, भग्गे पडिरंजियं चेष ।

पज्जुणसरं उच्छुसरिसत्तिणम्मि, पडिअंतओ य कम्मयरे ॥४९४॥

पडिण्डिओ कृतार्थः । पडिरंजियं भग्नम् । पज्जुणसरं इक्षुसदृशं तृणम् ।
पडिअंतओ कर्मकरः ।

यथा—

पडिरंजियपडिमाए किं रे ! पडिण्डियाइ होइ फलं ? ।

पडिअंतय ! किं दिट्ठो पीळियपज्जुणसराउ उच्छुरसो ? ॥३९९(४९४)

पडिसारियं सुमरिण, परिल्लवासो य अमुणिअगइम्मि ।

वस्मीअयम्मि पडिलगगलं, वसंतम्मि पउमलओ ॥४९५॥

पडिण्डिओ कृतार्थे, भग्ने पडिरंजियं चैव ।

पज्जुणसरं इक्षुसदृशतृणे, पडिअंतओ च कर्मकरे ॥४९४॥

पडिण्डिओ—कृतार्थ—जेहुं यहुं काम सरी

गयुं छे ते—सफळ—प्रसन्न करवुं

पडिरंजिय—प्रतिरक्षित—भांगेहुं

पज्जुणसर—प्राजुनसर—शेरही जेहुं घास—

अर्जुन नामना घासनी सांठो

पडिअंतओ— } प्रत्यन्तग— } -छेदे रहेनार—
 } प्रत्यन्तक— } कर्मकर—नोकर

उदाहरण—

पडिरंजियप्रतिमया किं रे ! पडिण्डियाइ भवति फलम् ? ।

पडिअंतय ! किं दृष्टः पीडितपज्जुणसराउ इक्षुरसः ? ॥३९९॥

रे ! भांगेली प्रतिमाने कृतार्थ करवाथी—प्रसन्न करवाथी—हुं फळ थाय ?
नोकर हे । शेरही नहि पण तेनी जेवा पज्जुणसर नामना घासने—अर्जुन नामना
घासना सांठने—पीलवाथी हुं शेरहीनो रस नोकरवो दीठो छे ?

पडिसारियं स्मृते, परिल्लवासो च अज्ञातगतौ ।

वल्मीकके पडिलगगलं, वसन्ते पउमलओ ॥४९५॥

પહિસારિયં સ્મૃતમ્ । પરિહવાસો અજ્ઞાતગતિઃ । પહિલગ્ગલં વત્તીકમ્ ।
પડમલ્લો વસન્તઃ ।

અથા—

હિંદસિ પરિહવાસો પડમલ્લ સુહય । કથ્થ જં તીણ ? ।
પહિલગ્ગલં વ અરઈ પહિસારિયત્તગુણાઈ વડ્ઢેઈ ॥૪૦૦॥(૪૯૫)
પવહાઈયં પયદ્દે, પહિપિંડિયં અવિ પવુહ્મિ ।
પચ્ચલોક્કો પાડચ્ચરો ચ આસત્તચિત્તામ્મિ ॥૪૯૬॥

પવહાઈયં પ્રવૃત્તમ્ । પહિપિંડિયં પ્રવૃદ્ધમ્ । પચ્ચલોક્કો તથા પાડચ્ચરો
આસત્તચિત્તઃ । 'ચૌર'વાચી તુ 'પાટચર'શબ્દભવઃ ।

પહિસારિય—પ્રતિસ્મારિત-સ્મૃત-યાદ કરેલું
-યાદ કરવું

પરિહવાસ—પર+હિહ-પરિહ+વાસ-જેની
ગતિ અજ્ઞાત છે-જે ક્યાં છે-ક્યાં
રહે છે-તે જણાયું નથી તેવો પર-
દૂર-રહેનારો-અજ્ઞાત વાસવાલો

પહિલગ્ગલ—વત્તીક-રાફડો

પડમલ્લ } પદ્મરજસુ { -વસંતઋતુ-પદ્મના
પદ્મલતા { વિલાસવાલો-
પદ્મલય { પદ્મોવાલો ઋતુ-
વસંત ઋતુ

હદાહરણ—

હિંદસે પરિહવાસો પડમલ્લ સુભગ । કુત્ર યત્ તસ્યાઃ ? ।

પહિલગ્ગલં ઇવ અરતિઃ પહિસારિયત્વદ્ગુણાયાઃ વર્ધતે ॥૪૦૦॥

સુભગ હે ! વસંતઋતુમાં અજ્ઞાતવાસ થઈને તું ક્યાં હિંદસા કરે છે, કારણ
કે જેણે તારા ગુણ યાદ કર્યા છે એવી તેણીની અરતિ, રાફડાની પેઠે વધે છે.

પવહાઈયં પ્રવૃત્તે, પહિપિંડિયં અપિ પ્રવૃદ્ધે ।

પચ્ચલોક્કો પાડચ્ચરો ચ આસત્તચિત્તે ॥૪૯૬॥

પવહાઈય—પ્રવહાયિત-વહાવેલું-પ્રવૃત્ત-
પ્રવર્તેલ

પહિપિંડિય—પ્રતિપિન્ડિત-પિંડિત થયેલું-
પ્રવૃદ્ધ-ગત વધેલું

પચ્ચલોક્ક } -આસત્ત ચિત્તવાલો
પાટચર }

પાટચર-'ચૌર' અર્થવાલો 'પાટચર' શબ્દને સંસ્કૃત 'પાટચર' જપરશી લાવવાનો છે.

યથા—

પાડચરા તણ સા પચ્ચલોક્કો તુમં સુહય ! તીણ ।

અન્નોન્નં પવહાઇયરસાણ પઢિપિંડિઓ ચ્ચિય સિણેહો ॥૪૦૧॥(૪૯૬)

પંથુચ્છુહળી જા સાસુરાડ આણિજાણ વહૂ પદમં ।

પચ્ચુચ્છુહળી પદમસુરા, ગુજ્જહરે પલોટ્ટીજીહો ય ॥૪૯૭॥

પંથુચ્છુહળી શ્વશુરકુલાત્ પ્રથમમાનીતા વધૂઃ । પચ્ચુચ્છુહળી નવસુરા ।
પલોટ્ટીજીહો રહસ્યમેદી ।

ઉદાહરણ—

પાડચરા ત્વચિ સા પચ્ચલોક્કો ત્વં સુભગ ! તસ્યામ્ ।

અન્યોન્યં પવહાઇયરસાનાં પઢિપિંડિઓ એવ સ્નેહઃ ॥૪૦૧॥

તેળી તારામાં આસક છે અને હે સુભગ ! તું તેળીમાં આસક છે. એ રીતે
પરસ્પર વહાવેલ રસવાલાંઓનો સ્નેહ જુવ જ વધેલો છે.

પંથુચ્છુહળી યા શ્વાશુરાત્ આનીયતે વધૂઃ પ્રથમમ્ ।

પચ્ચુચ્છુહળી પ્રથમસુરા, ગુજ્જહરે પલોટ્ટીજીહો ચ ॥૪૯૭॥

પંથુચ્છુહળી—સાસરેથી પહેલે આણે
આવેલી વહૂ

પચ્ચુચ્છુહળી—નવો દારુ-તાજો દારુ

પલોટ્ટીજીહ—પર્યસ્તજિહ્વ—ચંચલ જીભવાળો—
રહસ્યને મેદનાર—રહસ્યને છુલ્લું કરી
દેનાર

પઢિયમ્મિય—મઢિત-સંસ્કારેલું-શળગારેલું. સં० ‘પ્રતિકર્મિત’ ઝપરથી આ ‘પઢિયમ્મિય’
શબ્દને લાવવાનો છે માટે અહીં લખ્યો નથી.

પરિવાહ—પરિવાહ—ઘટયતિ-ઘટના કરે છે-વેષ્ટા કરે છે [૮-૪-૫૦]

પરિવાલ—પરિવાલ—પરિવલ્લતે-વેષ્ટયતિ-વીંટે છે [૮-૪-૫૧]

પરિહટ્ટ—પરિહટ્ટ—મૃદનાતિ-મર્દે છે-મસલે છે [૮-૪-૧૨૬]

પરિઅલ—પરિઅલ—પરિચલતિ-ગચ્છતિ-જાય છે [૮-૪-૧૬૨]

પરિઅલ—પરિઅલ—પરિચલતિ-ગચ્છતિ-જાય છે [૮-૪-૧૬૨]

પરિઅંત—પરિઅંત—શ્લિષ્યતિ-મેટે છે [૮-૪-૧૯૦]

પરિસામ—પરિસામ—પરિશામ્યતિ-શામ્યતિ-શાંત થાય છે [૮-૪-૧૬૭]

આ વધા ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં નથી લખ્યા.

यथा—

ण हु मधुपञ्चुच्छुहणी पिज्जइ ता कह पलोह्जिहा हं ।

इय कुलपंथुच्छुहणी सासुयगइपुच्छिराण कुप्पेइ ॥४०२॥

अत्र 'पडियम्मियं—मण्डितम्' इति 'प्रतिकर्मित' शब्दभवमिति नोक्तम् ।
'परिवाडइ—घटयति । परिवालइ—वेष्टयति । परिहइइ—मृद्नाति । परिअलइ,
परिअलइ—गच्छति । परिअंतइ—श्लिष्यति । परिसामइ—शाम्यति" । इति
धात्वादेशेषूक्ताः इति नोक्ताः ॥ (४९७)

पयलायभक्त-परियट्टलिया मोर-परिच्छिन्नेसु ।

कलकल्लिए पत्थरभल्लियं, पडिणियंसणं च णिसिवत्थे ॥४९८॥

पयलायभक्तो मयूरः । परियट्टलियं परिच्छिन्नम् । पत्थरभल्लियं कोलाहल-
करणम् । पडिणियंसणं रात्रौ परिधेयवस्त्रम् ।

उदाहरण—

न खलु मधुपञ्चुच्छुहणी पीयते तावत् कथं पलोह्जिहा अहम् ।

इति कुलपंथुच्छुहणी श्वश्रूकगतिपृच्छकेभ्यः कुप्यति ॥४०२॥

'महूडानो ताजो दारु पीवामां नथी आवतो तो हुं रहस्यने खुल्लं करी दिनारी
केम घाउं' एटले 'मारे सासरे कोई महूडानो दारु नथी पीतुं एधी हुं खोटी
वात केम करं ?' ए प्रमाणे कहेती, सासरेधी पहेले आणे आवेली कुलवंती बहू,
सासुनी रीतभात पृछनाराओ तरफ कोप करे छे.

पयलायभक्त-परियट्टलिया मयूर-परिच्छिन्नेषु ।

कलकल्लिते पत्थरभल्लियं, पडिणियंसणं च निशावस्त्रे ॥४९८॥

पयलायभक्त—^१प्रचलाकभक्त-पीछाओनो

भक्त-मोर

परियट्टलिय—परिच्छिन्न

पत्थरभल्लिय—कलकल करतुं—कफळाट

करवो

पडिणियंसण—प्रतिनिवसन-रात्रे पहरेवाउं
वस्त्र

१ कलकल्लिए पा० । २ हेमचंद्राचार्य पीताना अभिधानचिंतामणि कोशमां
'प्रचलाक' एटले 'मोरनां पीछां—मोरनो कलाप'—एम नोवे छे: "प्रचलाकः कलापथ"
=(कां० ४ श्लो० ३८६)

યથા—

પયલાયમત્તસપ્પહય ! તીહ પડિણિયંસણં ઇહ—આણેસિ ।

પથરમ્હિયં અચ્છડ પરિયટ્ઠલિઓ^૧ સચિત્તેણં ॥૪૦૩॥ (૪૯૮)

પરિહારહત્તિયા રિડમઈહ, ચૂલાઈ પાસિ-પિચ્છીઓ ।

પારી દોહણમંડે, પાઓ ચક્રે, દિસાઈ પાલી ય ॥૪૯૯॥

પરિહારહત્તિયા ઋતુમતો । પાસી તથા પિચ્છી ચૂલા । પારી દોહનમાળડમ્ ।
પાઓ રથચક્રમ્ । પાલી દિક્ ।

ઉદાહરણ—

પયલાયમત્તસપ્પહય ! તસ્યાઃ પડિનિયંસણં ઇહ આનયસિ ।

પથરમ્હિયં આસ્તામ્ પરિયટ્ઠલિઓ સ્વચિત્તેન ॥૪૦૩॥

મોરની જેવા સુંવાળા હે ! પોતાના ચિત્તવડે પરિચ્છિન્ન એવો તું તેણીનું રાતે
પહેરવાનું વસ્ત્ર અહીં આણે છે તો કક્કાટ જવા દે.

પરિહારહત્તિયા ઋતુમત્યામ્, ચૂલાયાં પાસિ-પિચ્છીઓ ।

પારી દોહનમાળડે, પાઓ ચક્રે, દિશાયાં પાલી ચ ॥૪૯૯॥

પરિહારહત્તિયા—પરિહારહત્તિકા—પરિહારને
યોગ્ય—પરિહરતા યોગ્ય સ્ત્રી—ધર્મનો
નિયમ જોતાં જેના સંપર્કમાં ન આવી
શકાય એવી સ્ત્રી-ઋતુવાલી-રજસ્વલા સ્ત્રી

પાસિ } —^૩પાશિકા { —ચૂલા—ચોટલી —
પિચ્છી } —પિચ્છ { શિશ્વા
પારી—પારી—દોહવાનું પાત્ર
પાઘ—પાદ—રથનો પાઘો—પાદ—પગ—પૈડું
પાલી—પાલી-દિશા

૧-મહ્ણિયમચ્છડ પા૦ ૧ । ‘પથરમ્હિયં માચ્છડ’ આવો પાઠ હોય તો
‘પથરમ્હિયં મા અચ્છડ’ આમ પદચ્છેદ કરવાથી અર્થમાં કશો ફેર પડતો નથી.

૨ —ઓ સિ ત્વિ—પા૦ ૧-૧ । ‘પરિયટ્ઠલિઓ સિ ત્વિ’—આવો પાઠ હોય તો
‘તું ચિત્તવડે પરિચ્છિન્ન છે’ એવો અર્થ થાય.

૩. ‘કેશપાશ’ શબ્દમાં વપરાયેલો ‘પાશ’ શબ્દ, કેશરચ્ચનાનો ચોતક છે. એ
‘પાશ’ અને તેની સાથે મળતો આવતો આ ‘પાસિ’ તથા ‘પાશિકા’ એ વધા શબ્દો સમાન છે,

યથા—

પારીહત્થો પાઅ-અંતરિઓ પાલીડ કિં ણિયસિ ગોવ ! ।

ચલપાસિય ! તુહ પિચ્છિં લુણેમિ પરિહારહત્તિયં મહસિ ? ॥૪૦૪॥ (૪૧૯)

પાવો સપ્પે, સવચ્ચે પાણો પાણાઅઓ ચ પુણઈ ચ ।

નયણમ્મિ પાયલં, પાડયં હિમે, પારયં સુરામંડે ॥૫૦૦॥

પાવો સર્પે । પાણો પાણાઅઓ પુણઈ હત્યેતે ત્રયઃ શ્વપચાર્થાઃ । પાયલં
ચક્ષુઃ । પાડયં હિમસ્ । પારયં સુરામાણ્ડસ્ ।

ઉદાહરણ—

પારીહસ્તઃ પાઅ-અન્તરિતઃ પાલીડ કિં પદ્યસિ ગોપ ! ।

ચલપાસિય ! તવ પિચ્છિં લુનામિ પરિહારહત્તિયં માહ્સસિ ? ॥૪૦૪॥

ગોપ હે ! હાથમાં દોહવાનું પાત્ર રાક્ષીને પૈઠાની આઢમાં રહ્યો એવો તું દિશાઓ
તરફ શું જુવે છે ? ફરકતી ચોટલીવાળા હે ! તું ઋતુમતી સ્ત્રીને શ્વચ્છે છે તો
તારી ચોટલી લળી નાહું-કાપી નાહું ?

પાવો સર્પે, શ્વપચે પાણો પાણાઅઓ ચ પુણઈ ચ ।

નયને પાયલં, પાડયં હિમે, પારયં સુરામાણ્ડે ॥૫૦૦॥

પાવ—પાપ—પાપ

પાણ

પાણાઅ

પુણઈ

—શ્વપચ—ચાંઢાલ

^૧પાયલ—નેણ—નેત્ર

^૨પાડય—હિમ

^૩પારય—પારી—વાહનું માંડ—દાઠ પીવાનું
પાત્ર

૧ સાતમા સૈકાની આસપાસ થયેલા કુમારિલભટ્ટ પોતાના તંત્રવાર્તિકમાં જણાવે
છે કે-‘સર્પ’ અર્થ માટે મૂળ શબ્દ પકારાંત ‘પાપ્’ છે અને તે શબ્દ દ્રવિડી છે.
૨ એ શબ્દને એ જ અર્થમાં આર્યો ‘પાપ’ એમ અકારાંત કરીને વાપરે છેઃ [“ તથા
‘પાપ્’ શબ્દ પકારાન્તં સર્વવચનમ્ અકારાન્તં કરૂપયિત્વા સત્યં ‘પાપઃ’ એવ અસૌ” ઇતિ
વદન્તિ ”—તંત્રવાર્તિક પૃ૦ ૨૨૭] પરંતુ વેકટ રામાનુજસ્વામી કહે છે કે
વર્તમાનમાં દ્રવિડી ભાષામાં ‘પામ્’ અને ‘પાવુ’ એ બે શબ્દો ‘સર્પ’ અર્થે વપરાય છે.

૨ પ્રાકૃતમાં ‘પ્રકટ’ શબ્દને મલત્તા આવે એવા ‘પાગઢ, પાયડ, પાયલ’ શબ્દો છે.
પ્રસ્તુત ‘પાયલ’ અને આ પ્રકટાર્થક ‘પાયલ’ એ બન્ને શબ્દો સરસાવવા જેવા છે.

૩ ‘હિમ’ અર્થ માટે સંસ્કૃત ‘પ્રાલેય’ શબ્દ છે.

૪ “પારી સ્યાત્ પાનમાજનમ્” (અભિઘા૦ કાં૦ ૪ શ્લો૦ ૧૦) પારી
પેટેલે પીવાડી પાત્ર. પ્રસ્તુત ‘પારય’ અને આ ‘પારી’ બંને સમાન શબ્દો જણાય છે,
સરસાવો ‘પારી’ ગા૦ ૪૧૬.

યથા—

પારયદસ્તો પાળો પાળાઅયવાટકે પુણદ્યુતો ।

પાડય-પાનયમીઓ રત્તીણ રત્તપાયલો ગાઈ ॥૪૦૫॥ (૫૦૦)

પાટુંકી ઘણિશિવિયાદ, પાડ્યં તુંડવિસ્તારે ।

પાળદ્વી રચ્ચાણ, પાટુચી તુરગમંડળા ॥૫૦૧॥

પાટુંકી ઘણિશિવિકા । પાડ્યં વદનવિસ્તારઃ । પાળદ્વી રથા । પાટુચી તુરગમંડનમ્ ।

યથા—

તુદ ચિરદે પાટુંકીનોગા સા પાડ્યં ન પાવેડ ।

ચલ્લસિ પાળદ્વીતું ત્વં તુ પાટુચિયદર્દિ ॥૪૦૬॥ (૫૦૧)

અર્થાદરણ—

પારયદસ્તઃ પાળો પાળાઅયવાટકે પુણદ્યુતઃ ।

પાડય-પાનયમીતઃ રાત્ર્યાં રત્તપાયલો ગાયતિ ॥૪૦૫॥

મંદાલના પાટામાં-તારામાં લાકડું પાત્ર હાથમાં રાત્રિને ચંદાલીની સાથે રહેલો પંદાલ રાત્રીનું દિન અને માર્ગથી અય પામેલો, રાત્રી બીજાવાલો થતાં ગાય છે.

પાટુંકી ઘણિશિવિકાયામ્, પાડ્યં તુંડવિસ્તારે ।

પાળદ્વી રથ્યાયામ્, પાટુચી તુરગમંડનકે ॥૫૦૧॥

પાટુંકી—મગવાટાને-પાયલ ધમેલાને-

કેતવાની ડોલી

પાળદ્વિ—રથ્યા-શેરી

પાટુચી—પોલાતું ઘરેણું

પાડ્ય—મોડાનો વિસ્તાર-મોં પાટું

અર્થાદરણ—

તવ ચિરદે પાટુંકીયોગ્યા સા પાડ્યં ન પ્રાપ્નોતિ ।

માનસે પાળદ્વીતું ત્વં તુ પાટુચિયદર્દયૈઃ ॥૪૦૬॥

તારો ચિરદ થતાં પાયલની ડોલીમાં વેસવા ચોમય થયેલી એવી તેણી મુલ્લવિસ્તારને પામતી નથી-મુલ્લ ઉપાધી શક્તી નથી ત્યારે તું તો પોતાને ચોમય એવાં ઘરેણાંથી જાળગારેલા મોડાથી ઊપર વેસીને શેરીઓમાં માળે છે-સહેર ઉડાવે છે.

पायडं अंगणए, तह पामदा पायधन्नमलणम्मि ।

हत्थजुयलप्पहारे पाणाली, पाहुणं च विकेजे ॥५०२॥

पायडं अङ्गणम् । पामदा पादाभ्यां धान्यमर्दनम् । पाणाली हस्तद्वयप्रहारः ।
पाहुणं विक्रयम् ।

यथा —

खलपायडपामदं मोत्तुं पाहुणरइत्थिं आलविरो ।

पाणालीइ हणिज्जइ हलिओ पिट्ठागयाइ जायाए ॥४०७॥ (५०२)

पारंकं सुरमाणयभंडे, मग्गीकयम्मि पाउकं ।

पाउग्गो सभ्ये, पासणिओ पासाणिओ च सक्खिम्मि ॥५०३॥

पारंकं सुरामानभाण्डम् । पाउकं मार्गीकृतम् । पाउग्गो सभ्यः । पासणिओ
तथा पासणिओ साक्षी ।

- पायडं अङ्गणके, तथा पामदा पादधान्यमर्दने ।

हस्तयुगलप्रहारे पाणाली, पाहुणं च विक्रये ॥५०२॥

पायड—प्रकट—आंगणं

पामदा—पादमर्दा—वे पगवडे धान्ये

मसळवुं

उदाहरण—

पाणालि—पाणितल—द्वे हाथनो प्रहार

पाहुण—पण्य—वेचवानुं—वेचवा योग्य
करियाणुं

खलपायडपामदं मुक्त्वा पाहुणरतस्त्रियाः आलापकः ।

पाणालीइ हन्यते हालिकः पृष्ठागतया जायया ॥४०७॥

खलाना आंगणामां वे पगवडे धानने मसळवानुं पडुं मूकी, जेणीनुं रत
वेचवा योग्य छे एवी-स्त्री-अर्थात् वेद्या साथे अथवा वेचवा योग्य वस्तु संबंधी
वातचीतमां रत-लीन-थयेली स्त्री साथे वात करता खेडुने, पाडळधी आवेली तेनी
स्त्री वे हाथना प्रहारवडे हणे छे-घव्वो मारे छे.

पारंकं सुरामानकभाण्डे, मार्गीकृते पाउकं ।

पाउग्गो सभ्ये, पासणिओ पासाणिओ च साक्षिणि ॥५०३॥

पारंक—पारी-न लङ्क—पार्यङ्क. अंक एटले
आंकडो के निशान. मापना आंकडा-
वाळुं के निशानवाळुं दाख पीवानुं
पात्र-दाख मापवानुं ठाम

पाउक—प्रादुर्भूत—पाउकय—मार्ग करवो—

प्रकट करवुं

पाउग्ग—प्रायोग्य—सभ्य-सभासद—सारी
माणस

पासणिअ } —स्पशनिक् = पासणिअ —
पासाणिअ } जोनारो—साक्षी

યથા—

પાસણિયા સુ પમાણં મજ્જઇ પાસાણિપહિં દિવ્વં પિ ।

પારંકયસંલભમે ઇય પાઝગ્નેહિં પાઝકં ॥૪૦૮॥

અત્ર 'પામરો-કુટુમ્બી' इति संस्कृतसमः । 'पाहुडं-प्राभृतम्' इति 'प्राभृत' शब्दभवम् । तथा 'पाडिकं' 'पाडिण्क'—'प्रत्येकम्' इतिशब्दभवो । पारइ-शक्नोति । पासइ-पश्यति । एनी धावादेशेपूकाविति नोक्तो । (५०३)

પાઝગ્ગિઓ ચ સાહિણ, સ્વલીણજુત્તાઇ પાહિસિરા ।

પાહુહુઓ પાહિહ્ણ, માલાણ પારિહત્યી ચ ॥૫૦૪॥

પામર—एटके कणवी. 'कणवी' अर्धवाच्यो वा 'पामर' शब्द संस्कृत 'पामर' ऊपरथी लाववानो छे.

પાહુહુ—प्राभृत-मेट. वा 'पाहुड' शब्द संस्कृत 'प्राभृत' ऊपरथी लाववानो छे.

પાહિકં-પાહિણ્કં—प्रत्येक-एक एक. संस्कृत 'प्रत्येकम्' ऊपरथी 'पाहिक' अने 'पाहिएक' ए वधे शब्दोने निपजाववाना छे [८-२-२१०]

પાર—पारइ-शक्नोति-शके छे-समर्थ थाय छे [८-४-८६]

પાસ—पासइ-पश्यति-देखे छे [८-४-१८१]

આ વધે ધાતુઓ ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેવાઈ ગયા છે માટે અહીં કશા નથી,

उदाहरण—

પાસણિયા સ્વલુ પ્રમાણમ્, મજ્જતે પાસાણિપહિં દૈવમપિ ।

પારંકયસંલ્યાશ્રમે इति पाउग्नेहिं पाउकं ॥४०८॥

दाह मापवाना यमनी संख्यानो भ्रम यतां सम्भोए ए प्रमाणे प्रकट कर्तुं के, साक्षीओ ज प्रमाणरूप छे, साक्षीओ दैवने पण भांगी शके छे.

પાઝગ્ગિઓ ચ સમિકે, સ્વલીનયુક્તાયાં પાહિસિરા ।

પાહુહુઓ પ્રતિશુચિ, માલાયાં પારિહત્યી ચ ॥૫૦૪॥

૧ અમર૦ કાં૦ ૨ શુદ્ધ વર્ગ શ્લો૦ ૧૬ તથા આચાર્ય દેમચંદ્ર પોતાના અનેકાર્થસં-પ્રહ્લોકોશમાં 'પામર' શબ્દના 'નીચ' અને 'મૂર્ખ' એવા બે અર્થો આપે છે. (કાં૦ ૩ શ્લો૦ ૫૬૧),

પાડગિઓ સમિક:-ચૂતકારયિતા । અન્યે તુ “સહિયં સોદમ્” []
 આચક્ષતે । યદાહ-“પાડગિઓડપિ સોદ:-”-[] । પાડિસિરા સ્ત્રીનયુક્તા ।
 પાડુહુઓ પ્રતિભૂઃ । પારિહત્થી માલ્લા । “પાડિહત્થી શિરોમાલ્યમ્”
 [] इत्यन्ये ।

यथा—

પાડગિય ! સારંવિહં પાડિસિરા-મણિયપારિહત્થીઓ ।
 પાડુહુયં પુણ મગસિ કિમેસ પડિહાઈ તુહ નાઓ ? ॥૪૦૯॥(૫૦૪)
 પાડરણી કવચે, પાસાવય-પારાવરા ગવક્ષમ્મિ ।
 જો પિડહરા પડ્હરં ણેઈ વહું પાડિઅજ્ઞો સો ॥૫૦૫॥

પાડગિઅ—પ્રાયોગિક-સમિક-જુગારી-
 જુગારનો પ્રયોગ કરનાર-જુગાર કરાવનાર
 -જુગાર રમાડનાર
 પાડિસિરા—પ્રતિસીરા-ચોકડાયુક્ત પડદો
 -ઘોડાના મુલ ઉપર નાલવામાં આવતો
 જાલીવાલો ચોકડાસાથેનો પદ્ધો

પાડુહુઅ—પ્રતિભૂ-પ્રતિભૂ-જામીન
 પારિહત્થી—પરિહસ્ત-માલ્લા-દાઘની
 આસપાસ ફેલાય એવી માલ્લા-મોટી
 પહોળી માલ્લા.

પાડગિઅ—‘પાડગિઓ ય સહિય’ એ મૂળપાઠમાં આવેલા ‘સહિઅ’ શબ્દનો અર્થ
 કરતાં વીજા દેશીસંગ્રહકારો “સહિયં સોદં” [] અર્થાત્ ‘સહિય’ એટલે
 ‘સહન કરેલું-સહન કરવું’ એમ જણાવે છે અને તેઓ કહે છે કે “પાડગિઓડપિ
 સોદ:-” [] અર્થાત્ ‘પાડગિઅ’ એટલે સોદ-સહન કરેલો-સહન કરનાર.
 પારિહત્થી—વીજા દેશીસંગ્રહકારો જણાવે છે કે-‘પારિહત્થી’ એટલે ‘માથાની માલ્લા.’

उदाहरण—

પાડગિય ! સારયિત્વા પાડિસિરા-મણિકપારિહત્થીઓ ।

પાડુહુયં પુનઃ માર્ગયસિ કિમેપ પ્રતિભાતિ તવ ન્યાયઃ ? ॥૪૦૯॥

જુગાર રમાડનાર હે ! તું ચોકડા સાથેનો પડદો અને મણિની માલ્લાઓને
 સરકાવી જઈને પણ વઢી જામીન માગે છે ? શું એ ન્યાય તને ઠીક લાગે છે ?

પાડરણી કવચે, પાસાવય-પારાવરા ગવાક્ષે ।

યઃ પિતૃશ્રદ્ધાત્ પતિશ્રદ્ધં નયતિ વધૂં પાડિઅજ્ઞો સઃ ॥૫૦૫॥

૧ -રવિયા પા૦ ૧ । ૨ સરલાનો ‘પડિસારી’ શબ્દ શા૦ ૪૮૪ અને
 તેનું ટિપ્પણ.

पाउरणी कयचम् । पासायओ तथा पाराचरो गवाधः । पाडिअओ यः
पितृगृहात् पतिगृहं वधूं नयति ।

यथा—

पासाययप्पइहो बहुइ पाराचरोवविट्ठाण ।

रोमुगमपाउरणीइ पाडिअओ भूओ मलयपवणो ॥४१०॥ (५०५)

णायत्त्वा वीसामम्मि पाडिअग्गो य पारुअग्गो य ।

पारंपरो णिसिअरम्मि, पारुअओ पडुंकम्मि ॥५०६॥

पाडिअग्गो तथा पारुअग्गो विश्रामः । पारंपरो राक्षसः । पारुअओ पृथुकः ।

यथा—

रे हलिय ! पाडिअग्गं कुण इण्हि अपारुअग्गदाह ! तुमं ।

पारंपरु ज्व तित्ति ण मनसे पारुअओअसणम्मि ॥४११॥ (५०६)

पाउरणी—प्रावरणी—आरा शरीर ऊपरं

प्रावरण—टांकण—कवन—घस्तर

पासायय—प्राशापक — देगाहनार — जया

बेसीने वधुं जोई शकाय ते—गौरा

—गवाध—गौरालो

पाराचर—पारापर— जगांधी वधुं आरपार

देरी शकाय ते—गौरा—गवाध—गौरालो

पाडिअओ—पियरथी बहूने पतिने घरं जे

रुई जाय ते—पहूने तेहवा आवतार

उदाहरण—

पासाययप्रचिएः वध्वाः पाराचरोपविप्रायाः ।

रोमोद्गमपाउरणीइ पाडिअओ भूतः मलयपवनः ॥४१०॥

गौरामां बेटेली अने लुधां—बेटां—थवेलीं रंवाडारूप वस्तरवाली बहूने, तेनीना
गौरामां बेटेली मलयगो पवन पियरथी सासरे रुई जनारी थयो छे.

ज्ञातव्या विश्रामे पाडिअग्गो च पारुअग्गो च ।

पारंपरो निशाचरे, पारुअओ पृथुके ॥५०६॥

पाडिअग्गो } —विश्राम—वीसामो
पारुअग्गो }

पारुअओ—पहुंक—पहुंआ—पौआ—चीबडी—
पहुंआ

पारंपर—पालंपल—‘पल पल—मांस मांस’—
एम बोलनारो—राक्षस

उदाहरण—

रे हलिक ! पाडिअग्गं कुरु इदानीं अपारुअग्गदंष्ट्र ! त्वम् ।

पारंपर इमं तृप्ति न मन्यसे पारुअओअसणे ॥४११॥

પાલીહમ્મં ચ વર્હ, માલીકયં આહુ પારુહલં ચ ।

પાલીવંધો ય સરે, પાયપ્પહ્ણો ય કુકુડ઼ે ॥૫૦૭॥

પાલીહમ્મં વૃત્તિઃ । પારુહલં માલીકૃતમ્ । પાલીવંધો તૈઢાગઃ । પાયપ્પહ્ણો કુકુટઃ ।

યથા—

લંઘઈ જલહિં ગરુડો પાલીવંધં વ પારુહલ—ઝર્મિમ્ ।

પાયપ્પહ્ણ ! તુમં પુન પાલીહમ્મં પિ ફુડસિ દુક્ખેણ ॥૪૧૨॥(૫૦૭)

પાડલસડળો હંસે, પિણ્હી સ્વામા, જલે પિવ્વં ।

પિંચૂ પિક્કકરીરે, પિલ્હં લહુપક્કિસરુઅમ્મિ ॥૫૦૮॥

વિશ્રામ વિનાની-નિરંતર ચાલ્યા કરતી-દાઢવાલા હાલી હે-લેહુ હે । હમણાં વિશ્રામ-વીસામો-કંર. તું પૌંઆ જ્ઞાતાં જ્ઞાતાં રાક્ષસની પેટે ધરાતો નથી-તૃપ્તિ માનતો નથી.

પાલીહમ્મં ચ વૃત્તિઃ, માલીકૃતમ્ આહુઃ પારુહલં ચ ।

પાલીવંધો ચ સરસિ, પાયપ્પહ્ણો ચ કુકુટકે ॥૫૦૭॥

પાલીહમ્મ—પાલીહર્મ્ય—વાડ

પારુહલ—માલારૂપ-માલા જેવું-કરેલું

પાલીવંધ—પાલીવંધ-પાલી-પાલ-વાંધેલી

છે એવું-તલાવ

^૩પાયપ્પહ્ણ—પાદપ્રહ્ણ-પગવડે જોરથી
હળનાર-કૂકડો

ઉદાહરણ—

લહ્વતે જલધિ ગરુડઃ પાલીવંધં ઇવ પારુહલ-ઝર્મિમ્ ।

પાયપ્પહ્ણ ! ત્વં પુનઃ પાલીહમ્મં અપિ સ્પૃશસિ દુઃખેન ॥૪૧૨॥

માલા જેવી ઝર્મિવાલા સમુદ્રને, પાલવાલા તલાવની પેટે ગરુડ ટપી જાય છે-ઓલંગી જાય છે ત્યારે હે કૂકડા ! તું તો વાઢને પણ મહાકટે-માંડમાંડ-બઢકે છે.

પાડલસડળો હંસે, પિણ્હી ક્ષામા, જલે પિવ્વં ।

પિંચૂ પિક્કકરીરે, પિલ્હં લહુપક્કિરુપે ॥૫૦૮॥

૧ તઢાકઃ પા૦ ૧ । ૨ પિલ્હં પા૦ ।

૩ 'કૂકડા' માટે સંસ્કૃત કોશમાં 'ચરણાયુધ' (જેવું શસ્ત્ર, પગ છે તે) શબ્દ નોંધેલો છે એ જોતાં પ્રસ્તુત 'પાયપ્પહ્ણ' શબ્દને સંસ્કૃત શબ્દ 'પાદપ્રહ્ણ' (પગ વડે જોરથી હળનારો) સાથે સરખાવી શકાય.

पाडलसउणो हंसः । पिण्ही क्षामा । पिव्वं जलम् । पिच्चू-पक्करीरम् ।
पिल्हं लघुपक्षिरूपम् ।

यथा.—

पाडलसउणयपिल्हय ! तुमयं मरुमण्डलम्पि मा वच्च ।

तत्थ अपिच्चै पिच्चुअमित्तफेले होसि पिण्हित्तणू ॥४१३॥ (५०८)

पिंडी य मंजरीण पिरिडी सउलीइ, पिच्छिली लज्जा ।

पिहुलं पिंसुलि-पिछोलीओ मुखपवनभरियतिणवज्जे ॥५०९॥

पिंडी मझरी । पिरिडी शकुनिका । पिच्छिली लज्जा । पिहुलं पिंसुली
पिछोली त्रयोऽप्येते मुखमारुताऽऽप्रिततृणवायवाचकाः ।

पाडलसउण—पाटलशकुन - थोळो अने
रातो पंती-हंस
पिण्हि—क्षाम-कृश-पातळी

पिव्व—‘पिव्व’-पीवा योय-पाणी
पिच्चु—पाकां केरडां
पिल्ह—पीलां-पक्षीनां नानां वचां

उदाहरण—

पाडलसउणयपिल्हय ! त्वं मरुमण्डले मा वज ।

तत्थ अपिच्चै पिच्चुअमात्रफले भवस्सि पिण्हित्तणुः ॥४१३॥

हे हंसना नाना वचा ! तूं मारवाउदेशमां न जा; पाणी विनाना अने मात्र
फेरटाना फलवाळा ते मारवाउमां जवाथी तूं कृश पई जईश.

पिंडी च मझर्याम्, पिरिडी शकुनिकायाम्, पिच्छिली लज्जा ।

पिहुलं पिंसुलि-पिछोलीओ मुखपवनभृतृणवाये ॥५०९॥

पिण्ही—पिण्ही-मंजरी
पिरिटि—समली
पिच्छिलि—लाज

पिहुल^१ } पृथुल-पहोलं-हवाथी पहोलं
पिंसुलि } थएलं—जेमां मुखद्वारा पवन
पिछोलि } पूरेलो छे एवं घासतुं वाजुं

^१—फलि हो पा० १ । २ ‘पा’-‘पिव’-साथे प्रस्तुत ‘पिव्व’ शब्दनो
संबंध छे. ३) आ त्रणे शब्दो मात्र उच्चारणमेदथो निम्नेला जणाय छे.

યથા—

રમિરં પિહુલેણ સમં પિંછોલિમુહીર્હિં પિંસુલિકરાર્હિં ।
પિંડીર્હિં પેલોહંતો અપિચ્છલી ! પિરિહિલોલ ! કિં મહસિ ॥૪૧૪॥(૫૦૯)

પિયળં દુદ્ધે, આળાહ પિળાઈ, દાહિમમ્મિ પિંડીરં ।

ઝળળાપિપીલિયાઈ ચ પિપ્પડા, મક્કડમ્મિ પિંગંગો ॥૫૧૦॥

પિયળં દુગ્ધમ્ । પિળાઈ આજ્ઞા । પિંડીરં દાહિમમ્ । “પિંડરયં” []
દ્વિત્યન્યે । પિપ્પડા ઝળળાપિપીલિકા । પિંગંગો મર્કટઃ ।

યથા—

લિહ પિંડીરં પિયળં પિણસુ મા કુણસુ પિપ્પડાસંકં ।

જાવ પિળાઈ દિતો પિંગંગમુહો ન ઇધ ધણિમટ્ટો ॥૪૧૫॥(૫૧૦)

ઉદાહરણ—

રમમાણાં પિહુલેણ સમં પિંછોલિમુખીભિઃ પિંસુલિકરામિઃ ।

પિંડીર્હિં પ્રલોભયન્ અપિચ્છલી ! પિરિહિલોલ ! કિં માહુસિ ? ॥૪૧૪॥

હે નિર્લજ્જ ! હે સમઠી જેવા ચંચલ ! જેનીઓના મુખમાં અને હાથમાં મુખના
પવનથી ભરેલું ઘાસતું વાજું છે એવીઓની સાથે મુખના પવનથી ભરેલા ઘાસના
વાજાવડે રમતી એવી તેણીને મંજરીઓવડે પ્રલોભાવતો તું શુ ઇચ્છે છે ?

પિયળં દુદ્ધે, આજ્ઞાયાં પિળાઈ, દાહિમે પિંડીરં ।

ઝળળાપિપીલિકાયાં ચ પિપ્પડા, મર્કટે પિંગંગો ॥૫૧૦॥

પિયળ—^૧પિવત્-પયસ્-પીવા યોગ્ય-દૂધ

પિળાઈ—આજ્ઞા-આદેશ

પિંડીર—^૨પિંડીર-દાહમ

પિપ્પડા—પિપીલિકા - ઝળની કીઠી -

ઝનમાં થતો કીડો

પિંગંગ—પિજ્ઞાગ-માંકહો-ધાંદરો

ઉદાહરણ—

લેહિ પિંડીરં પિયળં પિવ મા કુરુ પિપ્પડાશક્કામ્ ।

યાવત્ પિળાઈ દદત્ પિંગંગમુખો ન યતિ ધનિમટ્ટઃ ॥૪૧૫॥

જ્યાંસુધીમાં વાનરા જેના મુખવાળો ધણી-મટ્ટ-આજ્ઞા દેતો-કરતો ન આવે ત્યાં
સુધીમાં તું દાહમને ચાટ, દૂધ પી અને ઝળના કીઠાની શંકા ન કર.

૧ પલોભંતો પા૦ । ૨ જુવો ‘પિવ્વ’ ઈપરનું ટિપ્પણ ગા૦ ૫૦૮.

૩ અમરવોદાનો ટીકાકાર કહે છે કે ‘રમસ’ નામનો કોશકાર (“દાહિમ
-સાર-પિંડીર-સ્વાદ્મલ-શુક્લવ્રજાઃ”-કાં૦ ૩ વનોપધિવર્ગ શ્લો૦ ૬૪) ‘દાહમ’ના
પર્યાય માટે ‘પિંડીર’ શબ્દ નોંધે છે.

વલાત્કારમ્મિ પિનાઓ, પિઅમા ફલિનીહ, પિંજિયં વિદુષ્ ।
પિલ્લણં પિચ્છિલદેસે, સહી પિડચ્છા, ગુદમ્મિ પિટ્ઠંતં ॥૫૧૧॥

પિનાઓ વલાત્કારઃ । પિઅમા ફલિની । પિંજિયં વિદુષ્તમ્ પિંજિયયં
इत्यपि । पिल्लणं पिच्छिलो देशः । पिडच्छा सखी । 'पिट्ठंतं' गुदः ।

વલાત્કારે પિનાઓ, પિઅમા ફલિન્યામ્, પિંજિયં વિદુષ્તે ।
પિલ્લણં પિચ્છિલદેશે, સહી પિડચ્છા, ગુદે પિટ્ઠંતં ॥૫૧૧॥

પિનાઅ—વલાત્કાર—પરાણે	પિલ્લણ—પિચ્છિલ-લપસળી જગ્યા-ત્રીકળી
પિયમા— ^૧ પ્રિયતમા—ફલિની—કાંગ, મુગંધી	જગ્યા
પંડલો	પિડચ્છા—સહી
પિંજિય } — ^૨ પિંજિત { —પીંજવું, પીંજ્યું	પિટ્ઠંતં—પૃષ્ઠાન્ત-પીઠનો અંત-ગુદા
પિંજિયય } પિંજિતક	

પિહ્હ—ધાતી. સં० 'પિટર' કપરથી 'પિહ્હ' શબ્દ આવે છે [૮-૧-૨૦૧]

પિડચ્છા—વાપની વેન-ફડે. સં० 'પિટ્થવસા' કપરથી 'પિડચ્છા' શબ્દ આવે છે
[૮-૨-૨૪૨]

પિજ્ઞહ—વિવતિ-પીએ છે [૮-૪-૧૦] ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં 'પા' ધાતુ કપરથી
'પિજ્ઞ' સાધી ચતાવ્યો છે. આ રીતે એ શબ્દો સાધિત થતા હોવાથી તેમને
અહીં લખ્યા નથી.

૧ પિટ્ઠંતં પા० । પા० ૧ । મુ० ક० । પેટ્ઠંતં । પેટ્ઠંતં પાઠા० મુ० મુંવંદે ।

૨ અમરકોશમાં (વનૌપધિવર્ગ કાં० ૨ શ્લો० ૫૫) 'કાંગ' માટે વાર શબ્દો
આપેલા છે. તેમાં એક શબ્દ 'મહિલાહ્યા' છે તેની વ્યાખ્યા કરતાં અમરકોશનો
ટીકાકાર કહે છે કે ("મહિલાયાઃ સ્ત્રિયાઃ આહ્ય ઇવ આહ્યઃ યસ્યાઃ સા-મહિલાયાઃ
સમગ્રનામભિઃ અભિધીયતે इत्यर्थः) જેટલા શબ્દો સ્ત્રીવાચક છે તે ચલા પણ 'કાંગ'
માટે વપરાય છે. એ જોતાં પ્રસ્તુત 'પિઅમા' અને સં० 'પ્રિયતમા' એ વજ્રે શબ્દો
સરસાવી શકાય એવા છે.

૩ 'પિજ્ઞ' (ગણ દસમો) ધાતુનું ભૂતકૃદંત 'પિંજિત' થાય છે.

૪ પૃષ્ઠસ્ય અન્તઃ પૃષ્ઠાન્તઃ—પીઠનો છેડો-ગુદા. ગુદા, પીઠનો છેડો છે એ સુપ્રસીત
છે. પાટ્યંતરમાં 'પિટ્ઠંતં' કે 'પેટ્ઠંતં' છે. 'પિટ્ઠ+અંતં' અથવા 'પેટ્ઠ+અંતં' એટલે
પેટનો છેડો-ગુદા.

યથા—

પિઅમાસામાઈ હમાઈ એસ ડઅ પિંજિઓ પિણાયપરો ।

પુરઓ વિ પિહચ્છાણં પિટ્ટંતમરેણ પહઈ પિલ્લણમ્મિ ॥૪૧૬॥

અત્ર 'પિહહો-પિઠરઃ' । 'પિહચ્છા-પિતૃષ્વસા' । इति शब्दभवा । तथा
પિજ્ઞહ-પિવતિ-इति धात्वादेशोपूक्त इति नोक्तः ॥ (५११)

પિંજરુહો મેરુહે, જંકિંચિપ્પહિયમ્મિ પિપ્પહિયં ।

તણુણ પિહોઅરો, પંકસુરે પિટ્ઠસુરરા ચ પેઢા ચ ॥૫૧૨॥

પિંજરુહો મેરુહઃ—વદનદ્વયોપેતો મારુણહાસ્યઃ પક્ષી । પિપ્પહિયં
યત્કિંચિત્પઠિતમ્ । પિહોઅરો તનુઃ । અત્ર 'પિહુરોમો-મીનઃ' इति 'पृथुरोम'
શબ્દભવઃ । પિસુણહ-કથયતિ-इति धात्वादेशोपूक्त इति नोक्तः । पिट्ठसुररा
તથા પેઢા કલુષા સુરા ।

ઉદાહરણ—

પિઅમાશ્યામયા અનયા પપ ડત પિંજિઓ પિણાયપરઃ ।

પુરતોડપિ પિહચ્છાણં પિટ્ટંતમરેણ પતતિ પિલ્લણમ્મિ ॥૪૧૬॥

ફલિની જેવી શ્યામ સ્ત્રી વઢે, વલાત્કારમાં તત્પર એવો એ પિંજાયેલો-પિંજાયેલો,
જો તો ધરી, પ્રિય-સહીબોની આગલ પળ ગુદાના-કુલાના-મારને લીધે લપસણી
-ચીકળી-જગ્યામાં પહો જાય છે.

પિંજરુહો મેરુહે, યત્કિંચિત્પઠિતકે પિપ્પહિયં ।

તનુકે પિહોઅરો, પંકસુરે પિટ્ઠસુરરા ચ પેઢા ચ ॥૫૧૨॥

પિંજરુહ—'મેરુહ'—જે મુલવાલું મારું પક્ષી

પિપ્પહિય—ગમે તેમ જે કાંઈ વોલવું—

વડબડવું—સાચું ન કહેવું—'પેપડા

ચાંબવા

પિહોઅર—તનુ—કુશ

પિટ્ઠસુરરા

પેઢા

} પંકવાલી સુરા—મલિન મય

પિહુરોમ—મીન—માહલું. સં. 'પૃથુરોમ' કપરથી. 'પિહુરોમ' શબ્દ આવે છે.

પિસુણ—પિસુણહ-પિશુનયતિ-કથયતિ-કહે છે. [૮-૪-૨] ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં
'પિસુણ'ને સાધી બતાવ્યો છે એથી એવા સાધિત શબ્દોને અહીં જણાવ્યા નથી.

૧ 'વિસંહિતા વિનયન્તિ મેરુહા ઇવ પક્ષિણઃ' (અનેકાર્થસં ૦ કાં ૦ શ્લો ૦ ૧૭૨)
શ્લો ૦ હેમચંદ્ર એ રીતે 'મેરુહ' શબ્દને 'પક્ષી' અર્થમાં બતાવેલો છે.
કોઈ માણસ ઘરાવર સ્પષ્ટપણે જેવું હોય તેવું સાચું વોલી ન શકે અને
'કાંડુંગવેલું-અસંવદ્-વોલે ત્યારે 'પેપડા ચાંબે છે' એમ કહેવાય છે.